

Ҳазон АДАБИЁТИ

Арабий-бағдий, илмий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 7 (170)

2011 йил, июл

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

[www. jad.uz](http://www.jad.uz)

МУНДАРИЖА

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Япон шеърияти	3
Николай ДОБРОНРАВОВ. Кўкда порлар номаълум юлдуз	53
НАСР	
Явуз БАҲОДИРЎҒЛИ. Малазгиртда жума тонги	10
ГеоргийПРЯХИН. Тушларимга кирар Ҳазора	58
Ханс-Хайнц ЭВЕРС. Ўргимчак. Ҳикоя	92
..	
ПУБЛИЦИСТИКА	
Мирпўлат МИРЗО. Райҳон иси	109
ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ	
Николай БЕРДЯЕВ. Муҳаббат меҳвари	115
МОЗИЙДАН САДО	
Муҳаммад Толиб ибн ТОЖИДДИН. Матлаб ут-толибин	127
АДАБИЁТШУНОСЛИК	
Шоймардон РУСТАМОВ. Сюжет, характер ва ҳаёт ҳақиқати	148
БОБУРХОНЛИК	
Шербек ЁДГОРОВ. Шарқ ва Фарбда шарафланган шоҳ	155
ЖУРНАЛХОН МИНБАРИ	
Гулбаҳор САИД ФАНИ. Маънавият кемаси.....	159
САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА	
Жеймс Хедли ЧЕЙЗ. Кузгун – сабрли қуш	161
Китоблар дунёси	207

ТОШКЕНТ
ИЮЛ

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

Амир ФАЙЗУЛЛА

Назира ЖЎРАЕВА

Гулнора МУҲАММАДЁРОВА

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ

Абдулла АРИПОВ

Эркин ВОҲИДОВ

Абдулла ИСМОИЛОВ

Абдураҳим МАННОНОВ

Авазжон МАРАҲИМОВ

Ғулом МИРЗО

Абдулла ОРИПОВ

Баҳодир ХОДИЕВ

Навбатчи муҳаррир Н. ЖЎРАЕВА
Техник муҳаррир У. КИМ
Мусаҳҳиҳ Д. АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З. МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 7. 2011

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмига бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.
E-mail: jahonadabiyoti@list.ru

Босишга рухсат этилди 07.07. 2011 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1300 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Ғулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2011 й.**

Ўт ичра у менга куларди

Сосюн ФУКАГАВА

КЎККА ЧЎЗИЛГАН ҚЎЛЛАР

Хиросима шаҳрини шартта
Қоқ иккига бўлиб, айқириб,
Қирғоқларга бошини уриб
Оқар дарё — мовий ва катта.
Суяк кўрдим тубида ногоҳ,
У даҳшатли кундан бир гувоҳ...

Кимники бу қордек оқ суяк,
Мана бу қўл, мана бу ияк?
Кўз олдимга келди ногаҳон
Тундек қора сочли жононлар,
Шу сочларни ўполмай, армон —
Гирдобида қолган ўғлонлар...

Айтинг, қачон бўлади унут
Бу шарпалар даҳшати, қачон?
Ҳамон ажал уфуради дуд:
Ёш жонларнинг оташи ҳамон
Сув ичра ҳам ёниб турибди,
Йиллар оша кезиб юрибди!

Шу йилнинг 11 мартда Япониянинг Тинч океани кўрфази соҳилларида жойлашган Тохоку ҳудудида 9 балли зилзила содир бўлди.

Зилзила ва унинг олдидан келган цунами тўфони ҳалокатли оқибатларга олиб келди. Океанда содир бўлган баландлиги ўн метрлик улкан тўлқин йўловчи ва юк кемаларини соҳилга улоқтириб ташлади, ўн минглаб уйлар вайрон бўлди. Зилзила силкинишларига бардош бера олмаган АЭС реакторларига цунами жиддий зарар етказди.

Табиий офатнинг фожеали оқибатларига, оғир жудоликларга қарамасдан, япон халқи ушбу кўргуликларни ваҳималарсиз, матонат ва ҳамжиҳатликда қабул қилди. Барчамиз яна бир бор япон миллатининг ҳар қандай фалокат олдида ўзини йўқотмаслиги ва руҳан тетиклигига гувоҳ бўлдик.

Япон миллати иродаси метин, қадди эгилмайдиган миллатдир. Бу халқ, албатта, ўзининг ҳаётини яна тиклаб олади. Зеро, ўтган асрда, II жаҳон уруши ниҳоясида япон халқи бошига тушган кулфатни яхши биламиз. Америка ҳарбий учоқлари Япониянинг Хиросима ва Нагасаки шаҳарларига атом бомбалари ташладилар. Оқибатда башарият тарихида юз бермаган офат содир бўлди. Минглаб инсонлар санокли дақиқаларда атом олови комида куйиб кул бўлди.

Кўкка чўзган қўлларига боқ,
Боқ уларга, дўстим, яхшироқ!
Шулармасми меҳри бир жаҳон
Тундек қора сочли жононлар,
Ё шу сочни ўполмай, армон —
Гирдобида қолган ўғлонлар?

Қулоқ сол-чи, шивир-шивирга,
Бу на сувнинг қалқиб оқиши,
На ўт, япроқ болқиб оқиши.
Бу бемаҳал қум, тупроқ, ерга —
Айланганлар қалби садоси!
...Кўзни босар даҳшат пардаси...

Кимники бу қордек оқ суяк,
Мана бу қўл, мана бу ияк?
Сувдан келар инсон товуши:
Онти, нафрат, фарёд, қарғиши...
«Энди мажруҳ бўлмасин асло
Сизнинг ёрқин, беқиёс дунё!»

Кисиро ТАНАКА

ТЕПАЛИК

Ниносима — ям-яшил орол,
Ҳу, тепалик. Унга назар сол,
Унга дафн этилган қизим...
Унинг исми беному нишон
Ўчиб кетган минглар қатори...
Оҳ, аламдан ўртанади жон...
Хиросима — шум атом шаҳри!

ҚУЁШ БОТИШИ

Эшитолмам айтган сўзингни,
Кўролмайман сенинг ўзингни...
Мактабингнинг вайронасида
Ёнар ботган қуёшнинг нури...

Хиросима — шум атом шаҳри!

Лекин япон халқи бу ҳалокатли дамларга мардонавор дош берди, қаддини букмади, ўз истиқболига ишончини сўндирмади. Тарихан қисқа муддатда яна дунёнинг илғор мамлакатларидан бирига айланди.

Япон шоирлари ижоди намуналаридан иборат мазкур шеърӣ туркумда матонатли миллатнинг бошига тушган уруш кулфати ва иродаси букилмас миллатнинг мағрур руҳи ва қалб кечинмалари ёрқин акс этган.

Бу шеърлар таржимаси улкан адиб ва таржимон Шуҳрат қаламига мансуб бўлиб, унинг юрагида ўзбекча жаранг берган сатрлар айниқса, бугунги кунда қалбларда юксак туйғулар уйғотиши шак-шубҳасиздир.

Мияо ОХАРА

“АТОМ БОМБАСИНИНГ ГУЛИ”

Сув сапчиб қирғоққа
Ясси қумлоқда
Кўпикдан қолдирди бир гул чамбарак.
Ана шу кўпик гул товланган чоқда
Қинидан чиққудек бўлди бу юрак,
Эҳ, қандай ёнади гулхандай лов-лов,
Кўзингни олади боққанинг замон!
Эсимга туширди кўз ёшим дарров
Бахтимга ўт кетган у кунни шу он.
У кунки, тиккадан оғанда қуёш,
Ташвишу ваҳмадан кўзларим гирён
Отамнинг қошига қишлоқ йўлидан
Пилдираб борардим.
Барибир етолмай қон йиғлаб қолдим.
Бир ҳовуч кулга у айланган эди.
Дуд бўлиб вайрона узра кезарди,
Тасалли тополмай фарёд солардим,
Бу даҳшат қалбимни ўртаб эзарди.
Шу маҳал ёш тўла кўзларим ногоҳ
Четан гов ёнида бир гулга тушди.
Ҳамма ёқ куйгану бу ғунча қандоқ
Қолибди?— саволи кўнгилга тушди.
Ўт тўфон ичра у менга куларди,
Куларди бир ўзи, ҳамма ёқ вайрон,
Бу таҳқир кулгиси юрак тиларди,
Қонимда қайнатиб нафрату тугён.
Мен уни шу лаҳза шарт узиб олиб
Эзгилаб бир четга отмоқчи эдим,—
«Барибир эндиги йили кўкариб
Яна у гашимга тегади», дедим.
Энди у ҳар август хароба ичра
Ғам-ҳасрат рамзидек ёниб туради.
«Бу — атом бомбасин гули», деб барча
Ном бериб, ўзаро сўзлаб юради.

Камэтаро ТАНАКА

ҲАҚИҚИЙ КЎРИНИШ

Вайрона ёнида тураман ёлғиз.
Иссиқ ёз. Шуқуҳли кўкалам ҳар ён.
Оппоқ ой нурида қаршимда шу кез
Бир ажиб манзара бўлур намоён:
Қутурган зўр портлаш қирғоғу тўғон
Иккисин бир йўла кўкка отади.
Бинолар йўқолар беному нишон,
Тепая ўтлоқлар сувга ботади...
Сокинлик қўнгандир кўлнинг юзига,

ЖАҲОНАДАБИЁТИ

Осмону кўл ичра юлдузлар ёнар.
Фарёди ер-кўкни солиб ларзага
Фақат бир йигитча куйиб ўртанар.
Гўёки шу дарё уйини вайрон,
Орзусин оқизиб олиб кетгандек.
Ё шу он ваъдага шошгани жонон
Бу ёруғ дунёдан ногоҳ ўтгандек!

Мититака ЯМАДА

ТОНГ МАНЗАРАСИ

Олтин қўнғиз ивирлаб,
Нозик қадам босади.
Нозли шамол шивирлаб
Чорраҳада эсади.
Ҳар ўткинчи барига,
Енгларига илашиб...
Вақт ўтмоқда талашиб...

Янграб Шуберт мақоми
Тонг қўйнига оқади.
Гўё туман чулғаган
Олисни уйғотади.
Гўё тонгнинг юзига
Куйдан шуъла пуркайди.
Гўё уфқ лабига
Қизил бўёқ суркайди...
Йўл четида мизғиган
Кўм-кўк, қўм-кўк — ҳар япроқ
Гўё тонг мўъжизасин
Кўрмагандек ҳеч бир чоқ
Ҳайрон қолиб кўзини
Катта-катта очади.

Қушлар эса салдан сўнг
Шаҳар бўйлаб учади.
Аммо шамол булутнинг
Соқолини қирмоқда.
Булут эса ёлвориб
Унга изоҳ бермоқда:
«Қуёш юзин тўсмайман,
Чиқаверсин бемалол...»

Юпқа кумуш оқ парда
Уфқ бетин ўрайди.
Томга қўнган булутлар
Аста-аста эрийди.
Булут — хурлик ялови,
Юксакларда билмас гов.
Бўрон уни парчалаб
Ташлагандир беаёв.
Энди ўша парчалар

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ер бетига кўнмоқда.
Нақши кўча-кўйларни
Бежаб, порлаб ёнмоқда.
Гўё кафан бўлиб у
Сонсиз ҳалок бўлганлар,
Жони тирик қолганлар
Жасадини ўрайди,
Оҳ-додини ўрайди...

Раҳминг келсин, эй, давр!
Демак, яқин фурсатда
Кўз ёшимни қуритсанг,
Кўнгилик кулар албатта!

ДАРЁДАГИ ЙИЛТИЛЛАГАН ЙЎЛ

Кумуш бўлиб товланар бу йўл,
Чор атрофи тиниқ, кўм-кўк сув.
Гар истасанг, майли, сайёҳ бўл,
Нур тўшалган бу йўллар сулув.
Сув остидан тинглайсан ҳар кун
Гоҳо йиғи, гоҳ кулги — нидо,
Гоҳ соялар сўхбатин секин,
Гоҳ қулоқни ёргудек садо.
О, ёрилиб кетдими дарё, —
Келди ўғлим товуши, эвоҳ!

...Сув остида яшил йўллар бор,
Бу йўлларда қумлар ҳаяжон
Завқли кўшиқ айтади бедор...
Наҳот кирди сояларга жон?
Наҳот улар тиригу, ҳаёт
Камалаклар нурида ўйнар?
Сувдек мовий кўзлари ёнар?
Наҳот бунинг бари хаёлот?
Оқ булутлар — оппоқ каптарлар,
Вайроналар устидан оша —
Учишингиз қандай томоша!..

Сумако ФУКУДА

ҚОР

Қор ёғади секин, осуда,
Қор тўсади куннинг кўзини.
Оқ бинт каби ўрайди аста
Қора ернинг маъсум юзини...
Қип-яланғоч бутуқларда қор,
Симёғочу, ўтлоқларда қор,
Том бошида — ҳамма ёқда қор!

Қасалхона саҳнида сакраб,
Ҳуркиб юрган чумчуқлар кетди.

ЖАҲОНАДАБИЁТИ

Ташқарида қор ёғар фақат,
Қор ёғади узилмай кети.
Ичкарида қалб эзар гурбат,
Бахти қора ҳаёт сурати...

Қор ёғади секин, осуда,
Қор тўсади куннинг кўзини.
Оқ бинт каби ўрайди аста
Қора ернинг маъсум юзини...
Қип-яланғоч булоқларда қор,
Симёғочу ўтлоқларда қор,
Том бошида — ҳамма ёқда қор!

Фақат менинг юрагим ҳамон
Кул рангида,
Тутун рангида...

Сиродзи ЦУБОИ

КЎШИҚ

Қаёққа боқмагин — ҳаммаёқ девор,
Қаёққа боқмагин — милтиқ ўқталган.
Ўртада бир мудҳиш сукут ҳукмдор,
Ўртада бир қулоч масофа қолган.
Яқинлаб... яқинлаб келмоқда ана,
Ана у ўқ узди...
Ва лекин қўшиқ
Янада жаранглаб,
Қирлардан ошиб,
Кўкларда каптардек учмоқда яна.

Ҳаттоки, қўшиққа ўқ узар улар!
Ҳаттоки, қўшиққа ўқ узар улар!

Сиродзи САТО

ИЖОД

Ижодда ҳуснихат
Кўп ҳам зарурмас...
Майли, у чаплашган,
Майли, жимжима,
Майли, у хунукдир,
Тик, адл турмас,
Ё ўнгга, ё чапга
Қийшайса нима!
Майли, у ўқишга
Қийин бўлса ҳам.
Мағзида ҳақиқат қони юрса, бас!
Номусу инсофдан нидо берса, бас!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бундайин дастхатлар
Эҳ, қандай кўркам!
Шу учун ҳамиша
Икки сўз фақат,
Икки сўз ёзаман:
«Тинчлик! Хуррият!»

Хироси НУЯМА

ҚОР ЁНАДИ ЛОВУЛЛАБ...

Деразада ўтираман
Аста эгиб бош.
Деразада дам олади
Совқотган қуёш.
Совуқ нурин ойнасига
Сочиб, уялиб.
Мен тураман чап елкам-ла
Унга суялиб...

Деразанинг чап ёнидан
Қилсам томоша,
Зирақлардек тизилишиб
Чап елкам оша,
Совуқ камоқ бўғотида
Қатор сумалак.
Машғум қишнинг шум инъоми
Шу бўлса керак.
Ўнг томондан қарар бўлсам:
Кеч кирмиш дарров.
Ўнг қўлимнинг кафтларига
Йиғилар қиров.

Тор дераза. Деразада
Темир панжара
Қор ёнади ойнасида
Ловуллаб, қара!

ШУҲРАТ
таржималари

Явуз БАҲОДИРЎҒЛИ

Малазгиртда жума ТОНГИ

Роман

БИРИНЧИ БЎЛИМ

Куёш уфқлардаги оқ булутларга тутила-тутила ботиб боради, кетма-кет тизилган кулбалар тобора қуюқлашаётган сояларига ёнбошлаб ҳордиқ чиқараётганга ўхшайди.

“Ўн беш йил илгари кетганимда бу қишлоқ бир нечта чодирдан иборат эди, — деди тепадан назар ташлаган киши. — Хийла катталашибди. Дарёнинг у тарафига ҳам уйлар тушибди. Дарё устига кўприк ҳам солишибди”.

Чарчоқдан оёғини бир тошнинг устига қўйди, гавдасини олдинга эгиб, тирсагига таянди. Мозийни эслаб, хаёлга толди, хотиралар бос-тириб кела бошлади.

Худди мана шундай оқшом палласи эди ўшанда. Мулла минора ўрнида фойдаланадиган улкан чинорнинг эҳтимол ярмига қадар кўтарилган эди. Шунда тўсатдан қишлоқ майдони ўртасига бир отлиқ шиддат билан отилиб кирди-ю бор овози билан қичқира бошлади:

— Султон буйруғи, эшитмадим деманглар! Ўн тўққиздан катта, элликдан кичик ҳар бир истаган киши отини, қурол-яроғини олиб, майдонга чиқсин. Кофирлар устига жиҳодга чиқилади. Султон буйруғи, эшитмадим деманглар!..

Биринчи бўлиб ўзи югуриб чиққанди. Оти, қурол-яроғи билан... Ёшгина хотини — Эсмасини ташлаб... Беш яшар ўғли — Тегинни ташлаб... Фақат рози-ризалик тилашишга улгурди, холос. Чиқаркан, хотинига қаттиқ тайинлади:

— Тегинга яхши қара! Худо хоҳласа, кўп ўтмай кўришамиз. Рози бўлгин.

Шу кетганича кетди. Мажусий узлар¹ га асир тушишдан ёмони йўқ, аммо асир тушди. Айтишга осон, роппа-роса беш йили учди-кетди.

¹ Узлар — Қароқчилик билан шуғулланган уз қавмидан бўлган жангари қабила вакиллари.

Туркчадан
Бобоҳон
МУҲАММАД ШАРИФ
таржимаси

Явуз БАҲОДИРЎҒЛИ 1945 йили Туркиянинг Риза шаҳрида туғилган. Иш фаолиятини журналист сифатида бошлаган адиб тарихий романлари билан шуҳрат қозонди. Унинг “Сунгурўғли” (1972), “Хоразм ўт ичида”, “Алвидо, Хоразм” (1973), “Салоҳиддин Аюбий”, “Қрим қон йиғлаётир”, “Соҳибсиз салтанат”, “Турғут Алп”, “Шаҳзода Салим” (1976), “Сел” (1979), “Кўприкбоши” (1979), “Султон Мурад Тўртинчи” (1982), “Жем Султон” (1990), “Адвокат Бакир Барк” (1992), “Гилосли масжид кўчаси” (1994) сингари романлари китоб-хонлар орасида, жуда машҳур.

Гоҳ ишлатдилар, гоҳ темир қафасда олиб юрдилар. Асорат беш эмас, беш юз йилдай узоқ давом этди. Қачондир қутулишидан умидвор бўлиб кутди, ўзини-ўзи тоблай-тоблай кутди, ичи ғазабга тўлиб-тошди, озодлик орзуси оташида қовурилди, метинлашди, орзуларини қалбининг тўрига кўмди. Қанча замонлар шундай ўтди, ҳозир ҳам эсласа, юзи сўлади, кўзи тинади, кўз қорачиқлари кенгайиб, оқу қора айқаш-уйқаш кўринади.

Яна шу ҳол — кўз қорачиқлари кенгайди, тўлиб-тошган интиқом туйғуси асабийлашган юзига дағал кўланка ташлади. Ерга туфурди.

“Ўелимни эргаштириб, Тегинимни ёнимга олиб, — дея сўзланди, — узларнинг устига қоя каби, йўқ, йўқ, қоя эмас, яшиндай бостириб боришим, тушган жойимни ёриб ташлашим, йиқишим керак!”

Қадам ташларкан, масжид ҳовлисидаги улкан чинорга кўзи тушди, зўраки кулимсиради. Аввалига мулланинг салласи янги очилган қир гулидай порлади, сўнг гавдаси дарахт устида кўзга ташланди.

— Оллоҳу акбар, Оллоҳу акбар!

У қўлини кўксига қўйди, бошини олд томонга сал эгди.

— Буюкларнинг буюгисан, улуғларнинг улуғисан Оллоҳим, бизларни ўзинг паноҳингда асра, ўзинг кечир!

Енгил эсган оқшом шамоли бўркининг тагидан тошиб чиққан оқ оралаган сочларини ўйнатди, ўпкасини тўлдириб, тоза ҳавони симириди, кўпдан кулги кўрмаган лабларига, балки илк дафъа, табасум ёйилди, ёшаргандай бўлди.

“Тегинимнинг бўйи, — деди хўрсиниб. — Бу ҳидни унутиб бўлармиди, ахир?!”

Қишлоққа кириб борди. Бир эчки учта улоғини эргаштириб қаёққадир кетаётганди. Улоқлардан бирини қўлига олиш учун эгилди, бироқ она эчки жаҳл билан устига ташланди ва шундай аянчли маърадики, қўлини тортишга мажбур бўлди.

— Ҳа, тушунаман сени, — деди. — Боланга ёмонлик қилишимдан кўрқдинг-а. Кўрқмасанг ҳам бўлади, фарзанд севгисини ўн беш йилдан бери боласининг ҳасратига куйган мендек яхши биладиган борми-кан?

Масжид томонга йўл олди. Аср намозини кечроқ ўқиган, таҳорати бор эди. Қўй терисидан тикилган этигини ечиб, ичкарига кирди. Бирданига донг қотди: имомнинг орқасида руку, сажда қилишга қийналаётган уч нафар қариядан бошқа ҳеч ким йўқ эди. “Хўш, қишлоқнинг ўрта ёшлилари, йигитлар қаерда? Ё улар, Оллоҳ сақласин, исломни тарк этишганми?”

Яна бироз кечикса, жамоат савобидан маҳрум бўларди. Сафга туриб, имомга эргашди.

Намоз битгач, имом унга тикилиб-тикилиб қаради. Ёлғиз кўзи қисилди, бошини гоҳ ўнг, гоҳ чап томонга қийшайтирди, орада қуш овозига ўхшаш “чирқ-чирқ” деган ҳайрат саслари чиқарди.

— Демак, шу даража ўзгариб кетибман-да, домла, — деди. — Мени танимадинг-а?

— Мени кечир, бўтам, — деди мулла. — Кўзимга иссиқ кўриниясан ва лекин, қарчилик-да! Баъзан азон ўқишни бошлайман-у, давомини унутиб қўяман. Кексалик. Яхшиси, исмингни ўзинг айтақол.

— Ўн беш йил илгари бир отлиқ қишлоғимизга Султон буйруғини олиб келган, ўн тўққиздан катта, эллиқдан кичик кишиларни майдонга тўплаган эди-ку... Эсладингми, домлажон?

Мулла соқолини тутамлай-тутамлай бош силкиди:

– Демак, ўшалардан экансан-да!

– Ҳа, ўшаларданман. Бироқ ёш кетиб, кексайиб қайтдим. Танимаслигинг турган гап. Ўн йил уруш, беш йил асирлик..

– Асоратми?

– Асорат бўлгандаки! Бу уз деганларида инсоф, виждон деган нарсани изламаса ҳам бўлар экан. Инсонни ваҳший ҳайвон каби қафасга қамаб, чодирма-чодир олиб юришаркан.

Мулла бармоғини кўр кўзига нуқиди.

– Билмай ўлибманми, уларни мендан яхшироқ биладиган борми-кан? Лекин ким эканингни ҳалиям айтмадинг.

– Мен Тегиннинг отасиман, домлажон. Тегинимни билсанг керак, кетганимда беш ёшида эди, энди йигирмани қоралаган катта йигит бўлиб қолгандир.

– Э-вой! – дея қичқирганча сакраб турди мулла ва уни бағрига босди. – Вой, вой, вой! – деди яна устма-уст. – Вой, сен шу ўзимизнинг Абдурахмонимизсан-ку, шундай эмасми?

– Шундай, домлажон, мен Абдурахмонман, шу қишлоқлик...

Мулла жим қолди, яна жойига ўтирди, ундаги жўшқинлик совун кўпиги каби учди-кетди, боши ҳам бўлди.

– Болам, – деди ингроқ товушда.

– Лаббай, домлажон...

Кутди, кутди, сўнг яна шу сўзни такрорлади:

– Болам...

– Айтинг, домлажон.

Абдурахмонга оғиз билан айтишга қўрқаётган нарсани кўзи билан билдиришни хоҳлаётгандек, ёлғиз кўзини катта очиб қаради.

Абдурахмоннинг ичи зил кетди. Домланинг қандайдир мавҳум, савол аломати яширин кўзларига тикилиб, нима гаплигини англашга уринди. Ҳа, қандайдир нохуш гап бор, одамни қўрқитадиган, чўчитадиган, безовта этадиган нимадир бор, аммо не ўзи у?

– Домлажон?

Мулла секингина ўрнидан турди. Чопонининг этақларини йиғиштириб, одим отди.

– Қани, марҳамат, – деди у. – Меҳмонхонага ўтайлик. Оч бўлсанг керак, олдин қорнингни тўйдириб ол...

Абдурахмон қақдини ростлади, мулланинг орқасидан шоша-пиша деди:

– Раҳмат домлажон, уйдагиларни соғинганман, тезроқ борай девдим.

Мулла жавоб бермади, овқатланиб бўлишгунча ҳеч нарса билмагандай, сезмагандай чурқ этмади. Жангчига айтмоқчи бўлган гапларининг қўрқинчли жиҳатларини сал бўлса-да юмшатадиган, пасайтирадиган калималар, таъбирлар ахтариб, жимгина ўйлаб ўтирди.

Овқатланиб бўлишди, сукут қилишга энди баҳона қолмади. Мулла кўксига кетма-кет қадалган ўқлардан қутулмоқчи бўлгандек, қўл силкиб олгач, сўз бошлади:

– Ҳа энди, Абдурахмон ғозий. Эй, Абдурахмон ғозий, эй, ўғлим! Уруш кўрдинг, асорат кўрдинг, сана-чи, неча бор ўлим кўрдинг?

Абдурахмонбей муқаддиманинг давомини кутаётганди, бироқ жавоб бермаслик одобдан бўлмасди.

– Кўп, – деди у. – Балки юз бора...

– Балки мингдир, яхшироқ ўйлаб кўр!

– Эҳтимол, бўлса бордир. Ахир, қандай қилиб санаш мумкин? Жангга кирасан, одамлар қилич зарбидан, гурзи зарбидан, найза зарбидан ўлаверади. Бирининг калласи учган, бошқасининг қўли,

яна бирининг бўлса оёғи. Бир қарайсанки, жон дўстларинг сарғайган япроқ каби патир-путур тўкилмоқда. Бир қарайсан, катта гуруҳ бўлиб хужумга ўтасан, аммо ёлғиз қайтасан. Буларнинг ҳаммасини кўрдим, бошдан кечирдим, бироқ ҳеч бири, ишонинг, домлажон, асорат каби оғир бўлмади.

– Ишонаман, шубҳасиз, ишонаман! Ахир, сен Алпарслоннинг қўшинида от сурган, қилич ўйнатган одамсан.

– Ва уз қавмига беш йил асир бўлган одамман.

Мулла бу кинояни эшитиб:

– Ичинг уз қавмига кину адоватга тўлибди, – деди.

– Тўп-тўпини бу кинимда фарқ қилишим мумкин, домлажон.

– Ундай қилма, Абдураҳмонбей! Кин инсон боласининг кўзини боғлайди, кўзини боғлаб, етаклайди-кетади. Ё олов бўлиб ёқади, ёки қудуқ бўлиб чўктиради, ёхуд ботқоқ бўлиб ютади. Мана шу кўзимга бир қара.

Бармоғини кўр кўзига нуқиди.

– Беш йил олдин, – дея давом этди, – келдилар, кўзимни ўйдилару кетдилар. Йўқ, фақат кўзимдан айирдилар десам тўғри бўлмайди, қишлоғимдан ҳам айрилдим. Ўлдирдилар, баъзиларини осдилар. Мана шу ҳовлидаги минора ўрнини босадиган кекса чинорга роппароса ўн кишини осдилар. Дарахтнинг шохлари қарсиллади, бўтам, балки чинор бу ваҳшатни кўриб фарёд чеккандир.

Абдураҳмонбей бўғилгандай бўлди. Гўё мулла кўрсатган дарахтнинг шохлари, бутуқлари бўғзига тиқилгандай бўлди. Устма-уст ютинди, бутуқлар чиқмади, йўталди чиқмади, кўзлари катталашиб, олайиб кетгандек бўлди.

– Ўғлим Тегин, хотиним Эсма! – дея шивирлади зўрға.

Мулланинг кўз олдида ўша даҳшатли саҳна яна қайта жонланди. Этлари жунжикиб, лаблари титради.

– Хотинининг Оллоҳ раҳмат қилсин, ўғлим, – деди мулла музлаган товушда. – Тегинга келсак, уни ўзим тарбиялаётган эдим. Қўлларимни қайириб, тортиб олиб кетишди. Опқочишди уни. Бир ҳафтача олдин чўпонларимиз тоғда бир гуруҳ узларни кўришибди. Хабар беришди. Бизникилар қуролланиб, изига тушишди. Балки топишар, балки топишмас. Шунинг учун қишлоқда кексалар, хотин-халаж ва болалардан бошқа ҳеч ким йўқ.

Энди мулланинг гаплари Абдураҳмоннинг қулоғига кирмаётган эди. Бошида жанг суронлари гужгон ўйнар, минглаб жангчилар от чоптирар, қилич сермар, наъра тортарди. Шундай сурон, шундай олишувки. Ирғиб ўрнидан турди. Ҳеч нарса демай ташқарига отилди. Ой чиққан, аммо Абдураҳмон уни ҳам кўрмади. Анча вақт кулбалар орасида мақсадсиз тентиради. Қиличининг дастасини бармоқлари зирқираб оғригунча тез-тез сиқаверди. Чарчагач, бир тут дарахтига суянди. Ой нурига чўмилган новдаларига кўз югуртирди. Дарахтни таниди. Хотиралар кетма-кет бостириб келди. Ўғли билан хотини пастда чодир тутишар, у эса тут устига чиқиб қоқарди. Шундоққина мана шу ерга чодир тикишганди. Турмуш машаққатларига қарамай, маъсуд эдилар. Сўнг бўлса бир отлиқ Султондан буйруқ келтирди. Ундан кейин эса бир тўда узлар қон дарёсида қилич ўйнатган, Эсмасини ўлдирган, Тегинини олиб қочган. Ҳаётининг устунлари йиқилган эди. Нима қилсин, бошқа тирговучлар изласинми ёки хотинининг ёнига кетиш йўлини топсинми? Бир қарорга келолмади. Қайтиб, муллага рўпара бўлди.

– Не қилмоқ керак? – деб сўради бўғиқ овозда.

– Аввало руҳингни интиқом исканжасидан қутқар, – деди мулла. – Ғазаб ўтини шахсий душманликка берилиб пасайтириш ўрнига, Оллоҳнинг душманларига қарши қаратиб кучайтир, маъно-мазмун касб эт. Аввало, нафсингга қарши курашиб, уни енг.

– Айтишга осон, домлажон. Менинг жигарларимни пора-пора қилдилар, буни қандоқ унутаё?

– Айтиш ҳам осон эмас, валламатзода, айниқса, сенинг аҳволингга тушган одамга. Осон эмас, лекин бошқа чора ҳам йўқ. Қасос кетидан қувласанг, кўзинг очиқ кетади. Ичинг нафратга тўла бўлгани учун айрим бегуноҳ одамларга зараринг ҳам тегиши мумкин, бўйнинггача гуноҳга ҳам ботасан. Хотининг, болангнинг бошига тушганларни унут, демайман. Уларнинг бошига тушган балолар барча салжуқийларнинг бошида бор, демоқчиман. Ё кеча, ёки бугун ва эртага бу хатар бошимизга ёғилиши мумкин. Томиримиз бир-у, динимиз бошқа шаманчи узлар келажакда бизга бундан ҳам каттароқ зарар етказишлари мумкин. Улар Византия кофирларидан ҳам таҳликаликроқдир. Зеро, ҳамма Византиянинг душман эканини олдиндан билгани учун иш кўради. Бироқ узларга нисбатан-чи? Баъзиларимиз улар ҳам турк эканини, охир-оқибат бизга қўшилиб исломни қабул қилишларини айтиб, уларга яхши муносабатда бўлмоқдалар. Бундан энг кўп фойда кўрган эса узлардир. Уларни ярим оға-ини деб билган ғофилларга суяниб, салжуқийларга орқадан ханжар урмоқдалар. Сен ҳақиқат оловида пишиб етилган одамсан. Сенинг ўрнингда бўлсам, бориб Султон Алпарслонга ҳамма гапни тушунтирган бўлардим. Низомулмулкка ҳам тушунтирардим. Эшитишимча, доно киши экан, балки бирон тадбир топар. Ўз қавмимиздан экан, деб бутпарастликларига кўз юммаслар, динимизга душман бўлганларни душман деб эълон этиш қатъиятини кўрсатарлар. Чегара ҳудудларида яшаётган барча аҳли дин азоб чекмоқда. На моли, на жони хавфсиз. Алпарслонга айтгин: Султоннинг буйруғи дея тўпланган аскарлар ўз қишлоқларини асрай олмаса, нега тўпланади? Ҳой, бўтам! Шафқатни адоватдан устун тут, шахсий нафрат эмас, динингни кўриқлаш учун қилич яланғочла.

Абдурахмон долғали туйғуларини тонги шаббода каби сийпаган бу сўзларни жон қулоғи билан тинглади. Мулланинг ҳақ эканини эътироф этди. Умум манфаатини шахсий адоватига қурбон қилса, ҳаётнинг ҳар бир зарбаси остида иродаси пашшадек эзилган, ўзи қасос қиличига, ғазаб тўфонига айланган, қолган умрини ўз оташида кўйдириб, заҳар-заққумга айлантирган бўлурди. Бундай бўлмаслиги керак. Турк уруғларида миллат шуури уйғонган, адолатли ҳокимият атрофида жипслашиб, давлат барпо этган эдилар. Мажусийлигича қолган ёки насроний туркларга ҳам бу шуурни етказиш, сингдириш лозим эди.

– Тўғри айтасан, домлажон, – деди у. – Келган жойимга қайтай. Балки узларнинг менга қилган ёмонликларини унутарман, аммо диндошларимга қарши хуружлари давом этса, ҳеч қачон кечирмайман.

Бироз жим қолди, бўркини текислади, ёноғини қашиди.

– Домла. Бунчалик узоқ йўлга отим дош беролмади, ўлди. Бир от беришингни илтимос қиламан. Албатта, бор бўлса.

– Чарчагансан, шу ерда туна, ҳордиқ чиқар, эртага бир гап бўлар. Гарчи узлар улов деган бирон нарса қолдирмаган бўлсалар-да, иншооллоҳ эртага от ҳам топармиз...

– Ундай бўлса яёв кетавераман домла, қандай келган бўлсам шундай кетаман. Кўнглинг тўқ бўлсин. Мени авф эт, домла, эртагача қололмайман, иссиғида йўлга тушишим керак, балки тоғларда чўпонлар кўрган узларни қувиб кетган ҳамқишлоқларимизни, ёшларни учратарман. Менга от беришар, топилмаса яна яёв кетавераман. Энди қирқ ёшга тўлдим, домлажон, Оллоҳга шукур, оёқларимда юргулик дармон бор.

У мулланинг қўлини ўпди, сўнгра йўлга тушди.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

“Йиллаб кезилди, тоғлар ошилди, дарёлар кечилди, оқиндан оқинга ошиқилди. Ва кунларнинг бирида бўз отли Туғрулбей отининг жиловини тортди. Отнинг олдинги оёқлари тошларга михланди. Тошлардан ялтир-юлтур учкунлар сачради. Орқасидаги халойиққа ўғирилиб дедики: “Мана шу ер! То кўзингиз кўрган ерга қадар, кучингиз етган ерга қадар, бутун бу янги ўтлоқлар, бу тупроқлар бизники! Буларни бизга берган буюк Оллоҳга шукурлар бўлсин! Пайгамбарига салавот ва саломлар бўлсин!”

Халойиқ жўшди, қайнаб-тошди. Найза билан ишорат қилинган водийга ҳайрат ила боқди. “Оллоҳга беадад шукур! Пайгамбаримизга салавот ва саломлар бўлсин!” деди. Тўлиб-тошди, тўлиб-тошди, ниҳоят тинчланди. Султоннинг буйруғига кўра ҳамд туғини майдонга тикдилар. Орқасида саф тортиб, шукур намозини адо этдилар. Ундан кейин қозиқ қоқдилар, чодирлар тикдилар. Улкан бир ватан барпо этдилар.

Бу юртни топгунча кўп кезилди, кўп жанглар қилинди. Босилмаган йўл, суви ичилмаган булоқ қолмади. Ниҳоят, охир-оқибат мурадга эришилди, ниҳоят изланган топилди.

Кўч тўхтовсиз оқаверди, инсон сели янги юртга йиғилаверди, йиғилаверди. Янги юрт торлик қила бошлади. Очликдан моллар ориқдай бошлади. Шунда Туғрулбей янги юрт топиш керак бўлиб қолганини тушунди. Амакиваччаси Ҳасанга сон-саноқсиз аскар берди, юришга бош қилиб тайинлади. Византия кофирлари Запсув ёқасида айёрлик билан Ҳасанни тузоққа туширдилар. Жанг асносида Ҳасан шаҳид бўлди. Тўзғиган қўшини Арманистон томонларга чекинди. Қайтиб келишга муваффақ бўлганлар янги юрт борлигидан мужда бердилар. Византияликлар анча кўп, бироқ жанговар қобилиятдан маҳрум эканликларини сўйладилар.

Султон Туғрул амакиваччаси Ҳасаннинг шаҳид бўлгани ва илк катта ҳужум мағлубиятга учрагани учун қаттиқ қайғурди. Озарбойжон волийси¹ бўлиб турган укаси Иброҳимни дарҳол Рум сафарига тайин этди. Аррон томонларда газовот-ла машғул Қутолмишни ёнига қўшди.

Бу кўшин зафар устига зафар қучди. Янги юртларни қўлга киритди. Фатҳномалар кетма-кет Султон истиқоматгоҳи — Рай шаҳрига етди.

Кунларнинг бирида Иброҳим ва Қутолмиш ҳам Райга қайтди. Улар Византияга қўмаклашган Гуржистон ҳукмдори Липаритни асир олиб келдилар. Султон ҳузурига киритдилар. Липаритни озод этиш бадалига византияликлар таклиф этган пулни Султон Туғрул қатъиян рад этди ва эвазига ҳеч нарса олмай, душманни озод этишдек жўмардлик кўрсатди.

¹ В о л и й — ҳоқим.

Ушбу сатрларни битган фақир бандангиз Абулфазл Носир Султонимиз элчиси сифатида Липарит билан бирга Византияга сафарбар қилинди. Византия ҳукмдорига Султонимизнинг учта буйруғини элтдим. Биринчиси: Константикияда бир юз эллик йил муқаддам бино этилган ва ҳозирда харобага айланган масжидни янгидан қуриш. Иккинчиси: Султон Туғрул исмини хутбада ўқитиш, учинчиси: илгарилари Аббосий халифаларга тўлаб келинган йиллик солиқни бундан сўнгра Салжуқийларга тўлаш...

Византия ҳукмдори Константин дастлабки икки таклифни мамнуният билан қабул этди, аммо учинчисини қатъиян рад этди. Византия мамлакати Салжуқийлар мамлакатига ҳеч қачон хирож тўламаслигини ранжиган тилда баён айлади.

Қайтдим, Султон Туғрулга айнан сўзладим. Ўйлаб қолди. Роппароса тўрт йил ўйлади. Кичик ҳужумлар билан кифояланди. Аммо кўшинини тўхтовсиз кучайтирди, қурол-яроғларни янгилади, озик-овқат заҳирасини йиғди.

Беклар шикоятга ўтдилар. “Нега кутиляпти? — дедилар. — Султон Туғрул бунчалик тайёргарликни хўжакўрсинга қилмоқдами ёки душманнинг устига бостириб бориш учунми? Кун чиқади, кун ботади, кутишдан бошқа ишимиз қолмади”.

Булар Султон Туғрулнинг қулоғига етди. Бекларни тўшлади. “Эй, — деди, — кўряпманки, сабр косангиз тўлиб-тошди, лекин биласизки, сабрнинг таги сариқ олтин. Вақт-соати ҳам етди. Икки дарё ўртасига сифмайдиган даражада кўпайдик. Динимиз буюк дин, миллатимиз улуғ миллат, жангари миллат, дин йўлида ғазотга чиқаркан, шаҳид бўлишдан бошқа нарсани ўйламайдиган миллат. У томонларда бизга муносиб гўзал юрт бор. Лекин энди бу ёққа қайтмаслик шарти билан у ёққа кетиш — муродимиздир. Шу сабаб тўрт йил кутдик. Ҳозирландик, кучайдик. Қани энди, бисмиллоҳ, ғазот йўлига!”.

Бисмиллоҳ дейилди, Онадўлига кирилди (1055 й.).

Қария ўқиётган кўлэзма китобдан бош кўтарди. Намланган кўзлари билан атрофини ўраган ёшларга боқди. Доналари йирик тасбеҳидан бир неча тош ўтказди.

— Ҳа, шундай, — деди. — Онадўлига кирилди. Босаётган шу тупроқнинг ҳар қаричида бир шаҳид, ҳар чуқурида жондошларимиз, уруғдошларимизнинг қони бор.

Ёшлардан бири йўғон, ҳаяжонли товушда:

— Кейин-чи? — деди. — Бобо, бизга давомини ҳам ўқиб берсангизчи...

Қариянинг титроқ дудоқларига мулойим табассум ёйилди.

— Ҳа-а, — деди у. — Ўқиш яхши, ўқиш соз. Кўряпманки, сизларни мафтун этди, тўғрими?

— Тўғри.

— Ўқиш яхши, лекин у кунларни эслаш ундан-да яхши.

Кўзлари бирдан ёшланиб, йиғлаб юборишига оз қолди.

— Мен, — дея давом этди у, — ўша кунларни бошдан кечирганман, болалар! Онадўли ҳавосини тўйиб-тўйиб симирганман. У бутунлай бошқача бир ҳаво. Ван чўлининг бир четидан кириб, Туғрул Султон қўмондонлигида аввалига Бергри (Муродия)га ҳужум қилдик. Дадил юрдик. Эржис олдига яшиндек тушдик. Қалъа мустаҳкамми, мустаҳкам, кириш амримаҳол. Қамалга олиб, кутдик. Роппароса саккиз кун. Бир вақт кўрдикки, оқ байроқ кўтарилиб, дарвоза очилди. Эржис ҳокими дош беролмаслигини тушунган эди. Кўпдан-кўп туҳфалар совға қилиб, итоатини билдирди. Бизда эгилган бошга қилич

кўтармоқ йўқ, омонлик бердик. Жуда севиндилар. Константин кофирлари уларга оғир солиқлар солар, халқни эзар, жонидан тўйдирар экан. Султон Туғрулга ялиниб-ёлвордилар. Бориб Малазгирт қалъасини ол, — дедилар. — Ол ва рум, армани, бутун Онадўли халқи ҳамд тугининг одил соясида роҳат-фароғатга эришсин, дедилар. Султон, зотан, шуни ўйлаётган эди. Чунки Малазгирт ниҳоятда мустақкам ва муҳим қалъа. У олинмаса, Онадўлида ҳоким бўлиш рўёлигича қолаверарди.

Султон амри билан тайёрландик, йўлга тушдик, Малазгирт қалъасининг пойига бориб, тўхтадик. Қалъанинг Восил деган армани волийси бор эди. Бизнинг одамхўр ваҳший эканимизга қалъа аҳлини ишонтирган экан. Кучли мудофаага дуч келдик. Рўпарадан қилган хужумларимиз бесамар кетди, кўп қурбон бердик. Шунда лаҳм қазиб, ер остидан қалъага кирмоқчи бўлдик, аммо бундан хабар топдилар. Муқобил лаҳм қазиб, одамларимизни асир олдилар, қалъа бурж¹ларига чиқариб, кўз ўнгимизда осдилар, қиймаладилар. Ораларида Султоннинг қайнотаси ҳам бор эди.

Султон Туғрул Битлисдан манжанақ олдирди. Манжанақ билан қалъа-ни тошбўрон қилдик. Фойда бермади. Восил жуда айёр чиқди. Жарчи қўйди: “Кимда ким Салжуқийларнинг манжанағини ёқса, олтин-кумушга кўмаман” деб. Бир ёлланма қуман аскарлари бунга жазм этган. Бир таёқнинг устига мактуб осиб, аскарларимизга хабарчи эканини айтди. Осонгина орамизга кирди. Чопонининг қатига нафт² ёғи яширган экан. Манжанақ ёнидан ўтаётганида тўхтаб қолди. Бизникилар манжанақни кўриб ҳайратга тушди, деб ўйлаган. Қуман аскарлари фурсатни бой бермай, чопонининг этагидан нафтни тез чиқарди, бепарволигимиздан фойдаланиб, манжанақни ёқиб юборишга муваффақ бўлди. Тўс-тўпалонда қочиб ҳам кетди. Унинг жасоратига Султон Туғрул ҳам қойил қолди: “Офарин! — деди. — Душманнинг ҳам жасури яхши!”

Сўз шу ерга келганида қария хўрсинди. Муштини туғиб, тиззасига урди.

— Хужумларимиз бекор кетди, болалар, — дея сўзида давом этди. — Қамалдан воз кечилди. Орқага чекиндик. Бироқ чекинаркан, қўл қовуштириб кетмадик, Қарсни уч кун қамал этгандан кейин бутун кучимизни Пасин водийсига ташладик. Авник (Жавонқалъа)дан ўтиб, Буюк Туйга етдик.

Малазгиртдан чекиниш ҳар ҳолда Султоннинг юрагини тошдек эзган бўлса керакки, яна қайтиб бордик. Бу гал ёнимизда тўрт юз киши ишлатадиган баҳайбат манжанақ бор эди. Отган харсанглиримиз қалъа деворларида ёпиб бўлмайдиган тешиклар оча бошлади. Лекин толе ёр бўлмади, қиличини яланғочлаб қиш келиб қолди. Фатҳларни давом эттира-эттира Райга қайтдик.

Қария жим қолди. Ичига шам ўрнатилган икки бутоқ тешигига ўхшаш кўзларини кучоғида унутган китобга тикди. Ўтирди, ўтирди, сўнг бир силкиниб, оёққа турди.

— Тарих дарси бугунча етар, — деди. — Эй, ёшлар, энди бироз қилич дарси ўтсак нима дейсизлар?

— Сўзни энг ширин жойида тўхтатдингиз, отахон, — дея мингиллади ёшлардан бири эътироз оҳангида.

Қария маънодор кулимсиради.

¹ Б у р ж — минора.

² Н а ф т — нефт.

– Ҳар нарсани энг мазали жойида тўхтатиш керак, эй бўтам, қолганини бошқа гал айтиб бераман. Энди кетдик қиличбозликка! Шамс, бу қанақаси, Малазгирт остонасидан қайтган Султонимга ўхшаб юзингни буруштирганинг нимаси? Қиличбозлик дарсини яхши кўрмайсанми?

Шамс айб устида қўлга тушган боладек қизарди, ерга боққанча деди:

– Яхши кўраман, лекин бу сабоқ қачон битаркан, деб ўйлаяпман. Ахир, энди бола эмасмиз-ку! Ўйин учун қилич уриштиришдан тўйдик, қачон газот майдонида душман қалласини олар эканмиз.

– Ўхў! Демак, етарлича ўргандим деб ўйлаяпсан.

– Ҳа!..

– Менга қолса ҳали гўрсан. Хоҳласанг синашайлик. Мендек афтодаҳол чол билан қилич уриштириша оласанми?

Йигитлар бир-бирига қараб қулишдилар.

– Тушундим, – деди қария. – Кўлимда дармон қолмаган деб ўйлаяпсизларми?

Шартга кўлини очиб, йигитлар томонга узатди.

– Кўринишидан чўпга ўхшайди, лекин сизлар бунга алданманг. Бу билаклар сарҳад бўйларида метинлашган. Бир вақтлар билагимни ҳеч ким бука олмасди.

Шамс паст товушда:

– Бир вақтлар, – дея гўлдиради.

– Худди шундай! – деди қария қизишиб. – Энди ёш эмасман. Лекин билагимнинг кучига ишонаман. Ундай бўлса, нега аскарликдан чиқарилиб бизларга муаллим қилиб юборилдинг дейсизларми? Тушунтира олмадим. Кексайдинг, дедилар. Бундан кейин билимингни салжуқий ёшларга сарфла, дедилар. Билганларингни ўргат, тажрибаларингдан фойдалансинлар, дедилар. Хизматнинг катта-кичиги бўлмайди, хизмат хизмат-да, деб ўйладим, рози бўлдим. Ҳой Темурали, туксиз афтингдаги масхара аломатини кўриб турибман, биламан, сен ҳам Шамсдек фикрлай бошладинг. Бўғочга не десак бўлади? Қулоғини узиб, қўлига берсаммикан ё қилич тортиб юборсаммикан?

Бўғоч қўл қовуштириб, таъзим қилди.

– Бўйнимиз қилдан юпқа, ота, – деди. – Сиз не десангиз, шу.

– Ҳа-а! Мен билан қилич уриштиришга бел боғлаганга ўхшайсиз, қани, майдонга тушинг...

Йигирма яшар йигитдек абжирлик билан ҳовлига сакради. Қиличини суғуриб, олдинга чўзди.. Кўзларида чақмоқ ёниб, ёшларга тикилди.

– Аввал қайси бирингиз?

– Мен, – дея олдинга чиқди Шамс, – айбнинг каттасини қилиб кўйганимдан кейин...

– Жуда яхши, қиличининг учига бўз ўраб ол.

Қиличларнинг учига бўз ўрадилар ва беш қадам тисарилдилар. Олдин пўлат кўзлар тўқнашди, сўнг пўлат қиличларга гал келди.

– Ҳамла қил! – деб ҳайқирди қария. – Қани, бўл!

Шамс ҳужум қилди, бироқ шу ондаёқ тажрибали қариянинг қарши зарбасига дуч келди, қиличлар жаранглади, учқунлар сачради. Шамс ҳайрон бақрайди.

– Ҳужум навбати меники, – деди қария. – Мана!

Олдин юқоридан пастга, сўнг ўнгдан чапга зарба берди. Шамснинг қиличи қўлидан учиб тушди.

– Вой! – дея тин олди Шамс. – Тўғрисини айтсам, бу усулни билмас эканман. Буни қандай қилдингиз, отахон, ўргатсангиз-чи.

– Мен ҳам сизларга шуни ўргатмоқчиман-ку, ахир. Ҳали қилич-бозликнинг барча усуларини ўрганмадингиз. Албатта, ёш бўлганингиз учун жасоратингиз бор, бу мақбул. Лекин биз кабиларнинг ёшликдан орттирган тажрибалари бор. Шамс, олишаркан, гавдангни қаттиқ керяпсан, бу ишинг янглиш. Қаттиқ тур, лекин қотиб қолма, эгилувчан, ҳаракатчан бўл. Айниқса, ҳеч қачон довдираб қолма, нечоғлик оғир вазиятга тушсанг-да, совуққон бўл! Бўптими?

Темуралининг қичқирган овози Шамснинг жавобини босиб кетди.

– Ҳо-ой... Бу томонга қаранглар!

Тепалик устида кўтарилган чанг-тўзон булути ўрлай-ўрлай қишлоққа яқинлашиб келаётган эди.

– Не экан бу? – деди қария. – Иншоолоҳ, яхшиликкадир. Ҳужумчиларимиздан бир гуруҳи бўлса керак.

Бу хаёли мантиқсиз эканини тушунди. Чунки салжуқий жангчиларни чанг-тўзонидан таниган бўлурди. Доимо уч қатор бўлиб кетишарди. Урушга кетганларида ҳам, сайрга чиққанларида ҳам шундай юргувчи эдилар. Чанг булути ҳам шунга монанд тор ва узун бўлиб кўтариларди. Ҳозир ундай эмас, чанг ясси, тўп-тўп бўлиб кўтарилмоқда. Йўқ, булар салжуқий аскарлар эмас. Кутди. Уруш наъраларини эшитгунга қадар кутди.

– Печенеглар¹, – деди жаҳл билан.

Бўғоч соддаларча қулди:

– Уруғдошларимиз...

Қария газаб билан қараб, йигитни жим бўлишга мажбур этди.

– Ҳа шундай, лекин улар ғайридин. Ҳар ҳолда улар ҳолимиздан хабар олгани келаётгани йўқ. Бўғоч, чоп, ҳамқишлоқларни тўпла, қуроолларини олсинлар. Нималар бўлишини ким билади, тадбирли бўлмоғимиз даркор.

Бўғоч узоқлашгач, қария уйига кирди. Кампири билан қизига томга яширинишни буюрди. Қайтиб ташқарига чиқди.

– Қуроолларингиз шай турсин, – деди йигитларга. – Бироқ ўзингизни тутинг. Улар билан ўзим гаплашаман.

Суворийлар анча яқинлашиб қолишган, қўрқинчли наъралар тортиб келишарди.

“Хўп... хўп...хўп!”

Қария тахминий ҳисоб қилиб кўрди.

– Юз киши бўлса керак, – дея фикрини айтди. – Биз ҳам шунча бормиз, бироқ ҳамқишлоқларимизнинг кўпи далада. Буларнинг нияти ёмон бўлса, ҳолимизга вой. Бунинг устига қуролимиз ҳам оз.

Бир ўқ зинғиллаб орқадаги қари толга санчилгач, жим қолди. Далага бормаган ўн беш киши майдонда, қариянинг теварагига жипслашди. Қария яқинлаб қолган отлиқларга боши билан ишора қиларкан:

– Печенеглар, – деди холос.

Томирларидаги қон музлади, тишлари қисилди. Печенегларнинг бошлиғи қора отини унинг олдида тўхтатди.

– Тарқалин! – деб тўнғиллади у. – Мени Бурқут дейдилар. Қарши чиқишга уринманг. Одамларим қишлоқни талайдилар.

У совуқ назар ташларкан, ҳузурланиб иржайди, белига тушган кокилини силкитиб, шерикларига буюрди:

¹ Печенеглар (бажанаклар), қипчоқлар (половецлар), қуманлар – кўчманчи қабилалар.

– Босинг қишлоқни!

– Тўхтанлар! – деди кекса салжуқий. – Уйларимизда арзигулик бирон нарса йўқ. Биз...

Сўзини охирига етказа олмади. Қора отлиқнинг шиддат билан кўтарилган қамчиси қариянинг юзига шарақлаб тушди ва сўзи бўлиниб қолди.

– Вайсақи така! Менга “тўхта” дейдиган одам ҳали онасидан туғилмаган. Бурқутни танимайсанми ҳали?!

Қамчисини яна бир марта сермади. Қариянинг ёноғи ёрилди. Оқ соқолидан қон тарам-тарам оқди. Ҳамқишлоқларига назар ташлади, шай турардилар, сабрлари тугаб битган, хужумга рухсат беришини кутиб туришарди. Қайрилиб, Бурқутнинг одамларига қаради. Улар қариянинг сўзларига, бошлиқларининг уни қамчилаганига, ким билади, нимагадир ҳайрон эдилар. Қишлоғини ўйламаганида, ёлғиз ўзи ҳеч ҳайиқмай, уларнинг ичига ёриб кирган бўлурди. Шубҳасиз, ўларди. Ўлмоқ не дегани, шаҳид кетган бўларди. Қанчалар истаган, тушларига кирган, олдинги маррада урушган ўша буюк кунларда ҳам негадир келмаган ўша шаҳодат! Энди келса-я! Майлига, аммо орқасида турган ўн бешта ҳамқишлоғига не бўлади? Билади, улар ҳам била-кўра туриб, ўзларини шаҳодат кучоғига отадилар, унда орқада қоладиганлар-чи? Гўдаклар, ёш келинчаклар, кексалар...

Ёноғидан оққан қонни салласининг печига артди.

– Сени йигит дейишга уяламан эй печенег, – деди у. – Бор, қишлоқни хоҳлаганингча тала. Лекин ёлвориб айтмай, одамларнинг жонига қасд қилма!

Бурқут отининг устида депсина-депсина хаҳолади. Кейин қамчисини кўтарди. Аммо негадир уришдан воз кечди.

– Жонинг шунчалик ширинми, чол?

– Янглиш тушундинг, – деди қария ростланиб. – Ўзимни эмас, ёш болаларни ўйлаб ялиняпман, хотин-халажни ўйлаб ялиняпман. Менинг жоним не деган гап? Кимга ҳам керак? Қуёш чиққани-ю, ботганини юз марталаб кўрдим. Қуёш ҳар доим бир жойдан чиқади, бир жойга ботади. Қуёшга ҳукми ўтган қисматимга ҳам ҳукм этади.

– Яъни бизнинг шаманларимизми? – деб гўдайки Бурқут.

Қария бошини кескин чайқади.

– Оллоҳ! – деди энтикиб. – Ўзи берган жонни ўзи истаган вақтида истаган шаклда олади. Не қилса Ўзининг кўлидадир.

Бурқутнинг қийиқ кўзлари қисилди, кўз қорачиқлари олов сочди.

– Хиёнаткорлар! Ҳаммангиз хоинсиз. Оталарингизнинг динидан қайтиб, арабларнинг динига кирдинглар.

– Оллоҳнинг бандаси бўлмоқ, Унга қул бўлганингни билмоқ, бундай бир таслимиёт ичига кирмоқ энг буюк саодатдир, – дея давом этди қария. – Нега бизга таъна қиласан? Исломият бировнинг мулки эмас, жаҳоннинг мулки. У бирон-бир элга махсус туширилгани йўқ, жаҳонга эҳсон этилди. Бу дин арабники ҳам, бизники ҳам. Сизники ҳам бўлиши мумкин. Уруғдошимиз, келинг, диндош ҳам бўлайлик. Орамизда ҳаммангизга жой етади. Туркларнинг аксарияти мусулмон бўлди, парокандаликдан қутулди, кўчманчиликни тарк этди, ҳаётнинг ҳам, ўлимнинг ҳам ҳикматини тушуниб етди.

Бурқут истеҳзо билан деди:

– Ҳўш, у нима экан?

– Ҳаёт камондан узилган ўқ, учиб бир қабристонга тушади-қўяди. Чин ҳаёт у дунёда, охиратда! Ҳаётни маъноли қилган бу дунёнинг ортига яширинган у дунёдаги ҳаётдир. Унга ўлим деган эшикдан кирилади.

– Олдимда титраб-қақшамаётганинг, ўзингни ерга ташлаб, омонлик тиламаётганингнинг боиси шуми?

Қария “Булар беҳуда гап” дегандай бош чайқади.

– Нега энди бир қулга қулигини унуттириб, хожага айландим, деб ўйлашига сабабчи бўладиган бир тарзда ялинишим керак? Муножот эшиги битта – дуо, холос. У ҳам Оллоҳ учун қилинади. Кўп яшадим. Лекин Оллоҳ шоҳид, тўғри яшашга ҳаракат қилдим. Барча мусулмонлар тўғрилиқ йўлида. Сендан ўтинадиганимни ўтиндим: хотин-халаж, болаларга тегма! Сенга айтадиганларимни ҳам айтдим. Кел, мусулмон бўл!

– Ўчир-э! – деб бақирди Бурқут ғазабдан кўкариб. – Ўчир! Қўрқмай бир қоп гапни қалаштирдинг. Сен ўзингни ким деб ўйлаяпсан, қари така?! Бундай алмойи-алжойи сафсатага учадиган одамманми мен?! Дининг ўзингга сийлов, менга қишлоғинг керак. Ичида бори билан. Бурқут бир қишлоққа кирдими, у ер кунпаякун бўлади, елкаларда бош қолмайди. Мана, сенга!

Қамчи яна визиллади ва қариянинг боши аралаш елкасига тушди.

– Босинг! – деб ҳайқирди қария ҳамқишлоқларига. – Босинг, бургутларим!

Уларнинг сабр косалари тўлиб-тошган, ҳамма нарсага ҳозир но-зир эдилар. Қариянинг сўзлари бунчалик чўзилиб кетганидан норози бўлаётганлар ҳам бор эди. Энг аввало, икки оғайни Шамс билан Темуралининг ичи кўпириб тошаётган, юраклари оловланаётганди. Биринчи бўлиб улар отилдилар.

– Аммо-лекин роса куттирдингиз, ота, – дея овоз берди Темурали. – Ниҳоят, охирида қарор бердингиз.

– Уринг! – деди қария. – Урсангизлар-чи!

Шамс бир печенег қароқчининг орқасига сакраб чиқиб, отдан ағдарди.

– Маҳоратимга қойилмисиз, ота?

– Чопинг, – деди қария. – Уринг, уринг уни!

– Оллоҳ! – дея қичқиришди йигитлар. – Оллоҳ... Оллоҳ...

Бироқ жанг узоқ давом этмади, узоқ давом этмасди ҳам. Ўн беш кишига юз киши қарши! Ўн беш киши оёқда, юз киши отлиқ. Яхши қуролланган, жангари, кўзлари қонга тўлган, ашаддий қароқчилар.

Шундай бўлса-да, улар ор-номусларини ҳимоя қилдилар. Ватани, аёлларининг ор-номусини ҳимоя қилдилар. Бу гоё қачондир, қаердадир қурбон бўлишни талаб этарди – ўлдилар. Аммо сўнгги нафасгача ҳимоя қилдилар. Қария етти бора йиқилиб, етти бора тикланди, ҳар гал бир қароқчини ер тишлатди. Шамс билан Темурали ёнма-ён йиқилди. Худди болалик чоғларида уруш-уруш ўйнаган вақтларидаги каби йиқилдилар. Шамс кўпинча ёлғондакам ўлим устидан куларди. Шунинг учун уни ўйиндан чиқаришган вақтлари ҳам бўларди. Ҳозир ҳам офтобга боқиб табассум қилаётгандек эди. Қуёш сочларини нурга буркаган, қонталаш сочлари орасида жилоланарди. Баҳайбат толнинг кучоққа сиғмайдиган танаси қон кўлмаги ичида қолган, даҳшат эди бу!

Аввалига қариянинг кампири, қизини судраб олиб чиқдилар. Ёш қиз отасининг, кекса аёл эрининг устига ўзларини отдилар. Уларни ушладилар, яна судрадилар, калтакладилар. Ёш қиз тўс-тўпалонда очилиб қолган сочларини рўмоли билан ёпишга уринди. Бир печенег қароқчи буни сезиб қолди, қўл чўзиб, рўмолини юлқиб олди, қаҳқаҳа отди, эгилиб-букилиб хахолаб кулди. Қиз баногоҳ шундай сакраб турдики, қароқчининг қўлидан шундай тез юлқиниб чиқиб, отасининг

устига учиб бориб, тезлик билан салласини олиб сочларини ўради-ки, бақрайиб турган кўзлар бу оний лаҳзаларни кўришга улгурмай қолди, сезмай қолди. Ўзларига келганларида ёш қизнинг шу сўзларини эшитдилар холос:

– Шаҳид отажоним, саллангни қарзга олдим, берган тарбиянг боис сочларимни номахрамга кўрсатмасликнинг бошқа чорасини топмадим.

Кейин бир ингради, икки ингради ва турган жойида йиқилди қолди.

– Ўлдимикан? – деди орқа томонда турган ёш қароқчи.

Уларнинг пешонасидаги ажинларда ёвузлик ва шафқат бирлашиб кетгандек кўринарди. Содир қилинган ишлардан нафратланаётган эди.

“Ахир, булар уруғдошларимиз, аслида қардош бўлишимиз керак, лекин бундай эмас, бир-биримизга душманмиз, нега? Улар бошқа динга ўтгани учунми? Ёмон бўлдими, исломга кирганларидан кейин кўчманчиликни ташлаб, шаҳарлар бунёд этдилар, муштарак гоёга эга бўлиб, жанг қилдилар, ҳамон шундай. Биз-чи? Можаропа-раст бир тўдамиз, қаерга, нечун борганини билмайдиган дайдилармиз. Бугун бу ерда, эртага бошқа жойда. Орқамизда қон дарёси, нуқул қатли ом... қатли ом!”

Тизгинни оҳиста тортиб, тўдадан айрилди. Секин-секин узоқлашди. Сўнг бирдан отини қичаб, тоғ томонга ўқдек учиб кетди.

– Ҳой қарасанг-чи, қочяпти-ку у...

Қичқириқ қароқчиларни ўзига келтирди. Бурқут кокилини силки-тиб, тез шу томонга қаради.

– Ким? Ким у?

Ҳеч кимдан сас-садо чиқмади. Ким қочиб кетганини ҳам дарров билиш имкони йўқ эди. Ҳар бири кўпчилик ичида шеригини излади. Ниҳоят, биттаси:

– Менгуч, – деди кўрқа-писа. – Узлардан бизга ўтган йигит.

Қароқчибоши тишларини қонатиб юборгудек даражада қаттиқ қисди. Тиш орасидан хуштак чалиб:

– Бундай лаънати қайдан чиқарди, албатта, ўшалардан чиқадида, – деди.

Кўзларидан олов сочиб, одамларига тикилди. Бир сақраб отига минди. Жиловни қўлига олди.

– Менга унинг калласи керак! – деб бўқирди. – Кетдик, орқамдан!

Бир кекса печенег кемшик тишлари билан сўзларни ямлаб:

– Яғмо иши не бўлади? – деб сўради.

– Қолсин, – деди Бурқут. – Ҳаммаси қолсин. Бу ёлғончини ер тишлатмасдан қайтиш йўқ.

Босқинчилар қандай тез келган бўлсалар, шундай тез кетдилар.

Улкан тол ости жасадга тўла. Шамснинг ёноғи қон кўлмаги ичида қип-қизил. Темуралининг кўзлари даҳшатдан қотиб қолган. Салжуқий қария дарахт танасига бош қўйган, бир қўли беҳуш қизига ёстиқ бўлган. Кампири ўзини йўқотган, паришон, даҳшатга тушган, ҳатто бақариб-чақариб йиғлашни ҳам унутиб, гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа чопади.

Ёш қиз кўзини очди. Биринчи кўргани мовий осмон, эслагани эса қон бўлди.

– Ота!

Бу сўз кампирнинг миясига яшиндек урди.

– Қизим!

Уйдан югуриб чиққан аёллар, болалар она-қизнинг атрофини ўрай бошлашди. Биров фарёд урар, бошқаси ҳайкалдек, жонсиз қотиб турарди. Қиз нозик овозда:

– Отажоним! – деб инграрди.

Хайрият! Қария кўзларини секингина очди. Қизига зўрға бир табассум қилди, сўлгин дудоқлари эшитилар-эшитилмас шивирлади:

– Болам...

– Отажоним!

– Қисин...ма, – деди тутила-тутила. – Печенег қароқчилар. Ўшалар! Кигиз ўтовларда яшайдиган уругдошларимиз.

– Бир нарса қилинглар, – дея фарёд урди кампир. – Чолим ўлаётир.

Қария бу сўзларни эшитди, эшитибгина қолмай, тушуниб етди.

– Шаҳид бўлаётирман, – деди. – Пайғамбаримга... ети...шаман. У ерда қуёш... янада... порлоқ бўлса...керак. Дарёлар...янада...со...кин...оқди... Шундай эмасми, қизим?

Қиз қичқирди:

– Ҳа, отажон!

– Сизларни...Оллоҳга...топ...топшир...

Тамом бўлди. Хириллаган нафас чиқарди ва бутун бардоши шу онда тугаб битди, кўзларининг оқи борган сари катталашди, нигоҳлари бир лаҳзада сўнди, лабларида табассум қотиб қолди.

– Отажоним!

Ёнган юрагининг оташи қизнинг оғзидан отилиб чиқандай бўлди.

Одамлар бир фикрга келган эдилар. Тез-тез такрорланиб турадиган бу босқинлардан тўйгандилар. Рай шаҳрига бориб, аҳволни Низомулмулкка тушунтиришлари керак. “Агар бизни ҳудуддаги Салжук қишлоқлари деб ҳисобласангиз, фақат аскар йиғиш учун, фақат Султон буйруғидан хабардор этиш учун келишмасин”, дейишлари лозим. “Сиз Византияни асосий душман эълон қилиб, шу иш билан машғул экансиз, бу томонда узлар, печенеглар билганини қилмоқда”, дейишлари даркор.

Айтмасалар ҳам бўлмасди.

* * *

Абдурахмонбей йўл-йўлакай қишлоқлардан кўнгиллилар тўплаган, уз ва печенег қароқчиларни тутиш учун эллик кишилик гуруҳ ташкил этган эди.

Аср вақти от йўрғалатиб боришарди. Хабаргирлар чанг булути кўринганини Абдурахмонбейга хабар бердилар. У тепаликнинг устига от сурди. Диққат билан водийга разм ташлади. Хабаргирлар янглишмаган экан. Ҳақиқатан ҳам чанг-тўзон булути тобора яқинлашиб келарди. Бир тўда ола-тасир от қўйиб келаётганди.

Яқинлашаверишди, яқинлашаверишди. Ногоҳ у тўдадагилар кимнидир қувиб келишаётганини фарқлади.

“Тентаklarча от чоптираётганларининг сабаби аён бўлди, – деди ўз-ўзига. – Кимнидир тутмоқчилар”.

Оғайниларининг ёнига қайтди.

– Ким бўлса бўлсин, дўстми ёки душманми, барибир, лекин бир тўда одамнинг бир кишини таъқиб қилаётгани бизга мақбул эмас. Ўрмон этагида пистирма қурамыз. Ниятларини билдик дегунча, бир қарорга келамиз.

Эътироз билдирмай, бош силкидилар. Ўрмон этагига кириб, дарахлар панасида кута бошладилар. Ўқларини ҳозирладилар. Агар таъқибчилар Салжуқийлар бўлмаса, таъқиб этилаётган киши ким бўлса ҳам ҳимоя қилиниши лозим.

Уларнинг ўрмонга киришларидан безовта бўлган қушлар чийиллашиб учиб кетдилар. Орқада қолган бир қарга таҳликадан огоҳлантирмоқчи бўлгандай бор овози билан устма-уст қағиллади. Бироқ кўзи қонга тўлган таъқибчилар қаргага эътибор бериб ўтирармиди. Буркут Менгучни тезроқ тутишдан бошқа нарсани хаёлига ҳам келтирмас, тинимсиз ҳайқириб, шерикларини янада тезлашишга ундар эди. Кўп ўтмай бу ҳайқириқлар ўрмон ичига ҳам етиб келди.

– Печенеглар, – дея шивирлади Абдурахмонбей. – Лаънати бойқушлар!

Йигитларига “Тайёр туринг” ишоратини қилди. Таъқиб этилаётган отлиқ охирги куч-гайратини сарфлаётганди. Оти уни кўтара олмай эзилиб кетаётгандек туюлар, оғзининг атрофига тўпланган қалин кўпик узоқданоқ кўзга ташланарди.

Ниҳоят кутилгандек бўлди. Отнинг оёқлари букилди, ҳорғин ҳолда йиқилди.

– Аксига олганини қара, – дея афсусланди Абдурахмонбей. – Яна бироз чидаса, қутулган бўларди. Энди иш бизга қолди.

Дарахлар орасига яширинган одамларига қичқирди:

– Орқамдан олга!

Ўрмондан яшиндай отилиб чиқдилар. Қисилиб қолган узангидан оёғини чиқаришга уринаётган йигитни қутқардилар. У оёқда зўрга турарди. Ҳамма ёғи тердан жиққа ҳўл, юзлари чангга ботган. Кўзлари ҳадиксираб боқар, ора-сира ваҳшиёна ўқрайиб кўярди.

Абдурахмонбей:

– Сени нега қушлаб келишяпти? – деб сўради.

– Қочганим учун, – деб мавҳум жавоб берди йигит ҳансираб. – Мен улардан эмасман. Зотан, ҳеч қачон улардек бўлмадим. Қилган ишларидан нафратланаман. Қочдим. Қўлларига тушсам, ўлдиришади.

Буркут ўрмондан бир тўда одам чиққанини кўрди дегунча, тўхтади. Кўзларини қисиб, санашга тушди.

– Қирқтача, – деди тишларини ғижирлатиб. – Ўз бошларига бало орттиришади.

Ҳужум қилишга буйруқ беришга чоғланаркан, тўсатдан миясига қурт тушди. “Агар ўрмонда бошқалари ҳам бўлса-чи... Агар пистирма қўйган бўлсалар-чи...Худди шундай! Ўрмонда анча-мунча шарпа бор. Бўлди! Турган гап-ки, бу тузоқ. Менгучнинг жони жаҳаннамга кетмайдами, бу ердан тезроқ кетиш керак!”

– Орқага! – деб бақирди.

Орқаларидан ит қувгандай қочдилар.

Абдурахмонбей бу қочишнинг маъносини тушунмади. Кўпчилик бўлсалар-да, нега қочганларининг сабабини англашга уринди. Охири:

– Қароқчилар қўрқоқ бўлади, – деб жумбоқни ҳал қилган бўлди.

Шовқин пасайди. Туёқ товушлари борган сари сусайиб, сўнг эшитилмай қолди. Қушлар тўда-тўда бўлиб, яна дарахларга қўндилар. Ўрмон чағур-чуғур товушларга тўлди.

– Мана шунақа, – деди Абдурахмонбей йигитларига ўгирилиб, – биздан икки баробар кўплар, лекин кўрдингизми, қочиб кетишди. Орқаларидан ўқ отсанг ҳам етмайди. Шу йигитга қарайлик, сув беринг, ичсин, юзини ювсин, кейин бафуржа гаплашамиз.

Йигит кимнингдир мешидаги сув билан юзини яхшилаб ювди. Сўнг Абдураҳмонбейнинг қаршисига ўтиб, тавозе билан турди.

— Анави томонда, — дея сўз бошлади, — шу тепаликнинг ортида бир қишлоқ бор, ўша ёққа боргандик. Кўпдан бери қишлоқ босишдан бошқа иш қилганимиз йўқ. Бошлигимиз қора отли, Бурқут деган бир аблаҳ. Жасур бўлса бордир, лекин унда шафқатдан асар ҳам йўқ. Қишлоқда бир нечта йигитга дуч келдик. Ораларида оппоқ соқолли бир чол ҳам бор эди...

Кўзларида ҳалқа-ҳалқа ёш айланди, йиғлаб юборишига бир баҳя қолди.

— Қишлоқни истаганингизча таланг, хоҳлаганингизни, топганингизни олинг, лекин номусимизга тегманг, хотин-қизларимизга тегманг, деди. Шу холос. Ишонингиз қийин, лекин қариянинг бор-йўқ истаги шу бўлди холос. Бурқут бўлса ғазабланиб, кўпириб-тошиб кетса бўладими, ака, эсласам ичим ёнади. Орқада турдим, ғавғони жирканиб кузатиб турдим. Ичимдан бу балодан қандай қутулсам экан, деб ўйладим. Қария етти марта йиқилса-да, яна туриб қилич солганини ўзим кўрдим. Бунга ҳам ишонингиз қийин, ака. У гўё печенеглар қўлида ўлишдан ор қилаётгандек эди. Охирида йиқилди ва бошқа турмади.

Йигитнинг афсус-надоматга ғарқ бўлган қора кўзлари ялтиради. Кўз ёшларини ошкор этмаслик учун бошини эгиб олди.

— Менга таъсир қилган нарса бошқа, — дея давом этди, — ҳаммасини ўлдирдилар, янада тўғрироғи ўлдирдик. Ораларида мен ҳам бор эдим. Гарчи иштирок этмасам-да, улар билан бирга эдим, инкор этишининг нима кераги бор. Қатл иши битди, навбат қизларга, хотин-халажга келди. Печенеглар уларни опкетиб, Византия бозорларида чўрилиққа сотишади. Бу ишларидан нуқул нафратланардим. Бу галгиси ниҳоятда ўтиб тушди, айниқса, ўша ёш қизнинг хатти-ҳаракатлари менга қаттиқ таъсир қилди, шекилли. Отасининг қонли салласини олиб, очиқ бошини ёпди дегунча...

Ич-ичдан чиққан хўрсиниқ овозини бўғди.

— Тушундим, — деди Абдураҳмонбей. — Чидай олмадинг, қочдинг. Орқанга тушдилар. Пушаймонсан, кўз ёшларинг бундан далолат бериб турибди. Дунёда кўз ёшларидек самимий бир нарса йўқ. Ҳай, майли, энди қутулдинг, бу ёғига нима қилмоқчисан?

Йигит бироз ўйланди. Ўйларкан, кафтининг орқаси билан кўз ёшларини артди. Илк бора рўпарасидаги кишининг юзига узоқ тикилди.

— Нима қилишимни билмайман. Печенег эмасман, шунинг учун уларнинг ёнига қайтмайман. Ҳар ҳолда ёлғиз яшасам керак.

— Печенег бўлмасанг, уларнинг ёнида нима қилиб юрибсан, ҳой бола?

— Улар мени узлардан ўғирлаб кетишган. Шунақа, улар бир-биридан тез-тез ўғирлаб туришади. Ёмони шуки, уз эмаслигимни ҳам биламан. На улар, на булар мени ўзиники деб билмайдилар.

Ер депсинди.

— Очиғи нелар бўлганини, ким эканимни билмайман, ака. Бу жуда ёмон, лекин не қилай, бошда бори шу экан. Энг яхшиси, ишни ўзимнинг кимлигимни билиб олишдан бошлашим керак. Албатта, гуноҳимдан ўтсангиз.

Абдураҳмонбей қўлидаги таёқ билан ерга нималарнидир чизар эди.

— Тавба эшиги ҳамиша очиқ, эй бола, — деди. — Модомики, қилмишингдан пушаймонсан ва буни кўз ёшларинг билан чиройли ифода қилиб турибсан, кел яхшиси, мусулмон бўл, сени қардош бўлиб бағримизга босайлик. Ёнимизда қол, биз билан бирга бўл.

Йигит бошини кўтариб, дархтларга разм солди. Гўё самолардан бир ишора кутаётгандек эди.

— Ўйлаб кўрай, — деб жавоб берди. — Сизга ўхшаш мард одамларнинг дини мутлақо яхши дин бўлса керак. Ҳолбуки, шаманлар бизга сизларни кофир дейдилар, қон ичармишсизлар, инсон гўшти ермишсизлар. Бу гаплар ёлғон бўлса керак-а?

Гуруҳдагиларнинг авзойи бузилди. Эшитганлари уларга ҳеч ёқмаган, ҳаммада бу йигитга қарши бир кайфият пайдо бўлган эди.

— Ёлғон, — деди Абдурахмонбей йигитларига таънаомуз боқиб. — Шаманларингиз бизлардан кўрқадилар, динимизнинг буюклигини билиб, мусулмон бўлишингиздан кўрқадилар, шунинг учун ҳам тўхтамай бизга балчиқ отадилар. Бизнинг динимиз яхшилик дини, марҳамат, шафқат динидир. Сенга ўзим танийдиган бир мусулмон ҳақида сўзлаб берай. У йўқ пайти узлар қишлоғини босган, талон-торож этган. Беш ёшидаги ўғлини опқочганлар, хотинини пичоқлаганлар. Ўзини ҳам бир босқин чоғи қўлга тушириб роппа-роса беш йил тутқунликда сақлаганлар, турли азоб-уқубатларга гирифтор этганлар. Бу киши ўн беш йилдан кейин фарзанд соғинчида куйиб-ёниб қишлоғига қайтган. Ҳориб-чарчаб қишлоғига кирар-кирмас имомдан фалокат хабарини эшитган. Ундан кейин эса имом шундай тавсия қилган: Ҳеч қачон шахсий масалалар учун кин-адоватли бўлма, адоват эмас, эътиқод йўлида чекинма. У киши ҳам шундай қилишга қарор берган.

Қайғусини ошкор қилиб қўймаслик учун бошини қуйи солиб, яна тупроққа алланималарнидир чиза бошлади.

— Ана шунақа, — дея сўзида давом этди. — Айнан айтганимдай. Ваҳоланки, дўстим қасос олишга қасам ҳам ичган эди. Ҳаммасидан воз кечди. Адоватини унутди. Тушунтира олдими, йигит?

Жим қолди. Ўғли эсига тушди. “Тирик бўлса шу йигитнинг ёшларида бўлса керак. Тирикмикан, ажабо? Қарда экан? Кўришиш nasib этармикан? Ўлган бўлса у дунёда, албатта, онасининг ёнидадир. Охирги манзил ўша ер, охирги умиднинг охирги бекати”.

— Қани биродарлар, — деди. — Қишлоққа борайлик, ёрдамга эҳтиёжлари бордир.

Қайрилди, йигитга қараб жилмайди.

— Айбга буюрмайсан, сенга от беролмайман. Кўриб турибсан, ҳар биримизда фақат биргина от бор.

Йигит муштини кўксига қўйиб, миннатдорчилик билдирди.

— Юрагинг тоза экан, ака. Ўлимдан қутқарганингни ҳеч қачон унутмайман. Балки яна кўришармиз.

— Балки, — деди Абдурахмонбей. — Узлардан уз бўлгани учун эмас, қароқчи эканликлари, одамгарчиликдан йироқ бўлганликлари учун нафратланаман. Ёнларига қайтиб борсанг, балки бир фойданг тегар. Бу ерларда кўп қолиб кетма. Салжуқийларнинг ҳаммаси ҳам мендай фикрламаслиги мумкин. Жонидан тўйдиришган уларни...

Отига минди. Йигитга қўл силкиди.

— Олға! — деди йигитларига. Йўлга тушишди.

Йигит ўрмонда ёп-ёлғиз қолди. Орқаларидан узоқ термилди, тепаликдан ошиб ўтаётганларида икки қўлини кўтариб, хайрлашди.

“Яхши одам экан, — деди ўз-ўзига. — Мард одам. Эътиқоди туфайли шундаймикан, ажабо? Ёки бу хислатлари туғмамикан?!” Ўй-хаёллари бошқа томонга кетди.

Бурқут қишлоқни яғмолашдан воз кечган бўлса керак. Ёнларида ҳеч нарса кўрмади. Хотин-халаждан ҳам асар йўқ. Демак, ундай бўлса қариянинг қизи қишлоқда бўлса керак. Қизни бир кўришдаёқ ёқтириб қолган эди. Қочишининг бир сабаби ҳам шу эди. Ёш қизни судрашганига чидай олмаганди.

“Кошкийди, — дея пичирлади, — кошкийди салжуқийлар билан қишлоққа қайтсайдим. Қизни яна бир марта кўрармидим”.

Бу ўйидан ўзи уялди.

“Отасининг қотилларидан бирини кўрса бечоранинг қандай аҳволга тушишини ким билади дейсиз? Қиличини ҳатто қинидан ҳам суғурмай узоқдан кузатиб турганини қаердан ҳам билсин? Қишлоқдагиларга дардимни қандай айтай? Албатта, мени бир оғочга осиб керак. Гум бўлганим яхши. Вақт топсам бир куни у ерга қайтарман. Энди кун кўришининг тадоригини кўриш лозим”.

Ўрмонга йўл олди, дарахтлар орасида узайиб торайган сояси кўп ўтмай кўздан йўқолди.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

Ўрта Осиё чўлларида кўпиб келган қорамағиз юзликлар, қисик кўзликлар, босниялик каллакесарлар, денгизда қароқчилик қилишдан безиб, қуруқликка қайтган можаропарастлар, Бағратнинг гуржи тўдаси, бойлик кетига тушган арманилар, қиладиган бошқа иши йўқ қуманлар, печенеглар, норманлар, Византиянинг қароқчи тўдалари ҳамда Император Роман Диогеннинг мунтазам аскарлари...

Майдон тирбанд.

Майдонда бир-бирига ҳеч қовушмайдиган оломон.

Бошқа-бошқа оламлар, бошқа-бошқа маданиятларнинг одамлари.

Тиллари айри, динлари айри, қурол-яроғию, феъл-атвори айри. Ҳар тўданинг ўз олами бор, ҳамма ўз мақсади йўлида.

Кўпининг кўзи пулдан бошқа нарсани кўрмайди, пул савдойиси. Баъзилари шуҳрат кетидан қувган кимсалар, бошқалари тўс-тўполонда шахсий адоватини қондиришни хоҳлайди.

Муштарак гоё йўқ, муштарак мақсад йўқ, муштарак эътиқод йўқ. Подаю йўқлик ичида фақат бир нарса бор, у ҳам бўлса Роман Диогеннинг гурури. Майдондаги ғуж-ғуж одамларни ёнидагиларга кўрсатиб, гердаяди, мақтанади, буюклигига уларни ҳам ишонтиришга уринади.

— Салжуқий султон Алпарслон қандай қилиб мендан кўрқмаслиги, исмишни эшитганданоқ титраб-қақшамаслиги мумкин?! Шаҳзодалар, князлар, кўмондонлар, мана шу майдонга диққат билан қаранг! Ўзингизни Алпарслон ўрнига кўйиб боқинг-чи, неларни ҳис қилар экансиз?

— Даҳшат! — дея сўз қотди Шаҳзода Анроникос Дукас. — Олампа-ноҳ, даҳшатга тушдим, қаранг аъзойи баданим титраб кетяпти.

Император шаҳзоданинг сўзларини нимага йўйиш кераклигини дарҳол фаҳмлай олмади. Ажабо, кесатаётганмикан? Эҳтимол. Негадир бу одамнинг юлдузи юлдузига ҳеч тўғри келмади келмади-да. Чунки Шаҳзода уни қонуний император деб ҳисобламасди. “Ҳафтафаҳм!” Қиролича Евдокиянинг эри эканлиги тахтга қонуний чиқиши учун етарли асос эмасми, ахир?! Ўзини ким деб ўйлайди бу одам? Тақдири император оғзидан чиқадиган бир оғиз сўз билан ҳал бўлишини билмайдиган даражада аҳмоқми ёки Роман Диоген бундай фармон беролмаслигини биладиган ақлли одамми? “Худо урсин уни, ҳақиқатан ҳам бундай буйруқ беролмайман”. Чунки... Ҳа, чунки жанг арафасида туришибди, бу биринчидан. Иккинчидан, амрига қулоқ солишларига

кўпам ишонмайди. Учинчидан, рўпарасидаги қандайдир оддий кўмондон эмас, балки император хонадонига мансуб аслзода. Бунинг устига олдинги император Константин Дукасининг ўғли. Ўзини бунчалик бетакаллуф тутишининг боиси ҳам шу бўлса керак.

Соқолининг чувалашган жойига бармогини суқди.

– Кўрдим, ҳақиқатан ҳам титраяпсиз шаҳзода, – деди. – Тобингиз қочган кўринади. Агар бемор бўлсангиз, бемалол қайтиб кетишингиз мумкин.

Бу сўзларни эшитиб, айрим саркардалар юзларини буруштирдилар. Улар Император Диогенни менсимасдилар. Кўплари Андроникоснинг фикрига қўшилар эди. Император хотинининг орқасидан тахтга чиққан, фавқулудда қобилият эгаси бўлмаган оддий саркарда эди. Қиролча Евдокия бу одамга турмушга чиқиб хато қилган. Бу қилмиши сабабли у императорга васийликдан ҳам тушиши керак эди. Бироқ у барча византиялик аслзодаларни усталик билан бармогининг учида ўйнатган, ишни хамирдан қил суғургандек ҳал этган, императорлик тожини қападокиялик Роман Диогеннинг бошига кийдирган эди. Ҳатто Византиянинг атоқли сиймоларидан бўлган файласуф Мишел Пселлос ҳам қиролчанинг гапига кириб, Романни кўқларга кўтарган эди:

“Мана қутулиш куни келди, бугун муаммолардан фориг бўлишимизнинг аломати зуҳур этди, мана энди янги Римнинг қудратли бўлиш ва кучайиш вақт-соати етди. Бизга шундай император келиши керак эди, мана шон-шавкатли ва уддабурон бир императорга қовушдик. Девдек ҳайбатли, паҳлавон келбат, қиличи ҳеч завол кўрмайдиган ҳукмдор бу. Ҳайбатини кўрибоқ унинг дунё ҳокими бўлишига ишонади киши”.

Бу Пселлос дегани шамол қаёқдан эсса, шу ёққа юз бурадиган бир риёкор туллак. Тўғри, у шоир, адиб, сиёсатчи, файласуф ва ҳоказо, аммо гирт мунофиқ! Шундай эканини Византияда билмайдиган одам йўқ. Шеърларини завқ-шавқ билан ўқисалар-да, ўзини икки пулга олмайдилар. Хўш, патриарх Иоаннисга нима бўлганди? Агар Евдокия турмушга чиқадиган бўлса, васийликдан тушиши ҳақидаги васиқани нега йиртди, нега уларнинг турмуш қуришларига рози бўлди?

Бунинг сабаблари бор эди. Евдокия Иоаннисни бошлаб лақиллатди. Византия тобора заифлашаётганини, салжуқийларнинг бўлса кучайиб, Онадўлига таҳдид эта бошлаганини, турк босқинларидан Онадўлини ҳимоя этиш учун кучли император кераклигини, патриархнинг укасининг шарофати билан бошига бахт қуши кўнишидан умидвор бўлиб, ўша васиқани йиртиб ташлади. Умидлари сароб бўлиб чиқиб, калласи деворга урилганидагина фириб беришганини тушунди, бироқ у вақтда гишт аллақачон қолипидан кўчиб бўлган, Евдокия Роман Диогенни ўзига эр, Византияга император қилиб танлаб бўлган эди.

Шаҳзода Андроникос ниманидир баҳона қилиб ташқарига чиқди. Императорнинг сўзлари унга маънодор туюлди. Агар, “Хастаман, қайтақолай” деса, бу одам қувонганидан ўйнаб кетган бўлармиди?! Уни қайтариб юборишни хоҳлаётганини шу даража очик билдирдики, буни англамаслик ҳеч мумкин эмасди. Чўчиётганининг сабаби ҳам бор: ҳар ҳолда олдинги император тарафдорлари жанг вақтида бир гавго кўтариб, ҳаммаёқни остин-устин қилиб юборишлари мумкин, деб ўйлаётган бўлса керак. Ёки аслзода бўлмагани учун ҳақиқий аслзодалар ёнида ўзини камситилган деб ҳис қиларди.

“Унга ишонаётганлар ҳам бор, – дея гулдиради Андроникос. – Лекин мен ишонмайман. Онадўлини турк истилосидан қутқаришига ҳам ишонмайман. Зотан бу иш энди ҳеч кимнинг қўлидан келмайди.

Турклар Онадўлига тўрт томондан селдай ёғилиб келмоқда. Давлат барпо этмоқ учун, наслларини давом эттирмоқ учун уларга Онадўли керак, буни ўзлари ҳам билади. Бироқ уларни тўхтата олмаймиз, ҳеч ким тўхтатолмайди!”

Ногаҳон шовқин кўтарилди. Бақир-чақир кучайди. Аскарлар сафларидан чиқиб, у ер-бу ерда тўп-тўп бўлишди.

“Ажабо, не бўлаётир ўзи?” дея қизиқсинди Андроникос.

Яқинлашган сайин қизиқиши кучайди. Атрофдагилар турли тилларда сўзлашишарди. Андроникос бир неча тилни тушунарди холос. Оғизларидан яхши сўз чиқмаётганди. Нуқул бўралаб сўкинган овозлар эшитиларди.

Одамларни итариб-суриб яқинлашишга уринди. Биринчи дуч келган унвонли зобитдан:

– Нима гап? – деб сўради. – Нимадан чиқди бу гавфо?

Зобит серб эди. Андроникоснинг юзига бақрайиб тураверди. Саволни тушунмаган эди. Андроникоснинг жаҳли чиқди.

– Худонинг ҳафтафаҳм қуллари! – деб бақирди ўйлаб ўтирмай. – Нима бўляпти?

Императорнинг варенк соқчиларидан бири бу овозни эшитди. Эшитар-эшитмас, адабини бериш учун шу заҳоти орқасига ўтирилди. Овоз эгасини дарҳол таниди. Аламини ичига ютишга ва тўғри жавоб беришга мажбур бўлди.

– Шаҳзода ҳазратлари, кечиринг, овозингизни дарров танимабман. Бу ерда не бўлди десангиз, қон бошқа, дин бошқа, тил бошқа, шаҳзодам. Бамисоли курк товуқнинг остига қарга тухуми қўйгандек.

Андроникоснинг қаттиқ жаҳли чиқди. Варенк уни масхара қиляптими, йўқми, билиш учун овозини кўтарди:

– Қандай товуқ, қандай қарга?!

Варенк уқпарли дубулғасини аста энсаси томонга сурди.

– Яъни шуки, муҳтарам шаҳзодам, бир вақтлар айтганимдай бир иш бўлганди. Товуқ тагига қарга тухуми ҳам қўйдим. Полопонлар чиққунча ҳеч гап бўлмади. Улар чиқди дегунча товуқ жўжаларининг орасида бегона борлигини дарров билди. Не бўлди, дерсиз, азиз шаҳзодам?

Худди ўлим манзарасини кўргандек, юзини буруштирди, кўзларини қисиб, осмонга тикилди.

– Даҳшат! – деди. – Ҳақиқатан ҳам даҳшат! Она товугим ўша бечора қарга полопонини чўқиб ўлдирди. Ваҳоланки, тухумни ўзи очганди. Бу галати эмасми?

Андроникос бу одам нима демоқчи бўлганини тушунган эди. Бироқ унинг оғзидан эшитишни хоҳлаётганди.

– Бўлса бўлгандир, менга нима? Сендан бу ерда нима бўлаётганини сўрадим.

– Мен ҳам жавоб беришга ҳаракат қиляпман, шаҳзодам. Жўжалар бошқа жиндан, қарга бошқа жиндан. Ҳолбуки, уларнинг ўхшаш томонлари кўп. Ҳар иковининг қаноти бор, оёқлари жуфт, иковининг-да тумшуғи бор. Шундай бўлса-да, қарга полопонини она товуқ ёттиради. Бурда-бурда қилди. Тушунтира олдими, шаҳзода ҳазратлари? Биз ҳам худди шу аҳволдамиз, демоқчиман. Динлар ўзга, миллатлар ўзга, тиллар бошқача, юз-кўзлар бошқача. Қаранг, бир-бирини ўлдиришдан ҳам тоймайдиган даражада муштлашишяпти. Бу уришаётганлар можорлар билан қуманлар. Сўрасангиз, нега жанжаллашишганини ўзлари ҳам билмайди. Кеча ҳам гавфо чиқди. Узлар билан бизнинг ўртамызда. Ўлгунча уришдик. Ўлган йўқ, аммо оғзи-бурни қонга

тўлганларнинг ҳисоби йўқ. Нега уришганимизни биз ҳам билмаймиз. Қонимиз бошқа дедим-ку, шаҳзода ҳазратлари. Уларга ёққан нарса бизга ёқмайди, бизга ёққан нарсдан улар нафратланадилар. Аслида бу жуда табиий, чунки биз бошқа-бошқа дунёларнинг одамларимиз. Бироқ буларнинг ҳаммаси бир қўшиннинг ичида бўлиши яхши эмас. Ҳар ким билганидан қолмайди, ҳар ким бошқа нарсанинг дардида. Салжуқийлар бўлса, бундай эмас. Улар не қилишларини биладилар. Бир қошиқ қонимдан кечинг, хўжайин, тўғриси айтганим учун мени калтаклатмасиз. Ҳаммаси яхши, десам ҳам бўларди, аммо тилим бормади. Византияни яхши кўраман. Императорни ҳам яхши кўраман. Сиз яхши кўрмаслигингиз мумкин, лекин мен императоримни яхши кўраман. Олдин варенк эмасдим. Бу нақшли либосларни Диоген туфайли кийдим. Император бўлишдан кўп олдин у билан бирга печенегларга қарши урушгандик. Ботирлигига қойил қолганман. У ҳам мени кўз остига олиб қўйган бўлса керакки, император бўлди дегунча баъзи дўстларим қаторида мени ҳам излатиб топтирди ва махсус соққиси этиб тайинлади. Ишимдан мамнунман. Ақлим етмаётган айрим нарсалар бор! Кечагина печенеглар билан урушган эдик. Энди бўлса уларни ёлладик, пул эвазига бўлса-да, дўст бўлдик. Ўз уруғдошларига қарши қўлланамиз. Сизнинг-ча, пул шу қадар қудратлими, азиз шаҳзодам?

Оддий аскар оғзидан шунчалик ҳақиқат чиққани шаҳзодани ҳайратга солди. Ғазаблангиси келар, бироқ ғазаблана олмасди. Аскар бу гапларни бепарво, бамайлихотир сўзлагани учун жаҳли чиқмоғи керак эди, лекин бу сўзлар ҳақиқат бўлгани учун ғазаблана олмади. Энг яхшиси, бу аскар билан ади-бади айтишиб ўтирмай, кетиш! Аскар тоифасини яхши билади. Эртага ёки индинга дуч келган одамга “Мен Византия шаҳзодасига ақл ўргатдим”, деб мақтаниши турган гап.

— Кўп вайсадинг, — деди дағал. — Буларнинг сенга ҳеч бир дахли йўқ. Буюрилган ишни бажар, бошқаси билан ишинг бўлмасин. Энди йўқол! Унинг кетишини кутиб ўтирмай ўтирилди, тез-тез юриб, тўдадан узоқлашди. Варенкка тан бермасдан иложи йўқ эди.

“Айтганлари Инжилнинг сўзларидан тўғри, — деди ўз-ўзига. — Майдонни Нухнинг кемасига айлангирдик. Ичи тўла турфа махлуқот. Гарчи ҳаммаси одам бўлса-да, бу ҳақиқат. Бу оломонга кўшин деб бўлмайди. Кўшин бир гоа атрофида жипслашган интизомли аскарлардан ташкил топади. Униси қаёқда-ю, буниси қаёқда! Айниқса, узлар, печенегларни кўшинга олиш ақлдан эмас. Варенк айтганидай, пул шу қадар қудратлими? Византия кўчаларида худонинг берган куни содир бўлаётган жиноятларга нима деса бўлади? Буларнинг кўпи пул дардида қилинмаяптими, ахир?! Шуларнинг орасида қайси византиялик аскар юз дукат олтин берсам, энг яқин оғайнисини ўлдирмайди?! Табиийки, зиндонга тушмаслигига кафолат берилса, шу ишни қиладими, қилади!”

Уни биров безовталиқ туйғуси қамради. Режалаштираётганларида қандайдир бир хатога йўл қўйганларига ишонди. Агар турклар византияликларга ўхшамаса, агар улар пулга бунчалик муккасидан кетмаган бўлса нима бўлади, унда Византия тамом бўлди, деяверинг.

“Ораларида, — деб ўйлади хўрсиниб, — дин фарқи бор. Зотан, ўзаро келишмасликларининг сабаби шу эмасми?! Осонгина пул топишадди, лекин уларни ўзаро уриштириш учун диний тафовутнинг ўзи етарли эмасми?! Бундан усталик билан фойдаланиш керак. Зотан, узлар билан печенеглар салжуқийларни оталарининг динига хиёнат қилишда айблайдилар. Ана шуни маҳкам ушлаш керак! Миллатдошларини салжуқийларга қарши гиж-гижлаш учун бундан яхши важкорсон топилмайди. Агар императорнинг калласи ишласа, пул тарқа-

тишдан кўра, мана шунга кўпроқ эътибор бериши даркор.. Ажабо, айтсаммикан? Кулоқ солармикан? Роман Диогенни ағдаришдан кўра бу муҳимроқ-ку!”.

Дарҳақиқат, муҳиммиди? Императорни ағдариб, тахтни Дукас хонадонига олишни шу қадар истардики, тарадудланиб қолди.

“Бу масалани яхшилаб ўйлаб кўришим керак, — деди. — Онадўлини муҳофаза этиш муҳимроқми ёки Императорни ағдаришми? Бир қарорга келишдан олдин яхшилаб ўйлаб олиши лозим”.

Жон аччиғида кўтарилган бир фарёд фикрини бўлмаганида, эҳтимол, бир қарорга келган бўларди. Овоз оломоннинг орасидан келаётганди. Сўкиниб, шу томонга юрди. Етиб бормасиданоқ Полемисга дуч келди.

— Қонимиз бошқа-бошқа деганим тўғри чиқди, Шаҳзода ҳазратлари, кўринг, бу биринчи қурбон. Қайси тарафдан эканини билолмадим, зотан бунинг ҳеч бир аҳамияти ҳам йўқ. Салжуқийлар билан рўбарў бўлгунча булар бир-бирини еб битиради. Ҳеч умидим қолмади, ҳеч.

Шаҳзода Андроникос Дукас варенкка еб қўйгудай бўлиб тикилди.

— Овозингни ўчир! — деди. — Итдай ҳураётган оғзингни юм! Нима, сен менга ақл ўргатадиган бўлиб қолдингми? Ҳамма нарсани биламан деб ўйлайсанми? Аҳмоқ! Паст табақадагилар қачондан бери шаҳзодалар билан улфат бўлиб қолди?

— Лекин мен... — дея дудуқланди Полемис, — Сизга фойдам тегармикан деб... кечиринг мени ҳўжайин...ўйловдимки...

Андроникос қўли билан “Йўқол!” дея ишора қилди қўпол ва қатъий тарзда. Унга шаҳзода олдида турганини эслатиб қўймоқчи эди.

Полемис оломон ичига сингиб, кўздан йўқолди.

“Булардан бир иш чиқмайди, — деб ўйлади у кетаркан. — Бирининг гапи иккинчисиникига тўғри келмайди. Билгани рўпарасидагини ерга уриш. Жойи жаҳаннам бўлсин менга деса. Саройдагиларнинг ҳаммаси бир гўр. Ҳаммаси сотилади. Мен сингари рўй-ростини сўзлайдиганларни ёқтиришмайди. Бу каллаварамлар ўзларини ҳаммадан ақлли деб ўйлашади”.

Човуш¹ Леонни топди, бир чеккага тортди.

— Ҳеч ўзгариш йўқ, — деди пичирлаб. Мени ёқтирмаслиги очиқ-ойдин кўриниб турибди. Бу аслзодаларнинг қачон оғзидан бол томишини, қачон заҳар сочишини ҳеч билолмадим. Паст назар билан қарашларини бўлса ҳечам ёқтирмайман.

— Кўп сиқилаверма, — деди човуш Леон сариқ соқолини тутамлаб. — Шаҳзодага бўш келма. Боравер ёнига. Бир йўлини топиб, варенклар орасида Дукас хонадони тарафдори бўлган бир гуруҳ борлигини айт. Жуда севинишига ишончим комил.

— Бу кўп оғир иш. Зобитлардан бирортасига буюрсанг бўлармиди? Шаҳзода қаршисида зобитни кўрса, ишонки, янада хурсанд бўлади.

— Йўқ, сен ўйлагандек эмас. Мен оддий бир човушман, ёшим элликка яқинлашди, лекин ҳануз човушман. Ўзинг ҳам, Полемис, қирққа бориб қолдинг, шекилли? Бу ишга зобитларни аралаштирсак кутганимизга эришолмаймиз. Қаймоқни улар еб кетади. Елиб-югурганинг қолади холос. Ҳозиргача шундай бўлиб келяпти-ку.

Кўлини елкасига қўйди, дўстларча қоқиб қўйди.

— Йўқ дўстим. Бу ишни дўстлар билан бирга ўзимиз бажарамиз. Андроникоснинг қўнглига шубҳа солиш сенга, қолганини бизга қўйиб бер. Ишон, удалаймиз. Менга ишонмайсанми?

— Ишонаман, лекин...

¹ Ч о в у ш — сержант.

– Лекин-пекини йўқ. Ишонаман деганингнинг ўзи кифоя. Қара, шаҳзода ҳазратларини шу ердан кўряпман. Сезяпсанми, ниманидир сўраб-суриштиряпти, шекилли. Жанжалнинг сабабини суриштираётган бўлса керак. Сабабини топса, императорга етказди деб ўйлайсанми? Ҳечам-да. Келгусида бир кор-ҳолига ишлатиш учун айтмайди. Сенга яна бир гап айтайми, дўстим. Шу саройдагиларга ачинаман.

Полемиснинг фикр-зиқри бошқа томонда эди. Шундай бўлса-да, ачишининг сабабини сўради:

– Нега энди?

– Нега бўларди, – тиржайди човуш Леон. – Бир-биридан шунчалик кўрқишадики, ҳаёт лаззатини ҳам унутиб юборишади.

Кулиб кўйди.

– Шундай бўлса ҳам сарой аҳлига мансуб бўлишни хоҳламасдим, деб айтолмайман. Бу ожизлик, аммо инсон доимо юқорига интилади.

– Шундай бўлса керак, – дея жавоб берди Полемис не деяётганига кўпам эътибор бермай. – Ҳар ҳолда тўғри айтяпсан. Қара, шаҳзода бу томонга келаётир. Яна унга рўбарў бўлишни ўйлаб, юрагим орқага тортиб кетяпти. Не дейсан Леон, бироз кейинга сурсакмикан?

– Ҳечам-да, аксинча, шошмоқ керак. Оғайниларимизнинг сабри тугаётир. Бор, шаҳзода Андроникосга шивирлаб айтки, биз, яъни варенклардан бир гуруҳи сизга тарафдормиз. Йўқ, тўғридан-тўғри бундай демаганинг яхшироқ. Оғайниларим сизга чин дилдан ишонди, сизга содиқ эканликларини айтиб қўймоқчи эдим дегин. Бу гал ройиш бўлса, янада очиқроқ сўзла. Император...

Овозини жуда пасайтирди. Полемиснинг қулоғига пичирлади:

– Император Роман Диогеннинг тахтни тортиб олганидан хабардормиз ва Дукас сулоласининг яна тахтга чиқишини хоҳлаймиз дегин. Хўпми?

– Хўп. Лекин, човуш Леон, мен олдин император тарафдориман дегандим, энди уни қандай ишонтираман?

– Буни айтганинг яхши бўлди. Сўраб қолса, ҳақиқатан ҳам императорни ёқтираман, мени оддий аскарликдан хусусий соқчиликка олди дейсан. Шунинг учун императордан миннатдорман дейсан.

– Хўш, хўш...

– Айтяпман-ку, диққат билан эшит, сўзимни бўлма.

– Хўп, хўп, айт!

– Лекин, дейсан, Византияни ниҳоятда яхши кўраман, Византияни ҳамма нарсадан устун кўяман. Шунинг учун Роман Диоген тахдан тушишини хоҳлайман дейсан.

– Аслини сўрасанг, менга барибир. Оқ ит, қора ит, бирибир ит, нима фарқи бор?

– Қаллани ишлатсанг-чи бироз, Роман Диоген императорлигича турса, мен човуш, сен оддий аскар бўлиб қолаверамиз. Шундай қолишини хоҳлайсанми?

– Хоҳламайман, албатта. Мен ҳам зар уқали либос кийсам, вақтим чоғ бўларди. Кўпам катта унвоннинг кераги йўқ, фақат юз кишига бош бўлсам, кифоя. Не дейсан дўстим, эплай олармиканман?

– Ундан каттасини ҳам эплайсан. Энди тезроқ бор, шаҳзода ҳазратлари кетиб қолмасин.

Полемис ҳамон иккиланаётганди. Тўғри иш қилмаётганини тушуниб турарди. Тўғри одам борми ўзи? Византия кейинги йилларда фитначилар, ҳасадгўй игвогарлар, лаганбардорларга тўлиб-тошган. Ҳамма бошқасининг устига чиқиб кўтарилишни хоҳлар, ўз бахт-иқболи учун энг яқинини оёқости қилишдан ҳам тоймайдиганлар урчиб кетган эди. Шундай экан, нега энди у чеккада туриши керак? Ватанини севади,

ватанга қарши бир иш қилаётгани йўқ-ку. Зимдан Роман Диогенга қарши иш юритяпти холос. Албатта, манфаат, арзимаган қўмондонлик унво-нини деб. Ахир, у бунга ҳақли-ку. Неча йиллардан буён хизмат қилади. Роман Диоген уни асти ўйлаганми? Шу бечорага ҳам унвон берайлик, ҳам гўзаллар билан шакаргуфторлик қилсин, ҳам чўнтагига бироз кўпроқ пул тушсин деганми? Қачон қараса, ўзини ўйлайди. Ўз фароғатини, шон-шавкатини, гурурини ва ҳоказо ва ҳоказоларни ўйлайди, холос.

– Бўпти, кетдим, – деди човуш Леонга. – Агар қамчи емасам, Биби Марям ҳақиға шам ёқаман.

У илдам юриб, шаҳзода томонга кетди. Орқасидан Леоннинг тир-жайиб айтган сўзларини эшитмади.

– Бефаросат, – деди Леон. – Бор боравер. Андроникосни йўлдан ур. Мен бўлсам бу орада қўмондон Риселга хабар берай. Унга шаҳзода Андроникос Дукас жаноблари севиқли императорга қарши фитна уюш-тирмоқда, дейман. Тарафдорингиз бўлганим учун бу хабарни сизга келтирдим, дейман. Шу йўл билан унвоним тезроқ ошишига эриша-ман. Хо, хо, хо!

Полемиснинг шаҳзодага етиб олганини, шаҳзода уни жон қулоғи билан тинглаётганини кўриб, қорнини ушлаб, роса қаққақа отди.

Андроникос яна вайсақи Полемисни кўрди дегунча жаҳли чиқди, ўнг қўлини қиличига узатиб, таҳдид ҳам қилди, бироқ Полемис-нинг шоша-пиша айтаётган сўзларини эшитиб, кўзлари порлади. Императорнинг соқчиларидан бир гуруҳи унинг сулоласини қўллаб-қувватлаши ҳақидаги хабарни эшитиш нақадар ёқимли эди! Янада бемалолроқ гаплашиб олиш учун Полемисни уйига олиб кетди.

Иковлон ярим кечагача суҳбатлашишди. Полемис шаҳзоданинг уй-идан чиқаркан, белбоғидаги эндигина исиган чарм ҳамённи силаб-сийпалар, ичидаги дукал олтинларни кўз олдига келтириб, лабларини ялаб қўярди. Бир шарпаннинг шу эшикдан сизиб кирганини пайқамасди ҳам.

У одам қора ёпинчиққа бурканган, дубулғасини юзига тушириб ол-ган эди. Даҳлизда қаққайган қовоғи солиқ иккита соқчига шаҳзодани кўришга келганини, муҳим хабари борлигини айтди. Уни шаҳзоданинг хузурига олиб киришди. Меҳмон шошмай ёпинчигини ечди, юзини очди.

Бурама мўйловлари қандил ёруғида тиккайди. Узун юзи буришган-нини, ўнг ёноғидаги қора хол сезиларли учганини шаҳзода яққол кўрди. Бироз саросима ва хавотир аралаш:

– Афшинбейнинг одами! – деб минғиллади.

– Ҳа, шаҳзода, менман. Кўришмаганимизга ҳам уч ой бўлди ше-килли.

– Сизни кутмагандим, нега келдингиз? Бу ер қароргоҳ, қўлга тушсангиз мени ҳам, ўзингизни ҳам гўрга тикасиз, бунга қандай журъат этдингиз?

Меҳмоннинг юзига киноя тўла табассум ёйилди.

– Жасорат муваффақият калитидир, шаҳзода, бу биз турклар учун одатий бир ҳол.

Шаҳзода Андроникос Дукас бетоқатлик билан қўл силтади.

– Ишдан гапиринг, – деди. – Бу ердан қанча тез кетсангиз, шун-ча яхши.

Бурама мўйловли киши бир курси тортди. Рухсат сўраб ҳам ўтир-май курсига чўкди.

– Айбга буюрманг, шаҳзода, остонангизда соатларча кутавериб чарчадим, тиззаларимда дармон қолмади. Варенк билан суҳбатингиз бу қадар чўзилмаганида бунчалик чарчамаган бўлардим.

– Нима? – дея бақирганча сакраб турди Ардроникос. – Қачондан бери бўсағамда пойлаб ўтирибсиз? Ақлдан озганмисиз?

Парво этмаганини билдириш учун меҳмон бир кўзини қисиб, бош чайқади.

– Тўгрисини айтсам, уч кундан бери қароргоҳдаман, – дея сўз бошлади шаҳзоданинг юзига урган қўрқувни ич-ичдан масхаралаб. – Ҳеч чўчиманг, бу бўтқа ичида кимнинг ким эканини билиб олиш учун жодугар бўлиш керак. Динлар ўзгача, тиллар ўзгача, уст-бошлар бошқача, урф-одатлар бошқача. Мени бегонасирашлари учун ҳеч бир асос йўқ. Шундай экан, яна нимадан қўрқай?

Андроникос ўйлаб, унинг сўзлари тўғри эканини эътироф этди. Ҳақиқатан ҳам аҳвол у айтгандек эди. Кўшин эмас, бир бўтқа қозони. Ичида йўқ нарсанинг ўзи йўқ. Биронтасини ажратиб, қозондаги масаллиққа алоқаси йўқ, деб айтиш амри маҳол.

– Афшинбейга нима керак? – дея мавзуни ўзгартирди. – Ҳозир ҳам унинг фойдасига ишлаётган бўлсанг керак.

– Бизнинг элимизда унинг фойдаси, бунинг фойдаси деган гап йўқ, шаҳзода, ҳаммамиз элимиз фойдасига ишляпмиз, ўзимизга муқим бир юрт топиш учун урушяпмиз. Ҳисоб-китобимиз шунга қурилган. Афшинбей кўмондонлигидаги ҳужумчилар сафида хизмат қиляпманми ёки йўқлигини сўраётган бўлсангиз, “Ҳа шундай” деб жавоб бераман. Оралиқда фақат бир гал қишлоғимга бориб келишга рухсат беришди, йўлга тушдим...

Кўзлари маъюс тортди, кўп ўтмай кўзларидаги маҳзунлик юзларига ҳам ёйилди, қайғу устма-уст бостириб келди.

– Бироқ на хотинимни, на ўғлимни топдим. Узлар у ердан тўфондек ўтган экан. Айримларини ўлдиришган, айримларини олиб кетишган. Ҳай майли, сизга ҳасрат тўкишга келмадим. Афшинбей: “Манфаатларимиз Дукас хонадони манфаатларига мос, улар императорни ағдариш, биз эса енгил пайидамиз. Дукас хонадонидагилар шуни яхши билишлари лозимки, агар император бу жангда ғолиб чиқса, уни ҳеч ким ағдара олмайди”, деди.

– Буни биламан, – дея сўзини бўлди Андроникос Дукас. – Бироқ не қилмоқ керак?

– Афшинбей бу саволга жавоб бера олмайди. Фақат Византия кўшини Онадўли ичкарасига юриш қилгудек бўлса енгилиши муқаррар эканини айтди. Кўшин бу ерда туриб қолса, Султон Алпарслон билан ҳеч қачон тўқнашмайди ва уруш чиқмайди. Бу бизга қўл келади. Биз бекордан бекорга урушишни хоҳламаймиз. Биргина истаганимиз Онадўли тупроғи. Аввало тинчлик, бўлмаса уруш йўли билан юртимизда қолиш. Сиз шунга қарор беришингиз керак, шаҳзода Андроникос: ё императорнинг қайтиб кетишига эришасиз, ёки Онадўли ичига юришга кўндириб, мағлубиятга олиб борасиз. Ҳар икки ҳолда ҳам Византиянинг обрўсига путур етади ва суянчиқларидан маҳрум бўлади. Афшинбей қайси бирини танлашни ўзингизга ҳавола этди.

Оёққа қалқиб, Андроникоснинг рўпарасига ўтди.

– Императорлик тожини яна Дукас хонадонига қайтаришнинг бошқа йўли йўқ, йўқ, шаҳзода.

Ўртага кишини эзиб юборадиган чуқур сукунат чўлди. Сўнг яна бурама мўйловли йўғон товушда:

– Энди айтадиган гапингиз бўлса Афшинбейга етказишга тайёрман. Қулоғим сизда, шаҳзода, – деди.

– Айтадиган гапим йўқ, – тўнғиллади Андроникос. – Ўйлаб олишим лозим.

Мўйловли эшик томонга йўналди.

– Ундай бўлса, менга рухсат, бу кечаси қароргоҳни тарк этаман. Кўп қолиб кетдим, билишим керак бўлганидан кўпроғини билиб олдим. Яна бу ерда қолишимнинг ҳеч маъноси йўқ.

Жавоб кутиб ўтирмай чиқди.

Андроникос Дукас анчагача эшикка тикилиб ўтирди. Худди мўйлов-лининг қайтиб келишини кутаётгандек эди. Ўйга ботди. Бу нақадар жасур одам ўзи. Яна парвойи палак. Ҳаммасини очиқ-ойдин айтди. “Бу қандай журъат, қандай жасорат! Ақл бовар қилмайди”. Душман қароргоҳига кел, неча кунлаб шу ерда юр, сўнг катта бир шаҳзода билан пинагингни бузмай сўзлаш.

“Пасткаш бўлиб кетяпман, шекилли, — деди ўз-ўзига юзини буруштириб. — Ўзимдан жирканган пайтларим ҳам бўлади. Шу қилаётган ишим яхшими? Мамлақатга чоҳ қазिश эмасми бу? Йўқ! Роман Диогендан нафратланаман. Ўртача бир кўмондон эди, император бўлди. Ҳолбуки, императорлик менинг хонадонимнинг ҳаққи, янада тўғрироғи...”

Олазарак бўлди. Ёлғиз ўзи эди. Аммо барибир хавфсираб, эшикни очди, иккала соқчи деворга суянганча мудрарди. Эшикни ёлди.

“Янада тўғрироғи, менинг ҳаққим, — дея хаёлларини келган жойидан давом эттириб. — Албатта, менинг ҳаққим. Хонадоннинг энг кучлиси мен бўлсам. Византия халқи жасоратимларимга қойил. Ораларида мени император сифатида кўришдан хурсанд бўладиганлар кўп”.

Чиндан ҳам кўпмиди, ажабо? “Нималар бўлмайди дейсиз!” Она-дўлига биринчи юришдан қайтган Роман Диогенни қандай кутиб олишганини ўз кўзи билан кўрган. Қандай олқишлашганини, овозлари бўғилгунча қичқиришганини, неча кунлаб байрам қилишганини... Буларнинг ҳаммаси Роман Диогенни яхши кўришларини билдирмайдими, ахир?

“Аслида ундай эмас, — деди минғиллаб. — Улар Романнинг ютуғини эмас, Византия кўшинининг зафарини қутладилар. Лекин уни ғалаба деб бўлармиди? Кўшинидан бир неча бор оз бўлган кўшин билан бир-икки бор тўқнашди, уни енгди, аммо жуда катта талафот берди-ку, буни биров ўйлайдими?”

Вақт алламаҳал бўлганди. Ётоқхонасига йўл олди. Даҳлиздан ўтаркан, ухлаб ётган соқчиларни сўкиб берди:

– Тўнғизлар! Жоним сиздек каллаварамларга, сиздек аҳмоқларга омонат экан-да, тўнғизлар!

Соқчилар кўркув аралаш сескандилар, лекин миқ этмадилар. Олдида турган шаҳзода бўлса, нима ҳам дея олардилар?

Андроникос ётоқхонага кирди. Ухлашдан олдин юзида холи бор, бурама мўйловли, калласи катта салжуқийни эслади.

“Жасур одам, нима ҳам дердим, ниҳоятда жасур”.

Хаёллари чувалашди, қовоқлари оғирлашди ва бирданига ҳамма нарса ғойиб бўлди. Ухлаб қолган эди.

Холдор киши Византия қароргоҳини тарк этганига анча бўлганди. Ўзига шу қадар ишонардики, йўл-йўлакай учраган бир нечта фаранг аскари билан қисқача ҳангома қилишдан ҳам чўчимади.

Тоғ томон кетди. Зимзиё қоронғиликни ёра-ёра, сўқмоқдан бир соатча йўл босди. Бир булоқ бошида ҳордиқ чиқариш учун тўхтади. Муздай сувда таҳорат қилиб, бомдод намозини ўқиди. Дуога қўл очди:

– Эй буюк Оллоҳим! Оламда имон деган, ирфон деган, одамгарчилик деган, шарият деган, ахлоқ ва фазилат деган нечоғлик олий хислатлар бўлса сенинг динингда мужассам. Буюк Раббим! Сенинг йўлингни кўрсатган, тўғри йўлдан юрмоқ истаганларнинг олдидаги тўсиқларни бартараф этгин, тўфонларни тўхтатгин, бизга тузоқ

қўйганларнинг ўзларини тузоққа туширгин. Сенга бундан-да, яхшироқ хизмат этиш учун ўзларига юрт қидираётган салжуқийларни мансур ва музаффар айла...Омин!

Бир шоҳда ухлаётган чумчуқ уйғонди, дафъатан чуғурлади.

Булоқ суви ҳам жимирлаб, дуога қўшилди.

Мўйлов ўрnidан турди. Порлаган юзини эндигина чиқаётган офтобга тутди. Янги кун янги ишларнинг боши, демак. Ўтмишдан бир илдиз, келажакдан бир ёғду. Жилмайди. — Тўхта! — дегунларига қадар юрди.

— Менман, — деди жавобан. — Абдурахмонман.

Буталар орасидан чиққан икки киши уни кучоқлади. Ёшроғи болаларча шоша-пиша:

— Кеч қоп кетдинг-ку, оға, — деди. — Кўзларимиз тўрт бўлди. Роп-палога уч кеча-кундуз кутдик. Сендан хавотир ола бошлагандик.

Оталарча меҳр билан елкасини силади.

— Бекорга хавотир олибсиз. Хавотир оладиган жойи йўқ, — деди меҳрибонлик билан. — Мана, келдим. Қани, дарҳол кетайлик.

Ўгли ҳаёт бўлса, мана шу йигит ёшида бўлиши керак. Бирданига хаёлга толди. Ўғлининг жингалак сочларини кўргандек, “Ота” деган овозини эшитгандек бўлди. Худди ёнгинасида, шу буталар ортида тургандек туюлди. Буталар орасидан чиқиб, бўйнидан кучоқлашини кутди.

— Кетмаймизми? — дея эслатди ёши каттароғи. — Абдурахмонбей, кетмаймизми?

— Кетайлик.

Отлар нарироқда ўтлаб юришарди. Учга аргумоқ. Миндилар. Абдурахмонбей яна буталар томонга кўз ташлади. Ўғли худди буталар орқасидан чиқиб, бўйнига отиладигандек туюлди. Яна ўша ҳиссиёт уйғонди... “Ғалати бир туйғу”. Бир маъноси бормиди, ажабо? Ёки бу ҳасрату соғинч саробимикан?

Узоқ ўйлаб ўтирмади. Афшин кутаётган бўлиши керак. Тезроқ етиб боришлари, Византия қароргоҳида бўлиб ўтганларни айтиб бериши лозим.

— Қани, кетдик!

Отининг бошини тепаликлар ёнбағри томонга бурди. Кетишди.

Буталар қимирлади. Олдин бир бош кўринди, орқасидан яна бири, учинчиси, тўртинчиси...

— Ҳеч ким йўқ, — деди бири паст товушда. — Чиқаверсак бўлади.

Ҳаммаси қарийб тенгдош бўлган тўрт йигит чиқди. Отлиқлар кетган томонга разм солдилар.

— Босиш керак эди, — дея афсусланди бақалоғи. — Учга қарши тўрт эдик... Босиш керак эди.

Қиррабурун, мовий кўз йигит:

— Отлари ҳам яхши эди, — деди ачиниб. — Кор-ҳолимизга ярарди.

Ораларида энг пақанаси ҳам шерикларининг фикрига қўшилди. Дўрдоқ лабларини кериб:

— Худди шундай. Менгучга гапимиз ўтганида отлар бизники бўларди, — деди.

Менгуч уларнинг гапига қўшилмай, шерикларининг дашномларини эшитмагандай турарди. Отлиқларнинг орқасидан кўтарилаётган чанг-тўзонга тикилганча қотиб қолгандай эди. Кейин:

— У одам-чи, — деди, — энг охирида келган одам бор-ку...

Пақана шоша-пиша унинг гапини бўлди:

— Анави қорамағиз, бургуткўзми?

— Ҳа, ўша. У бир вақтлар мени ўлимдан қутқарган эди.

Бақалоқ бир қаҳқаҳа отди-да, деди:

– Энди билдик. Қарзингни узибсан-да.

– Қарзимни уздим? – дея сўради таажжуб билан боқиб.

– Албатта, сен ҳам уни ўлимдан асраб қолдинг.

Менгучнинг лабларида кинояли табассум кўринди.

– Ўлимданми? Асраб қолдимми? Ҳой сен, муттаҳам бақалоқ, жа катта кетма! Улар салжуқий йигитлар-қу! Бу нима деганини биласанми? Бунинг устига ҳужумчилардан! Уларнинг биттаси ўн кишига тенг дегани. Тўғри, бир нечта кишини ўлимдан сақлаб қолдим. Уларни бошиш истагингизни билиб, сизларни ўлимдан қутқардим. Ҳой муттаҳам! Салжуқий сарбозларга ҳеч дуч келмаганинг кўриниб турибди.

– Ўхў! – деди қиррабурун. – Уларни яхши кўрасан, шекилли.

Менгуч бирданига қаддини ростлади.

– Хўш, айт-чи, нега энди уларни яхши кўрмаслигим керак экан?

– Улар динсиз... Бизнинг душманларимиз...

Сал тўхтаб олди-да, сўзларни дона-дона қилиб, кўрғошиндай тўкди:

– Улар бизнинг душманларимиз!..

– Лекин қонимиз бир, ҳаммамиз туркмиз.

– Қўй бу гапларни! Салжуқийлар қонига хиёнат қилдилар, арабларнинг динига ўтдилар.

Менгуч қаттиқ қизишди. Юзлари ял-ял ёниб, муштлири қаттиқ қисила бошлади. Нигоҳлари рўпарасидагини тешиб юборай дерди.

– Айтганларингга ўзинг ҳам ишонмайсан, – дея бақирди. – Салжуқийлар мусулмон бўлгани учун душманга айланган бўлса, нега насроний византияликларга қўшилгани кетяпмиз? Ахир, византияликлар икки томондан: ҳам диний, ҳам миллий томондан душманимиз-ку. Аммо негадир қачон қараса, салжуқийлар устига мағзава ағдарамиз.

Айтган сўзларига ўзи ҳам ҳайрон бўлди, чунки ҳозиргача бу ҳақда ҳеч бош қотирмаган эди. Бу фикр қаердан бошига урди, ўзи ҳам билолмади. Абдурахмонга бўлган меҳр-муҳаббат ҳисси аста-секин бутун салжуқийларни ҳам севдира бошлади, шекилли. Буни яхшилаб ўйлаб олиши керак. Ажабо, борлигини қамраган бу туйғу Абдурахмонга бўлган меҳрими ёки бошқа нарсами? Ўйласа, топади. Лекин ҳозир бунинг вақти эмас. Чунки шериклари душманга айланиш арафасида турардилар. Орани очик қилишга ҳали эрта. Улар билан танишиб, бирлашганига кўп бўлмаганди. Бақалоқ билан уч ойдан буён бирга, қолган иккитасини бир неча кун олдин йўлда учратган. Уларни дарбадарликдан бошқа бирлаштирадиган нарсанинг ўзи йўқ. Шу сабабдан топишишган. Византия қароргоҳига яқин қолганди. Бу қўшин салжуқийлар юртини қонга ботиради. Уларга ўлжа йўлини очади. Балки Византия кўмондонлари уларнинг жасоратига қойил қолишар, шу тариқа бахт йўли ҳам очилар.

– Ҳай майли, – деди. – Ҳозир баҳслашиб ўтирадиган вақт эмас, йўлга тушайлик, пешинга қолмай қароргоҳга етиб оламиз.

Бу қарор шерикларини қувонтирди. Ўртага тушган совуқлик ариди-кетди. Кулишдилар.

Византия қароргоҳи ари уяси каби гўжгон ўйнади. У ёқдан бу ёққа югур-югурлар, бақир-чақирлар, сўкиниш овозлари. Тартибсиз ҳаракатлар, ора-сира хурсандчиликлар, қаҳқаҳалар эшитиларди.

– Бундай бўлишини кутмагандим, – дея фикр билдирди Менгуч. – Худди қароқчи тўдасига ўхшайди.

– Не бўляпти экан? Қанақадир тўполон борга ўхшайди, ишқилиб, яхшиликка бўлсин.

– Қани, борайлик-чи, кўрамиз.

Кўп ўтмай билдилар. Генерал Басиласнинг отбоқарларидан бири ўғирлик устида қўлга тушган, лекин маҳкама ўғрини озод қилган. Пулини ўғирлатган гуржи зобити бўлса императорга арз қилиб, айбдорни жазолашни ўтинган. Император зобитнинг бу хатти-ҳаракатидан жаҳли чиққан бўлса керак, маҳкама-паҳкамани бир ёққа қўйиб, зобитнинг қўлини чопишни буюрган экан.

– Фавғонинг сабаби шу, – деди буларни гапириб берган уз аскар. – Айниқса, аслзодаларнинг яқинлари биланғижиллашманг, расво бўласиз.

– Нақадар ҳақ бўлсак ҳам барибирми? – деб сўради Менгуч. – Ҳеч тушунмаяпман.

Уз аскар атрофга олазarak аланглади, овозини пасайтирди:

– Истасангиз сиз мутлақо ҳақ бўлинг, оқибат ўшандай бўлаверадди. Маҳкамага тушишдан сақланинг, мабодо, тушиб қолсангиз, расво бўласиз. Айниқса, аслзодалар билан талашдингми, калланг кетади.

– Оббо, лаънати! Бу гапга қара! Мен византияликларни адолатли деб ҳисоблаб юрибман-а.

– Сен шундай ўйлашда давом этавер, – деб киноя қилди уз аскар. – Аммо асло ҳаққингни талаб қилишга уринма. Зотан, бизга ўхшаганларни маҳкамага олиб бориб ҳам ўтиришмайди, дуч келган даррахтга осиб қўя қолишади. Эслаб қол, яна айтай, унвонлилар билан ҳеч айтишма, византиялик аскарлар билан ишинг бўлмасин, не десалар бажар, тўғрими-йўқми, деб бош қотириб ўтирма!

– Миям ғовлаб кетди, – деди Менгуч ерга туфуриб. – Асирдан ҳеч фарқингиз йўқ десанг-чи. Шундай экан, нега бу ерда юрибсизлар?

Уз аскар елка қисди.

– Дарбадарлик жонга теккани учун, – деди бепарво оҳангда. – Биз ҳам одам бўлайлик девдик.

– Шу холосми?

– Йўқ, салжуқийларга адоватимиз бор. Чунки улар оталар динидан чиқдилар, мусулмон бўлдилар. Биз мусулмонларни ёқтирмаймиз. Византия билан бирлашиб, олдин салжуқийларни енгайлик, кейин византияликларга ҳам ҳаддини билдириб қўямиз.

“Нотўғри, – деди ўзича Менгуч узоқлашаркан. – Янглишяпти. Салжуқийлар енгилса, бутун турк миллати кўчманчи бўлиб қолишга маҳкум. Уруғларимиз орасида энг кучлиси улар, агар кўмаклашсак, сўзсиз Византияни тиз чўктирадилар, Онадўли уларнинг ватанига айланади. Нима қилиш керак?”

Бироз ўйлагач:

“Қолиш керак, – деди. – Бу ерда қолиш керак. Ўсишни хоҳлайман, ҳали ёшман, кўтарилишим мумкин. Салжуқ эллари яғмоланса, менга ҳам бир нарса тегар, бойиб кетарман. Ҳозир бундан бошқа нарса устида бош қотириб ўтирмай, йўқса, фикр чувалашиб кетади, ичимда тинч ётган қандайдир ҳислар уйғонади. Уларнинг нима эканини ўзим ҳам билмайман. Бу ҳиссиётларга кўшилиш керакми ёки йўқми, билмайман”.

Шерикларига қаради, ўйга ботган эдилар. Бамисоли оғизларида қатиқ ивитишган. Сергаплиги билан ном чиқарган шаманнинг ўғли ҳам лол қотган. Византия қўшини улар кутгандек бўлиб чиқмаганидан шундаймикан. Балки урушда ғалаба қозониш ёки қозонмасликларини ўйлаётгандирлар.

– Менимча, – дея сўз бошлади бақалоқ Менгучнинг хиёлидан ўтганларни сезгандай, – бу қўшин Алпарслонни енголмайди. Биз турклар шу чоққача ўзаро кўп урушдик. Бир-биримизни қирдик. Фа-

қат биримизнинг устимизга бегоналар бостириб келгандагина бир-галашиб, қарши чиқдик. Византия кўшинига бир қаранг-а! Фаранглар, олмонлар, норманлар, узлар, печенеглар, яна билмайман, кимлар. Бу кўшиндагилар ўзаро урушиб кетадиган. Шундай бўлишига шубҳа йўқ.

— Бақалоқ тўғри айтди, — деди пакана Бароқ. — Алпарслоннинг ҳамжиҳат аскарлари қаерда-ю, бу қароқчилар тўдаси қаерда? Ораларида катта фарқ бор.

— Менга қолса еру осмонча фарқ бор, — дея суҳбатга кўшилди Менгуч. — Алпарслоннинг аскарлари муштарак гоё туфайли бир-бирига чамбарчас боғланган. Буни яхши биламан, чунки ўзим кўрганман.

— Бизга нима? Уруш десалар, урушаверамиз. Шон-шухрату бойлик кетида юрган одамлар бўлсак. Излаганимизни Византия сафларида туриб топсак топармиз. Ё сизларнинг фикрингиз ўзгачами? Очиқ айтинг, истасангизлар буларга ёлланмасдан, Алпарслоннинг кўшинига кўшилайлик. Бироқ шуни билинг-ки, у ерда бойлик ҳам, шухрат ҳам топмайсиз.

Бамисоли гаримдори чайнагандай Бақалоқнинг афти бурушди.

— Хабарим бор, — деди қиличини тутиб, — Салжуқийлар неки топса кўпини давлатга берадилар, қолганини ораларида тенг бўлишадилар. Ғалати томони шундаки, саркардалар ҳам аскарлар билан тенг олишади.

Шаманнинг ўғли шунгача жим тинглаб турган эди. Тўсатдан:

— Қаердан биласан? — деб сўради. Ҳаммаси унга ҳайрон бўлиб қаради.

— Биламан, — деди бақалоқ. — Овулимизда Теймур деган чол бор эди. Билмаган нарсаси йўқ эди. Нимани сўрасанг дарҳол жавоб берарди. Салжуқийларнинг урф-одатлари ҳақида у сўзлаб берган эди.

— Жин урсин! — деб тўнғиллади мовий кўзларини ўйнатиб. — Мен шу ерда қоламан. Салжуқийларга кўшилмайман, динига ўтмайман. Мен шаман ўғлиман, ўлсам ўламан, лекин эътиқодимдан чиқмайман.

Жаҳл билан ер тепди.

— Мана шунақа! — деб бақирди. — Мен оғмачи эмасман. Сиз билганингиздан қолманг. Мен билан ишингиз бўлмасин, охири вой бўлади. Бошимни айланторманг, салжуқийларни мақташни бас қилинг.

— О-ла, тоза жаҳлинг чиқибди-ку, — дея тегишди Бақалоқ ҳазиллашиб. — Салжуқийларга ҳеч ким кўшилгани йўқ, шунчаки фикр алмашяпмиз. Ахир, аввалбошдан ҳамма ишни кенгашиб қиламиз, қийинчиликларни биргаликда енгамиз, деб келишган эдик-ку. Кўпчилик нима деса шу бўлади.

— Ҳечам! — деди кескин. — Менгуч бошлиғимиз, тамом-вассалом. Лекин у салжуқийларни мақташни тўхтатсин. Ундан ранжидим, йўлда учратган уч салжуқийни ер тишлатишимиз керак эди. Гўё бизни ўлимдан асраб қолганмиш, ол-а! Бундан кейин бўлмағур буйруқларга бўйсунмайман, агар салжуқийга дуч келсам борми, бутун дунёнинг тоғларини тўсиқ этсангиз-да, ошиб ўтиб, ўлдираман. Шуни билиб кўйинг!

Менгуч жаҳл билан лабларини тишлади. Бақалоқ:

— Эътибор берма, — деди тинчителиш учун. — Шаманнинг ўғли қаттиқ кетди, лекин сен эътибор қилма.

Мовийкўзга ўтирилди:

— Сен ҳам жим бўл, оғзингни юм! Бу ерда ҳеч кимни кўрқитолмайсан, билдингми?! Менгучни тинч кўй. Ўзимиз уни бошлиқ этиб танладик, ҳаммамиз бир овоздан сайладик, энди ўйинбузуқилик қилма!

Мовий кўзларида адоват учқунланди.

– У ҳам ҳаддидан ошмасин! – деди.

Менгуч сақраб турди. Бироқ бақалоқ катта тўнкадек олдини тўсиб чиқди, қўлларини ушлади.

– Эътибор қилма, дедик-ку, ахир! Гапларига парво қилма! Ҳой алвастиваччалар, нима бугун мияларингга қон тепганми, сизларга бас келиб бўладими ўзи?

– Қўйвор! – деди Менгуч юлқиниб. – Ўзини ким деб ўйлаяпти бу?

Уришиб кетишларига бир баҳя қолганди. Аммо бехосдан амирона дағал сўз эшитилди.

– Ҳой, сизлар!

Овоз келган томонга ўгирилдилар. Византиялик бир зобит. Дубулғасининг устида укпарни бор. Қатор-қатор уқали енгини ёшлар томонга узатиб:

– Талашманг! – деди янада дағалроқ. – Фавқодан бошқа нарсани биласизларми ўзи, иш бошдан-оёқ тикилди. Нима деганини тушунмаган эди. Юнончани ҳали яхши билмас эди.

– Нима деб алжиди бу? – деб сўради бақалоқдан. – Биз билан иши бўлмасин, бошига бало орттиради.

Бақалоқ бармоғини лабига босиб, “жим бўл” дея ишора қилди. Доимо қип-қизил юзлари қув оқарган эди. Менгуч нима бўлганини тушунмади. Бақалоқнинг чумчуқ пир этса, юраги шир этадиган даражада қўрқоқ эканини эндигина кўриб турарди.

– Қўрқоқ! – деди тишларини қисиб. – Сен нима деб ўйлаяпсан, укпарли дубулғасини ўзига едираман!

– У византиялик, – деди бақалоқ. – Бизнинг амиримиз.

Менгуч қаҳр ўтини сочди:

– Ким айтди?! Византиялик бўлса ўзига, менга сўзи ўтмайди. Йўлидан қолмасин, нима қилади оёқ остида ўраллашиб. Ниятим ёмон эканини айт унга! Гапир!

Бақалоқ зобитга ўгирилди. Ниҳоятда ялтоқланиб, қўшинга ёзилишга келишганини, фақат расмий жиҳатлардан беҳабар эканликларини айтди. Сўнг Менгучга юзланди.

– Жаҳлингни чиқарадиган бир иш қилмади-ку! – деди секингина. – Бизни аскарликка ёздирмоқчи, тушунсанг-чи! Сен ҳам ўйла, шаманнинг ўғли, бу ерга нега келдик. Мана, йўл, зобитга эргашайлик, аскарликка ёзилайлик. Ортидан бойлик, шон-шухрат келади, нима бу ёмонми?

Шаманнинг ўғли бошқа томонга юз бурди, Менгуч истар-истамас газабини ичига ютди.

– Ундай бўлса борайлик, нимани кутяпмиз?

– Албатта борайлик, вақтни беҳуда совуриб ўтирмайлик.

Зобит гап-сўзларни тушунмас, жони борган сари сиқилаётган эди. Бақалоқ жуда эҳтиром ила сўз бошлагунча сабрсиз ҳаракатлар қилди, қўл силтаб сўзини бўлди:

– Хўш, ундай бўлса юринг, ёзилинг.

Юрди.

– Сизларни ўз қисмимга олишим мумкин, лекин ҳамёнингизда нима бор-йўқлигини билишим керак.

Бақалоқ талмовсиради.

– Ҳамёнимиз? Яъни нима демоқчисиз?

Зобит дубулғасини бошидан олиб, қўлтиғига қистирди, қадамлари секинлашди, оғзини Бақалоқнинг қулоғига яқинлаштирди.

– Бу ерда мушук бекорга офтобга чиқмайди. Сизга ёрдам бермоқчиман, лекин эвазига қанча олишимни билишим кераклиги жуда табиий ҳол.

– Яъни...тушунмадим...эвазига, қандай қилиб?

– Осон. Сизни аскарликка ёздираман, келажакда кўп пул топасиз. Аммо ҳозир киши бошига икки олтин беришингиз керак.

– Яна нима деяпти? – дея портлади Менгуч. – Бу одамни жиним суймади.

Бақалоқ ўзини Менгучнинг сўзларини эшитмаганга солди.

– Ўзимиз бир йўлини топармиз, – деди зобитга. – Бировдан қарздор бўлишни истамаймиз.

Зобит айёрона тиржайди.

– Унда бошимни оғритмаларинг. Кўрайлик-чи, қўлингиздан келармикан? Бировни ўртага солмасдан аскарликка ёзила олсангиз...

Қўлтиғидан уқпарли дубулғасини олиб ҳавога отди, тутди.

– Мана шу дубулғани уқпари билан қўшиб ейишга тайёрман.

– Ош бўлсин, – дея минғиллади Бақалоқ, сўнг ёнига ўгирилди. – Пора сўраяпти бу туллак, – дея тушунтирди шерикларига. – Киши бошига икки олтин.

Менгуч зобит кетган томонга ғазаб билан қараб қўйди.

– Тўнғиз, – деди нафрат билан. – Ахир, буларга хизматга киярмиз-ку!

– Роман Диоген буларга ўхшамаса керак, – дея фикр юритди шаманнинг ўғли. – У жуда ҳалол одам.

Бироқ барча эшиклар юзларига тақа-тақ ёпилгач, Византия аскарлари орасида порахўрлик одатий ҳолга айланганини билдилар. Менгуч:

– Мен бу ишдан воз кечдим, – деди. Телпагини олиб, ерга урди. – Пулдор бўламиз деб келдик бу ерга. Бироқ келар-келмас бу одамлар қўлимизда борини ҳам қоқиб олиш пайида. Менга ёқмади бу, қайтиб кетганим яхши, шекилли.

Кечга яқин уларга воситачилик қилиши мумкин бўлган бирини топдилар. Анча савдолашиб, киши бошига бир олтиндан беришга келишдилар. Лекин Менгуч беҳаловат эди. Ҳар гал қийинчиликка дуч келганида бўлганидай, икки кураги ўртасидаги каттакон холи қичий бошлади. Қичиғи босилгунча холини қашиди.

ТўРТИНЧИ БЎЛИМ

Фурот дарёси лойқаланиб, тинч ва сокин оқмоқда.

Гўё лашкарга кечув бермагани учун хижолат бўлаётгандай эди.

Дарё қучоғини очди. Алпарслон қўли остидаги катта қўшин Фурот томон отилди. Бироз мушкilot, бироз машаққат бор олдинда. Нима бўпти?! Бу олийжаноб эътиқод йўли, бу кечув душманни янчиш учун ўтиладиган кечув. Олдинда ғалабани чорлаётган марра.

Алпарслоннинг ёнидаги буюк олим, бухоролик қози Абу Жаъфар Фуротни кўрсатиб, деди:

– Султоним, берган неъматлари учун Оллоҳга шукур этайлик. Бу наҳрдан кечиб ўтган биринчи мусулмон турк ҳукмдори сизсиз.

Алпарслон илиқ нигоҳлари билан Абу Жаъфарга ташаккур билдиргач, қўшинини Ҳалаб томонга бурди. Телли Султонда қароргоҳ курди. Тепадан туриб шаҳарга узоқ тикилди, сўнг Абу Жаъфарга юзланди:

– Куффор қаршисида арслондек кўкрак кетган бу чегара шаҳарни қилич кучи билан олишдан истиҳола қилмоқдаман. Бошқа йўли бормикан?

Абу Жаъфар оқ соқолини тутамлаб, ўйга толди.

– Шаҳар ҳоқими Амир Маҳмудга элчи юборайлик, Ҳалаб бизга керак эканини билдирайлик. Византия билан орамизда чиқиши муқаррар бўлган урушда Ҳалабнинг аҳамиятини англатайлик. Тушунар, деб умид қиламан, ройиш бўлар, деб ўйлайман.

– Шундай бўлишидан мен ҳам умидворман, шайхим.

Бироқ умидлари пучга чиқди. Амир Маҳмуд узоқ вақт на қалъадан чиқди, на бировни киритди. Биқиниб олди.

Шунга қарамай, Алпарслон ҳужумга буйруқ беришга кўнгли чопмас, мусулмонларнинг мусулмонлар билан урушишини хоҳламас эди.

Элчилар бориб келаверди, кунлар кетидан кунлар ўтаверди. Ниҳоят, Амир Маҳмуд онасининг талаби билан шаҳарни Алпарслонга топширишга рози бўлди. Бир куни кечқурун у онаси билан Алпарслоннинг Телли Султон мавзеидаги қароргоҳига келди. Шаҳар дарвозаларининг калитларини топширди, узр сўради.

– Бир хато қилдим, султоним, авф этишингизни сўрашга журъат қиялман. Лекин тақдир шундай, эт билан тирноқни айириш инсонга нақадар азоб берса, қалъасидан айрилиш ҳам бир кўмондонга шунчалик изтироб бергувчидир. Шунга бўлса-да, эл осойишталиги йўлида изтироб тортишга рози бўлиб келдим.

Алпарслон маъқуллаш ва ташаккур маъносида самимий табассум қилди. Амир Маҳмудга қўлини узатди.

– Қўлингни бер, азамат. Нелар ҳис қилганингни биламан, лекин изтиробга тушган кишиларга қўлимиздан келганча изтиробига малҳам беришни шиор этганларданмиз. Биз фақат итоатда бўлишингизни тилаймиз, шаҳар яна ўз қўлингизда қолаверади.

– Султоним, қўлингизга қайта жон бағишладингиз.

– Инсон тўла минг қалъадан имон тўла бир қалбни афзал кўрурмиз. Энди қалъага қайтинг, Худо хоҳласа, эрталаб зиёратингизга борурмиз, бир тос яхдек айронингизни ичурмиз.

Амир Маҳмуд унинг ҳузуридан чиқаркан, йиғлар эди.

Алпарслон эртасига тушда Ҳалабга кирди, қисқа муддат умаро билан суҳбат қилди. Бу орада Византия элчиси келганини, у билан тез кўришиш тилаги бор эканини билдирдилар.

– Кирсин, кўрайлик-чи, Диоген не истаётган экан?

Элчи хонага жуда гердайиб кирди. Салом-алик қоидаларига риоя ҳам этмай, тўғридан-тўғри Алпарслоннинг рўпарасига борди.

– Улуғ Византиянинг улуғ императори Роман Диоген сиз туркларнинг султонига...

Алпарслон ҳеч кутилмаганда жаҳл билан элчининг сўзини бўлди:

– Мусулмон туркларнинг султони! – дея ҳайқирди. – Мажусий ва насроний турклар сизнинг сафингизда...

Элчи довдиради, бу сўзлар залвори остида мажақланиб кетгандай бўлди. Овози жуда пасайди.

– Император ҳазратлари Охлат, Эржис ва Менбични қайтиб олишни истамоқдалар. Бермаган тақдирингизда...

Алпарслон яна ўзини тутолмади, қиличининг дастасидан тутиб, ўрнидан ирғиб турди.

– Ҳой элчи, элчи! Рўпарамга ўтдинг, эркатой болакайдай сафсата сўқа бошладинг, кампирга ўхшаб оғзингни кўпиртирасан. Агар элчиси сендек бўлса, императорнинг аскари қандай эканлигини таҳмин этмоқ мушкул эмас. Бор, унга айт, тупроқ сўраб олинмайди, фатҳ этиб олинади. Биз фатҳ этдик. Кучи етса, Роман Диоген ҳам келиб, биздан қайтариб олсин. Тамом-вассалом.

Элчи суянчиқ қидирди, боши елкаси устида омонат турганини ҳис этиб, титраб-қақшади, овозига ҳурмат оҳанги беришга тиришиб:

– Охирги сўзингиз шуми? – деб сўради.

– Йўқ, – деди Алпарслон қайтиб жойига ўтираркан. – Охирги сўзимиз эмас бу. Роман Диогеннинг қандай ниятлар билан император бўлганини биламиз. Бу ниятларнинг аввалида бизни енгил ҳам бор. Йўллаган истакларининг ҳаммаси, бизнингча, уруш чиқариш учун бир баҳонадир. Агар шундай бўлса, буларнинг ҳеч ҳожати йўқ, элчи. Илло уруш чиқариш учун баҳона қидираётган бўлса, у мавжуддир.

Бироз жим қолди, сўнг бирдан портлади:

– Ҳилол билан хочнинг ўртасида мужодала¹ бор! Биз ҳилолга кўнгил берганларданмиз, Византия бўлса хочнинг соясида. Бу етарли эмасми?

Элчи ўйга ботиб чиқди. Келаётганида ўзича нималарни режалаштирмагани, ҳайбати билан Алпарслонни эзиб ташламоқчи, Византиянинг ҳашамати олдида тиз чўктирмоқчи эди. Роман Диогенга берган ваъдасини эслади:

“Хотирингиз жам бўлсин, олампаноҳ, менга ишонинг. Истаган ерларингизни олишдан ташқари яна бир қанча шаҳарларни ҳам кўшиб беришга мажбур қиламан”.

Энди нима бўлди? Энди императорга нима дейди? Қайси юз билан унга рўбарў бўлади? Айниқса, Алпарслоннинг сўзларини қандай айтади?

Бир даҳшат бўлдики, эслади дегунча кўлларини юзига босар, кулоқларини беркитарди, Алпарслоннинг ҳузурида эсанкираган ҳолатини эсламаслик, сўзларини хотирламасликка тиришарди. Фақат кулоқлари ҳам, кўзлари ҳам унга бўйсунмас эди.

Пировардида калласига бир фикр келди. Императорга Алпарслон ҳузуридан дили вайрон бўлиб чиққанини айтмайди, ўзини мардона туггани, Алпарслонни чўчитгани, кўрқитгани ҳақида лоф уради. Кўшинини камситади, улар ҳақда энг ёмон таъбирларни ишлатади. Император ҳар ҳолда мамнун бўлар, унга мукофот ҳам беради.

Шу қарорга келиб, тарадудларини ёлғон сувоғи билан яхшилаб сувади, айтадиган гаплари ишончли чиқиши учун қайта-қайта такрорлаганча, йўлга тушди.

Алпарслон ҳам вақтни бой бермай, Мисрдаги Фотимийлар устига юриш қилди.

Улкан кўшин оёққа турди. Бошларида Алпарслон. У бор экан, унинг ишончи дастуриламал экан, ўзи олдинда гулхандек гуриллаб ёниб бораркан, бу кўшин ўлимни ҳам писанд қилмайдиган фидойиларга тўлиб тошаварарди.

Кўнгилларда айни ишқ тараннуми, руҳлари теран имон билан тўлиб, кўзлари порлар эди.

Халқ фарёд уриб чиққан айрим армани қишлоқларида тўхташга мажбур бўлдилар. Қишлоқ оқсоқоллари гуруҳ-гуруҳ бўлиб, Алпарслонни зиёрат этиб, уларни византияликлардан қутқаришни ёлвориб сўрадилар. Айниқса, бири... кекса армани...

– Румлар бошимизга солмаган кўргулик қолмади. Бу ношуд, жирканч махлуқлар Арманистоннинг энг ботир фарзандларини мажбурлаб юртларидан олиб кетиб, тарқатиб юбордилар. Бизнинг мазҳабимиздан эмассизлар, деб маъбадларимизга ҳужум этдилар, китобларимизни ёқдилар, черковларимизни йиқдилар, руҳонийларимизни соқолларидан дарахтларга осдилар. Бизни мажбурлаб сурёнийликдан чиқармоқчи бўлдилар. Лекин қаттиқ қаршилик қилдик. Қарши турдик, лекин сабр-тоқатимиз тугаб битди. Миллий бирлигимизга путур етди. Султоним, сизни кўргач, тамомила ишонч ҳосил қилдимки,

сиз фақат мусулмонларнинг эмас, сурёнийларнинг ҳам халоскорисиз. Нажоткоримиз ўзингиз бўласиз.

Алпарслон шаҳодат бармоғини осмонга кўтариб:

– Нажоткор Жаноби Ҳақдир, – деди. – Биз барча мазлум миллатларни золимнинг қўлидан халос этишга ҳаракат қиламиз. Тавфиқ Оллоҳдандир. Орзумиз рўёбга чиқса, халқлар адолат муҳофазаси остида энг олий дунёвий саодатга эришгусидир.

Шу вақт Афшинбейдан хабарчи келди.

Келган одамни Султон Алпарслон жуда яхши танирди. Кучоғини очди.

– Сени яна кўриш бизни масрур этди Абдурахмон Ғозий, мардларнинг марди.

Абдурахмон чуқур тавозе билан сўзлай бошлади.

– Улуғ Султоним, қўмондоним Афшинбей Охлатда. Кўп вақтдан бери румлар устига юриш қилмоқдамиз. Дуч келган Византия бўлинмалари аскарларини тумтарақай этдик. Оловли шамолдек эдик, омонлик сўраганларни иситдик, қарши чиққанларни куйдириб, кул қилдик. Мана, яна ҳузурингизга қайтиб келдик.

– Ғазотингиз муборак бўлсин. Қани сўйла, Диогеннинг кучи кўп дейдилар, қум мисоли аскар тўплади дейдилар, бу ерда ана шундай миш-мишлар юрибди. Бу гапларда жон борми?

– Султоним, ҳақиқатан ҳам Роман Диоген катта кўшин тўплаган. Қароргоҳига игна отсангиз, ерга тушмайди. Лекин биз билан муҳораба қиладиган даражада қудрати йўқ.

– Нима учун бу хулосага келдинг?

– Шунинг учунки, султоним, Византия қароргоҳи ари уясига ўхшайди. Лекин арилар бошқа-бошқа уялардан тўпланган, зўрма-зўраки кўпчилик майдонга келтирилган. Болариси ҳам бор, қовоқариси ҳам бор, аралаш-қуралаш. Ким нима қияпти, ким нима учун урушади, ким нега қўлига қурол олган, бу номаълум.

Алпарслон кулимсиради.

– Эшитдингизми? – деди ёнидагиларга. – Бир ари уяси, бироқ аралаш-қуралаш. Ари уясида бор интизом уларда йўқ. Бу арилар олдин бир-бирини ейишга киришади.

– Киришдилар ҳам, султоним, – дея яна сўзга киришди Абдурахмон. – Кўпдан бери бири иккинчисига бўйсунмайди, арзимаган нарса устида қирпичоқ бўлишади. Арманилар, славянлар, булғорлар, олмонлар, фаранглар, гуржилар, хазарлар, печенеглар, узлар, қипчоқлар...-билмайман, яна қанча миллат. Номигагина бир кўшин ташкил топган. Бунинг устига императорлик учун қурашаётган Дукас хонадони, мақом, мавқе учун ҳеч нарсдан қайтмайдиган шоир, адиблар гуруҳлари... Бир оломонки, султоним, буни кўрсангиз англайсиз. Умримда бундай бетартиб оломонни кўрмаганман.

– Яхши, – дея қаддини ростлади султон. – Роман Диоген Византия тарихида энг катта кўшин тўплади, лекин миллий бирликни таъминлай олмади. Бу бизга жуда қўл келади. Сони оз, лекин интизомли кўшинни енгилдан кўра, сон-саноқсиз, лекин интизомсиз кўшинни енгил янада осонроқдир. Қурол кучи ҳақида бирон нарса билолдингми?

– Билдим, султоним, яхши ўргандим. Камтарин қулингиз неча кунлаб Византия қароргоҳида бўлди.

Алпарслон Абдурахмонбейнинг елкасини силади.

– Биладан сени, – деди. – Таҳликанинг ўртасига киприк қоқмай отиласан. Зўр йигитсан, биладан.

¹ М у ж о д л а – кураш.

Абдурахмоннинг қорамағиз юзи қизарди.

— Оллоҳ шоҳидим, ўзимни мақташ учун сўзламадим. Етказадиган маълумотларимнинг тўғрилиги ҳақида фикрингиз бўлсин, дедим.

— Биладан, — деди Султон. — Давом эт.

— Аскарларининг сони икки юз минггача бор, балки ундан ҳам кўпроқдир. Манжанақлари, чархчилари, лаҳм усталари, қазувчилари ва аравакашларининг жами юз минггага етади. Курол ва озиқ-овқат ташийдиган тўрт минггача аравалари бор, зобитларининг сони ўттиз мингга етади.

Атрофдагиларнинг нигоҳларида тараддуд аломати кўрингандай бўлди. Бу тараддудни йўқотиш учун шоша-пиша давом этди.

— Лекин аскарларининг, ҳатто зобитларининг кўпчилиги ишининг устаси эмас. Ўзаро жанжаллашганларида қилич, машқ чоғи гурзи уриштиришганини кўрдим. От минишни эплай олмайдиганлар ҳам бор. Узлар ва печенеглар сингари турк қавмига мансуб аскарлар орасига жосус солдик. Уларни жанг палласида биз тарафга ўтишга ишонтиришга ҳаракат қилишади. Шунингдек, бугунги кунларда императорни янглиш йўлга буришидан умидвор бўлганимиз Андроникос Дукас ҳам бор.

— Қандай хулосага келдинг? — деб сўради Аҳмадхон. — Бу жангда голиб кела оламизми?

Абдурахмонбей ўйлаб ҳам ўтирмай жавоб берди:

— Бунга ҳеч қачон заррача шубҳа қилмаганман.

Султон Алпарслон Аҳмадхонга хўмрайиб тикилди.

— Сендай бир қаҳрамонга бундай савол бериш ярашмайди. Ҳаммамиз бу жангда енгими кераклигини биламиз. Ўлжа излаб йўлга чиқмадик. Ниятимиз ўзимизга юрт бўладиган тупроқларда барқарор бўлмоқ, шунингдек гоёнинг илоҳий муждасини бошқа миллатларга етказмоқ, адолат байроғи остида уларни ҳам роҳат-фароғатга қовуштиришдир. Бу ниҳоятда улуғ ниятларимиз рўёбга чиқиши учун Жаноби Ҳақ бизга, албатта, ёрдам бергусидир.

Ўгирилди, Абдурахмонни нигоҳлари билан эркалади.

— Узоқ йўл босгансан, чарчагандирсан, бор истироҳат қил, лозим бўлса яна чақирамиз.

Абдурахмон қўлини кўксига қўйиб, барчага ҳурмат бажо келтирди ва ташқарига чиқди.

Ҳар томонда аскар. Айримлари дарахт соясида ёнбошлаганча Қуръон ўқир, айримлари кураш тушар эдилар.

Қаттиқ бақир-чақир товушларини эшитиб, орқага қайтди. Бир аскар билан зобит ўзаро жанжаллашаётган эди. Яқинлашди.

— Қардошлар жанжаллашмаслиги керак, — деди мулойимлик билан. — Муаммонгиз бор бўлса, тинчлик билан ҳал этинг, шунда яхши бўлади.

Аскар қўлини оғзига тегизган эди, лаблари қонаганини кўрди.

— Мени урди, — деб бақирди аскар. — Ҳаққи борми бунга?

Зобит яна урмоқчи бўлгандай қўлини кўтарди, лекин урмади.

— Бир дақиқага отимга қараб тур девдим, қараб турганида урмаган бўлардим. У оддий аскар, мен бўлсам зобитман, буйруғимни бажаришга мажбур.

— Шошилишча ишим бор эди, — дея ўзини оқлади аскар. — Хаста ётган оғайнимга сут опкетаётгандим. Шу сабабдан айтганини қилолмаслигимни айтдим дегунча тарсаки тортиб юборди.

Абдурахмонбей кўз ташлаб, атрофини ўраб олишаётганини кўрди. Қизиқсиниб келишаётганди.

– Орангизда бу аскарни танийдиган борми? – деб сўради атрофдагилардан.

Унвони бор бири олдинга чиқди.

– Мен унинг кўмондониман, нима бўлди?

– Урди, – деди аскар зобитга ишора қилиб, – бемор оғайнимга шошилиш сўт опкетаётувдим, отимга қараб турмадинг деб...

Зобит икаласининг ҳам кўлидан тутди.

– Қани кетдик, тўғри қози жанобларига, ишингизни ҳал этадиган у холос.

Анчадан кейин қозининг ёнидан чиқишди. Абдурахмонбей натижа нима билан тугашига қизиқсиниб, эшик ёнида кутиб турарди. Уларнинг ёнига борди.

– Нима бўлди? – деб сўради аскардан.

Аскар натижадан мамнун кўринарди.

– Қонга қон, жонга жон, – деди кулиб, – Қози жаноблари зобитнинг юзига худди ўшандай зарб билан тарсаки туширишим тўғрисида ҳукм чиқарди.

– Кейин?

– Уриш учун кўлимни кўтардим. Бироқ тарсакини қандай туширишим керак? Агар уникидан қаттиқроқ урсам, охиратда менга даъвогар бўлади. Шунини ўйладим-да, уришдан воз кечдим.

Абдурахмонбей аскарнинг юзига тикилиб қолди.

– Ундай бўлса, сени урган зобит сендан қарздор бўлиб қолди, охиратда сен даъвогар бўласан...

Аскар кўл силтаб, сўзини бўлди.

– Нима бўлгандаям у қардошим, жаҳлдан тушдим. Даъвомдан воз кечдим.

У кетди. Абдурахмонбей орқасидан қараб қолди. Кўзлари намланди.

– Бу кўшин енгилмайди, – деди.

Қош қорайиб, оқшом туша бошлаган эди.

* * *

Алексий Стефанос...

Султон Алпарслондан тегишли жавобни олгандан сўнг, ҳатто, орқасига қайрилиб қарашга юраги бетламаётган, қора хаёлларга ботиб, юртига қайтаётган Византия элчиси.

Ниҳоят, император Роман Диоген ҳузурига кириб борди ва йўл-йўлакай тўқиб келган бир қоп ёлғонни тўқиб ташлади:

– Ҳазрати олийлари. Султон Алпарслон юрагини олдириб қўйибди, номингизни эшитганданоқ юзи сарғайди, бутун вужуди хазонрезги япроғидан титрай бошлади. Аминманки, агар ёнида кўмондонлари бўлмаганида барча амрларингизни сўнгигача бажо келтирган, эҳтимол, ерларидан чиқиб кетган бўларди. Зотан кўрқанидан араб эллари томонга секингина чекина бошлади ҳам. Гўё мусулмонларнинг халифаси ислом мамлакатларини Фотимийлар балосидан халос этиш учун уни чақирган эмиш. Аслида бу бир баҳона. Шуниси равшанки, Алпарслон сиз ҳазрати олийларининг гоят кучли кўшини ва лаёқатларидан чўчимоқда.

Роман Диоген тахтда абадий қоладигандек, мағрур ва ниҳоятда гердайиб ўтирарди.

– Мукофотга лойиқсан, Алексий Стефанос. Сенинг каби бир элчим борлигидан хурсандман. Алпарслоннинг кучи қандоқ экан?

Алексий Стефанос кўрганини эмас, тўқиб келган гапларини бир-бир айтишда давом этди:

— Қароргоҳида ҳарбий куч деб айтишга лойиқ нарса кўрмаганим-ни эътироф этаман, улуғ император. Бир тўда пода бу, қуроллари ғайримунтазам, ейиб-ичишларининг тайини йўқ, бир тишлам қора нон учун икки аскарнинг ёқа бўғишганини ўз кўзим билан кўрдим.

Завқдан боши осмонга етган император ёнидагиларга “Кўрдин-гизми, қандай экан?” дегандай қараб қўйди. Кейин:

— Хўш... охир-оқибат бир тишлам қора нонни бўлишдиларми, ахир? — деб сўради.

— Қаерда дейсиз? Икови ҳам ўладиган даражада ярадор бўлиб ёнма-ён йиқилди. Буни кўрган бошқалари нонга ташланди, яна ур-йиқит бошланди.

Элчининг лофи борган сари кучайди. Саркардалар бир-бирига қараб қўйишар, айримлари салбий маънода бош чайқаб, элчининг сўзларига қўшилмаётганларини билдиришга уринардилар. Лекин бу ҳикоя Роман Диогенни жуда қизиқтириб қўйганга ўхшарди.

— Кейин-чи?

— Ундан кейин, ҳазратим, улар орасида ҳам яраланганлар, ҳатто ўлганлар бўлди. Нонни ким илиб кетганини кўролмай қолдим, чунки жанжал охирига бориб деярли бутун қўшин бир-бири билан уришиб кетди.

Генерал Басилас газабини ортиқ босолмай қолди. Салжуқийларни анча-мунча биларди. Улар билан икки марта тўқнашган, ҳар гал оғир мағлубиятга учраган эди. Амр берган заҳоти ўлимга тик борадиган, ўзини оташга ташлайдиган одамлар элчи айтгандек бўлиши мумкин эмасди асло.

— Ёлғон! — дея бақирди. — Бу одам тўқияпти.

Алексий Стефаноснинг авзойи бузилди. Яна бир нечтаси генерал Басиласни қувватлаб, уни тўғриси айтишга мажбур этишларидан кўрқди. Кўп дош бермаган, тўғриси айтган бўларди. Лекин у кутгандек бўлмади. Император Басиласга еб юборгудек ўқрайиб:

— Жим бўл! — дея буюрди. — Сендан ҳеч ким фикрингни сўрамади, генерал. Элчи кўрган-билганларини сенга эмас, менга айтяпти.

— Аммо император ҳазратлари, сабабини билмайман-у, бу одам ростини айтмаётир. Алпарслоннинг аскарлари орасида бир тишлам қора нон у ёқда турсин, қоп-қоп олтин тўксангиз ҳам бир-бирига қўл кўтарадиган бир кишини топмайсиз. Уларни яхши биламан ва тажрибамдан келиб чиққан ҳолда сўзламоқдаман.

Император бўлса борини эмас, балки ўзига жасорат бағишлайдиган гапларни эшитишни хоҳлаётган эди. Ташвишланаётганди. Кучи кўп бўлса-да, ич-ичидан безовта эди. Алпарслонни энгишига ўзини ишонтиришга уринар, бироқ бунинг уддасидан кўпам чиқолмаётган эди. Шу боисдан унга суянчиқ керак эди. Мана, суянчиқ! Алексий Стефанос борибди, кўрибди, келибди. Эшитгиси келган нарсаларни айтиб турибди. Хўш, бу Басиласга нима бўлди ўзи?

— Аралашма, — дея зуғум қилди таҳдид билан. — Сўраганда фикрингни айтасан. Ҳозир бўлса элчини эшитмоқчиман.

Алексий Стефаносга деди:

— Хўш, сўйла, яна нималарни кўрдинг?

Алексийнинг аввалги сохта журъати бироз сусайган, яширинча кўз қирини ташлаб, саркардаларнинг кўпида ишончсизлик аломатини кўриб, тараддулланиб қолган эди. Бироқ ёлғонни бошлаб қўйган, энди орқага йўл йўқ. Ахир, энди императорга бирданига: “Айтганларимнинг ҳаммаси уйдирма. Алпарслон талабларингни эшитди дегунча қаҳқаҳа отди, масхара қилди” деса, шу заҳоти калласи жаллод кундасига қўйилиши турган гап. Асло бундай қилолмайди.

– Улуғ император! Алпарслоннинг қўшини, ҳали айтганимдай, тарқоқ, интизомсиз, қуроллари жуда эски ва етарли эмас, озиқлари кам, бунинг устига аскарларининг сони оз, ё ўттиз, ёки қирқ минг атрофида. Ўйлашимча, чўчийдиган ҳеч нарса йўқ, дарҳол устига юриш қилсак, қўлга тушириб, турган жойида йўқ қиламиз.

Роман Диоген генерал Басиласга кўзидан ўт сочиб қаради-да, деди:

– Эшитдингми? Эндиям Озарбойжон томонга юриш қилиб, Алпарслонни тор-мор этиш фикрига қаршимисан? Ол энди, оғзингни тўлдириб гапиравер, ҳали бекордан бекорга вайсаётгандинг.

Генерал Басилас қўлларини кўксига қўйди, қовоғидан қор ёғиб:

– Ўз фикримда қоламан, – деди.

– Сен-чи, генерал Никефор Бриенос?

– Ҳазрати олийлари, мен ҳам Басиласнинг фикрига қўшиламан.

Роман Диоген оёққа қалқди, асабий қадам ташлаб, хонани бир неча бор айланди, қўлларини орқасига қўйди, икки генералнинг олдига келиб тўхтади, оёқ учида кўтарилиб туша-кўтарилиб туша:

– Рад этаман! – деб бақирди. – Алпарслоннинг кетига тушамиз. Бу борада шаҳзода Андроникос Дукас ҳаммангиздан яхшироқ фикрлар экан, у менинг фикримда, шундайми, шаҳзода?

Андроникос Дукас тишларини гижирлатганини сездирмаслик учун жилмайишга уринди.

– Албатта, император ҳазратлари, билишимча, элчи кўрганларини айтди. Алпарслоннинг қўшини ҳақида менинг нуқтаи назарим ҳам қарийб шундай. Кетидан етиб олиб, зарба берсак, қайтиб қаддини ростлай олмайди ва Византия шундан кейин турк таҳдидидан қутулади.

Император бирдан суюниб кетди. Қайтиб жойига ўтираркан:

– Византия турк таҳдиди остида эмас-ку, суюкли Андроникос, – деди.

– Шундайми?

Диоген икки марта қаттиқ хахолади.

– Шундай, бу бўлиши мумкин эмас! Ахир, турк уруғларининг кўпи бизнинг сафимизда ёлланма аскар-ку!

– Бу яхши-ку. Демак, Византияга мусулмонлар таҳдид қилмоқда ва турклар мусулмон экан, улар бизга душман бўлиб қолаверади.

У ўзини ўйлаётганга солди.

– Улар ғалати, – деди ўз-ўзи билан суҳбатлашаётгандек. – Уларнинг эътиқоди, ғояси инсонларни бирлаштиради, кучайтиради.

Ноғоҳ ранги ўчди.

– Йўқ, азизим! Алексей Стефанос, пароканда эканликларини ўз кўзинг билан кўрдинг-а.

Элчи “Йўқ” демаслик учун лабларини тишлади. Ўйлаганининг том тескарисини сўзлашдан тортинмади.

– Ўз кўзим билан кўрдим, император ҳазратлари, жуда пароканда, айтганингиздек, шунчаки бир қароқчилар подаси.

– Бизнинг қисмларимизни ҳам кўпам жипс деб бўлмайди, лекин Алпарс-лонники янада тарқоқ, шундайми?

Элчи хушомадгўйликни масхарабозлик даражасига туширадиган бир тарзда эгилиб-букилиб деди:

– Албатта, олампаҳоқ, салжуқийлар қўшинидан интизом ахтариб ўтирманг, тополмайсиз, уларда биздаги интизомнинг мингдан бири ҳам йўқ.

– Опкелган хабарларинг мени хурсанд қилди. Мени хурсанд қилганларни мен ҳам хурсанд қиламан. Сенга иккита тўла ҳамён беришларини буюраман.

Элчи яна бир бор таъзим қилди.

– Эй Исо, эй Биби Марям, азиз императоримизни асрангиз! Византиямизни бу улуғ неъматдан маҳрум этмангиз.

– Кетишинг мумкин, бироз дамнингни ол, бунга лойиқсан.

Орқасига тисланиб, ташқарига чиқди. Андроникос элчини чалиб юборишдан ўзини аранг тийди, фақат ичидан ўз-ўзига “Нақадар риёкор бу одам” дейиш билан чекланди.

– Энди янада жиддийроқ масалалар ҳақида гаплашиб олайлик, — дея сўз бошлади император. — Арзони Рум¹ да қолиб кетдик. Бу менга маъқул эмас, мен қоққан қозикдай қаққайиб кутиб ўтирадиган одам эмасман. Шунча кучимиз бор, Алпарслоннинг кетига тушиб, унга етиб олишимиз керак, шундай эмасми, Андроникос Дукас?

Андроникос император ҳақидаги барча салбий ўйларини ичига ютиб, тиржайди:

– Табиий, ҳазрати олийлари.

– Сен нима дейсан, Урсел?

Урсел учли қирмизи соқолини тутамлади, кўзларида шайтонга дарс берадиган маккор эканлигини кўрсатадиган учқунлар кўринди-ю, сўнди.

– Тўғри айтдингиз, азиз император.

– Биласанки, сенинг фикринг менга қадрли. Шундай фикрга келганингдан хурсанд бўлдим.

– Соғ бўлинг, менинг императорим.

Урсел асли нормандиялик бир аслзода. Тақдирнинг тақозоси билан Италияга келиб қолган. Сицилияни мусулмонлар қўлидан олиш учун жанг қилган, кўп куч-ғайрат сарфлаган. Ўлжадан унга улуш беришмаганидан хафа бўлиб, Византия хизматига ўтган. Кўпдан бери императорнинг суюкли саркардаларидан бири.

У бошқаларга менсимай қараб қўйди, генерал Бриеноснинг нигоҳига дуч келиб, совуққина ўқрайди. Устунлигини кўрсатгиси келиб:

– Лекин генерал Бриенос негадир бизнинг фикримизга қўшилмаяпти, — дея илова қилди. — Агар у кишини билмаганимда салжуқийлардан қўрқяпти, деган бўлардим.

Бу таъна ҳатто императорга ҳам ёқмади.

– Саркардаларим орасида қўрқоқ йўқ, — деди дағаллик билан. — Бриенос тadbирни ўйлаб шундай йўл тутмоқда.

Бриеносга боқди, хиёл кулимсираб деди:

– Шундай эмасми, генерал?

Бриенос Урселга адоват сақлаб юрарди. Ажнабий эканини унутиб, асл византиялик генералларни ҳақорат этишини ҳеч ҳазм қилолмади. Фазабдан кўзлари ола-кула бўлиб:

– Билиб қўйинг Урсел, мен яғмо кетидан юрганим йўқ. Бор-йўқ орзум Византия қўшинларининг музаффар бўлмоғидир. Шунинг учун ҳам ўз жойимизда қолишимиз кераклигига ишончим комил. Озарбойжон томонга юриш қилсак, Алпарслоннинг тузоғига тушиш эҳтимолимиз бор. Таъминот йўлларимизни кесиб, бизни як-калаб қўйиши мумкин. Душманга нописадлик билан қараш уруш қоидаларига мувофиқ эмас. Айтмоқчи бўлган гапимнинг бори шу. Ва агар сиз ҳалиги сўзларингизни ҳақорат мақсадида айтган бўлсангиз...

Бирдан жим қолди. Сал эгилди.

– Император ҳазратларининг бу ҳақоратини кўтара олмайман. Қарда, қачон хоҳласангиз хизматингизга ҳозирман.

Урсел тишларини гижирлатди. Дудоқларида маккорона кулги зоҳир бўлди.

– Буни қанчалик хоҳлашимни билмайсиз-да, азиз генерал!

Император тез қад ростлади, олдин ғазабнок, сўнг ёлворган нигоҳ билан икки кишига боқди.

– Ўзингизни босиб олинг, – деди. – Илтимос қиламан, ўзингизни босиб олинг. Буни кўрган аскарлар нима дейди? Генераллар бири-бири билан уруша бошлаганини эшитса нима қилишади? Ҳеч ўйлаб кўрдингизми? Урушдамиз. Бир-биримизга ака-укадек чамбарчас боғланмоғимиз керак. Византия тақдири билан ўйнашаётганингизни биласизларми?

Қўлини дам кўтариб, дам пастга туширди.

– Ман этаман! Қатъиян тақиқлайман, олишмайсизлар! Иштаҳангизни Алпарслонга асраб қўйинг.

У иккисининг қўлларидан ушлади.

– Энди кучоқлашинг, буюраман.

Бир-бирининг қонига ташна икки рақиб зўрма-зўраки кучоқлашди. Император мамнун бўлиб кулди.

– Бу бошқа гап! Орамизга заррача ғазаб учқуни тушмаслиги лозим, худо сақласин, акс ҳолда бутун қўшинга ўт кетади.

Бу учқун тушганига анча бўлганини, олов кўпдан буён осмонга ўрлаётганини билган генерал Басилас заҳархандалик билан жилмай-ишдан ўзини тия олмади.

– Энди ишга киришинг, – дея давом этди император. – Қўшинга икки ойга етадиган озиқ-овқат олинг. Юришга тайёрланинг. Бир неча кундан сўнг йўлга тушамиз.

Императорга таъзим бажо келтириб, ташқарига чиқишди.

Шаҳзода Андроникосни зулмат қўйнида бир шарпа кутаётган эди. Ҳуштак чалиб ўтаётганида пусган жойидан чиқди.

– Улуғ шаҳзода!

Андроникос қиличининг дастасини тутиб, дарҳол ўгирилди.

– Кимсан?

– Менман, – дея пичирлади кўланка. – Варенклардан Полемис.

Зим-зиё тун бўлишига қарамай, Андроникос Полемиснинг оёқда базўр турганини сезди.

– Ярадормисан?

– Ҳа, ярадорман, ўлмай қолганимга ўзим ҳам ҳайронман. Бизга қарши фитна уюштиришди. Мени алдадилар. Човуш Леон бир зобитга гапирётганини эшитиб қолдим. Қулоғим очиқ, шаҳзодам.

Андроникос унинг оёқда базўр турганини ҳам унутиб, ёқасидан тутиб қаттиқ силкиди.

– Айт!

– Айтяпман, шаҳзодам. Аслида мен бир беномус одамман, лекин бу қадар пасткашлаганимни ҳеч эслай олмайман. Бизнинг Леон исмли човушимиз бор. Мени лақиллатди. Дукас хонадонини яна тахтага чиқариш учун варенкларнинг исён кўтаришини айтиб, алдади. Буни сизга айтишимни хоҳлади. Мен ҳам айтдим. Ёлғон экан. Бизнинг човушимиз бу гал Роман Диогеннинг думи бўлган бир зобитга сиз исён тайёрлаётганингизни сўзлади. Тасодифан эшитиб қолдим. Бироқ

¹ Арзони Рум – Арзирум.

улар мени кўриб қолишди. Қочаётганимда орқамдан ўқ узишди. Биби Марям ҳаққи, ўқ мендан тез учиб елкамга санчилди.

– Тафсилотни кўй, – тўнгиллади Дукас. – Човуш Леон билан гаплашган зобитнинг исмини айт.

– Маврос деган, генерал бўлишга ҳавасманд соқчи зобит.

– Энди ғойиб бўл, бу атрофда ўралашма. Энг яхшиси, бориб даволан, бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очма, хўпми?

– Бошимни кессалар ҳам оғиз очмайман. Фақат қаёққа борай? Бирон жойни айтсангиз...

– Вақтим йўқ.

Полемисни турган жойида қолдирди-да, газаб ўтида ёниб, ўз қисми томонга кетди. Ўзига ўлардай содиқ аскарлардан йигирма нафарини ёнига олди. Мавроснинг уйини қуршатди. Шахдам қадам ташлаб, ичкарига кирди.

Мавросни даҳлизда учратди. У башанг кийиниб олган, император билан учрашишга кетаётгани аниқ эди.

– Тинчликми, Маврос? – деди киноя билан. – Ўйнагани кетяпсизми?

Маврос қаршисида шаҳзода Андроникосни кўриб бўздай оқарди. Мадад кутгандай аланглади. Бироқ даҳлиз бўм-бўш, кимса йўқ эди. Ажабо, шаҳзода ниманидир пайқаганмикан? Шунга келганмикан? Аввалига юмшоқлик билан ичидагини билиб олса ёмон бўлмас. Таъзим қилди.

– Салом шаҳзода Дукас ҳазратлари, хизматингизга ҳозирман.

Дукас истеҳзоли авзойини ҳеч ўзгартирмай жавоб берди:

– Менга қилишинг мумкин бўлган ягона хизмат ўзингни ўзинг ўлдиришинг!

У донг қотди:

– Ҳазиллашяпсиз шекилли, гапингиздан ҳеч нарса тушунмадим.

– Човуш Леоннинг сўзлари ҳам меникидай тушунарсизмиди, ажабо, Маврос?

Ўйин тугаганди. Демак, Андроникос Дукас ҳамма гапдан хабардор. Уни ўлдиргани келганига шубҳа йўқ. Қўйга ўхшаб қиличига бош эгмайди, шаҳзода бўлса ўзига, албатта, қаршилиқ кўрсатади.

– Шаҳзода, – деди. – Қиличимни император хонадонининг тоза қонига бўйаш мен учун бир шараф...

– Ундай бўлса, – газабланиб унинг сўзини бўлди шаҳзода. – Бир аслзоданинг қиличидан ўлиш ҳам сиз учун шараф бўлса керак.

Маврос масҳараомуз таъзим қилди.

– Асло шубҳа қилманг.

Адоват қиличларнинг дамига ўтди, газаб кўпириб, томоқларига тикилди.

– Қани! – деди Андроникос.

– Қани, шаҳзода!

Икки пўлатнинг тўқнашувидан чиққан жаранг-журунг товуши уйни ўраган аскарларнинг қулоқларини қоматга келтирди.

– Бир-бирига ташланишди! – деди бир аскар. – Исо ҳаққи, бу сарқардалар қачон нима ҳунар кўрсатади, ҳеч билолмадим.

Ёнидаги оғайнисига деди:

– Ким енгади, деб ўйлайсан?

Оғайниси эснади.

– Менга барибир. Қайсидир бири тезроқ енгса-ю, бориб ухласам.

Буларнинг урушидан менга нима фойда?

– Шундай деб ўйлайсанми?

– Бошқача ўйлаб бўлармиди? Бир-бирини ўлдириш учун баҳона ахтаришади. Нега урушаётганини биласанми сен?

– Йўқ.

– Кимдан сўрама, билмайди. Хўш, нега олишяпти булар? Маълумки, саркардалар аскарга бирон гап айтмайди. Ўлиши керак бўлса, “ўл” дейди, отиш керак бўлса, “от” дейди, бори шу. Аскар бошқа бирон нарсани билишга лойиқ эмас.

– Сен Андроникосни ёқтирмайсан, шекилли.

– Оғайни, мен ҳеч кимни яхши кўрмайман. Айниқса, мени ўлим қучоғига ташлайдиганларни ҳеч ёқтирмайман. Берган бир нечта чақа эвазига жонимизни сўрашади. Яшаш учун бошқа йўл топмагандан кейин рози бўламиз. Жуда яхши. Орада бундай ишлар бўлмаса, ҳар нарсага шай турамиз. Хўш, шаҳзода нима учун урушяпти? Хотин таллашиб урушадилар, мансаб-мавқе деб урушадилар, баъзан бир сўз, баъзан бир қараш, хуллас, ҳар нарса урушмоқ учун бир баҳона.

Қоронғилик кўйинини кесмоқчидай қўл силтади, ерга туфурди.

– Тўйиб кетдим, бу жанжаллар жонга тегди. Ҳамма одамлар жаҳаннамга кетсин!

Булутлар тарқалди. Ой покиза бир оламдан пок ёғдулар сочаётганди. Аскар унга тикилиб қолди.

– Қани энди ўша ерга кетсам, – деди. – Ойга. Ким билади, у ер жуда гўзалдир. Ажабо, у ерда ҳам одам бормикан? Яъни ичкарида урушаётган ичи адоватга тўла шу иккисига ўхшаган. Агар йўқ бўлса...

Қўноқ эшигида Андроникос кўринди дегунча, оғайнисини туртди.

– Бизники соппа-соғ, демак, ичкаридагини тўнғиз қўпди.

Андроникос салмоқ билан қадам ташлаб, ҳовлига чиқди. Одамларига:

– Тўпланинг! – деди. – Ҳаммангиз варенкларнинг човуши Леонни қидиринг. Кўрган жойингизда ўлдинг. Ўлдирганга бир ҳамён олтин. Тарқалинг!

Ой яна булутлар орқасига бекинди.

Давоми бор

Николай ДОБРОНРАВОВ

Кўкда порлар номаълум юлдуз

Ч арақлайди номаълум юлдуз,
Яна кетдик уйдан йироққа,
Ватан ортда, қарадик илқис
Қўналғада ёнган маёққа.

Бунда кунлар туман, ёмғирли,
Бунда тонглар сокиндр жуда.
Бунда дара, сўқмоқлар сирли,
Сайр этмаймиз ҳуда-беҳуда.

Узоқларда йиллар армони,
Кўз олдингдан кечар муқаррар.
Сўнар экан ғазаб бўрони,
Қолмас экан гинадан асар.

Айрилиқда айлагин тоқат.
Суянч бўлсин ишонч, қатъият.
Сабр қилсанг, албатта келар,
Яқинлардан қувончли хабар.

Хотирадан ўчмайди сира,
Айтилмаган қўшиқ хаёли.
Интиқ кўзлар тортмасин хира,
Ёдда юртим майин шамоли.

Сафарларда юрибмиз ёлғиз,
Бизни қийнар айрилиқ доғи.

*Асрор МЎМИН
таржималари*

Ўтган асрнинг етмишинчи йилларидан бошлаб, дунё сахналари, радио ва телеканалларида “Умид” (“Надежда”) кўшиғи мунтазам равишда янграяпти. Унинг муаллифи Николай Добронравов, мусиқасини шоирнинг рафикаси Александра Пахмутова басталаган. Кўшиқни биринчи бўлиб, Урганчда туғилган таниқли хонанда Анна Герман ижро этганди.

Кўглаб дилбар кўшиқлар ёзган Николай Добронравов 1928 йили Санкт-Петербург шаҳрида таваллуд топган. Иккинчи жаҳон уруши даврида Добронравовлар оиласи ҳам Москва вилоятига кўчирилди. У 1942 йил Малаховка шаҳрида ўрта мактабни битирди. Москвада ўқитувчилар институти ва театр студияси курсини тугатгач, шаҳардаги ёш томошабинлар театрида актёр бўлиб ишлади, қатор роллар яратди. 1960 йиллар бошидан бутунлай адабий ижод билан шуғулланиб, кетма-кет шеърий китоблар чоп этди. Шоир ижоди Давлат мукофоти билан тақдирланган.

Кўкда порлар номаълум юлдуз,
Порлар, гуё умид маёғи.

Умид сўнмас йўлчи юлдуздир,
Жасоратга мукофот — омад.
Юрт туйғуси муқаддас сўздир,
Юрт ҳақида куйланг сарбаланд.

АННА ГЕРМАН ХОТИРАСИГА

Машҳурлар эсланар тургунча дунё,
Завол йўқ ҳикматли қўшиққа, сўзга.
Биллур овозингиз айланган гўё,
Чексиз коинотда ёрқин юлдузга.

Гўзал Анна, дилбар қўшиқларингиз,
Бизнинг қалбимизга ҳамиша малҳам.
Уларда ҳаяжон, армонлар денгиз,
Уларда энг эзгу орзу мужассам.

Авжда куйлаш насиб этмади сизга,
Неча бор саҳнада беҳол турдингиз.
Умид юлдузини қолдириб бизга,
Кетдингиз сиз ичга ютиб дардингиз.

Берилиб тинглаймиз қўшиқларингиз,
Барчага ёқимли майин нолангиз.
То дунёга келар экан ўғил-қиз,
Янграр Збишек¹ ка айтган аллангиз.

ЗАМИН МАДҲИ

Юлдуз сари бошладик сафар,
Қаршимизда сирли оламлар.
Жўнатамиз сизга хушхабар,
Омон бўлинг, азиз одамлар!
Жилваланар олдда коинот,
Ҳар сўзимиз мисли қасамёд.

Бунча митти бизнинг сайёра!
Соғинамиз сенинг сеҳрингни.
Биз болангиз бағри садпора,
Дариг тутма иссиқ меҳрингни.

Коинотнинг якка-ёлғизи,
Ҳатто майсанг иси дармондир.
Сен ўзингсан умид юлдузи,
Замин тенгсиз гўзал макондир.

Инсон кўкда айласа парвоз,
Бу тафаккур, замин азмидир.
Турналардай таратса овоз,
Бу заминга вафо рамзидир.

¹ Хонандадан ёдгор қолган ўғил.

Ҳамма жойда бирдай отар тонг,
 Бу дунёда биз — бир оила.
 Одамзодда юксалса ҳам онг,
 Она замин сен бизни сийла,
 Меҳринг билан исит, авайла!

ҚЎШИҒИМДА АРЗИМ ЖО

Умрим Ҳаққа илтижо,
 Қўшиғимда арзим жо.
 Неча йиллар излаб зор,
 Ахир, сени топдим ёр.
 Сен билан келди ёндош,
 Дилга шодлик, кўзга ёш.

Унут бўлар ғам-ҳижрон,
 Етишамиз тилакка.
 Қолмагай дилда армон,
 Пайванд юрак юракка.
 Йиллар йўлда бахт бекат,
 Учраштирди муҳаббат.

Яхши ният-орзуга,
 Ҳаёт мени чоғлаган.
 Тақдиримиз мангуга
 Қуёш нури боғлаган.
 Ёнма-ён кутсак оқшом,
 Доим отар оппоқ тонг.

Тинч қўй, бизни айрилиқ,
 Севгимиз бахтга лойиқ.
 Сен қуёшсан ягона,
 Қўйлай шўхчан тарона.
 Умрим Ҳаққа илтижо,
 Қўшиғимда арзим жо.

СЕНИНГ ИСМИНГ

Сенинг исминг доим дилимда,
 Ўзинг жоним, ўзинг ҳаётим.
 Сенинг исминг доим дилимда,
 Ширин висол энди нажотим.

Сени кўрсам гўзалдир дунё,
 Вужудимни чулғайди севинч.
 Тинчлик куйи остида гуё,
 Битим тузган висол ва севинч.

Баъзан булут қуёшни тўсар,
 Шунда севгинг мен учун маёқ.
 Чор атрофда изғирин эсар,
 Кўз очирмас кузги барг-япроқ.

Хазон тўзар, бошдан учар ҳуш,
 Наҳот ҳозир бошланар тўфон.

Кўкдан қулар яраланган қуш,
Бунча узун бўлмаса ҳижрон.

Кулиб боқдинг келиб намозшом,
Ҳужрам бўлди бирдан чароғон.
Бағишлади ифоринг ором,
Бу толедан қолдим лол-ҳайрон.

Сенинг исминг доим дилимда,
Ўзинг жоним, ўзинг ҳаётим.
Сенинг исминг доим дилимда,
Ширин висол энди нажотим.

Сенинг исминг... сенинг исминг...

ХАЙР, СЕВГИЛИМ

Япроқлар сарғайди алвидо айта,
Қанийди, умримиз яшасак қайта.
Оққуш қўшиғида келди муҳаббат,
Тушун, севгилим,
Сен ўтган йўллари
қилдим зиёрат.

Ҳаётимга кирдинг бағишлаб ором,
Дилимга ишқ солдинг
ва солдинг илҳом.
Оққуш қўшиғига тўлдирмиш дунё,
Азиз севгилим,
Мен учун фақат сен
тенгсиз ва танҳо.

Биз ўзга бахтига эмасмиз бефарқ.
Ўзимизни ҳижрон этса ҳамки гарқ.
Оққуш қўшиқлари бунчалар нолон,
Тушун, севгилим,
Четан ранги сарғиш,
сарғиш ранг — ҳижрон.

Япроқлар сарғайди алвидо айта,
Қанийди, умримиз яшасак қайта.
Оққуш қўшиғига тўлмишдир дунё,
Хайр, севгилим,
Ягона, ёлғизим, хайр, алвидо!

* * *

Болалик давримдан гўё биламан,
Қандайин яшасам бахтли бўламан.
Севиш яхши, аммо бор синов-ҳижрон,
Севилиш — бу орзу, эмасдир осон.

Кимлардир яшайди койитмасдан жон,
Улар ўзларича юрар шод-хандон.
Истеъдодинг бўлса измингда имкон,
Фойдали иш қилиш эмасдир осон.

Безовта қалб билан тебратдим қалам,
Нетай, дардларимни ёзмасам бўлмас.
Мухлислар шеъримни ёдламаса ҳам,
Кимдир яқин олиб ўқиб қўйса бас.

Тиз чўкиб Худодан сўрайман нажот,
Қишлоққа қочсам ҳам эргашар қайгу.
Билдим, нени раво кўрмасин ҳаёт,
Ҳалол яшаш керак, энг тўғри йўл шу!

* * *

Кузги баргдай тўкилар сўзлар,
Наҳот келди умидсиз кезлар.

Кўп нарсани айтолмадим, рост
Фидо этмай қўшиққа жоним.
Кам қолишди вафоли сўз-дўст,
Чегарали экан имконим.

Биздан нима олади дунё?
Қолар қай сўз, қайси ихтиро!

Ёғду, ҳаво, жала, гулдурак...
Сўзда қандай этай ифода?
Қорни ёриб чиқар бойчечак,
Унга мос сўз борми дунёда.

Дилдан севмай ёлғиз ўзингни,
Айтолмадим эплаб сўзимни.

Юмалади юзингдан ёшинг,
Борми томчи ёшингга баҳо?
Бунчалар ҳам мунис қарашинг,
Унда жодир қўшиқ ва наво.

Қандай мард деб атай ўзимни,
Болаликдан чўчиб яшадим.
Қўлёзмада қанча сўзимни,
Ўз қўлим-ла чизиб ташладим.

Ҳақсизликдан ёнса ҳам ичим,
Сукут сақлаб туравердим жим.

Ахир, сукут эмасдир ёлғон,
Гуё сўзлар аро бир бўшлиқ.
Тушунарсиз дўсти қадрдон,
Ёзилмади қайсидир қўшиқ.

Ҳар нарсанинг ўз соати бор,
Баҳор келар, гуллар бўтакўз.
Қанча дилим этмайин изҳор,
Мендан қолар айтилмаган сўз.

Георгий ПРЯХИН

Тушларимга кирар Ҳазора

Романдан боб

III БОБ

ОДАТ ЁХУД ШИКОРПАРАСТ ТРОЦКИЙ

Худойим-эй, китобимда қанча-қанча қариндошларим тўғрисида ёздим: энди у бизнинг ёнимизда яшамайди, у биздан узоқлашиб кетган деб ўйлашлари мумкин. Балки, у хотинпараст чиқиб қолди, фақат хотинини яхши кўради деб ўйлашар?! Йўқ-йўқ, у Циолковскийга ўхшайди: икки кўзи осмонда — кеча-кундуз фақат юлдузларга тикилгани-тикилган!

Аслини олганда, қариндошларим шарофати билан ёзувчи бўлиб қолганман десам, асло муболаға бўлмайди. Ўзларининг қўлидан ёзиш-чизиш келмаса-да, аммо тиллари шу қадар бурроки, оғзаки ижод соҳасида ҳеч ким уларнинг олдига туша олмайди! Кейинги йилларда жилд-жилд китоб ёзган бўлсам ҳам, бироқ дастлаб кўндаланг йўлли бошланғич синф ўқувчилари дафтарининг уч варағига ёзган “ижодим” тақдиримни бутунлай ўзгартириб юборади. Қўлимга қалам олишимга эса айнан қариндошларим мажбур қилган эди. Буни ижтимоий буюртма эмас, ижтимоий имтиҳон дейилса, тўғрироқ бўларди. Қариндош-уруғларим у пайтларда чаласавод эди; қўллари қадоқ, бармоқлари дағал бўлган. Шундай бўлса-да, имкон қадар етимчаларнинг кўнглига озор етказмасликка ҳаракат қилишади — “юлдузча” деб аталмиш пероли ручкани қўлимга тутқазиб, қитир-қитир этказиб қоғоз қоралатадилар. Робертино Лоретти кашф этган усул бўйича буклаб қирқилган, дафтар ҳолатига келтирилган саҳифалар бўйлаб перо қитирлай бошлайди. Перо-ручка тутган қўл соҳиби ўн тўрт яшар эди.

Набижон БОҚИЙ
таржимаси

Георгий Прякин 1947 йили Ставрополь ўлкасида (Россия) туғилган. Отаси ўзбек. Утган асрнинг 30-йиллари “кулак” сифатида сургун қилинган ўзбек йигити билан рус қизи ўрта-сида туғилган муҳаббатдан бино бўлган фарзанд кейинчалик қиблагоҳини астойдил излайди, бир неча марта серкуёш юртимизга ҳам келиб кетади. Алал-оқибат, бир умр излаган отасининг қабрини топади.

“Тушларимга кирар Ҳазора” – ёзувчининг умр китоби. Унда бадий тўқимадан кўра ҳаёт ҳақиқати устун, лекин бадий асар йўсинида ёзилган, равон ўқилади. Романда йиғлаб ёзилган саҳифалар кўп, йиғлаб ўқиладиган саҳифалар кўп. Мазкур асардан бир бобини эътиборингизга ҳавола этишни лозим кўрдик, эҳтимол, сизни ҳам бефарқ қолдирмас...

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

58

Муҳтожлик — ҳар қандай ижоднинг доясидир, деган эди битта дўстим. Афсус, дўстим вафот этиб кетди. Онаси эмас, дояси деган эди. Она ўзи туғади, доя эса бировни туғдиради, ўзи туғмайди. Муҳтожлик ҳам туғдиради — ўзи туғмайди. Менинг илк “ижодим”га туртки берган нарса муҳтожлик ҳам эмас, қисматнинг ўзи эди. Олтмиш биринчи йилнинг декабр ойида қишлоқдаги гира-шира ёритилган кулбага оқшом чоғи тўпланган туғишган ва икки қорин нари тоғаларим болаларни тақсимлаш билан машғул бўлади. Яъни, бизни тақсимлайдилар: қирқ тўрт ёшида “биқин оғриғи” касалидан вафот этган туғишган опаларидан учта ўғил қолади — ўн тўрт, тўққиз, олти яшар болалар. Бизнинг оталаримиз тақсимотда қатнашмайди. Биринчидан, нима учундир учта боланинг оталигига икки киши даъвогар эди (агар учта ота даъвогарлик қилса, тақсимот осон кечарди). Иккинчидан, ҳозирги пайтларда улар дом-дараксиз йўқолган эди. Бунинг сабаблари тўғрисида кейинчалик батафсил ҳикоя қилинади. Тоғаларнинг ўзларида ҳам олти-еттидан жўжалар чирқиллаб инларидан бошларини чиқариб ўтиришарди; аксарият жўжалар дафн маросимидан сўнг аммаларининг кулбасига тўпланади. Уша пайтларда йўқсуллар диктатураси ўрнатилгани тўғрисида тинмасдан сафсата сотиларди-ю, лекин йўқсуллар (ишчи-деҳқонлар) жуда борса тракторчи ёки шофёрликдан нарига ўтмасди, юқорига кўтарилмасди (бирйўла Мавзолейдан жой бериб қўя қолишса бўлмасмиди?!). Мана, энди бутун “ҳокимиятни ўз қўлларига” олган йўқсуллар қирчиллама қиш оқшомида Исо алайҳиссаломдан қолган муаммоларни ҳал этиш билан машғул бўлади.

Ўзининг жўжаларига аранг етказиб турган иккита нонни яна уч кишига тақсимлаш мумкинми? Яна учта етимчани қандай қилиб боқса бўлади? Устига устак, олтмишинчи йилда очарчилик бўлган, нон танқислиги ҳамманинг силласини қуритган эди.

Серёга икки оёғини битта этикка тиқиб туриб олса-да, аммо ҳеч ким учта болани битта оилага қабул қила олмайди: ортиқча учта оғизни тўйдиришга ҳеч кимнинг қурби етмасди. Тўнғич ўғил ўртада талаш бўлади: ўн тўрт яшар бола росмана дастёр бўлиб қолган, рўзғор ишларида ёрдам бериши мумкин. Ҳадемай ўз аравасини ўзи тортиб кетади. Ёш болалар эса оёқ-қўлга тушов солиб қўяди. Ўн йилгача уларни эргаштириб юришга тўғри келади.

— Ким бўлмоқчисан? — деб сўралади тўнғич ўғилдан.

Кичкина болаларга бундай савол бериш бефойда эди. Йиғлайвериш шишиб кетган афт-башарасига “онамди ўғли бўламан! Отамди ўғли бўламан!” деган тамға босиб қўйилганди. “Онамди ўғли бўламан!” деган тамға яққол кўриниб турарди. Чунки Улуғ Ватан урушида зирхтешар бўлиб жонбозлик кўрсатган ота тинчлик пайтида алимент тўламагани учун умрининг асосий қисмини қамоқда ўтказарди, очиқликка чиққан бир-икки ҳафталик танаффус чоғларида бир кўриниб қоларди, холос. Ажаб, қариндош бўй-басти ва оғирлиги бўйича автомат ёки танкка қарши отиладиган қурол-яроқ кўтариб юрган экан. Тинчлик чоғида эса ўз болаларига алимент тўлашдан бўйин товларди. Қирқ еттинчи йилда Сталин бобо уруш туфайли эркак ва хотин-қизлар миқдори ўртасидаги мувозанат бутунлай бузилиб кетганини, совуқ-иссиқ урушда ғолиб чиқиш учун аҳолини кўпайтириш зарурлигини ҳисобга олиб алимент тўловларини бекор қилади. Ҳамма нарса эски ўзанига қайтади. Одатдагидек, бу мамлакатдаги энг оғир мушкулот яна хотин-қизлар зиммасига тушади. Тўғрироғи, хотин-қизларнинг бачадонига бутун оғирлик юклаб қўйилади.

Яхшиямки, Сталин замонида совлиқларни сунъий уруғлантириш усули кашф этилмаган эди. Агар ўша усул кашф этилганда борми, ёшлигидан хотин-қизларни жини суймайдиган доҳий тунларини бедор этиб вақтини исроф қиладиган нозик ишларни бирорта Ферма зиммасига юклаб қўярдию қутуларди.

Эллик учинчи йилда Сталин ўлган заҳоти алимент тўғрисидаги қонун қайта тикланади. Бизда бирорта сиёсий раҳбар риҳлатга равона бўлгани заҳоти қандайдир адолатсизлик содир этилгани маълум бўлиб қолади. Бу масалада бировни айбдор этиб бўлмайди, аммо адолатсизлик дарҳол тикланади: бурунга кўзойнак қўндирилади, қўлга икки томони ҳам тешик бўлган енгича кийилади, оёқлар наमत маҳсига тикилади, муҳаррирлар ишлатадиган ўткир қалам тортмадан чиқарилиб, худди бигизчадек марҳумнинг жон жойига бир суқиб олинади. Хрушчёв бир ботириб олади: яна алиментлар жорий этилади. Урушдан сўнг тирик қолиб, бепоён мамлакат бўйлаб яллама-ёрим этиб юрган юз минглаб эркакларнинг пайтавасига қурт тушиб қолади: гўё урушда ўлиб кетган азаматлар қирқ бешинчи йилда бирдан тирилиб қолади; бирорта хотин-қизни туғдириб қўйишга ҳам улгуради. Эркакларга қийин бўлади. Дастлаб, капалак мисоли эркинсиз, хоҳлаган гул-чечак атрофида парвона бўлишингиз мумкин, сизлардан ҳеч қандай ҳақ олинмайди, деб ишонтирилади. Улар соғин сигирдек соғиб олингач, марҳамат қилиб, ҳаққини тўлаб қўйсинлар деб қамоқхона панжараси кўрсатилади. Хотинлар дийдиёсини бошлайди: ҳатто муддатидан олдин бино бўлиб, туғилгани тўғрисидаги гувоҳномада “отаси” деган графа-катакчага мутлақо ихтиёрий равишда шунчаки чизикча тортиб қўйилган бўлса-да, аммо орадан қанча-қанча вақт ўтиб кетган бўлишига қарамасдан ҳамма эркаклар бирин-кетин эсга олинади, ҳамма ишлар эсга тушиб қолади. Хотиранинг қудрати туфайли айрим эркесвар эркаклар — кечаги фронтовиклар яна-тагин олдинги жабҳада пайдо бўлади: буғу боқиладиган олис ўлкаларда ўрмонларни кесиб ёғоч тайёрлайдилар, темир конларида жавлон урадилар.

— Хўш, ўзинг ким бўлмоқчисан?..

Биз қўшни хонада Иван тоғанинг болалари билан бирга ўтирардик. Шу хонадонда онамдан қолган кўчар мулк — тирик маҳсулотлар тақсимоти бўлаётган эди. Уч қорин нари ака-укалару опа-сингиллар, асосан, опа-сингиллар бизни ўраб олган эди. Иван тоғанинг тўртта боласи жинс нуқтаи назаридан баробар бўлиб, оддий колхозчининг оиласи доирасида бизга ҳавас билан тикилиб ўтиришарди. Чунки уларни ҳали бизга ўхшатиб тақсимламаган эдилар. Улар ҳозирча хўжалик ҳайдовчиси Иван Никанорович Гусевнинг кўчмас мулки ҳисобланарди. У хийла қизиққон эркак бўлиб, ҳамқишлоқлари ундан ҳайиқиб туришарди, фақат казак уруғидан бўлмиш рафиқаси Полина Андреевна эридан ҳайиқмасди. Рафиқаси эридан фарқли равишда ўтроқ деҳқон бўлиб, гирдигум — бақувват аёл эди. Тўппончанинг ўқидек қуйма, бўйи пастрок, лекин ҳеч нарсадан тап тортмайдиган худонинг балоси эди. Қора кўз, қора соч Иван Никаноровичдан фақат рафиқаси ҳайиқмасди. Энди турмуш қурган чоғларида Иван тоға оила жilовини дарҳол қўлга олишни истаб қоладими, нима бало, бир куни келинчакнинг башарасига шапалоқ тортиб юборади. Шунда келинчак йиғи-сиғи қилиб ўтирмасдан қайтариб эрининг башарасига тарсаки солади. Иван тоғанинг кўзларидан гўё олов чақнаб кетади, ноилож ўзини босиб олади, тақдирга тан беради. Дарҳол таъсир этадиган дори-дармонга дуч келганини аввал-бошданоқ англаб етади.

Бир-биридан бир ёш фарқ қиладиган бўйсира қизлар — бири ўн олти яшар, иккинчиси ўн беш яшар, иккови ҳам қора соч, қора кўз, иккови ҳам онасига тортган, кичкинаси момақаймоқ — келажакда ўзини бутунлай кимга бағишлаш тўғрисида хаёл сурарди. Қишлоқдаги хушторлар отасининг шапалоғидан ҳайиқарди, онасининг ўқлоқ-жўваси ҳам бўйдоқларни хушёр бўлишга ундар эди. Аммо қизлар атрофида парвонадек уймалашаётган бўйдоқларни ҳар доим учратиш мумкин эди.

Бу оиладаги ўғил болалар ҳали кичкина бўлиб, улар бизга ҳавас билан тикилиб ўтиришарди. Ота-онаси тирик бўлгани учун уларнинг кўнгли тўқ, гам-ташвиши ҳам йўқ эди. Афсуски, орадан ўн-ўн икки йил ўтгач, уларнинг ҳаёти ҳам остин-устин бўлиб кетади: дастлаб, Иван тоға миясида шиш пайдо бўлиб қоп-қора сочларидан асар ҳам қолмайди, сочлари тўкилиб тушади, кал бўлиб қолади, сўнг вафот этади. Минора остида турмаслик керак! Улар бўлса, айнан минора остига кириб олишганди — икки шумтака бошқа қаёққа боришни ҳам билмасди-да! Кучук каби гингиб-акиллашса-да, доим ота-оналари бағрида бўлишарди. Уларнинг бошини силашга доим вақт топиларди. Гўё қайиққа ўрнатилган елканлар доим тўғрилаб, шамол йўналишига мослаб қўйилгандек бошлари ҳам силаб-сийпаланарди. Икки бош — икки елкан. Гоҳ сўлга оғади, гоҳ ўннга. Гоҳ сўл томондан, гоҳида ўннг томондан шамол эсиб қолади. Ўқлоқ-жўва ишга солинмаса-да, иккови ҳам тўғри юриб, тўғри туради. Рус тилидаги сўзларга урғуни қайси бўғинга қўйиш ёки қўймаслик масаласи ҳамон мужмал бўлгани каби уларнинг отаси ҳам тўғрилиқ борасида унчалик кучли эмасди. Йўқ, ундай эмас, тўғриси айтганда, оталари фикрни жонли ифодалаш борасида кучли эди, оналари эса сўзамоллик борасида беқийс.

Агар ота-она ғойиб бўлса, демак, керосин лампа мисоли ёруғлик таратадиган манба ҳам йўқолади, гарданга уриб турадиган одам ҳам йўқолади, деб хаёл қиларди кичкинтойлар. Ў-ў, ота-онаси йўқ етимчаларга ҳавас қилса арзийди-ку!

“Суҳбатлашиш учун” мени қўшни хонага чақиришди. Қизлар менга ҳавас билан тикилиб қолади: гўё мени Парижга сургун этиб юборишаётгандек эди. Афсуски, бизнинг томирларимизда бир хил қон жўш уриб оқарди.

* * *

— Хўш, ўзинг ким бўлмоқчисан? — деб жиддий оҳангда сўрайди Жўра тоға.

Сергей оғирлигини бир оёғидан иккинчи оёғига ташлаб тик турарди. Георгий Тимофеевич тоғалари орасида энг саводлиси бўлиб, хўжаликдаги механиклар устахонасида бригадир бўлиб ишларди. Сочлари оқарган, оғир-вазмин, мулоҳазакор киши эди. Обрў-эътиборли шахс сифатида ҳамма унинг гапларига қулоқ соларди. Ўзи ҳам моҳиятга алоқаси бўлмаган масалалар бўйича сафсата сотишни яхши кўрарди. Масалан, ҳозиргина менга берган саволи ҳам, аслида, кун тартибида турган муаммога алоқасиз эди. Унинг ижобий қаҳрамонлигини кўрсатадиган жиҳат шундан иборат эдики, ҳамма аллақачон анави зормандадан ичиб олган, Жўра тоға эса олдида турган стаканга қўл ҳам урмаганди. Стол атрофида ўтирган оға-инилардан бирортаси идишини адаштириб, ичкилик тўла стаканни бир кўтаришда бўшатиб қўйиши ҳам мумкин эди. Жайдари Карл Маркс эса ҳамон биринчи

стаканни бўшатиш тўғрисида бош қотирмасди, унинг хаёллари бошқа томонга қаратилганди.

Ишончим комил эдики, тоғаларимдан бирортаси менинг ёзувчи бўлишимни хаёлига ҳам келтира олмасди. Гап фақат беш-олтита эркак орасидан биттасигина қишлоқ кутубхонасининг доимий орзуманд аъзоси эканида ҳам эмасди. Албатта, ким назарда тутилаётгани ўз-ўзидан тушунарли бўлса керак. Рўпарасида ичкилик тўла қадаҳ турганини ҳеч бўлмаса вақтинча эсидан чиқариб қўядиган одам қишлоқ касалхонасининг ёки кутубхонасининг доимий мижози бўлиши мумкин. Соғ одам ҳадеб хаёл суравермайди. Ажабки, амбулатория билан кутубхона битта бинода жойлашган эди. Икковини ҳам ёқимтой битта мудира аёл бошқарарди. Икки муассаса ҳам фақат бош билан шуғулланарди, бошдан бошқа жойдаги касалликлар тан олинмасди. Кейинчалик бетоб бўлиб қолган Иван Никанорович ҳаммасини ўз бошидан кечиради. Сабаблар яна анча-мунча топилади. Маълумки, қишлоқдан ёзувчи чиқиши жуда қийин, бу ердан асосан жисмоний меҳнат вакиллари етишиб чиқади. Қишлоқ аҳолиси асосан ерда юради, осмонда учиб юрмайди. Ақлий меҳнат вакиллари эса кўпинча осмонда учиб юради — шаҳарларда ёки шаҳар типидagi посёлкаларда туғилади, шу жойларда вояга етади.

Яна қайтараман, мен бошқа гапни ҳам яхши билардим: учта етим болани битта хонадонга олишмасди. Шу боис уларнинг вазифасини енгиллатиш учун мен ўз хоҳишим билан болалар уйига ёки интернатга кетишим лозим эди. Боз устига, менинг тасаввуримда интернат Пушкин таълим олган лицейга ўхшарди; ҳамма ўқувчилар осмонда учиб юрарди, ҳеч кимнинг оёғи ерга тегмасди.

Мен ёрилдим — кўнгилдаги орзу-ниятларимни дастурхон қилдим.

Тоғаларимни бирдан ҳиқичоқ тутиб қолади. Таъсирчанроқлари серқирра стаканларини аста дастурхонга қўяди; бошқа пайтда ичимлик тўла стаканни ҳатто оғиздан узоқлаштиришни тасаввур этиб бўлмасди. Улар умрида илк бора тирик ёзувчи, устига устак, классик ёзувчини кўриб туришарди гўё. Ҳаммасининг кўзи шокосасидан чиқиб кетгудек ола-кула бўлиб қолганди. Ҳамманинг хаёлидан бир гап ўтади, ҳамманинг тилига бир гап келади, ҳамма бирданига савол назари билан Карл Марксга — Георгий Тимофеевичга ўгирилиб қарайди. Ҳамма ундан нажот кутади, кулба деворларига осилиб қолган саволга битта у қониқарли жавоб бериши мумкин эди.

— А-ҳа, шунақами... — дейди Георгий Тимофеевич ўйчан. Худди Ленин бобога ўхшаб қоқ суяк бармоқлари билан столни чертиб-чертиб қўяди. Стакандаги суюқлик майин-майин мавжланади.

Жуда кучли руҳий зарба берилган эди. Лекин Георгий Тимофеевич ҳар ҳолда зарбага дош беради, ўзини йўқотиб қўймайди. Ўзини муносиб тутаяди. Менга дафтар-қалам билан ярим доира шаклидаги жазбар олиб, нариги хонага кириб ўтиришимни буоради. Нариги хона — меҳмонхона эди. Кулбада бор-йўғи учта хона бор: биринчиси — ошхона вазифасини ўтарди, бола-бақра шу жойда уймалашиб ўтирарди; ўртадаги хона — оиланинг асосий ҳаёти шу ерда кечарди. Меҳмонхона эса ясашиб қўйилган, у ерга кундуз куни ҳеч ким қадам босмасди; кечқурун Иван Никанорович билан Полина Андреевна тунаш учун ўша ёққа кириб кетишарди. Баъзан Иван Никанорович (энгашган ҳолатда) у ёққа жўнатиб юборишга-ку жўнатиб юбориларди, лекин фақат бўяб қўйилган тахта полда ётқизиларди. Қаппайиб турган момиқ каравотга асло лойиқ кўрилмасди. Эрлик қилиш учун одам маст бўлмаслиги лозим, соғ бўлиши керак. У барибир югуриб бориб рафиқаси-

нинг устига чиқиб кета олмасди, шу боис миқ этмасдан полга тўшалган тўшакда гужанак бўлиб ухлайверарди — Полинка холани ўз ҳолига қўярди, ўз эркини ҳам унга топширарди: ўлдирадиган ҳам, қолдирадиган ҳам ўзинг, хотин! Хайрият, оёғидаги этикларни даҳлиздаёқ ечиб қўярди. Лекин уст-бошини ечмасди, тарашадек қотиб қоларди. У гўлага ўхшаб кўндаланг тушиб ётган эрининг устидан ҳатлаб ўтиб ўз ўрнига чўзиларди; ярим кечаси уйғониб, эрининг уст-бошларини ечиб оларди, гудраниб уни одамга ўхшаб ётқизиб қўярди. Нима бўлганда ҳам ўзининг эри, бегона эмас. Кундага ўхшайдими, гўлага ўхшайдими, ҳартугул, кўз очиб кўргани — шу.

Болаларнинг меҳмонхонага қадам босиши қатъиян ман этилган эди. Фақат бадий асарларда болалар “ҳаёт гуллари” сифатида тасвирланади, аслида, уларнинг турган-битгани кир-чир, кир-чир, кир-чир. Хона ниҳоятда озода сақланарди, фақат эркин казак аёллари (эрли аёллар) озодаликка шунчалик эътибор бериши мумкин. Улар ўтроқ деҳқонлар оиласида, эрининг айтишқоқ — тили бир қарич опа-сингиллари орасида яшашга мажбур бўларди. Одатда, казак аёллари асосан чорвачилик билан машғул бўлади. Лекин қиз бола — палахмон тоши, тақдир уни қаерга улоқтириб юборса, тушган жойида ўрнашади-қолади. Ярқираб турган озодаликка баъзан Иван Никанорович доғ тушириб қўяди — у катта болага ўхшарди, ҳамон эси кирмаган, сўқим! Полина Андреевна ярим кечаси тахмондан пар ёстиқларни олиб пастга улоқтирарди: Иван Никанорович маст бўлиб ётиб қолган кезлари шунақаям хуррак отардики, дераза ойналари эрталабгача зириллаб чиқарди. Полина холанинг эса хурракка асло тоқати йўқ эди. Фақат хурракка тоқат қилолмагани учунгина эрининг боши остига қават-қават пар ёстиқларни тўшаб қўймасди. Хуррак қанчалик қаттиқ ва йўғон чиқса, шунчалик кўп миқдорда арақ ичилган бўларди. Қишлоқ қабоҳатхонасида (қовоқхонами ё?) йигирма бир сўм йигирма тийин тўланса, пиво ҳам қўшиб берилади ёки Лякишева холага беш-ўн сўм берилса, душанба куни узил-кесил ҳисоб-китоб қилиш шарти билан бир-икки литр қўлбола арақ беради: шунда бир литр арақ беш сўмдан тушади. Арзон тушади. Хуррак отилганда арақнинг кучи ҳам чиқиб кетади. Дастлаб, арақ буғланиб уйни тутунга тўлдиради, кейин мўридан осмонга қараб ўрлайди. Бадбўй ҳид осмонни тутиб кетгани боис учиб ўтаётган қарғалар Ваня амаки кулбасининг устида ўз йўналишини ўзгартиришга мажбур бўлади. Кўпинча хотинининг чизган чизиғидан чиқмайдиган қарғалар тумшуқларини мўрига тиқиб кўради — хотинчалари бурма қўйлаклари этакларини кўтариб имлаб-имлаб йўлдан ургач, нима ҳам қиларди бечоралар, сарғимтил, юм-юмалоқ кўзларини жавдиратиб қаёққа кетаётганларини ҳам унутиб қўяди, хўжаликнинг омборхоналари у ёқда қолиб, юлқиниб-юлқиниб бошлари оққан тарафга қараб равона бўлади.

Полина Андреевна тартибсизликни ёмон кўргани учун ҳам пастга тушиб улкан темир каравот ёнида бир илож қилиб, Иван тоғани ўзига келтирарди.

Хуллас, мени меҳмонхонага ижодий командировкага жўнатишарди. “Ригонда” радиоласининг устига кашта тикилган сочиқ ёпиб қўйилган, уни худди илоҳий санам рамзи мисоли авайлаб-асрашарди. Қишлоққа ҳали телевизор етиб келмаган, орадан беш йил ўтгач дастлабки “ойнаи жаҳон” пайдо бўлади. Радиола қўйилган столнинг бир четидан жой оламан: умримда илк бора мустақил ижод қилишим лозим эди.

Ким нима деса десин-у, лекин Россияда ёзувчи бўлишнинг фойдали томонлари жуда кўп: кези келса сургун ҳам қилишади, иссиқроқ жой ҳам топиб беришади, ҳатто Колима томонлардан муносиб жой ҳам топилади.

– Ўзинг ичиндан чиқариб бирор нарса ёзгин, кейин товушингди чиқариб бизга ўқиб берасан, – деб топшириқ беради Георгий Тимофеевич.

Айтишга осон! Радиола ёнига ўтириб сочларимни чангаллаб, титраб-қақшаб ўйлай бошладим. Орадан беш дақиқа чамаси вақт ўтгач, қайтиб чиқиб:

– Нима ҳақида ёзишим керак? – деб сўрадим.

Умунан олганда, мен рус адабиётига хос ва мос бўлган саволни ўртага ташлаган эдим.

– Хоҳласанг, биз тўғримизда ёзгин, – деди тоға эшик орқасида туриб. – Ярим соат вақтинг бор.

Ҳаммаси аслига тўғри кетяпти: аввало, қамаб қўйишади, кейин нима ҳақда ёзишни ҳам ўргатишади. Ўзимиз ҳақимизда. Ҳамма нарсани ҳар томонлама ёритишим учун ярим соат вақт берилади. Ҳар бир кишига алоҳида тўхталиб, умумлашма хулоса ҳам чиқаришим лозим. Рус адабиёти қозон-товага ўхшайди: унга масаллиқни ташлаб у ёқ-бу ёғини ағдариб бирпас жиз-пиз этказиб, чала-чулпа пишириб олсанг ҳам бўлаверади. Бу сизга кўр Гомер ёки оқсоқ Байрон эмас. Бу ерда ҳамманинг кўзи ўткир, оёқ-қўли чаққон. Эпчил. Ўз-ўзидан равшанки, фикр-мулоҳаза юритиш осон эмас, ўй-хаёллар ич-этингни еб юборади. Начора, чидайсан. Аммо белгиланган вақт ичида ҳаммасига улгуришинг керак. Ярим соат. Инсоният тақдирини ҳам, ўз тақдирингни ҳам бирдек ўйлашинг, бирдек қайғуришинг керак. Дардманд бўлгин, лекин дард устига чипқон бўлмагин.

Мен ижод қилишга ўтирдим. Назаримда, тоғаларим стаканларига ичимлик ҳам қўймай қўйишади, ҳатто ўзаро гап-сўзларни ҳам батамом тўхтагишган эди. Улар жонажон рус адабиётида, вақтли матбуотда ижобий қаҳрамон сифатида тасвирланишни истарди. Ҳамма ижобий қаҳрамон бўлишни хоҳларди.

* * *

Орадан қирқ йилдан кўпроқ вақт ўтади: ҳозир аниқ матнни эслай олмайман. Аммо эшик орқасида рўй бераётган воқеаларни очиқ-ойдин лўнда қилиб қоғозга туширганимни яхши эслайман. Унутилмас тоғаларим қандай ўтирибди, гам-гуссага тўлиб-тошиб болаларни қай йўсин тақсимлаётганини ҳаққоний тасвирлаганман. Ўша тоғаларимдан фақат Карл Маркс ҳаёт; унинг ҳам оёқлари оғрийди. Батамом қайғуга ботиб йиғлаб юбормаслик учун марҳумни эслаб – толеи паст Настя опаларининг хотираси учун қиттак-қиттак оладилар. Катта опаларининг ёши қирқ тўртда бўлса, ўзлари неча ёшда бўлган экан? Қани, ҳаёт учун оламизми, биродарлар? Ўлгандан кўра барибир ҳаёт афзал. Учрашганимиз учун оламиз. Афсус, бошимизга тушган мусибат туфайли учрашиб турибмиз: ана, Сергей тоға дафн маросимида жуда узоқдан етиб келди, бурғулаш минорасидан пастга тушиб, бир неча йўловчи машиналарни алмаштириб аранг улгурди... Иван тоға билан Сергей тоға фронтда қандай учрашиб қолади?... Иван Никанорович “Пиккард” машинасида генерални олиб юрарди. Улар ўша генерал билан Сергей хизмат қилаётган қисмга келиб қолади. Штаб навбатчиси орқали Иван биродарини чақиртиради. Расман чақирти-

ради. Орадан ўн дақиқа ўтар-ўтмас у “Пиккард” ёнига ҳаллослаб етиб келади. Машина ўриндигида генералнинг шинели қолган, тиллоранг погонлари ярқираб турарди. Иван Никанорович шинелни елкасига елвагай ташлайди-да, аста машинадан тушади. Сергейнинг истиқболлига қараб уч-тўрт қадам ташлайди. Йиғирма еттинчи йилда туғилган йигитлар қаторида Сергей ҳам эндигина ҳарбий хизматга сафарбар этилган, хизмат қилаётганига бир йил ҳам бўлмаган эди. Оёғида кирза этик, ерга қараб югуриб келар экан, ноҳос рўпарасида хром этик кийган, шинели погонларида қатта-қатта юлдузлар бўлган Иван Никаноровичга дуч келади-ю, турган жойида қотади-қолади. Тили каллимага келмайди. Каловланиб, меровсираб генерал кийимидаги Иван Никаноровичга қайта-қайта назар солади. Салкам икки метрлик бўй-бастини ғоз тутиб, “смирно” – “ғозлан!” ҳолатида тарашадек қотиб тураверади. Иван Никанорович бир-бир босиб, оғир-вазмин қадам ташлаб ҳайкалдек қотиб қолган Сергейга яқинлашади. Бошдан-оёқ кўздан кечириб:

– Нима бало, тирик генерални кўрмаганмисан? – деб сўрайди зўрақи йўғон товушда.

– Йўқ, кўрмаганман, – деб ростини айтади Сергей оёқлари учидан туриб.

– Қани, тез бўл, тез бўл! – деб марҳамат кўрсатади Иван Никанорович. – Қани, машинага чиқ! Утир!

Иван Никанорович Сергейга икки қорин нари ака бўларди, қирқ тўртинчи йилда ҳарбий хизматга чақирилган, генералга ҳайдовчилик қилар, ўзини ҳам камида генерал-майордек тутар эди. У туғма командир бўлиб, хўжайини генерал-лейтенантдан асло қолишмасди. Рафиқаси Полина Андреевнадан бошқа одамлар гапини икки қилишга ботина олмасди; қирқ бешинчи йилда Полина ўзининг Казак овулидан мактабга қатнарди – энди бешинчи синфда ўқирди, Иван уни умрида кўрмаган эди. Казаклар овули бизнинг қишлоққа ёпишиб-уланиб кетган бўлса-да, аммо одамларининг феъл-атвори кўполроқми, кўтироқми бўлгани учун доим ҳаммадан ажралиб турарди. Демак, жамалак соч Полина мактабга югуриб бориб, югуриб келарди.

Салкам икки метрлик туғишган тоғам Сергей у пайтларда озгин, қорин қўймаган, таёққа ўхшарди, аскар шинелига икки марта ўраниб олган ҳолатда акасининг орқасидан пилдираб эргашиб юрарди. Ҳозир у ўзича ҳайдовчи-тракторчи-комбайнчи-бурғуловчи бўлиб қолган, Иван акасини синчалоғи билан кўтариши мумкин. У пайтда эса бурни ерга теккунча етти букилиб таъзим қилади, хушомад қилиб думини ликиллашиб генералнинг кетидан қолмайди. Худди бебаҳо жавоҳир солиб қўйишга мўлжалланган қутича каби ичкарисига мовут қопланган генералнинг “Пиккард” машинасига чиқадилар. Иван Никанорович никелланган калит билан машина қутичасини очиб, ундан “Кавэвэк” деган арманча қорамтир коньяк шишасини олади. Шишанинг орқасига бир уриб тиқинини очади. Бу борада илгари ҳам кўп бора машқ қилгани хатти-ҳаракатларидан яққол кўриниб турарди. Энди ўзининг юлдузли онлари келган пайтда бор ҳунарини ишга солиб, ўша қутидан жаноби олиларининг жигилдони учун хизмат қиладиган (ахир, генераллар ҳам ибодатхонанинг остонасидан олинмаган-кў!) стаканчаларни олиб қўлтиллашиб ичимлик тўлдиради.

– Ичамизми? – деб сўрайди кўзларини пирпиратиб Сергей.

У Олий Бош қўмондон оғзига тикилиб қолади: жавоб унинг оғзидан эмас, қоп-қора кўзларининг қоп-қора киприкларини ёпиб, ро-

зилик ишорасини англатганда қай аҳволга тушганини ўзингиз тасаввур этаверинг!

Шишадаги қумортқи сирланган стаканчаларга теппа-тенг тақсимланиб, бир кўтаришда нафасни ичга тортиб ютиб юборилади. Фронт йўлларида учрашиб қолган қариндошлар бағоят шод-хуррам бўлади.

– Ғалаба учун!

Тўрт-беш дақиқа сукут сақлангач, коньякнинг мазаси оғиздан кетар-кетмас ўша сирли-синаотли қутичадан (нима бало, генералларга алоқадор ҳамма нарса тубсиз бўладими?!) “Мокко” номли ўлжа шоколад тахтачаси олинади. Қисирмачоқ қоғози йиртилиб, ўртасидан синдирилиб иккига тақсимланади.

Кўриниб турибдики, у пайтларда Полина Андреевна ҳам, ГАИ ҳам йўқ эди; Иван Никанорович кўнгли тусаган ишни қиларди.

Генерал штаб-қароргоҳга кириб кетиб ўз ишини битириб чиққунча оғани бир-бирининг дийдорига тўйиб олади. Кўп гаплардан хабардор Иван аста энгашиб Серёганинг қулоғига шивир-шивир қилади:

– Нафасни чуқур олавер, ҳали сизлар борадиган манзил жуда олис!

– Йўғ-э, шунақами?

– Ҳа, шунақа. Генерал бу ёққа бекорга келмади. Бошқа ҳарбий қисмлар таркибига қўшилиб сизлар ҳам Узоқ Шарққа жўнайсизлар. Япониянинг йўлини кесиб чиқасизлар. Биринчи навбатда қирқ тўртинчи-қирқ бешинчи йилларда сафарбар этилган аскарлар узоққа юборилади. Сен ҳам ўша ёққа кетасан.

– Кетсам кетавераман-да, — дейди Сергей уҳ тортиб. — Биз кичкина одаммиз.

Равшанки, у Иван Никаноровични жуда катта одам бўлса керак деб гумонсирарди.

Аслида, у Европани кўришни орзу қилганди, энди Осиёни томоша қиладиган бўлиб турибди.

Дарҳақиқат, қўлбола печларга ўт ёқиб иситиладиган вагонлар тарақа-туруқ этиб тескари томонга жўнайди. Эллик биринчи йилда Сергей росмана эски хизматчи бўлиб, тўлиб-тўлишиб, елкалари тўғриланаиб, қоринчаси қаппайиб Хабомай оролидан уйига қайтади. Орол соҳилида узоққа ўқ отадиган замбаракчилар қисмида хизмат қилади; зарур бўлиб қолса, бир неча юз килолик ўқлар бемалол Япония худудига етиб бориши мумкин эди (Сергей тоға тер тўкиб ҳимоя қилган ўша оролни Россия ҳозир эгасига “қайтариб” бермоқчи бўляпти, лекин баҳоси масаласида бир қарорга келиша олмаяпти; Япония уруш туфайли Россияга ўтиб қолган ҳамма оролларни теп-текин қайтариб оламан деб атайлаб арқонни узун ташлаб қўйган). Дастлаб, яёв юради, сўнг қайиққа ўтиради, катерга ўтиради, қуруқликка чиққач умумий вагонга ўтириб темирйўл бўйлаб, шпалларни ортда қолдириб йўл юради, йўл юрса ҳам мўл юради. Қанча юради? Карамнинг боши қанча туради ёки бир бош карам қанча туради? Карам шўрва-чи? Йўл-йўлакай йўлдошлари билан гаплашилмаган мавзу қолмайди, теша тегмаган ибора қолмайди. Нима учундир поезд қирқ бешинчи йўлдагига нисбатан икки баробар секинроқ юради. Узоқ йиллар бир жойда туравериш хийла занглаб қолган эканми, бирдан бошвоғини бўшатиб юборди: кўкрагини ҳар хил медаллар, фахрий нишонлар тўлдирган азамат аскар дам-бадам тамбурга тамаки чеккани чиқарди, тасодифий учраб қолган йўлчиларга, иккита фронтда жанг қилганман, деб мақтаниб қўярди, сўнг кузатмачи аёлнинг купе-хонасига кириб кетиб то тонггача йўқолиб қоларди. Хизматдан илгари аёлларнинг қучоғи қанақа бўлишини текшириб кўришга улгурмаган Сергейга худо беради...

Истиқболида бепоён мамлакат ястаниб ётарди.

Поезд улкан Байкал кўлини бир неча кун давомида зўрға айланиб ўтади. Тоғажоним эса кузатмачи аёлларга (“проводница”), комсомол қизларга, тамбурда ўтган-кетганни томоша қилиб турган спортчи қизларга ҳар бекатда сакраб тушиб дудланган, тап-тайёр қовуриб қўйилган балиқлардан мўл-кўл опчиқиб берарди. Етти йил давомида худди подшолик замонларидаги каби мўмай пуллар аскар чўнтагига оқиб келаверади, тўпланиб қолади, жуда кўпайиб кетади, шу боис орқа-олдига қарамасдан сарфлайверади. “Бели оғримаганнинг овқат ейишини қара!” деган илмоқли гап хаёлига ҳам келмайди. Олдида ҳаёт намоён бўлади. Агар уни уйғота олмасак, устига ўзимизни отамиз! Чўкич билан увалатиб олишнинг иложи бўлмаса, тоштарош ёки темиртарош (зубила) билан ўйиб-учириб оламиз.

Элик биринчи йилнинг куз ойларида Сергей, ниҳоят, ўзимизнинг Никола қишлоғимизга етиб келади. Кечки пайт опаси Анастасиянинг кулбасига кириб боради: орадан бор-йўғи ўн йил ўтиб, кеча оға-инилари ва бошқа қариндош-уруғлари тўпланиб уни дафн этадилар. Албатта, золим Сталин аскарларнинг чўнтагини қаппайтириб қўярди, улардан пулини аямасди — мовутдан тикилган кийимларининг ҳамма чўнтақларини пулга тўлдириб жўнатарди (Сергей “хэбэ” кийиб келмайди, мовутдан тикилган парадбоп кийимининг қўкракларари жаранг-журинг қиларди, худди салб юришида қатнашган рицар-босқинчига ўхшарди; ҳозир уни ўша туришида — темир-терсақларнинг устига эмал қоплаб олган бўлса, бирорта самолётга ҳам чиқа олмасди, у Курил оролларида эмас, гўё тўппа-тўғри Қизил майдондан келаётганга ўхшарди). Ростини айтганда, томизғиси каттароқ бўлиши ҳам мумкин эди. Аммо аскарнинг барча жамғармаси йўл-йўлакай сочиб юборилади. Агар генералиссимус Сталин ўзининг гвардиячи сержантидан миннатдор бўлиб, кетар жафосига унинг қўлига улкан томизғи тутқазиб қўйган тақдирда ҳам натижа барибир ўзгармасди — охир-оқибат қишлоғига икки кўлини бурнига тиқиб кириб келган бўларди. Опасининг кулбасига ветеран енгилгина бўлиб ташриф буюради. Жиловланган бургани чўнтагига солиб олган эди. Бургажон қийиқ кўз — худди японга ўхшарди. Дудланган балиқлар, жазманларнинг оташин қучоқлари, оғайни, бепул берилмас экан. Ҳатто икки ғолибона урушнинг ёш қаҳрамони ҳам чўнтақларининг астарини ағдариб кўрсатишга мажбур бўлади: кетига тепса, ашағи шақиллайдиган бир аҳволда аранг уйини топиб келади.

Ипакдек пайдан тўқилган жомадонида, ҳар ҳолда, иккита совғаси бор эди. Кулбанинг пастак эшигидан энгашиб ичкарига қадам босади: битта кўлида устига дерматин қопланган тўқима жомадон бўлса, елкасида бўғчадек тўпча этиб осилган шинели бор. Ёз бўлса-да, лекин генералиссимус билан маҳаллий зобитлар худди “қуруқ егулик” каби шинелни ҳам текинга тақдим этиб юборади: мабодо бирор корҳол рўй бериб қолса, дарҳол йигилиб, белни маҳкам боғлаб айтилган жойда ҳозир булиш лозим эди.

Тоғажон иккита совға олиб келади.

Онамга зигир толасидан тўқилган дастурхон совға қилади: машинкада кашта тўқилган, четларида попуклари бор эди. Кўркам, чиройли дастурхонни онам бечора ўлимига қадар ишлатиб юради, яхши сақлайди. Кейинчалик қандайдир майда-чуйдаларга қўшилиб менинг оилавий ҳаётимга ўтиб қолади. Тўғри, биз ундан дастурхон ўрнида фойдаланмай қўйганмиз: ёш болалар ётадиган чойшаб остидан тўшаб қўйиларди — агар кечаси сийиб-нетиб юборилса, парт-

ўшакка камроқ нам ўтказарди. Дастлаб очилдастурхон бўлади, кейин бирин-кетин пайдо бўлган қизчаларим остига тўшаб қўйиладиган юмшоққина кўлликка айланади. Янгилик пайтида ҳаётнинг ноз-неъматлари устида тўпланарди, эскирганидан сўнг ҳаётга энди кириб келаётган болачаларнинг чиқитларини тўплайдиган бўлади. Опасидан сингилчасига мерос сифатида қолдириладиган зиғир толасидан тўқилган кўлик охири тўртинчи қизалоқ остига тўшалари. Ювилавериб оҳори тўкилади, ранги ҳам ўнгиб кетади, дазмолланавериб текис бўлиб қолади, ипакдек пайдан тўқилган жомадон ичида бутун Россияни кўндалангига кесиб ўтган дастурхон, хайриятки, оташин муҳаббат оловига ташлаб кўйдириб юборилмайди, барча синовлардан омон-эсон олиб ўтилиб, опажонга совға қилинади, унда опажоннинг неваралари беармон сийиб яйрайди ва ниҳоят, дастурхон-кўлик йўқолиб қолади. Болаларнинг ўйинчоқлари каби ўз-ўзидан ғойиб бўлади. Узил-кесил хоки тубога айлланиб кетадими ёки куйиб кул бўладими? Эсдалик учун олиб қўйилган икки-учта плёнка-кўликдан ташқари бошқаларига қўшиб ташлаб юборилдимикан? Умуман, қачон ташлаб юборилганини ҳам ҳеч ким билмайди, исзиз йўқолади. Энди онамдан фақат эски бир кўзгу ёдгорлик бўлиб қолади. Йигирма йил муқаддам ромкачаси алмаштирилган; жуда титилиб кетган эди — соғ жойи қолмайди. Қачонлардир кулбамиздаги деворда осиглиқ турарди; мен сакраб-сакраб кўзгуда ўзимни кўрмоқчи бўлардим. Ҳозир кўзгуда ўз аксимни кўришим учун сакрашим шарт эмас. Кўзгу ҳозир ўйимиздан бошқа жойга кўчирилган. Ёғочдан ясалган боғ-ҳовлимиздаги шинам бир хонада осилиб туради. Мен энди кўзгуда ўз аксимни эмас, онамни кўришни кўпроқ истайман. Ахир у онамнинг қиёфасини хотирасида сақлаб қолган-ку, онамнинг қиёфаси кўзгуга муҳрланиб қолган бўлиши керак-ку! Онам кўркам аёл эди, юз бичимлари ўша қадимий русларнинг қиёфасини эслатиб юборарди. Хаёлан парол-шартли сўз айтилса бас, қорамтил негатив-тасвир ўз-ўзидан ёришиб кетади. Афсуски, ўзимнинг хўмрайган башарамдан бошқа ҳеч нарса намоян бўлмайди; бу башара кейинги йигирма йил давомида ўзимнинг юзимга ўхшамай қолган, худди эски-туски топилмалар сақлаб қўйиладиган бюродан олганга ўхшайман.

Парол ҳам қофияга ўхшаб ҳадеганда тилга келавермайдими?

Ёки биз уни аллақачон унутиб юборганмизми?

Тоғам иккинчи совгани менга беради.

Менинг бино бўлганимни қасдан билган экан? Дунёнинг бир четиде жимитдек болакай пилдираб юрганини фақат Парвардигори олам билиши мумкин. Онам саводсиз бўлган — бир неча йилдан сўнг, агар онам маош оладиган бўлса, ведомост-рўйхатга ўзим имзо чекар эдим. Мабодо саводли бўлган тақдирда ҳам икки урушда қон кечиб юрган укасига бундай янгилик тўғрисида хабар бермаса керак. Аммо бошқалар онда-сонда бўлса-да, хат-пат ёзиб турган, шекилли. Эҳтимол, онамнинг ўзи ҳам қўшнимизнинг саводхон қизларини кулбамизга чақириб, уларга айтиб туриб хат ёздирган, хатларни укасига жўнатган бўлиши ҳам мумкин. Бироқ, бегона қизларнинг дастхатлари билан ёзилган хатда шахсан ўзига алоқадор бўлган янгилик тўғрисида хабар бермаса керак — уялган бўларди.

Чамаси, қариндошлардан бирортаси, аниқроғи, икки қорин нари опа-сингиллардан бирови янгиликни ичига сиғдира олмасдан шивирлаган бўлса керак: эшитдингми, бизнинг Настямиз-чи, ҳалиги Настямиз тушмагур... Э-э, нимасини айтасан — бўлар иш бўлган,

бўёғи кўчган... Менга қолса, рус тилини яхшигина ўзлаштириб олган, хат ёзиш қўлидан келадиган битта одам топилганидан бағоят хурсандман. Айтмоқчи, холаларимдан биттасининг исми Евдокия бўлса-да, аммо ҳамма уни Жонгинам деб чақирарди. Лақаби катта ҳарф билан ёзиларди – Жонгинам...

Чехов бобонинг ҳам “Жонгинам” номли ҳикояси бор. Лекин унда гап бутунлай бошқа нарса ҳақида кетади.

Тоғамни кўриб қотиб қолганман: баҳайбат, ясан-тусан қилган, тиллоранг жингалак сочлари фуражжаси остидан қайнаб чиқиб турибди, беш юлдуз тақилган фуражжасини орқасига суриб қўйган, кичик соябони ярқирарди. Кечки томон онам кулбага кириб келадия тоғамнинг жанговар кўкрагига ўзини ташлаб юборади. Мен бўлсам, қўлларимни ёнимга тушириб қаққайиб туравердим, устига-устак, чивин овламоқчи бўлган полапонга ўхшаб оғзим катта очилиб қолганига нима дейсиз!

Албатта, бир гўрлардан, нариги дунёдан бўлса ҳам отам келиб қолишини кутиб юрардим. Бироқ, паҳлавондек тоғам келиб қолишини ҳаёлимга ҳам келтирмаган эдим. Буни қаранг-а! У жомадонини бир четга улоқтириб юборади-да, шовқин-сурон солиб мени даст кўтариб олади. Мени худди минг йилдан буён биладигандек суйиб-эркалай бошлайди. Ваҳоланки, энди бор-йўғи тўрт ёшга кирган эдим. У асло ҳайрон бўлмайди. Мен билан кўришмоқни кўпдан бери орзу қилиб юргандек бағрига босиб, юзларимдан оғритиб-оғритиб тишлаб олади. Етти йил бурун мана шу кулбадан уни ёлғизгина опаси фронтга қузатиб қўйган пайтларда бу ерда жиян-пияннинг ҳиди ҳам йўқ эди. Ўзи йўқ нарсанинг ҳиди қаёқдан бўлсин! Тоғам аллақачон ота-онасидан айрилган, кичкиналигидан Настя опасидан ҳайиқмасди – опаси доим унинг кўнглига қарарди. Ўшанда у ҳарбий комиссариатга учрашиш учун туман марказига йўл олади, яёв кетади: бошқа одам бўлса, шартта бир томонга бурилиб, йигирма йил қорасини кўрсатмай кетарди, тоғам бўлса ўз ихтиёри билан урушга отланади – ўн етти яшар чоғида фронтда қаҳрамонлик кўрсатиб қайтишни кўнглига тугиб қўяди.

Менга ўхшаган қоровой жияни пайдо бўлиб қолганини кўриб асло ажабланмайди.

Мени даст кўтариб елкасига миндириб олади. Бўйим паст бўлса ҳам беихтиёр бошимни эгишга мажбур бўлдим. Акс ҳолда, бошим билан шифтни тешиб қўйишим мумкин эди. Юзларимдан қайта-қайта ўпади, “Шипр” атринининг ҳиди гуп этиб димоғимга урилади. Илгари онам билан холаларимни ўпишиб кўришганини кўп учратганман, аммо тоғажиян ҳам ўпишиши мумкинлигини, умуман, эркаларнинг ўпишишини билмасдим. Ўпишни тоғамга чиқарган экан-ку! Оббо, ярамас-эй, ишқилиб, юзларимни қонатиб юбормаса гўрғайди!

Ҳайрон бўлмайди. Нима учун ҳайрон бўлиши керак? Атир сепилган супурги билан шифтга осилиб турган ўргимчак инлари тозалаб чиқилса, қарабсизки, ҳамма ёқни хушбўй ҳид тутиб кетади. Ана, кейин ҳидлаб кўринг!

Дастлаб, тоғам мени даст кўтариб қўлтиқларим остидан маҳкам ушлаганча елкаси баробар тутиб туради: бир-биримизнинг кўзларимизга тикилиб қоламиз. Мен кучаниб-тўлганаман, ишқилиб, тушириб юбормаса гўрғайди, қўллари кучлимикан – тушириб юборса, дўмбалоқ ошиб кетсам керак! Кўзлари кўм-кўк эди, чақнаб турарди, тоғам эса тўппа-тўғри Осиёга тикилиб турарди.

Ана холос! Шу тобда мендан бахтли бола йўқ эди. Ўзимга ҳам, кўзларимга ҳам ишонмасдим. Қоп-қора кўз қорачиқларимдан учқун

сачрарди, учқунлар тўлқин мисоли тараларди, мавжланарди. Зимзиё, юлдузсиз тунда ярқираган қушча учиб кетаётганга ўхшарди.

Икки олам – икки одам.

Сўнг чўк тушиб жомадон кулфчасини жиринг этказиб қопқоғини очади. Қавариб турган жомадонидан барча синовлардан омон-эсон ўтиб келган зиғир толасидан тўқилган хитойи дастурхонни олиб, онам томонга иргитади. Онам уни ушлайман деб тушириб юборади. Мен дастурхоннинг ҳавода қандай учиб борганини кўрмайман. Чунки тоғам энгашиб жомадонини яна кавлаштира бошлаган эди.

Жин урсин, бахтли бўлиш жуда осон экан-ку! Наҳотки, тоғам ҳозир мен томонга ҳам бир нарсани иргитиб юборса?! Ўша нарсани қандай қилиб илиб олсам бўлар экан?!

Тоғам жомадон тагидан қоп-қора, локланган, қузури узун тўппончани чиқарди-да менга ўқталиб тураверди. Мен яна қўлларимни ёнимга тушириб каравот томонга тисарилиб, нафасимни ичимга ютиб, қилт этмасдан туриб қолдим.

Тоғам тепкини босди.

Тўппонча пақ этиб отилди-ю, тутунга чулганиб қолди. Тоғам тўппончанинг тарам-тарам чизиқли дастасини менга узатиб бирдан хаҳолаб юборди. Онам ҳам оғзининг бир чеккаси билан кулимсираб қўйди. Бироқ, қўрқиб кетганини кўзларидан пайқаш мумкин эди.

Ҳамон нафасимни ичимга ютиб турардим. Ниҳоят, нафасимни чиқариб юбордим: аллақачон нариги дунёга равона бўлдим деб ўйладим. Қичқариб йиғлай бошладим. Қўрқиб кетган эдим. Аммо шу тобда мендан бахтли бола йўқ эди. Ич-ичимдан хурсанд бўлганим учун ҳам янада қаттиқроқ қичқирардим. Тоғам бирдан қовун тушириб қўйганини пайқаб қолади: нафақат мени, ҳатто орқасида турган опасининг ҳам нақд ўтакаси ёрилганини кўриб тўппончани ўнг қўлимга ушлатишга зўр бериб урина бошлади. Тўппонча қузурини ёқалари кенг очиб қўйилган қўйлагидан кўриниб турган кўкрагига тўғрилади-да:

– Қани, жиян, тортинма, қўрқма, бос тепкини! – деб буйруқ берди. – Сен ҳам бир марта отсанг, жиян, орамиз очиқ бўлади.

Ҳиқ-пиқ этиб, ҳамон ўпкамни босиб ололмасдан ўнг қўлимда турган тўппончани чап қўлимга олдим, чунки мен чапақай эдим, сўнг қувурни тоғамга тўғрилаб, қувур учида турган нишонча-нуқтага тикилиб тепкини босмоқчи бўлсам ҳам, лекин отиш қўлимдан келмади.

Баттар ўкириб онамнинг қўлларига ўзимни отдим. Тоғам хўрознинг тожигга ўхшаган қип-қизил фуражқасини ерга уриб, каловла-ниб, хижолатомуз жилмайиб ўрnidан турди. Айбдордек бошини эгиб чаккасини қашлади. Индамасдан ер сузиб тураверди.

Бизнинг дуэл биру нол ҳисобида тугайди.

Онамнинг қўлига ўзимни отган чоғимда эҳтиёт шарт тўппончани ҳам маҳкам чангаллаб олган эдим. Эҳтимол, ҳозир бўлмаса, эллик иккинчи йилда асқатиб қолар деб ўйлаган бўлсам керак. Ахир, бир йилдан кейин беш яшар бўлардим-да!

Тўппончадан узилган ўша лаънати ўқ Серёжа тоғамга жуда қимматга тушади: ўша ўқ узилган сониядан эйтиборан дунёда мени еру кўкка ишонмайдиган ҳимоячим, суянган тоғим пайдо бўлади – ҳар қандай ютуғимни осмонга чиқариб мақтарди, фақат унга кўринадиган (бошқалар назарида ҳеч қандай аҳамияти бўлмаган) иқтидоримга юксак баҳо берарди. Тоғам ҳар қандай вазиятни менинг фойдамга буриб юбориб, баъзан кулгили ҳолатга ҳам тушиб қоларди. Масалан,

“Комсомолская правда”нинг мухбири вазифасида ишлаб юрган кезларим бир куни тоғам яшайдиган қишлоққа бориб қолдим. У ерда ҳеч қандай ишим йўқ эди. Лекин мухбирлар назоратхонасининг хизмат машинасида боргандим. Ўзим яқинда Кубадан қайтгандим, Бутун дунё ёшларининг фестивалини ёритган эдим. Тоғам ўша йилларда трубка чекишни ўрганган, мен унга Кубадан бирталай трубка ва ўрам-ўрам Куба тамакисидан келтирган эдим. Тоғам бағоят хурсанд бўлиб кетади, ўзини кўярга жой тополмай қолади. Трубкалар ҳам, Куба ҳам уни ниҳоятда ҳаяжонлантириб юборади. Унинг назарида, Куба ҳатто Курил оролларида ҳам узоқда жойлашган, бутунлай бошқа олам ҳисобланарди. Қизгин ўтган кечадан сўнг эртаси куни эрталаб тоғам мени туртиб уйғотади:

— Кетдик бозорга! — дейди гўё шивирлаётгандек бўлиб. Аслида, унинг бўғизи ҳам, ҳиқилдоғи ҳам шивирлашга асло мосланмаган ва мослашмаган эди.

Жанубий оилалар учун якшанба куни эрта тонгда бозорга бориш хосиятли бўлиб, кут-барака келтиради. Хўп, шундай. Буни биламан. Лекин оилавий тадбирда менинг иштирок этишим нима учун керак бўлиб қолди экан?

— Хайдовчимни уйғотиб, тоға, ўзларинг бораверинглар, — деб нариги ёнбошимга ағдарилиб олдим.

— Йў-ў-ў... — деб тумшайиб олади тоғам. — Тур ўрнингдан...

Бошқа нима ҳам дердим, ноилож ўрнимдан турдим: ювиндим, кечаги улфатчиликдан сўнг бошим қовоқларининг уясидек гув-гув қиларди. Бозорга жўнадик. Бозорга кираверишда “Волга”ни қолдирмоқчи бўлсак, тоғам кўнмади: афтидан, Аркадий Гайдар шажарасининг ён томонидан тарқалган бобоси кўринишидаги дарбонга бир нималар ваъда қилди шекилли, у машинани ҳам ичкарига киритиб юборди. Биз яёв кетяпмиз, машина ҳам равоқ остидан ўтиб бозорга аста юриб киради. Гўё пуллик жаннатга тушиб қолгандек бўлдим: тоғам икковимиз олдинда тантанали қадам ташлаб боряпмиз. Бошим торс ёриламан деб тургани учун тантанаворлик юрагимга сигмайди, тоғам эса бундай жанглarda қатнашавериб товланиб кетган эмасми, товонидан ўт чақнаб боряпти. Орқамиздан Витя ҳам машинани аста-секин ҳайдаб келяпти. Тоғам йўл-йўлакай ниманидир савдолашади, талашиб-тортишади. Растада сотилаётган қўлбола мусалласдан тоғам икковимиз кичик стаканчаларга қуйиб ичиб синаб кўрамыз. Фақат шу ерга етиб келгандагина мен билан машинам тоғамга нима учун зарур бўлиб қолганини англаб қоламан. Машина юк-пук ортиш учун орқадан эргаштириб юрилмаяпти, қолаверса, тоғам менга ҳам юк-пук кўтартирмоқчи эмас. Туман марказидаги энг гавжум бозорда деярли ҳар қадамда тоғамнинг хизматдошлари ёки эски улфатларидан бирортаси, шунчаки таниш-билишлари албатта учраб қоларди. Тоғам нефтчилар билан бирга ишларди, минора устига чиқиб бурғулаш жараёнини кузатиб ўтирарди. Тоғам навбатдаги майфуруш олдидан жимитдек стаканчани олиб, қўлида обдон айлангириб кўрарди ва тасо-дифан рўпара келиб қолган танишига уни узатиб товушини пасайтириб, мен томонга кўзи билан ишора қиларди:

— Кўрмайсанми, жияним Кубадан кеп қолди... Фидел Кастро менга салом айтиб юборипти; энди тоғангниям опкеласан, депти. Зарур иши бор эмиш...

Аввал менга ишора қилади, сўнг секин ўрмалаб келаётган “Волга”ни кўрсатади. Мен тўппа-тўғри ҳозиргина Кубадан мана шу машинага миниб, етиб келган бўлиб чиқардим. Мен Кубага гув этиб

бориб, гув этиб келмаганман: гўё у ерга махсус топшириқ билан бориб, муҳим масалаларни ҳал этиб, Фидел Кастрога ҳам муҳим топшириқлар бериб келганман. Сўтақўзиман. Йўқ, фавқулодда мухтор элчиман. Фавқулодда ва мухтор элчилар изидан ҳатто уммон ортида ҳам хизмат машинаси ялтоқланиб эргашиб юради.

– Ана, кўрмайсанми, жияним... Кубадан... Кечга яқин уйга ўтгин...

Кечки зиёфат учун зарур бўладиган ноз-неъматлар харид қилинади, ҳамма нарса “Волга” юкхонасига жойлаштирилади.

Дўст-ёронлари энди фавқулодда ва мухтор жиянга ҳам, унинг ўзига ҳам ҳурмат-эҳтиром билан қараб-қараб қўяди...

Эллик биринчи йилда ҳарбий хизматдан қайтиб келгач, тоғам кечаги гуноҳини ювиш учун эртаси кун мен билан кўчада қувлашма-чоқ ўйнайди: катта кўчанинг нариги бетига югуриб ўтиб, югуриб қайтар эдик. Бировнинг сомонсувоқ қилинган ташландиқ кулбасига ҳам кириб чиқардик: кулба нурай бошлаган, қаровсиз қолган эди. Эгалари эса ўттиз учинчи йилда рўй берган даҳшатли оочарчилик пайтида ёппасига нариги дунёга кўчиб ўтади. Ўша ташландиқ кулбага югуриб бориб қайтардик. Тоғам баъзан ўйинга берилиб кетиб мендан ўзиб кетарди, сўнг секинроқ югурарди. У мендан ўзиб кетса ҳам кулаверардим, қалбим қувончга тўлган эди. Кечаги гуноҳларини пақ-қос эсимдан чиқариб юборгандим. Мен тўппончадан ажралмай қоламан; ётсам ёстиғимнинг остига қўйиб ухлардим. Ўйинчоқларим кўп эмасди. Отам йўқ эди, велосипедим йўқ эди. Аммо менинг тўппончам бор. Атроф жавонибда ҳеч кимнинг меникига ўхшаган ялтироқ тўппончаси йўқ! Афсуски, кўп ўтмасдан тўппончага жойлаб отиладиган пистон-ўқлар тугаб қолади. Лекин тўппончамнинг кўринишиёқ товукларнинг юрагини ёриб тумтарақай қочириб юборарди. Чамаси, уларнинг қонида немисларнинг ёвузлиги борасидаги хотира сақланиб қолган шекилли: улар қишлоғимизни уруш пайти ишғол қилиб, бир ой давомида тирик жон борки, ҳаммасини отиб ўлдиради. Шу боис тўппончадан чақ-чук этган товуш чиққан заҳоти товуклар қақақлаб қочиб қоларди.

Тоғам тўқсон биринчи йилда вафот этади. Опасидан кейин яна ўттиз йил яшайди. Эс-ҳуши жойида бўлган пайтида айтган энг охириги сўзи мен ҳақимда эди. Афсуски, Москвадаги шифохоналарда ҳам оғир касалликдан халос бўлишнинг иложи топилмайди.

Ўша ҳеч қачон унутилмайдиган йилнинг тўққизинчи ноябр кун Москвадан сим қоқдим: у бир замонлар биз хизмат машинада бозор айланган туман марказидаги касалхонада кўрпа-тўшакка михланиб ётар эди. Телефон трубкасини тоғамнинг қулгоига тутиб туришади:

– Аҳволингиз қалай? – деб сўрайман.

– Энди мени қўявер, мени ўйлама, – деди у оғир-оғир нафас олиб, тўхтаб-тўхтаб. – Мен сени ўйлаб ётибман...

Ўпкаси саратон касалига чалинади. Фақат шивирлаб гапирадиган бўлиб қолади. Оҳиста-оҳиста шивирларди. Ёш болага ўхшаб бўлиб-бўлиб гапирарди. Мен ўзимни ҳеч қачон – то умримнинг охиригача бахтсиз инсонман демайман, чунки ҳеч бўлмаса битта одам сўнги нафасигача мени эслайди, менга қайғуради.

* * *

“Ижтимоий имтиҳон” чоғида қиялама йўли бор дафтаримга ҳозир хаёл кўзгусидан ўтказганим гапларнинг ҳаммаси ёзмаган бўлсам керак. Боз устига, кўп воқеалар кейинчалик содир бўлади. Бироқ, анча-

мунча гапларни қоғозга туширган бўлсам керакки, қўшни меҳмон-хонада ёзиб чиққан баёнимни товушимни чиқариб ифодали ўқиб берганимдан сўнг (Пушкин ҳам ўсмирлик чоғида илк машқларини Державин бобо ҳузурда ўқиб бергани каби), тоғаларимнинг нафаси ичига тушиб кетади. Кейин хижолатомуз кулиб қўйишади. Ниҳоят, Иван тоғам қоп-қора қошларини паст-баланд қилиб, уй эгаси сифатида ҳамманинг стаканига ичимликдан тўлдириб:

— Болалар уйига жойлашгунча у меникида қолади, — деди қатъий оҳангда.

Ҳаққоният учун жазоланиб Семипалатинск (Еттичодир) томонларга сургун этиб юборилган Ф. М. Достоевский ўзини ноҳақ бадарга қилган подшоҳнинг ўлимига бағишлаб марсия ёзади ва тахтга янги ўтирган шаҳзодани кўкларга кўтариб мадҳия ёзиб, пойтахтга жўнатади. Хайриятки, ёзувчи маддоҳлик фаолиятини учта шеърдан сўнг батамом тўхтатади. У пайтларда ўтмишда буюк устозларим борлигини билмасдим, аммо ўзим билмаган ҳолда уларнинг изидан кетаман: ўзимга қарашли бўлган халққа бор ҳақиқатни айтиб балога қоламан. Бор гапни пешма-пеш қоғозга тушириб турадиган қаламкаш кимга керак?! Ахир, одамни шарманда қилади-ку!.. Орадан икки йил ўтгач, Будён-новскдаги интернатга укаларимни ҳам чақириб оламан. Худога шукрки, биз болалар уйига бормаймиз. Укаларим тоғаларимнинг қўлида қолган эди. Кенжатоини Сергей тоғам олиб қолганди.

Онам вафот этишидан олдин:

— Сен... укаларингни... йўқотиб қўймагин... — деб васият қилган эди.

Онам нима демоқчи бўлганини қуруқшаб кетган лабларининг қимирлашидан пайқаганман. Чунки товуши эшитилмасди. Чамаси, ўзи товушим баралла эшитилияпти деб ўйларди. Ниҳоятда ҳолдан тойган эди, отиб ерга туширилган қушга ўхшарди. Бошини бир томонга буриб, юзларини ёстиққа буркаб олади — шу ҳолатида абадий уйқуга кетади, мангулик пардаси уни чулғаб олади.

Лабларини қимирлатиб нима демоқчи бўлганини билиш унчалик қийин эмасди: укаларим каравотнинг икки томонида худди “иккичилар” каби бошларини эгиб туришарди. Гўё тобутнинг икки томонида турганга ўхшарди.

Тоғам билан онам сўнгги дамларида мен ҳақимда ҳар хил маънода қайгуради. Аммо иккови ҳам ўзларини ўйламайди, бошқалар тўғрисида ғам чекади. Ишқилиб, менга ҳам бировларнинг қайғусида жон бериш насиб этсин, омин!

Умуман олганда, нафақат биринчи “асаримда”, балки кейинги асарларимда ҳам негадир доим қариндош-уруғларимни нишонга олавераман. Лўлидан полвон чиқса, аввало, ўзиникини йиқитади, деган гап бекорга айтилмаган бўлса керак. Нима лўлига ўхшар экан, ҳайронман! Тўғри, бемаза қовуннинг уруғи кўп бўлади — қариндош-уруғларим ҳам сон-саноксиз. Аммо гап фақат бунда эмас. Гап шундаки, қариндош-уруғларни қаламга олмоқчи бўлсам, тўқиб-бичиб, ўзимни қийнаб ўтиришим шарт эмас — улардан шундоқ нусха кўчириб қўя қоламан. Масалан, ўша Сергей тоғамни тасвирламоқчи бўлсам, ортиқча ўй-хаёлларнинг нима кераги бор? У бутунича керак бўлса, бутунича олгин, агар адабий қолип кичиклик қилса, майли, нимталаб олавер. Ортиб қолган қисми ҳеч қаёққа қочиб кетмайди. Қариндош-уруғларим тўғрисида ёзишнинг яхши томони ҳам бор: улар менга ҳеч қандай жавоб қайтармайди, раддия ёзиб матбуотда шовқин-сурон кўтаришмайди, муштумларини ҳам ишга солишмайди. Чун-

ки мен уруғ-аймоғимиз орасидан чиққан ягона ёзувчиман, бошқа ёзувчи йўқ. Шунинг учун мени доим авайлаб-асрашади; ахир, ягона нусхаман! Ким билсин, яна қанақа бадийий замонлар келар экан?! Ҳа, дарвоқе, икки-уч қорин нарироқдан тарқалган битта тоғам эллигинчи йилларнинг бошларида ички ишлар тизимида хизмат қиларди; “қамокдан қочмоқчи бўлган маҳбуслар”нинг режасини ўз вақтида сезиб қолгани учун мукофот тариқасида таътилга чиқарилади. Унинг туғишган сингласи менга чўқинтирган она бўлади. Нариги тоғамнинг таътили сингласининг кулбасида тантанали равишда нишонланади — “ювилади”. Қўшиқлар йиғи-сигига уланиб кетади, йиғи-сигилар эса қўшиқларга уланиб кетади. Ҳаммасига ўзим гувоҳ бўлганман. Ўз-ўзидан равшанки, кейинги “асаримда” бўлиб ўтган ҳодисани оқизмай-томизмай қоғозга тушираман. Мана шу Василий тоға мендан бор-йўғи етти-саккиз ёш катта эди, холос. Шу боис мен уни доим “Васька” деб қақирардим. У “Қора акула”нинг қисқартма нусхасига ўхшаган улкан “К-700” тракторини ҳайдар эди — тракторчилик қиларди; кўп марта орден олган, бошқаларга ўрناق кўрсатган эканки, бир неча марта хўжалик томонидан ВДНХга (Халқ Хўжалиги ютуқларининг Бутуниттифоқ кўргазмаси) икки марта жўнатилади. Мен унинг ҳақиқий меҳнат жабҳасида кўрсатган қаҳрамонликлари тўғрисида ёзмасдан қулоғимга чалинган мишмишларни қоғозга тушираман. “Асарим” чоп этилгач, маълум бўладики, жин урсин, Васька ҳеч қандай ички ишлар тизимида хизмат қилмаган экан! У эллик биринчи йилда фақат қўш ҳайдаб — омовни ушлаб юриши мумкин, холос. Чунки эллик биринчи йилда мен тўрт яшар бўлсам, у ўн бир-ўн икки яшар бола бўлган, ўн икки яшар болалар эса бизда, худога шукр, ҳарбий хизматга сафарбар этилмасди. Тез орада ўн икки яшар дайди болалар ҳам вокзаллардан тутиб келтирилиб, хусусий капитал (сармоя) ва капитализмни (сармоядорлар) қўриқлаш учун казармаларга жойлаштирилади: негаки, ҳарбий хизматга сафарбар этиладиган бошқа ҳеч ким қолмайди. Майли, ҳозир лирик чекинишни бир четга йиғиштириб қўяйлик. Хуллас, маълум бўлишича, Красноярск ўлкасида — Энасой соҳилида жойлашган қамоқхоналарни Митька қўриқлаган экан. Ички ишлар тизимида Васька эмас, унинг акаси Митька хизмат қилади. Анави таътил воқеаси ҳам Митьканинг ҳаётида содир бўлади. Митька эса мендан анча-мунча катта эди. Уни ёмон кўрардим дея олмайман-у, лекин яхши ҳам кўрмасдим, ундан ҳайиқиб турардим: доим хўмрайиб юрарди, қошлари бир-бирига тутшиб кетган эди. Эҳтимол, қошлари бир-бирига тутшиб кетгани учун ҳам доим хўмрайиб юргандек кўринса керак. Яна ким билсин. Нуқул енгил-елпи ҳазиллар қилиб юрадиган жиннивой Васькани яхши кўрардим, шунинг учун бировнинг қаҳрамонлигини унга элтиб тақаган бўлсам керак. Эллик иккинчи-эллик учинчи йилда мени чўқинтирган онамнинг кулбасида қуюқ зиёфат бўлганини жуда яхши эслайман — ўзим ҳам онамнинг тиззасида эркаланиб ўтирган эдим.

Васька дафн этилганидан кейин чўқинтирган онам:

— Сен ўшанда нотўғри ёзгансан, Васька хафа бўлган эди, — дейди.

Чўқинтирган онам қариндош-уруғларим орасида мен ёзган ҳамма нарсани ўқиб борадиган ягона одам ҳисобланади. Ҳозир саксон беш ёшга кирган бўлса ҳам, кўзлари хиралашиб, пишиб қолган бўлса ҳам мутолаани қанда қилмайди. Ҳатто телевизорда кўринадиган одамларни кўпинча чалкаштириб юборади. Энг қизиғи шундаки, у телевизорда кўриниб қоладиган Президентни негадир доим “Брежнев” дейди. Бу хийла ёш, униси мункиллаб қолган чол эди десангиз ҳам

кулоқ солмайди, ўз билганидан қолмайди. “Йигит сўзидан — арслон изидан қайтмайди” деган мақол, ҳойнаҳой, қайсар кампирлар тўғри-сида айтилган бўлса керак.

— Брежневни кўрсатишяптими? — деб сўрайди чеварасидан.

— А-ҳа...

— Ундай бўлса, майли, ҳозир чиқаман... — Хонасидан инқиллаб-синқиллаб чиқиб келади.

Кампиршонинг фақат битта иши бор: оқшом чоғи телевизорда чиқадиған “Брежнев”нинг гапларини эшитиб, ўзини кўриб ўтиради. Вассалом.

Униси ҳақида эмас, буниси ҳақида ёзиб қўйибман. Моҳият ўзгармаган, чўқинтирган онам моҳиятга ҳеч қандай эътироз билдирмайди. У мен билан ўйлаброқ муомала қилади; шу пайтгача йўл-йўлакай уни тилга олиб ўтган бўлсам, вақти келиб у ҳақда батафсил дoston ёзишимни кутиб яшайди, насрий дoston яратилишига асло шубҳа қилмайди. Бу томонларга келиб қолсам, гадири-будур қўлларига тутдан ясалган ҳассасини тутиб, дарвоза ёнидаги ўриндиққа чиқиб ўтириб олади. Одатда, ташрифим тўғрисида ҳеч кимга хабар бермайман, ёлғончи бўлиб қолишдан қўрқаман. Москва нафақат кўзёшларга ишонмайди, айнаи чоғда у ўтакетган рашкчи қариқизга ўхшайди: сени шунчаки ўйнаб келиш учун осонликча қўйиб юбормайди, туғилган жойларингга кетаётганингни эшитиб қолсаку, шайтонлаб қолади: “Ҳа-а, яна биринчи муҳаббатингиз билан учрашувга кетяпсизми, ордона қолсин!” Бироқ, салтанатнинг биринчи пойтахти бўлмиш Москвадан ўн баробар ёшроқ бўлган чўқинтирган онам, афтидан, симсиз алоқа воситасига эга бўлса керак: оёқлари ишламай қолган бўлса-да, лекин бирор марта ҳам каравотда ётган ҳолатда учратмадим — доим супада ўтирарди. Кутиб ўтирарди. Эҳтимол, фақат битта мени кутиб ўтирмас, менсиз ҳам унинг полапонлари жуда кўп бўлган, ҳаммаси ҳар томонга учирма бўлиб кетган.

Аслини олганда, мен чўқинтирган онамдан жуда катта қарздорман, чунки унинг печкасининг устида туғилганман. Май ойи, эрта тонгда онам қишлоқнинг нариги чеккасидан йўлга чиқиб акушерлик бўлинмаси томон зипиллаб жўнаб қолади; йўл юради, йўл юрса ҳам мўл юради, сира йўли унмайди, имиллаб қадам ташлаётганини ҳаёлига ҳам келтирмайди, югуриб кетяпман деб ўйлайди. Кўзлаган жойига етиб боролмайди. Юки оғирлик қилади. Икки қорин нари синглиси Нюся Рудакова кулбаси томонга бурилади: сомон сувоқ қилинган пахса уйда печка қиздириб қўйилган, устидаги ётоқ жойи бўш экан — шу жойга чиқадию омон-эсон бўшаниб олади. Айтиш мумкинки, ёруғ дунёга келиб тўппа-тўғри марганцовка билан яхшилаб ювилган Нюсянинг катта қўлларига тушганман. Хўш, ундан бошқа яна ким менга чўқинтирган она бўлиши мумкин? Ҳар гал келганимда Нюся онам мени албатта эски кулбасига олиб боради. Кулба бечора ҳозир деразасигача ерга ботиб кетган. Аслида, у мени эмас, мен уни қўлтиқлаб етаклаб юраман: бу йўллардан етмиш йилдан ортиқ юрган бўлса-да, энди ҳассаси билан пайпасланиб оёқ қўйгани қулай жой қидиради. Нохос тойиб кетсам, оёғим синади деб хавотирланади: “Қариган чоғимда оёғим синиб қолса, ҳаммага дардисар бўламан”, деб кетаётган пайтида тўнғиллаб ҳам қўяди. Кулбага кирилгач, ўша печканинг ёнига албатта бошлаб боради. Печканинг оғзи — ўтхонаси битта хонада жойлашган. Остонадан ўтаётганимда ҳам, ичкарида юрганимда ҳам бошимни эгиб оламан; акс ҳолда, кампиршонинг қобир-

ғаларига ўхшаб бўртиб турган шифтдаги тўсинларга бошимни уриб олиб, гурра бўлишим ҳеч гап эмас. Ётоқ жойи печканинг олдида эди. Печка ҳам, ётоқ жойи ҳам анчадан буён кампиршога ўхшаб тиргович туфайли тик турарди. Агар ҳар баҳорда Нюся кампир тўшакдан бош кўтариб Пасха байрамигача кулбани эпақага келтириб қўймаса; яъни, бир қур сувоқдан чиқармаса, кулба аллақачон тулаб-тўзғиб, нураб тушган бўларди. Устига-устак, печкани шунчаки сомон сувоқ қилиш билан чекланиб бўлмайди, уни албатта от гўнглари аралаштирилган лой билан сувоқ қилиш лозим эди. Шу тобда қишлоқда от гўнги ҳам, одамнинг гўнги ҳам топилмас матоҳга айланган. Янги сувоқдан чиқарилган печка ҳам, ётоқ жой ҳам яроқли кўринарди. Беихтиёр шаддод хотинлар эсга тушади. Аста кафтимни босиб кўрсам, худди нафас олаётганга ўхшайди. Иситяпти. Жуда қиздириб юборилса, байталнинг ҳиди бутун хонани тутиб кетади.

Нюся кампирнинг ҳовлисида анчадан буён барча қулайликларга эга бўлган янги иморат қад кўтариб турибди. Катта ўғли, фермер, ҳосил пишгунча кредит олиб, агар қурғоқчилик рўй бериб ҳосил битмай қолса, бўғзигача қарзга ботиб юриб, минг бир азоб-уқубатларни бошидан кечириб мана шу иморатни тиклаб олади. Томига қамиш босиб ёпилган, аллақачон путурдан кетган, ичида даққионусдан қолган печкаси бўлган эски кулба кенг-мўл ҳовлида худди кўзга тушган оқ доғ каби жуда хунук кўринарди. Катта ўғли онасига бир неча марта янги уйга бутунлай кўчиб ўтишни илтимос қилиб худонинг зорини қилган, эски кулбани бузиб, ўрнига гул экиб қўямиз, дейди. Узи қирчанғидирдов отга ўхшаб зўрға турибди, елкам билан туртиб юборсам ағдарилиб тушади, дейди. Тўнғич ўғил полвонга ўхшарди, энг камида бир юзу йигирма килограмм тош босарди. Аммо Нюся кампирни асло кўндириб бўлмасди. Шундоқ ҳам ўғли билан битта ҳовлида яшаётган бўлса-да, бироқ битта уйда яшашни истамасди.

– Ўз уйимда ўламан, – дерди чўрт кесиб.

Унга гап қайтариб бўлмасди.

Минскда РСДРПнинг яширин биринчи қурултойи бўлиб ўтган эски уй-музей бор. Кампиршо учун эски кулба тарихий аҳамиятга эга бўлса керак деб юрардим. У ҳар гал мени печка ёнига олиб бора-верганидан кейин, шошма, балки бу ерда бошқа қандайдир сирасор бўлса керак, деб ҳушёр тортиб қолдим.

Марҳум тоғам Нюсяга икки қорин нари ака бўларди. Нима бало, тоғам ўлгач, унинг девоналигини мерос қилиб олдимикан? Битта кампир девона бўлганми десак, Пасха арафасида қишлоқнинг ярми эски челақни кўтариб Зийракхон исмли қари байтални қувалаб юради-ку! Байтал бечора бемалол бўшаниб олиш учун панароқ жой ҳам тополмайди, қаерга бориб думини кўтарса бас, дарҳол думининг остига челақни тўғрилаб туришади – лойга аралаштириладиган қуришиш маҳсулоти исроф бўлмаслиги керак. Печка устидаги ётоқ жой отнинг гўнги аралаштирилган лой билан сувоқдан чиқарилса, гўё тариқнинг хушбўй ҳидини таратиб турадиган бўлар эмиш.

Нюся кампир менинг омадим чопишига ўзимдан кўра ҳам қаттиқроқ ишонарди. Унинг назарида, онам ҳам, доя холам ҳам эмас, мени рус печкаси дунёга келтиргандек туюлар эди.

Тандирдан янги узилган сомсани кўрганмисиз? Четлари сал-пал қорайиб куйган-у, лекин қип-қизариб жуда зўр пишган!

Орадан кўп йиллар ўтгач, хотин-қизларнинг “Крестьянка” журналида менинг битта ҳикоям чоп этилади. У пайтларда бу журнал бир неча миллион нусхада босилар эди. Ушанда чўқинтирган онам куч-

қувватга тўлган ўртаяшар жувон бўлиб, журналнинг доимий обуначиси ҳисобланарди. Ҳикоям чиққан журнал уйига келгач, уни кўтариб қишлоқни эшикма-эшик айланиб чиқади — ҳаммага кўрсатиб, ҳикоянинг мазмунини қисқача сўзлаб беради, сўнг журнални тантанали равишда қишлоқ қутубхонасига топширади: “Одамлар французларнинг қандайдир “Дўндиқчаси”га ҳадеб ёпишавермасдан, ўзимизди “Деҳқон хотин”ни ҳам варақлаб кўрсин!” дейди. “Дўндиқча” — Мопассаннинг машҳур ҳикояси эди; уни устози Г.Флобер “мухтасар шедевр!” деб атади. Кампиршо менинг ҳикоямни ўша “ноёб асар” билан қиёслайди ва Мопассандан устунлигимга асло шубҳа қилмайди. Ўша асарим “Новый мир” журналида ҳам чоп этилади, лекин журнал қишлоққа етиб бормайди. Боз устига, кампиршо ўзининг эски дунёси билан яшар эди: “Новый мир” — янги дунё уни мутлақо қизиқтирмасди. Бироқ, Нюся кампирнинг бахтига худди дикир-дикир сакраб рақс тушадиган Карменга ўхшаб “Крестьянка” бутун Никола қишлоғини айланиб чиқади. Ўша пайтларда китобхон одамлар “Бродуи саройи” номли саргузашт қиссани бош кўтармасдан мутолаа қиларди. Ўша қисса ёнига менинг ҳикоям ҳам қўшилади.

Худо хоҳласа, менинг иккинчи онам ҳеч қачон ўлмайди. Ўзи тўғрисида батафсил асар ёзиб, кўнглини хотиржам қилиб қўймагунимча яшайверади. Унинг ишончи комилки, ўша асар туфайли менинг ўзим ҳам халқаро шон-шухратга эришаман. Шон-шухратимни ўз кўзлари билан кўрмоқчи. Кўзлари хиралашиб, кундуз куни ҳам худди ойдинда юрган одамдек пайпасланиб юрса ҳам, аммо печка устида думалаб ётиб, пастак антеннаси бор телевизорчасида (ғир-шир қилиб липиллаб турса турсин!) ҳар ҳафтада бир марта Марказий телевидение орқали намойиш этиладиган жигаргўшасини кўрган кунларини ҳали унутгани йўқ, ҳаммасини жуда яхши эслайди. Ушанда Нюся кампир бахт-саодатнинг энг чўққисига кўтарилган эди. Чўққига бир марта чиққан одам мазахўрак бўлиб қолар экан. Энди яна бир марта чиққиси келяпти. Бу сафар ўз қўли билан ёруғ дунёга келтирган чақалоқ ёнида бирпас турмоқчи, бирга турмоқчи ўша чўққида.

Кутяпти. Бутун дунёдан Никола қишлоғига ёпирилиб келадиган зиёратчиларни ўзи кулбасига эргаштириб кириб печкасини кўрсатади; печка биқинига эса лавҳа битилган тахта қалайлаб қўйилган бўлади: “Бу ерда буюк рус ёзувчиси... туғилган...” ва ҳоказо. Матнни ҳам кампиршо аллақачон миясида пишириб қўйган, давомини айтиб туриб ёздирди.

Онамнинг иссиқ бағрини деярли унутаётган эдим, гадир-будур рус печкасини аста силаб-сийпалайман. Ҳассасига суяниб турган иккинчи онам эса пастдан юқорига қараб хатти-ҳаракатларимни зимдан кузатяпти: қаҳрамон онасига етарлича эҳтиром кўрсатяптими-йўқми? Бундай пайтларда чўқинтирган онамнинг ўзи ҳам ёзувчи бўлиб қолади. Тўғри, савод масаласи чатоқ бўлгани туфайли фақат оғзаки ижод билан машғул бўлади. Жамбул Жабоев — фақат қалпоқ кийиб олмаган, елкасига шолрўмолини ташлаб олган. Оқин.

Чўқинтирган онам ўзича ҳайрон бўларди: мана, неча йиллардан буён Москвада яшайди, лекин ҳамон шон-шухратдан дарак йўқ?! Яна қанча кутиш мумкин? Унинг назарида, Москва билан шон-шухрат синоним сўзлар эди. Москвага етиб бордингми бас, энди бемалол бурнингга тамаки тиқиб кайфингни сураверасан ёки тил тагига носвой ташлаб кайф бўлиб ёнбошлаб ётаверасан. Чамаси, гап фақат тамакида эмас, шекилли. Тамаки сочилиб кетибди-ку! Ақл-фаросатли кампирга бор ҳақиқатни қандай айтишни билмасдим: неча йил-

дан буён шон-шуҳрат кетидан қувдим, ўзимни у ёққа урдим-бу ёққа урдим, бировни “ака” дедим, яна бировни “ука” дедим, омад келишини кутдим, омадимни изладим, ҳаммага ва ҳар бир кишига ёқишни ўйладим, бирйўла миллион кишининг кўнглини овламоқчи бўлдим, натижада на унисига эришдим, на бунисига! Энди унисини ҳам, бунисини ҳам ўйламай қўйдим. Мана, ҳозир, шу тобда фақат битта ўқувчи учун ёзипман: яъни, ўзим учун ёзипман. Қандай хоҳласам, шундай ёзипман.

Бу гапларни кампирга айтиб бўлмайди. Тушунмайди. Тушунадию, бироқ асло маъқулламайди. У кўпроқ жамоатчиликни ўйлайди, жамоат фикрини ўйлайди – жамоат фикри билан ҳисоблашиш керак, вассалом!

– Майли, қўявер, у ёқда Брежневнинг аҳволи қалай? – деб сўрайди ҳар гал.

Гўё мен телевизорман, айнан мана шу саволга жавоб беришим лозим.

Ўзи жуда оғир ҳаёт йўлини босиб ўтади; болаларини ҳам, невараларини ҳам енгил-елпи ҳаётга ўргатмади; романтик, ширин орзумидларини негадир менга боғлайди. Ўзининг болалари синалган йўлдан кетади, уйдан узоққа кетмайди, Настянинг тўнғич ўғли эса ўзини тақдир ҳукмига ташлаб қўяди. Жуфтми-тоқ, тоқми-жуфт? Ё остидан, ё устидан. Бу ёғи энди – таваккали худо! Ҳозиргача барибир омад кулиб боқишига қаттиқ ишонади: жуфт бўлади, ошиқ олчи тушади. Гўё отув ҳукмини ижро этиш учун овлоқ жойга судраб кетадилар-у, лекин қаҳрамон сифатида изига қайтиб келади.

Қанийди печкага яна бир марта қаттиқроқ пуфлаб ўт ёқилсаю янгитдан туғилишнинг иложи бўлса! Янги бола бўлиб туғилсанг. Омадироқ бўлиб туғилсанг. Мана, ҳозир икки яшар маллавой неварамни ўйнатиб ўтирибман: ўғил бола бўлса ҳам кўзлари қоп-қора, балки у ҳам ўша иссиқ печкадан чиққандир?

Балки омад деганлари бор гапдир? Чамамда, мен ҳам худди чўқинтирган онам каби ширин хаёлларим рўёбга чиқишини ич-ичимдан истар эканман. Бу нарса бизнинг қонимизда борга ўхшайди. Хом хаёлларга ишонишни айтяпман. Ҳар ким ҳам хомхаёлга ишонавермайди. Бошимда сочим қолмаган бўлса-да, аммо хомхаёлларимни худди бурга мисоли тараб-тараб тушириб юбора олмадим.

Бироқ, шу тобда унга бу ҳақда бир нима деб бўладими!

– Майли, қўявер, у ёқда Брежневнинг аҳволи қалай?

“Брежнев” билан кўпдан бери ош-қатиқ бўлмай қўйганимни у билмайди. Катта охурдан ем емай қўйганман. Яқинда улардан биттасини зиёфатда учратиб қолдим: ёнига яқинлашиб бўлмасди, худди Худонинг ердаги соясига ўхшарди, атрофида гирдикапалак бўлиб юрган одамларни айтмайсизми! Гугурт чўпидан тўфон ясаб, Кремл гумбазлари устидан жала ёғдириб ётибди. Мен ёнига яқинлашганим йўқ; эпчиллик, чаққонлик борасида қисинган жойим бор – Худойим менга шу нарсалардан камроқ берган. Бугун қўзғалмас бўлиб юрган, оёқлари ерга тегмаётган, босар-тусарини билмай қолган шоввоз эртаиндин отдан тушса, атрофига олазарак боқиб бирорта ҳам танишбилишни топа олмай қолади. Ҳайрон бўлади: кечаги ҳайбаракаллачилар қани?.. Менга ўхшаган одамлар ўшанда уларга яқин бориши мумкин. Унгача улардан узоқ юрган маъқул. У пайтда улар ҳам боши очиқ бўйдоқлар сафидан ўрин олади. Ҳозир эса ўқланган, зирхтешар ўққа ўхшайди (ўзига оро берганини айтмайсизми, бино қўйганини айтмайсизми ўзига!). Ҳар қандай унсур уни ёлғиз учратиб бирор нар-

са ундириб ё ушатиб олишни истаиди, ундириб-ушатиб олишнинг иложи бўлмаса, майли, ҳеч бўлмаса оғзига тупуртириб кетишни хоҳлайди: “Ҳўллаб қўйсангиз бас, хўжайин!” Ҳўллаб қўйишни ҳам иложи бўлмаса, майли, қараб қўйсин — кўзлари билан имо-ишора қилсин; ахир бизнинг ҳам бошқалардан кам жойимиз йўқ-ку!

Ўзим Кремлда ишлаб юрган кезларим зиёфатларга деярли бормасдим. Ваҳоланки, столим устида таклифномалар доим уюлиб ётарди. Беҳуда вақтимни совуришни истамасдим: еб-ичиш бўлса, дўстларим даврасида ҳам еб-ичишим мумкин. Қолаверса, мени Кремлга боғлаб қўйишган, ҳали ҳамма нарсага бемалол улгураман, деб ўйлардим. Улгураман, ҳаммаси олдинда. Гўё бирдан ойболта билан арқон кесиб ташланади, кема бандаргоҳдан узоқлашиб кетади, Кремлнинг қизғиш гиштлари бортдан ташқарида қолиб кетади. Ўзинг эса тўфон бўлаётган очиқ денгизга чиқиб қоласан. Қарда эканингни ҳам тузук-қуруқ билмайсан. Шу чоғ сени бировнинг ўрнига чақриб қолишади. Хурпайиб оласан. Лекин ҳозир хурпаядиган пайт эмас. Бўйинбогингни тақасан, чанг чиқармай айтилган жойга борасан. У ёқ-бу ёққа қарайсан, анча-мунча таниш-билишларни учратасан. Офарин, дарров янги шарт-шароитга мослашиб олишибди, қаёққа қадам ташлаш ҳам аниқ — йўналтирувчи куч борга ўхшайди. Аксарият азаматлар гўё ҳеч нарса бўлмагандек беғам, бепарво кўринарди, шундай кўринишга ҳаракат қиларди: ҳаммага қараганда ўзим таниб бўлмас даражада ўзгариб кетибман шекилли, деб хавотирга тушиб қоласан. Тез-тез еб-ичиб, маст бўлишга ҳам улгурмасдан жуфтакни ростлайсан. Тоғ-қу тап-тақир, аммо бегона. Узоқнинг донидан яқиннинг сомони яхши, дейдилар. Ҳа, тўғри, ҳикматли гапни аҳмоқ одам тўқимаган. Аммо ўша сомон ўзингники бўлса яхши, бировнинг сомони ҳам — бегона. Кремл майдонидан ўтиб келаётиб бирдан ўйлаб қолдим: интизор бўлиб турган шахсий аравалар ниҳоятда муҳташам кўринарди, чунки ҳамма-ҳаммаси хорижий маҳсулотлар эди. Гўё биз барча чет мамлакатларни ҳам ўзимизга қўшиб, босиб олган эдик, ўз мамлакатимизнинг ярмидан кўпроқ қисмини, қон ва тер эвазига қўлга киритилган ноёб қисмини бой бермаган эдик. Бизда туғилиш камайиб кетди дейишади. Бўлмаган гап! Ана, раҳбарларга бир қаранг: мамлакат худди сағри терисига ўхшаб ошлан-япти — кўнчиларнинг қўли-қўлига тегмай қолди. От сағридан, қўй бағридан. Яна айтадилар: отнинг ўлими — итнинг байрами. Итларнинг бирам кўпайиб кетганини айтмайсизми! Тагин ҳаммаси шахсий лимузинларда талтайиб юради. Москваликлар йўлларда қаторлашиб турган узун машиналар орасидан ўтишга ҳам қийналадиган бўлиб қолди: ориқлаш керак, жин ургур, ориқлагин, худди бепушт арвоҳдек бўлиб қолгин! Биз серпуштмиз, биздан тарқайдиган ит-ваччалар бутун мамлакатга етиб ортади!

Яна бир нарсага алоҳида диққат қилади: катта-кичик раҳбарлар зиёфатга ўзларининг соқчиларини ҳам эргаштириб келган, айрим соқчилар хўжайинларидан фарқли ўлароқ Сергей билан салом-алик қилишга асло уялмайди — зулмат соҳибларидан демократик тамоийилларини мерос этиб олгани шундоқ кўриниб турарди. Илгари Кремлда бунақаси кетмасди; суиқасднинг олдини олиш учун фақат бир кишининг ёнида соқчиси юрарди. Умуман, соқчи кимга бирктирилиб қўйилган бўлишидан қатъи назар, фақат бир кишини кўриқларди. Битта шахс кўриқланишга лойиқ кўриларди, бошқа чўянбой вассаллар эса пинҳона ёки ошқора равишда зарур бўлиб қолган заҳоти ҳибсга олинади. Албатта, ўша ягона Зот кўзлари билан ишора

этиб қўйса, мусибатдан қутулиб қолиш ёки кулфатга учраш мумкин. Зоти олийлари ягона нусха эди.

– Йа-ақ, илгари бунақаси бўлмасди, – дейсан ўзинга ўзинг ва Спасск дарвозаси томондан ўтиб ГУМ йўналиши бўйлаб яёв кетасан.

Ўша томонда сени хусусий “Бобик” кутиб турарди, иккинчи номи “Эчки” эди. Уни Ивановский тарафга ўтказишмасдан тўғри қилишган кўринади: Кремл ёнидаги ёпиқ майдонда турган муҳташам хорижий уловлар орасида у худди шарти кетиб-парти қолган “Аврора”-нинг тўнғич арвоҳига ўхшаб кўриниши мумкин экан.

– Йа-ақ, илгари бунақаси бўлмасди, – деб такрорлайсан насиҳатомуз оҳангда ўзинга ўзинг. Ниҳоят, Кремлдаги ичимликлар ҳамон сифатли эканлигига ишонч ҳосил қиласан...

Кўрган-кечирганларимни чўқинтирган онамга (кейинчалик унга ўзимча “модари соний” деб лақаб қўйиб оламан) очиқ-ойдин ҳикоя қилиб берсам, икки нарсага ҳайрон бўлиши турган гап эди. Биринчидан, қандай қилиб текин зиёфатни ташлаб кетиш мумкин?! Текин кафан бўлса, ўлмоқ керак деган мақолни эшитмаганмисан? Қайси аҳмоқ сени йўлдан урди? Маза қилиб кайф-сафо қилмайсанми?

Бу масалада модари соний ҳеч қандай янгилик яратмайди – эски ашулани такрорлайди, холос. Аммо иккинчи эътирози хийла мураккаб.

– Наҳотки, Кремлда бериладиган коньяк меникидан ҳам яхши бўлса? – деб модар узумдан тайёрланган ичимлик шишасини бир оз қисиб қўяди.

Ажаб, бир пайтлар Зоти олийлари ҳам хушбўй узум навидан (мускат) тайёрланган ичимлик шишасини худди шундай қисиб қўярди.

Хўш, модари сонийга мен нима деб жавоб қайтаришим лозим? Қани, ўзингиз инсоф билан айтинг-чи! Ўн саккиз ёшга тўлганимдан буён – яъни, тўлақонли фуқаро бўлганимдан буён қачон модарим билан учрашсам, бир хил кўринишда хайрлашув саҳнасига етиб келаман. Кампиршо уйдошларини кулбасидан ҳайдаб чиқаради. Уйдошларини десам нотўғри бўлар экан, ҳовлидошларини дейишим керак. Чунки кампиршо улар билан битта уйда эмас, битта ҳовлида истиқомат қиларди. Албатта, майда-чуйдаларини қолдиради. Негаки, майда-чуйдалари ёқимтой – уларни ҳайдаб бўлмайди. Аммо улар ҳам аста-секин вояга етиб, ёқимтойлар сафини тарк этади, уларнинг ўрнини ўзлари яратган майда-чуйда чурвақалар эгаллайди. Хуллас, ёт унсурлар кулбани тарк этгач, кампиршо печка ётоқхонасининг остиданми, устиданми, ишқилиб, бир гўрдан иккита “етти юзталик”ни чиқаради. Тушунган бўлсангиз керак, “етти юзталик” пул эмас, илгари ҳам, ҳозир ҳам “етти юзталик” пул йўқ. Қолаверса, бомба ҳам эмас. Булар шишалар. Булар модарим якка-ёлғиз ҳолда ҳеч кимга кўрсатмасдан тайёрлаган “коньяк” ҳисобланади. У ҳамон спиртли ичимликларга давлат монополияси бекор қилинмаган бўлса керак деб ўйлайди. Шу боис самогон аппаратини товукхонада сақлайди. Бағоят сифатли – гугурт чақилса бас, пов этиб ёниб кетади. Кампиршонинг фикрича, гугурт чақилган заҳоти пов этиб ёниб кетса, ичимлик бағоят сифатли бўлади. Эски “коньяк”ни тайёрлаш йўригини сир сақлайди, аммо сирнинг бир чеккасини очиб қўйган – қулогимга бундай деб шивирлаган:

– Эман пўстлогидан аралаштириш керак...

– Бизнинг Николада бир туп ҳам эман йўқ-ку! – деб ҳайрон бўлганман.

– Ҳеч нарсани сезмадингми? – деб онагинам кўзларини бир оз қисади.

– Нимани айтяпсиз?

– Ўзингникага ўхшамаяптими? – дейди хийла сукутдан сўнг.

– Ўзимникага?

Албатта, қўлбола ароқ ичиб юрган ҳар бир рус эркаги учун унинг ҳиди ҳам аллақачон ўзиники бўлиб қолган. Жин урсин, таниш бўлса-да, лекин ҳамма учун бир хил даражада қадрдон эмас-да! Кампиршо эса қувлик қилиб кўзларини қисиб, фақат ўзи биладиган сир-асрорни сенинг оғзингдан чиқариб олмоқчи бўлади.

– Сал-пал сезгандай бўлдим, – дейман мужмал қилиб.

– Бу ахир ўзингнинг қайрағочингни ҳиди-ку! – деб ёрдамлашиб юборади модари соний. – Ҳовлингдаги қайрағоч эсингдами? Унинг эмандан фарқи йўқ...

* * *

Ҳа-а, гап бу ёқда экан-да... Умуман олганда, чўлу биёбонга ўхшаган даштларимизда нафақат эман-болут каби ноёб дарахтлар, ҳатто қайрағочлар ҳам ўсмайди. Даштда эман ўсмаслиги ўз-ўзидан тушунарли бўлса керак. Дағал ўт-ўланлар, шувоқ, эрмон, янтоқ, қўйтикан каби ўсимликлар бор. “Тилла тиканак” деган ўсимлик ҳам учраб туради. Туплари ер бағирлаб, ерга ётиброқ ўсади: поялари унчалик йўғон бўлмайди, ёзнинг ўрталарига келиб устки қисми ҳурпайиб-дикрайиб қолади – қалин тикан қоплайди, тиканлари тиллоранг бўлади, жуда ёмон ачитади, кирган жойини қонатмасдан қўймайди. Ништарга ўхшайди. Ёз охирлаб боргани сари тиллоранг қуюқлашиб боради, тиконлари ҳам ўткирлашиб, қаттиқлашиб бораверади. Худди темирчининг ўчоғида тоблангандек қуёш остида пишиб етилади. Дастлаб, кўм-кўк гужумлардан иборат бўлади, кейин аста-секин тиллоранг тусга кираверади, олтиндан ясалган майда зира михларга ўхшаган тиканлари кўёш чарақлаб турган чоғларда кўзни қамаштиради. Кафтинг ҳам, товонинг ҳам, кетинг ҳам бундай тиканларга яқинлашмагани маъқул. Қаеринг яқинлашса, ўша жойингда қўшимча тешик пайдо бўлади.

Бу ерда қайрағочлар ўсмаслигига сабаб, ҳар ҳолда, дашт ҳисобланади. Ҳозирча (қачонгача?) Россия таркибида турибди, деярли Европа ҳисобланади бу жойлар. Бутун бошли қишлоқда фақат икки туп қайрағоч бор, холос. Иккови ҳам бизнинг ҳовлимизда, кулбамизнинг ёнида кўкариб турибди. Ҳовлимизнинг ичида эмас, кўчада – деразаларимиз қаршисида. Ҳовлимизда бошқа дарахтлар ҳам бор. Эгри-бугри бўлиб ўсган, тарвақайлаб кетган қари тут эса, ростдан ҳам, улкан эман дарахтига ўхшар эди. Чумчуқларга ўхшаб шох-шаббалари орасида кун бўйи йўқ бўлиб кетардик. Фадир-будур йўғон шохларига чўзилиб, қуртларга ўхшаб ёпишиб ётиб дам олардик, шохдан шохга бемалол сакраб ўтардик, пишган меваларидан маза қилиб еб тўйиб олардик. Тут пишиғига омон-эсон етган одам ўлмайди, деган нақл юрарди. Шу нақлда жон борга ўхшарди. Пармачак-маймунжон мевасига ўхшаш қоп-қора гудача мевалари асалдек ширин бўларди. Хушбўй, тотли. Узун-узун шохларидаги мевалари гаройиб маймунжонни эслатарди, осиеча мазаси эса гарқ пишган анжирни эслатиб юборарди. Одамлар шу пайтгача анжир меваси тутда пишадими ёки анжир дарахти ҳам борми, деб баҳслашиб юришади. Чумчуқлар билан чуғурчуқларни ёз бўйи шох-шаббалар орасидан ҳатто калтак билан ҳайдаб бўлмасди – улар косадаги қаймоққа тушиб олган қурбақадек маза қиларди; улар учун тут дарахти улкан, пахмоқ, бўжама тошган кўп оёқли қуртга ўхшаса керак. Ёгли ва ширин. Бу ширинлик

ҳайвондан тарқалаяптими ёки дарахтданми, билиб бўлмасди. Шу боис тут ипак қуртининг бирдан-бир озуқаси ҳисобланарди, энг меҳнаткаш ебтўймас қурт эса — ипак қурти деб аталарди. Бежизга тут ипак манбаи бўлмаса керак.

Ипак қурти силлиқ, нозик бўлади. Аммо тинмасдан тут барглари-ни ёйди, кеча-кундуз баргларни шитирлатиб фақат ёйди, ёйди, ёйди, ҳеч тўйганини билмайди. Ора-орада бир-икки кун ухлаб ҳам олади. Тут новдаларидан қуруқ чўп қолади, холос. Қора чумолига ўхшаган миттивой ипак қуртлари бир ой давомида катта кишининг кўрсаткич бармоғидек бўлиб етилиб тўяди ва ниҳоят, пилла ўрай бошлайди: оғзидан ипак толасини чиқариб ўзини-ўзи ипак кўрғон ичига қамаб қўяди. Сергей ўсмирлик чоғларида бола-бақрага қўшилиб ипак қурти учун тут барглари-ни териб келгани борарди: болалар новдалардан барглари-ни тескари сидириб, этак-фартуклари-ни, қоплари-ни тўлдириб қайтишарди. Кейин хотин-халаж барглари-ни қиймалаб, майда-майда қилиб чумолидан сал каттароқ бўлиб, оқаришиб қолган қуртлар устига сепиб қўйишарди. Бир замонлар Сталин бобонинг кўрсатмаси бўйича тутзорлар барпо этилади, руслар ҳам ипак қурти боқишга киришади. Чол-кампири-ларни ҳам уйларидан қувиб чиққан ва уйларга қурилган сўкчакларга ўзлари чиқиб жойлашиб олган ипак қуртлари кундан-кун семириб бораверарди, охири устига ташланган қуруқ шох-шаббага чиқиб олиб ипакдан ўзига тўқа тўқишга киришарди. Албатта, тўқа-кўрғон ичида қишлаб, гундакка айланиб, сўнг эрта баҳорда капалак бўлиб учиб чиқиб кетишни, уруғ қўйишни ният этиб қўярди. Николадаги ҳар бир уйга бемалол ўрнашиб оларди. Одамлар ўз уйларини ипак қуртларига бўшатиб берарди: дарҳол сўкчаклар қурилиб, муайян иссиқликни сақлаб туриш учун қўшимча печка ясаларди. Қуртлар чол-кампири-ларни ҳам бир четга суриб қўйиб, оиланинг асосий боқувчисига айланарди: сермеҳнат юмушларини амалга ошираётган чоғларида ҳатто инқиллаб-синқиллаётгандек бўларди. Қаранг, ҳаётда нималар бўлмайди: хунук бир махлуқ қошларини қорайтириб, лабларини чапиллатиб хушбўй япроқлари-ни ямламай ютаверади, охир-оқибат ундан-да бебаҳо бир нарса яратади — ипак пайдо бўлади. Бир нарсага эришмоқ учун бир нарсадан воз кечишга тўғри келади.

Оқ тутлар ҳам бўларди. Меваси майдароқ бўлса-да, лекин жуда ширин туюларди, ширинлигидан тилни ёраман дерди. Меваси кўп бўлмасди, мазаси ҳам қора тутниқидан фарқ қиларди. Ундан узум мазаси келмасди. Оқ тут япроқлари билан озиқланган қуртларнинг ипаклари сифатлироқ бўларди. Оқ тут арзанда нав ҳисобланарди. Шўх болалар оқ тутларнинг устидан тушмасди.

Акациялар ҳам бор эди. Ҳовлимизда ўсган бошқа мевали дарахтларни кўрмаганман. Қишлоқ хўжалиги соҳасида одамлардан ундириб олинадиган солиқлардан қутулиш учун барча мевали дарахтлар — боғроғлар болта билан чошиб ташланади. Лекин бошқаларда мевали дарахтлар бор эди. Фақат ҳеч кимда қайрағоч йўқ эди. Биздагина бор эди қайрағоч. Қайрағочлар деразамди рўпарасига экилган, хонамдаги икки дераза орасига қўйилган аскарний темир каравотимдан бошимни кўтариб ташқарига қарасам бас, кўзим биринчи бўлиб қайрағочларга тушарди. Мўъжазгина бўлса-да, гўштдор, тунукага ўхшаган қаттиқ япроқлари эрталаб чапак чалиб мени кутиб оларди, осмони фалакка туташиб кетган учлари деразамдан кўринмасди. Бош чайқаб, шўхлик қилиб қайрағоч бўйлаб сочилиб кетган тангачаларни томоша қилардим — япроқлари қуёш нурида ҳақиқатан ҳам балиқ

тангачаларига ўхшаб ярқирарди. Мен қайрағочга бўйлашиб катта бўлаётганга ўхшардим. Кечалари қайрағочлар одатдагидан каттароқ кўринарди. Агар тунда икки дераза орасида жойлашган каравотимдан туриб ташқарига қарайдиган бўлсам, кўпикка ўхшаб мавжланиб шитирлаётган дарахтга кўзим тушарди, синчиклаб қулоқ солсам шовшув этган товуш эшитиларди. Қайрағочларнинг маҳзун товуши юлдузларга ўрлаб кетарди. Янглишмасам, шамол бўлмаган тунларда денгиз ҳам худди шундай шовшув этиб турса керак. Майин шовуллаш бизнинг уйимизни чулғаб оларди, гўё шовқини билан бизни ҳимоя қилаётгандек туюларди.

Улар менга жуда улкан бўлиб кўринмасди. Эсимни таниганимдан буён танасини бемалол қучоқлаб олишим мумкин эди, танасига қучоғим етарди. Эҳтимол, қайрағоч билан бирга ўсаётганим учун шундайди? Қадди-қомати жуда келишган, кўркам эди. Бошидан осмонга қаратиб — чўққига томон тортилаётгандек кўринарди. Осмонга ўқталиб турган қотма тебрангичга ўхшарди. Бир жуфт тебранма кафттир. Улкан, сербарг. Шохлари битта танадек яхлит кўринарди — олисдан қаралса, қора қарагайга ҳам ўхшаб кетарди. Танаси ниҳоятда сезгир эди — аёл танасини эса солиб юборарди: ҳар қандай эркалатишга дарҳол жавоб қайтаради. ?ир этган шабада эсиб ўтса ёки пир этиб шохига чумчуқ қўнса бас, энг теппасигача баралла шитирлаб чайқалиб қўярди. Баҳор чоғлари онда-сонда тўпгул пайдо бўларди, заранг гулига ўхшарди, аммо нима учундир биз уни мастгул дердик. Танасига маҳкам тирмашиб олгани, қўйиб юборса дўмбалоқ ошиб тушадигандек қўрқоқ бўлгани учун уни мастга ўхшатардик, шекилли. Мастгул дердик, вассалом! Чамамда, шу ном модаримди диққат-этиборини ўзига жалб этади. Ҳозир ўйлаб кўрсам, бизнинг қайрағочларимиз анча ёш экан, мендан бир-икки ёш катта бўлса керак. Яқинда Чуй водийси бўйлаб саёҳат қилиб юриб учратганим қайрағочларни кўриб билдимки, улар улғайса жуда ҳам катта бўлиб кетар экан. Шу қадар катта бўлар эканки, бизга кўриниб турган осмоннинг ярмини бемалол елкасида кўтариб турадиган бўлар экан. Менга айтишларича, қайрағоч оёғини осмонга кўтариб турадиган тескари дарахт экан. Агар ўнглаб қўйилса, илдизлари тарвақайлаб, шох-шаббаларидан ҳам баландроқ бўлиб кетар экан. Чуқурлик билан баландликнинг ўрни алмашиб қолган: мен қачонлардир уйқусираб қилган ишим каби ер билан осмонни қайрағоч ҳам алмаштириб қўяди.

Илдизлари қанчалик чуқур кетишини аниқ билмайман-у, лекин бизнинг ерларимизда сув ҳатто нефтдан ҳам пастроқда жойлашган. Ягона артезиан қудуғимиз жарликда бўлиб, бир жуфт дизел мотори кучаниб, валлоҳи аълам, Американинг остидан бебаҳо намликни аранг тортиб олади. Бизнинг кулбамиз эса тепаликда жойлашган. Шу боис қайрағочларимиз сув билан эмас, нефт билан озиқланса-да ажаб эмас. Шунинг учун қачонки осмондан қор ёға бошлаганидан кейингина қайрағочнинг япроқлари тўкила бошларди. Бизнинг жанубий ўлкамизда фақат декабр ойининг охирларига бориб қор ёғарди. Демак, қайрағочларимиз деярли йил давомида ям-яшил бўлиб тураверарди. Афсуски, фақат йил давомида ям-яшил бўлиб турарди, асло абадий яшайдиган дарахтга ўхшамасди. Бу ҳақда кейинроқ батафсил фикр юритилади.

Осиёда ўсадиган улкан қайрағочлардан афзал томони шундан иборатки, ниҳоятда қаттиқ эди. Унга миҳ қоқиб ҳам бўлмасди; танасига бирорта темир буюм билан урсанг, жавобан ундан ҳам темир товуши эшитиларди. Хосатан, ҳукумат алоқасини таъмин-

лаб турган телеграф симёғочларига таёқ билан урилса, ундан гум-бурлаган акс садо қайтарди. Шундай товушни қайрағоч танасидан ҳам эшитиш мумкин эди. Ҳар қандай дарахт танаси тўқима-тола-лардан иборат бўлса, бизнинг қайрағоч толаси тўғри чизиқ бўйлаб териб чиқилмаган, балки эшилиб-буралган, худди мумланган ип ўрилиб-эшилгани каби бир-бирига чирмаштириб юборилган. Боз устига, тола ранги қорамтил-сарғиш, маллатоб тусда эди. Нефт рангига ўхшарди.

Таналари кулранг, эгри-бугри ёриқлари бор, атрофини пўстлоқ эмас, зирҳли бўғимлар ўраб — белбоғдек боғланиб олган, халақит бермаслиги учун пўсти ечиб ташланган, фақат зирҳ тишчалари қолган, холос.

Бундай “пўстлоқ” қўшилган коньяк қандай қувватга эга бўлиши мумкинлигини тасаввур этияпсизми? У шунчаки назар тушган заҳоти пов этиб ёниб кетиши ҳеч гап эмас. Кампиршо пўстлоқни қайрағоч танасидан қандай қилиб ажратиб олган экан?

Қайрағоч рўпарасида турган уйлар аллақачон бузилиб кетган. Афсуски, дастлабки зарарни ўзим етказганман. Онам вафот этишидан олдин қишлоқ марказига кўчиб ўтган эдик. Худо билади, онам қандай қилиб уй сотиб олишга яраша пул жамғарган экан, ақл бовар қилмайди. Аммо қишлоқнинг қоқ марказидан уй сотиб олганмиз. Бу ерда электр ҳам, радио ҳам бор эди. Мактабнинг рўпарасида жойлашган. Эски уйимиз ҳувиллаб қолади, аста-секин нураб тушаверади. Уни ҳеч ким сотиб олишни истамасди.

Уйни ҳеч ким сотиб олмагач, биз ўгай отам Василий Степанович Колодяжий билан маслаҳатлашиб уни бузмоқчи бўламиз. Уй қурилишига ишлатилган тахта-ёғочларни чиқариб олишга қарор қиламиз. Сувоққа ишлатилган сомон билан пахса девор кесакиларини янги жойга ташиб кетолмаймиз-ку, ахир! Тўғрими?! Тўсинлар, ромлар, эшик-деразалар, уларнинг ёндорлари, тепадорлари, кесакалар, қамишлар остидаги ёғочлар чиқариб олиниши лозим эди. Деворларни бузиб, ағдар-тўнтар қилиб ёғоч-тахталари чиқариб олингач, бирдан чўкиб, кўримсизгина харобага айланди-қолди. Худди ичидан жонини сугуриб олгандек бўлган эканмиз. Василий Степанович икковимиз аңча олдин ҳовлидаги улкан қари тутни арралаб кесиб олган эдик. Йил оғир келади, қиш қаттиқ бўлади, кўп қор ёғади. Қорахон исмли сигиримиз учун емиш ўрнида ва тутантириқ қиламиз, деб қишга ғамлаб қўйган похол ғарамига ўйинқароқ укам ўт қўйиб ёндириб юборади. Яхшиямки, ўзига зиён-заҳмат етмайди, кулбамиз ҳам батамом куйиб кетмади. Ўгай отам аввалги қонуний хотинларига алимент тўламагани учун қамоқ жазосини ўтаб қайтган пайтлар эди. Халоскор ўз оёғи билан кириб келади. Енгларимизни шимариб, икки дасталик катта арра ва болта билан куролланиб ишга киришамиз. Ўгай отам мажбурий равишда ўрмон кесиб ёғоч тайёрлаш ишларида қатнашавериб, бундай ишларнинг ҳадисини олган эди. Чап қўли билан ҳеч қийналмасдан арра тортарди, худди ўйнаб ўтирганга ўхшарди. Мен бўлсам, онамнинг пошнаси емирилган кирза этигини кийиб олиб, икки қўллаб арра дастасига ёпишиб шу кучансам ҳам, аррага қўшилиб ўзим ҳам нари бориб, бери келсам ҳам ишим унмасди. Терлаб-пишиб кетар эдим. Қиш бўйи тутдан тайёрланган ҳўл ўтинни ёқиб чиқамиз. Тутнинг йўғонгина белидан паст қисми бир четда думалаб ётарди. Икки кишининг қулочи аранг етарди: уни болта билан ҳам, пона билан ҳам ёриб майдалаб бўлмасди. Уни ўтин қилишнинг ўзи хийла бошоғриқ бўларди.

Тутнинг меваси кўкимтир-қора бўларди; сенегаллик ҳабаш қизнинг сўриб-сўриб ўпилган лабларига ўхшаб охир-оқибат қоп-қорайиб кетарди. Аммо учқун сачратиб чирсиллаб ёнаётган гўлаларнинг орқасидан вишиллаб тип-тиник кўзёшлари кўпиклашиб томчиларди, ундан негадир спирт ҳиди анқиб турарди.

Биз кўчиб кетганимиздан сўнг бошқа дарахтлар ҳам, ўсимликлар ҳам ўз-ўзидан қуриб қолади. Чамаси, одамзод йўқолиб кетса, ер юзида итлар ҳам қирилиб кетса керак. Биз қайрағочларга тегмадик. Кесгани қўлимиз бормади, раҳмимиз келди. Уни икки дастали арра билан арралаб бўлмасди, унга “Дўстлик” номли улкан механик арра зарур, лекин ундан ҳам ўт чиқиб ёнғин бошланиб кетса ажабланмаган бўлардим. Уй аста-секин нураб, илма-тешик бўлиб қолди; худди қарама-қарши тарафда ўттиз учинчи йилдан эсдалик бўлиб қолган харобалар қандай йўқолиб кетган бўлса, уйимизнинг қолдиқларини ҳам гўё ер ютиб кетади. Хотирамдан ҳам ўчиб кетади. Қайрағочлар эса кўкка бўй чўзиб тобора ўсиб-улғаярди, тангачаларини кўз-кўзлаб гир этиб шабада эсан заҳоти чапак чалар эди. Узоқ йиллар давомида уй харобаларини, сўнг хароба ўрнида пайдо бўлган тепаликни, охирида чўкиб қолган қабрларни эслатадиган дўнгликларни қайрағочлар қўриқлаб туради. Хув олисдаги адиртепадан ошиб ўтганим чоғда кўзга ташланадиган қайрағочларимга қараб, Никола қишлоғининг энг баланд нуқтасида жойлашган кулбамиз ўрнини дарров билиб олардим.

Болалик деб аталмиш жаннат боғининг дарвозаси шунда кўринарди.

Бир сафар улар турган жойида кўринмай қолади. Нигоҳим уфқ бўйлаб югуради, ерга қадалиш учун қозиқ қидираман. Ҳозир қишлоғимизда ўт ичида қолган бутун Кавказдан кўчиб келган одамлар жуда кўп. Илгари улар “қочоқлар” деб аталарди, аста-секин босқинчиларга ўхшаб боряпти. Билмайман, эҳтимол, бирортаси “Дўстлик” деб аталмиш механик аррани топган, шекилли. Қарда биродарлик бўлса, ўша жойда “дўстлик” ҳам бўлади-да! Балки, ўзимизнинг эски одамлар кўзига дашт ўртасида осмонга қараб интилаётган бир жуфт дарахт хосиятсиз кўриниб кетгандир?!

Хуллас, кесиб олишади, майда-чуйда қилиб ўтинга айлантиргунча роса қийналишади. Тўнкалар устида ҳамон ўтмас арра тишларининг излари кўриниб турибди. Худди тишлаб-тишлаб узиб олинганга ўхшайди. “Дўстлик” топилган бўлса-да, аммо яхшигина мисранг топилмаган кўринади. Агар мисранг бўлганда тўнка остига битта учини тикиб туриб, остига гўла қўйиб кўчириб олиш мумкин эди. Ҳозир эса тишлар остида синиқ жойи қолгандек ён атрофидан бачки чиқаряпти.

Иккинчи онам мендан ҳам баттар жиғибийрон бўлади. Чунки кўпдан буён икки туп қайрағочни бўлажак “уй-музей”нинг ажралмас қисми деб билар эди. “Музей”нинг ўзи қайрағочлар турган жойдан энг камида уч-тўрт чақирим нарида бўлиши ҳам кампирни унчалик қизиқтирмасди. Аслида, у мени чўқинтирмасдан “Ясная Поляна” деб аталмиш улкан боғ-роғлар соҳиби бўлмиш Лев Николаевич Толстойни чўқинтириши лозим экан. Ҳақиқий уй-музей – қўриқхона қанақа бўлишини унда кўрарди.

Демак, у мен туғилиб ўсган уй харобалари устида ёдгорлик бўлиб қолган қайрағочларнинг пўстлоғидан кўчириб олиб, “мастгул”ни ўзи тайёрлайдиган ичимликка аралаштирар экан. Мен ундан икки қадаҳ ичганимдан сўнг узум уруғининг куйиндисини сезардим. Модари соний қишлоғимизда биринчилардан бўлиб томорқасида узум етиштира бошлайди. Бизда экин-тикинларни суғориш учун ҳеч қачон оқар

сув бўлмагани учун узумлар сап-сарик бўлиб пишади, жуда ширин бўлади, лекин камсув бўлади, ширинлиги тилни ёраман дейди — таркибида қанд кўплигидан ундан шинни тайёрлаш ҳам мумкин.

Хуллас калом, русларнинг “чача”си — гуржиёна қўлбола коньяги шу йўсин дунёга келади. Аҳолининг турмуш даражаси тобора тубанлашиб бораётганига ҳамоҳанг равишда онагинам мукамалликка интиларди. Бизни жарга қараб итаришади, биз бўлсак бошмалдоғимизни икки бармоқ орасидан чиқариб кўрсатиб: “Лақиллатиб бўпсан, аблаҳ!” деб бошқа тарафга йўл оламиз. Газак ўрнида уч литрлик шиша банкага солиб консерва қилиб қўйган қип-қизил тарвуз нимталарини тавсия этади. Худди ўшандай банкларда хушбўй узумларни ҳам шингил-шингил қилиб консервага айлантириб сақлаб қўйган бўлади. Ҳаёт ёмонлашиб боргани сари газаклар хилма-хил бўлиб яхшиланиб борар экан.

Коньяк қанча кўп турса, шунча қувват олади. Боз устига, илгари унга пўстлоқ аралаштирилган бўлса, энди тўнқадан кўчириб олинган пайраҳа аралаштирилади. Ҳали навбат қайрағоч илдизига ҳам етиб борадими, ким билсин. Аммо йигирма-ўттиз йилдан буён тўнқалар қилт этмасдан турибди, гўё пастдан озиқланаётганга ўхшайди. Илдизлари ниҳоятда бақувват бўлса керак, ростдан ҳам ер остидан озиқланади, сўнг озуқасини томирлар орқали тўнқанинг тепа қисмига ҳам етказиб беради. Ҳали батамом қуриб битмаган, тўнқада ҳаёт нишонаси бор — томирлардан инсонпарварлик ёрдамлари пешма-пеш етказиб бериляпти; дўст-душман қўлидан келганча кўмак беряпти, кўмаклашяпти...

— Сен бошқача ёзгансан. Васька ундай қилмаган, — деди у ғамга ботиб.

Биргаликда Васькани эсладик. У яна мендан ўпкалади. Мен серқирра стаканни тўлдириб марҳум хотираси учун қадаҳ кўтардим. У фақат стакан четига лабини теккизиб, лабларини чапиллатиб стаканни ўриндиққа қўяди.

— Ўша воқеа Митьканинг бошидан кечган эди...

Митькани ҳам эсга оламиз.

Кампиршо моҳиятни инкор этмайди, фақат масалага аниқлик киритади.

Катта опаси Лида ёшлигида худонинг балоси бўлган: дашт унга торлик қилиб қолади, у қўриқ ерларни ўзлаштиришга отланади. Фақат шундай йўл тутиб қишлоқда паспорт олиш мумкин эди. Кимнинг қўлида паспорти бўлса, у эркин қуш ҳисобланарди. Эркин қушдек ҳаёт кечирган Лида ҳам оламдан ўтиб кетган. Худо раҳмат қилсин.

Кампирнинг акаси Михаил ҳам оламдан ўтган. Жойи жаннатда бўлсин.

Гарчи кампир аниқлик киритган бўлса-да, лекин Васьканинг ўзи мен томондан йўл қўйилган адабий бўҳтон тўғрисида лом-мим демайди. У билан ўлимидан сал олдин кўришган эдим.

Оламдан ўтиб кетган яна жуда кўп одамларни эсладик.

* * *

Қариндош-уруғларимнинг яна бир ўзига хос хусусияти шундан иборатки, улар тўп-тўп бўлиб ётади. Ҳаммаси йирик, катта-катта, қудратли бўлади. Лекин негадир узоқ яшамайди. Аҳён-аҳён истиснолар учраб қолмаса, ҳеч ким узоқ умр кўрмайди. Ўзимча тасаввур

қиламанки, уларни хотинлар эмас, бевосита захкаш она ер дунёга келтирган бўлса керак. Тўлғоқ чоғида она ер ҳам ниҳоятда қийналган бўлиши табиий: ҳаммаси ёшлигидан пешанаси кенг, елкадор бўлади. Бироқ, ёруғ дунёда негадир узокроқ ушланиб қолмайди. Аммо, ҳамма нарсага улгуришади: урушда қатнашади, ҳарбий хизматларини адо этади, Ватан олдида тўпланиб қолган оғир бурчларини ҳам эсдан чиқаришмайди; нима учундир ўша бурчлар ҳали улар дунёга келмасидан пайдо бўлиб, йиғилиб туради, қадоқ бўлиб қорайиб кетган бўйниларида бир нечта бўйинтуруқ осилган бўларди. Меҳнатдан бошлари чиқмасди, меҳнатдан бош кўтаришмасди. Бироқ, фақат бир нарсага — кексалик гаштини суришга деярли ҳеч ким улгурмасди. Бештадан, олтитадан ака-ука, опа-сингил бўлади, бир айланиб келиб қарасанг — худди тўкилиб-тўкилиб тамом бўлган тишларга ўхшаб битта ёки иккита қолган бўлади. Яна қайтараман, ваҳоланки, бу халқнинг илдизи бақувват, ўрмондек қалин — қурилишбоп. Ўсиб-улғайиб қаторга қирадилар, оёқларида мустаҳкам туриб олишади, энди ўзларидан кўпайиб, ували-жували бўлиб, ён-верларида ўрмончалар ҳосил қилса керак деб ўйлайсиз.

Бирпасда ҳаммаси чиппакка чиқади.

Хўп-па! Томорқани бир марта айлангунча вақт кетмайди, шундоқ бурилиб қарасангиз — эҳ-ҳе, бояги куч-қудратдан, табиат ато этган қўркамликдан ном-нишон қолмаган бўлади, ҳаммасини ер ютади. Бир замонлар сон-саноксиз бўлган қудратли қариндош-уруғларим боғлам-боғлам бўлиб мозорларнинг совуқ бағрида чириб, чириндига айланиб ётибди.

Одам қандай қилиб ўз халқини шу кўйга солиб қўяди? Уни оғир-оғир боғлам этиб боғлайди, гўёки руҳий ҳужумга олдиндан тайёрлаб қўяди, сўнг чалғи билан ўраб ташлангандек йиқилаверади, йиқилаверади, орқага ўгирилиб қарашга зўрға улгуриб, қўнғироқдек товушда охириги марта қичқириб қолади:

— Онажон!

Ишончим комилки, қариндошларим бу қадар кўзга яқин, йирик, қайсар, тап тортмас бўлмаганда қисмат ҳам, Ватан ҳам уларга хайрихоҳ бўларди. Ажаб-ажаб, сиёсий тузум ўзгаради, ижтимоий муносабатлар қайта қурилади, мамлакат раҳбарлари янги бўлади, аммо қариндошларимга муносабат деярли ўзгармайди. Биз билган Ватан жуда қатъиятли, тошдан ҳам қаттиқ. Айниқса, юзини биз томонга қаратса борми, қамчисидан қон томади, афт-башараси ҳам ниҳоятда ёвузлашиб кетади.

Деҳқонлар қул бўлган — крепостной ҳуқуқ бекор қилинмаган даврларда биз Моршан томонлардан қочиб келган эканмиз. Тўғрироғи, ажлод-авлодимиз орасидан битта довурак чиқиб Кавказ остонасига — Нўғой даштига қочиб келади. Борини беради, лекин эркини қўлдан бермайди. Бу йўлда ўлимдан ҳам қайтмайди. Қўлга тушмайди, ҳеч ким уни танймайди, балки исмини ўзгартирган бўлса ҳам ажаб эмас — исми ўзгартириш ҳам қонимизда бор. Биттаси Мусо ҳожи деган туркман князининг сурув-сурув қўйлари боқиладиган ўтлоққа келиб қолади. Чорвадор бой Маккаи мукаррама, Мадинаи мунаввара шаҳарларига бориб ҳаж зиёратларини адо этиб қайтган, шу боис исми шарифига “ҳожи” унвони ҳам қўшиб айтиладиган бўлган эди. Маҳаллий аҳоли Мусо ҳожини “туркман” деса-да, аслида, ўзи қадимий турклардан — Чингизхон замонидан буён Кавказда истиқомат қиладиган жанговар халқ вакилларида бўлса керак. Рус подшоси Мусо ҳожини полковник унвонию ҳарбий кийим-бош билан тақдирлаган бўлиб, узоқ йиллардан буён зотдор Ахалтекин отларини император хонадо-

нига мунтазам етказиб бериб тургани учун зоти олийлари томонидан миннатдорлик билдирилган эди. Бу томонлардаги дастлабки автомобил ҳам ҳожи оиласида пайдо бўлади. Болалик чоғларимда ўша ярқироқ лимузин тўғрисидаги афсонани мен ҳам эшитиб қолганман; одамлар бўлган-бўлмаган гапларни бир-бирига айтиб юришарди. Энг яқин темирйўл станциясидан машинани ҳўкизларга судратиб келтиради. Машина қимматбаҳо тобут каби қоп-қора, капоти остида мой сачраган тўртта цилиндри бор, моторида шайтон яшириниб ўтирар эди. Ўша шайтон яқин келажакда ташқарига чиқиб кетиб мисли кўрилмаган мусибатларни одамлар бошига ёғдиради. “Шўримизга шўрва тўкилди!” деб фарёд кўтаради кейинчалик оломон. Оқ подшонинг зулми остида кўрган кунлари холва бўлиб қолади. “Оқ итдан кўра, оғайни, қора ит қопағон бўлади”. Узоқни кўра оладиган айрим рус мулозимлари ўзларини четга тортади. У қавмдошларини ўзига яқинлаштирмасди. У улар кўй подаларидан ёки от уюридан берига келмасди, Узоқроқ юришарди. Файридинлар ёса унга сиғинарди, фақат Мусо ҳожиға қараб чўқинишмасди, холос. Айрим онги паст одамлар ҳеч кимға кўрсатмасдан чап елкасидан ошириб тупуради: менга тегма! У пайтларда одамлар қибла қолиб, капотларға қараб сажда қилиши мумкинлигини ҳеч ким хаёлиға ҳам келтирмасди. Ваҳоланки, келажакда жуда кўпчилик халқ, эътиқодидан қатъи назар, қимматбаҳо машиналарға сиғина бошлайди. Айниқса, кичик халқларнинг вакиллари энг қимматли машиналарни бошқаришни ҳаётдаги бирдан-бир мақсад деб билади.

Мусовой машина ҳайдовчисини овора бўлиб шаҳардан олдириб ўтирмайди. Буғ билан ишлайдиган ўзига қарашли тегирмон бор эди; ўша тегирмон “локомобил” дейиларди. Хуллас, ўша локомобил бошқарувчисига машина ҳам ишониб топширилади. Биринчи бўлиб машина рулиға ўтирган ўша шоввоз бизнинг аждод эмасмикан? Машина воқеасини икки қорин нари бувижоним оғзини кўпиртириб ҳикоя қилиб бериб ўтирарди. У ўша ҳикояни ўзининг бувисидан эшитган экан. Эски кампир ҳам воқеа тафсилотларини кимдандир эшитган бўлса керак. Одатда, ноёб воқеалар оғиздан-оғизға кўчиб, қўлдан-қўлга ўтиб юради, охири афсонаға айланиб кетади. Тубсиз қудуқдан сув тортиб олиш учун ҳам челак-пақир қўлма-қўл қилиб гоҳ пастға, гоҳ юқорига узатилади: мен ҳам қудуқдан чиқарилган сув билан оғзимни ҳўллаб олганман. Исқирт моторсоз усти очиқ араваға (демак, “тобут”нинг қопқоғи очиқ бўлган экан) чиқиб ўрнашиб ўтиради, бирдан қаттиқ газ беради: томошаға ўч одамларнинг юраги ёрилгудек бўлади. Хизматкорлар, деҳқонлар, жориялар ва майда-чуйда ҳайвонлар, кўй-кўзилар, эчки-улоқлар, парранда-даррандалар, бузоқ, ўрдак, гозлар, пешанасида тожи бор “шоҳбекач” деб аталадиган фаройиб товуқлар — хуллас, ҳамма-ҳаммаси ҳар томонға тумтарақай бўлиб кетади. Машина аста-секин жойидан кўзғалиб қишлоқ кўчасига чиқади. Одамлар ҳам изларига қайтади. Уй ҳайвонларию парранда-даррандалар ҳам одамларға эргашади. Кўча-кўйда шовқин-сурон кўтарилади. Машина мўрисида куюқ тутун буруқсиб осмонға кўтарилади, мотор товуши кулоқни қоматға келтиради, шовқин-сурон ҳам тобора кучайиб бораверади. Битта княз бўлаётган воқеаларни кабинетидеги гумбаз кўринишидаги деразаси ёниға келиб кузатиб турарди, оғзи ланг очилиб қолади, устиға устак, деразараҳида турган ёронгул экилган гултувакни туртиб кўчаға тушириб юборганини ҳам мутлақо сезмайди. Асаби ниҳоятда таранглашган, нима қилаётганини ўзи ҳам билмасди.

Энди авомнинг аҳволини ўзингиз тасаввур этиб кўраверасиз!

Жўнгина “Мусо ҳожи” деб аталадиган қишлоқ аҳли дастлаб тўрт кишилик, буклама соябонли аравани кўриб ҳар томонга қараб қочади, кейин ҳовуридан тушиб ҳамма изига қайтади. Кўришса, оташарава одамларни еб қўймас экан. Рулни бошқариб бораётган моторсоз қишлоқни бир айланади, икки айланади – қайта-қайта айланаверади. Кейин маълум бўлишича, моторсоз оташаравани қандай қилиб ўт олдиришни, қандай бошқаришни билар экан-у, аммо қандай тўхта-тишни билмас экан. Ҳаётини хавф-хатар остида қолдирган қанча-қанча маслаҳатчилар машина орқасидан қичқариб, ақл ўргатиб югуриб юришарди. Бош-кетини йўқотиб қўйган шўрлик моторсозга қараб ҳар хил турдаги зотдор итлар кўпроқ ҳурар эди: галалашиб юрган сақлар орасида қўй подани кўриқлайдиган эшакдек келадиган кўппаклар ҳам, ҳожининг келинлари уйларида эрмак учун боқадиган кичкина лайчалар ҳам, хонаки тозилар ҳам бор эди. Бечора келинлар кучукларини кўтариб олиб машинанинг орқасидан югуриб юришарди.

Ниҳоят, моторсоз рулни усти ёпиқ хирмон томонга қаратиб буради: занжирларини шарақлатиб айланаётган улкан тишли темир гилдираклардан маслаҳат сўрамоқчи бўладими ёки бошқа нарсани мўлжал қиладими, ишқилиб, иш жойи томон бораверади. Яқин атрофда шундан бошқа техника воситаси йўқ эди. Буни қарангки, буғ билан ишлайдиган тегирмон ёрдам бериб юборади! Бир неча тонна келадиган темирдан иборат жонсиз қурилма бўлса-да, аммо раҳм-шафқат нима эканини билар экан. Чамаси, кўнгил деган нарсаси бор, шекилли. Хирмон ёнида бошоқлари янчиб олинган похол ғарами тоғдек бўлиб уюлиб ётарди. Автомобил тўғри бориб ғарам ичига кириб кетади. Худди жуда кучли портлаш рўй бергандек ғарам ҳар томонга сочилиб кетади. Жон-жаҳди билан ҳураётган итлар ҳам, одамлар ҳам бирпас турган жойларида қотиб қолади, ҳеч кимдан сас-садо чиқмайди. Худдога шукрки, портлаш ҳам, ёнғин ҳам содир бўлмайди. Машинани ғарам кўмиб юборади, ҳеч нарсаси кўринмасди. Орадан хийла вақт ўтгач, ғарам орасидан йўтал ва чучқурик товуши эшитилади ва худди олмадан чиқаётган қуртдек билтанглаб омадсиз ҳайдовчи чиқиб келади. Оғзига сомон кириб кетганми, чанг-чунг кирганми, нима бало, тинмасдан тупурар эди.

Оғиздан-оғизга ўтиб келган афсона унчалик қизиқ эмас, унда кескин воқеалар рўй бермайди. Кўпроқ тушга ўхшайди. Шартли рефлекс ўзини кўрсатган деса ҳам бўлади. Ўша воқеа бошқа жойда – асосан руслар яшайдиган қишлоқда содир бўлади. Қариндош-уруғларим кейинчалик бошқа қишлоққа кўчиб ўтади. Тақдир тақозоси билан, ўзим ҳам янги қишлоқда туғилганман. Биринчи воқеа рўй берганидан сўнг орадан анча вақт ўтиб кейингиси содир бўлган. Эҳтимол, Мусо ҳам худди Юсуф алайҳиссаломга ўхшаб жуда узоқ умр кўрадими ёки ундан қолган авлод вакилларидан бирортаси тарих саҳнасига чиқадими, у ёғини Худо билади. Балки, бизнинг даштимизда пайдо бўлган дастлабки хорижий маркали машина халқ хотирасида ўчмас из қолдиргандир? Ўша воқеа сабабчи бўлиб ўн тўққизинчи асрнинг етмишинчи ва йигирманчи асрнинг бошларида мана шу даштда бизнинг қишлоғимиз пайдо бўлган, шекилли. Қишлоқнинг биринчи номи Безғалдоқзор деб аталган. Кейинчалик Никола номи оланган. Безғалдоқ – қушнинг номи, аммо негадир унга “зор” қўшимчаси қўшилиб жуғрофий атама ясалади.

Нега бундай бўлган?

Нима бўлганини чол-кампирлардан ўзим ҳам эшитганман.

Бир оқшом бизнинг Никола қишлоғимизга бир жуфт юлдуз аста келиб кўнади.

Ёзда рўй беради ўша воқеа. Кечга яқин, қоронғи тушиб қолай деганди. Подадан мол-ҳол қайтади, сигир соғиб олинади; кун бўйи дикир-дикир сакраб ўйнаб юрган бола-бақраю кўзичоқлар ҳам санаб-санаб уйга, бостирмага киритилади. Қишлоқ уйқуга ҳозирлик кўрарди. Бирдан қишлоқнинг бир чеккасидан нариги томонига қараб гала-ғовур, ғулғула ўрмалаб ўтиб кетади. Тепаликда ярқираган олов кўринади, икки жойда осмони фалакка олов ўрлайди. Бир нечта кулбадан ташқарига чиққан одамлар осмондан тушган олов тўпламини ўз кўзлари билан кўради. Айнан тепаликда кўринади оловлар. Тепаликдан кейин йигирма чақирим нарида сурув-сурув қўй подалар худди тошқинга ўхшаб бостириб борадиган овул ҳам бор эди. Номи русча эмас, Зармат деб аталарди.

Кечалари гулхан кўриниши янгилик эмас. Никола атрофларида чўпонларнинг кўплаб қўра-қўтонлари бўлиб, чорвадорлар муваққат кўналга тикиб кечаси тунаб қолиши мумкин эди.

Бироқ, тепаликда турган олов ҳаракат қилади — юрар эди.

Ёз оқшоми қишлоқни аллақачон чулғаб олган, пода кетидан кўтарилган чанг-тўзон аста-секин ётган эди. Худди оғиз сутига ўхшаган, хом сурпдан кўйлак кийиб олган чақалоқларни ҳам эслатиб юборадиган олов атрофни ёритиб аста осмондан тушиб ерга кўнади. Кўриниши оғиз сутига ўхшарди — гўё кўпириб тургандек кўринарди; оқиш-кўкимтир тусда эди. Шўх-шодон қийқираётган чақалоқлар мисоли аста-секин ҳаракат қилади. Олов юрар эди. Сас-садо чиқармасди, саркаш, худди юзиб кетаётганга ўхшарди. Дафъатан одам қандайдир ширин туш кўряпман деб ўйлаши ҳам мумкин эди. Иккита пуфак, баъзан атмосферани текшириш учун ҳавога учуриб юбориладиган юмалоқ шарлар осмони фалакдан айнан Безғалдоқзорнинг бошига келиб кўнади. Қишлоқнинг Безғалдоқзор деб аталлишига сабаб — бутун атроф жавонибда фақат шу қишлоққа яқин дўнгликларга келиб ёз ойлари жуда чиройли, оқбадан безғалдоқ деб аталадиган қушлар ин қуради ва шу ерда бола очар эди. Сўл тарафда, ўн чақиримча олисликда яна битта қишлоқ бор бўлиб, унинг номи Дудакзор эди. Чунки у ерга бошқа бир дашт паррандаси — қориндор, оғир-вазмин кўчманчи ғоз — дудаклар ин қуради. Безғалдоқ — осмон қуши бўлса, дудак сувлоқ ерни яхши кўрарди. Безғалдоқзор одамлар орасида ҳам Безғалдоқзор дейиларди, аммо Дудакзорни одамлар Тентакзор деб атарди. Зеро, рус тилида “дудак” сўзи билан “дурак” сўзи бир-бирига қофиядош эди. Дудакзор қаерда деб сўрасангиз, одатда, одамлар чаккасини қашлаб хийла ўйланиб қоларди — ҳадеганда Тентакзорнинг ҳақиқий номи Дудакзор эканини эслаб олиш андак мушкул эди. Вилоят ҳокимлигида хизмат қиладиган котиб мастлигини ҳеч кимга билдирмаслик учун зўр бериб қишлоқ номини тўғри ёзмокчи бўлади, аммо барибир “дэ” ўрнига “рэ” ҳарфини ёзиб кўйганини ўзи ҳам сезмай қолади. Сезган пайтида эса кеч бўлган эди. Шундай қилиб, Тентакзор аҳолисини тентаквойлар дейишарди. Баъзан тентак ёки тентакча ҳам дейишарди. Лекин тентакхон деганини ҳеч эшитмаганман. Менимча, ёш болалар, катта кишилар тентак бўлади, аммо хотин-қизлар Тентакзорда яшаса ҳам соғ бўлади, шекилли.

Ахир, уларни оқилу донолар деб ҳам бўлмайди-ку, тўғрими?! Агар шундай десангиз борми, бизни масхара қиляпти дейишиб баттар хафа бўлишади.

1905 йилда қўшни қишлоқларда бир вақтда халқ қурултойи бўлиб ўтади. Безғалдоқзор аҳли, бизгача етиб келган расмий ҳужжатга ишоннадиган бўлсак, ҳукуматдан ўз қишлоқларини Никола-Александровка деб қайта номланишига рухсат сўрайди. Авлиё Николай Кушод шарафига шундай ном танланади. Ўша пайтлардаги подшо ҳам авлиёнинг адаши эди. Устига устак, шу подшонинг отаси ерсиз батрақларга Катта Кума бўйларига қўчиб келиб, уй-жой қилишга ижозат берган. Ўзларига ўзлари мусибат сотиб олишади. Орадан чорак аср ўтгач, большевиклар ёт унсурларни оқ подшонинг олқиндиси бўлган Никола-Александровка қишлоғига бадарға қилмаса, яна қайси гўрга гумдон қилиши мумкин?!

Қўшнилари эса ўзларининг қурултойида аҳмоқлик намунасини эмас, расмона ақл-идрок соҳиби эканликларини намоён этади.

“Бизнинг қишлоғимиз Дудакзор деб аталади (кўриниб турибдики, ҳокимиятнинг ўша котиби аризани уч марта қайта кўчириб ёзишга мажбур қилинади, агар тўғри ёзмаса, қурултойдан сўнг “сомон тўйи” уюштириб расво қиламиз, деб қўрқитишади, шекилли). Бу номни эшитиб айрим назари паст қўшнилари бизни мазах қилади, жигимизга тегади. Шунинг учун қишлоғимизга Янги Романовка номини беришимизга зоти олийларидан ижозат сўраймиз...”

Хуллас, подшога жамоа номидан илтимоснома жўнатилади.

Этибор берган бўлсангиз, нолойиқ лақаб тилга олинмайди. Ўзинг ўйлаб топ! Бироқ, ўзлари зоти олийларининг қулоғию кўзини, ҳатто нигоҳини ҳам нолойиқ сўз билан булғамайди. Усталик билан нозик номни четлаб ўтадилар.

Хўш, энди тентак деб бўладими? Улар сўз устаси экан-ку! Гоголю Белинскийлар ҳам шулардан чиққан бўлса, не ажаб!

Аслини олганда, сўз усталари ҳар доим сал-пал аҳмоқроқ бўлади. Чунки мамлакатдаги бошқа аҳмоқларни доим ҳимоя қилиб, улар учун кўкрагини қалқон қилиб юради.

Бояги гапимни яна қайтараман, 1905 йил эди. Ҳаёт қанчалик аччиқ бўлса, қанчалик кўпроқ қон тўкилса, ватанпарварлик тўғрисида шунчалик қаттикроқ бақир-чақир бўлади. Бақир-чақир бўлади. Бақир-чақир оммавий тус олади, чекка ўлкаларга ҳам етиб боради. Нафақат вилоятлардаги тарқиботчилару сўз усталарига, ҳатто туғма тентакларгача сафсатабозлика сафарбар этилади. Ваҳоланки, тентаклар азал-азалдан ўз ишлари билан машғул бўларди: сув таширди, ўтин ёрарди, чой қайнатарди, ариқ-зовурларни тозаларди ва ҳоказо.

Ханс-Хайнц ЭВЕРС

Ўргимчак

Ҳикоя

Ўлим нима билмайдиган ирода қудрати шундадир,
Унинг буюк қудрати сирини англаган одам бормикин?

Джозеф Гленвилл

Тиббиёт куллиётининг талабаси Ришар Бракемон Альфредо Стевенс кўчаси, 6-уйга жойлашган ихчамгина “Стевенс” меҳмонхонасининг 7-хонасига айнан шу хонада кетма-кет уч жумада учта одам ўзини осиб қўйгандан сўнг кўчиб ўтганди.

Энг биринчи ўзини осган швейцариялик гумашта эди. Унинг жасадини фақат шанба куни кечки пайт топишди; шифокор, ўлим жума куни кечкурун беш билан олтилар ўртасида содир бўлган деган хулосага келди. Жасад дераза панжарасининг айнан кесишган жойига қоқилган ва чамаси, кийим илишга мўлжалланган қозиқда осилиб турарди. Жонига қасд қилган одам ўзини парда боғичига осган, дераза эса берк бўлган. Чунки, дераза жуда паст бўлиб, ҳатто, шўрпешонанинг оёғи тиззадан ерга тегиб ётарди; бундай мақсадни амалга ошириш учун эса ақлга сиғмас даражада иродали бўлмоқ керак бўларди. Кейин маълум бўлишича, орқасида оиласи ва тўрт нафар фарзанди қолибди; бундан ташқари, моддий томондан ҳам ҳеч нимага зориқмаган, хуштабиат, беғам феъл-атворли инсон бўлган.

Бу хонадаги худқушликнинг иккинчиси биринчисидан унча фарқ қилмасди. Яқин орадаги “Медрано” цирки хизматчиси, велосипедда қийин эквилибристик кўзбойлоқчилик машқларини бажарувчи артист Карл Крауз ҳам орадан икки кун ўтгач, 7-хонага жойлашганди. Келаси жумада у циркка келмади, директор меҳмонхонага унинг орқасидан капельдинер — театр ходимини жўнатди. Ходим артистни

*Рус тилидан
Дилдора АЛИЕВА
таржимаси*

Ханс-Хайнц ЭВЕРС (1871–1943) немис адиби. XX аср бошларида яшаб ижод этган. Унинг онаси машхур кишилар сулоласига мансуб банкирнинг невараси, отлик аскарлар қўшини генералининг қизи эди. Отаси эса рассом бўлган. Эверс тўрт ёшидан бошлаб шеър ва эртаклар машқ қила бошлаган. Ижодининг дастлабки йилларида адиб ўзининг икки “олтин” тўплами – “Шайтон васвасаси”, “Даҳшатлар” китобларини чоп эттирди. Ушбу тўпلامдан “Қироллар қалби”, “Жонсиз яхудий”, “Тофаркелин”, “Ўргимчак”, “Станислава д’ Аспнинг сўнгги истаги” каби дурдона ҳикоялари жой олган. Кейинчалик у ўқувчиларга ўзининг сафар таассуротлари билан боғлиқ йўл очерклари “Хиндистон ва мен”, “Нигоҳларим билан” китобларини тақдим этди. У юзлаб новелла, ўнлаб роман, ўттизга яқин эссе ва қўплаб таржималар, 168 та шеър муаллифи ҳамдир.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

92

унинг қулфланмаган хонасидан биринчи истиқомат қилувчи қандай осилган бўлса, худди ўшандай ҳолда топди. Бу жонига қасд қилиш сирлиликда биринчисидан қолишмасди: таниқли ва эл севган артист жуда катта маош оларди, у эндигина йигирма беш ёшни қаршилаган бўлса-да, ҳаётнинг барча ҳузур-ҳаловатларидан баҳраманд эди.

Шунингдек, у, ўзидан сўнг на бир энлик хат, на бундай ҳатти-ҳаракатларини оқловчи бирон-бир важ-корсон қолдирганди. Ўзидан кейин, ўғлидан ҳар ойнинг биринчи кунда муттасил икки юз марка пул олиб турадиган ёлғиз онасигина қолганди, холос.

Бу иккинчи марта содир этилган сирли ўлим ҳам мижозлари деярли шу яқин-атрофда жойлашган Монмартр театрининг хизматчиларидан иборат бўлган меҳмонхона бекаси Дюбониэ хоним учун кўнгилсиз яқун топганди. Баъзи истиқоматчилар меҳмонхонани тарк этишди, унинг доимий мижозлари ҳисобланганлар эса у ерда кўнмай қўйдилар. Бека, ўзининг яқин дўсти бўлган 1X участка комиссаридан маслаҳат сўраб мурожаат қилганди, комиссар қўлидан келган ҳар қандай ёрдамни аямаслигини айтиб, унга ваъда берди. У фақат иккита доимий яшовчининг жонига қасд қилиш сабабларини ўрганиш билан шуғулланибгина қолмай, меҳмонхонанинг ўша сирли хонаси учун мижоз ҳам топиб берди.

Полиция бошқармасида хизмат қилган ва ўз ихтиёри билан 7-хонага жойлашишга розилик билдирган Шарль-Мария Шомье – денгиз бўриларида бўлиб, флотда нақд ўн бир йил фаолият кўрсатганди. У сержант бўлган чоғлар Тонкин ва Аннамда кечалари соқчилик постида ёлғиз ўзи бир неча бор қолиб кетишига ва зимистонда билдирмай, пусиб келувчи сотқин қароқчиларга қарши бир неча марта милтигини ўқ-дори билан сийлашига ҳам тўғри келганди. Шунинг учун ҳам у Альфредо Стевенс кўчасини тиллардан туширмаган ўша “шарпа”ни талаб даражасида кутиб олишга ўзини масъул деб биларди. У хонага яқиндан оқшом кўчиб келди-да, мазали ва тўкин-сочин дастурхон учун Дюбониэ хонимга хаёлан миннатдорчилик билдириб, хотиржам уйкуга кетди.

Ҳар куни эрталаб ва кечқурун Шомье қисқагина ахборот бергани комиссар ҳузурига кириб чиқарди. Биринчи кунлари у ҳеч қандай шубҳали бирон нима пайқамгани ва ҳамма иш жойидалиги боис бу ахборотлар жуда ҳам жўн бўлар эди. Бироқ чоршанба куни кечқурун у баъзи бир изларни пайқаб қолгани ҳақида гапириб қолди. Комиссар ундан аниқроқ айтиб беришини сўраган эди, у, аниқ бир нарса айтолмайман, деб жавоб берди ва кейинги воқеанинг олдингисига алоқаси бор-йўқлигига ҳали ишончим комил эмас, деб қўшимча қилди. У яна айтдики, ҳозир масхара бўлишдан қўрқаётибди ва қачон бунга тўла ишонч ҳосил қилсагина батафсил тушунтириб беради. Пайшанба куни у ўзини бир оз дадил ва жиддийроқ тутди, лекин афсуски биронта янги гап айтолмади. Жума куни эрталаб уни қаттиқ ҳаяжон босди; у ерда нималар содир бўлганидан қатъи назар, дераза ҳақиқатан ҳам кишини ўзига тортадиган галати бир кучга эга экан, деди у ярим ҳазил-ярим жиддий оҳангда. Бироқ Шомье, бунинг ўзини осиб ўлдиришга мутлақо алоқаси йўқ деди, агар у шунга бирон нима қўшимча қилганида борми, роса кулги бўлиши турган гап эди. Ўша оқшом у полицияга бормади: уни ўз хонасида деразага осилган ҳолда топишди.

Бу галги ҳодиса ҳам майда-чуйда тафсилотларигача аввалги икки ҳодисанинг айнан ўзидай эди: қурбоннинг оёқлари полга тегиб турар,

арқон ўрнига парда боғичидан фойдаланилганди. Дераза очик, эшик эса қулфланмаганди; ўлим кеч соат олтилар атрофида содир бўлганди. Мурданинг оғзи катта очилиб қолган, тили эса осилиб ётарди.

Еттинчи хонада учинчи марта содир этилган бу ўлим оқибати шунга олиб келдики, ўша куниёқ “Стевенс” меҳмонхонасида яшовчиларнинг бари қорасини ўчирди. Пайтдан фойдаланиб хона учун тўланадиган пулни учдан бир қиссага камайтиришга муваффақ бўлган ўн олтинчи хонадаги битта немис тили ўқитувчисигина бундан мустасно эди. Эртаси куни “Орега-Сомиди” юлдузи Мэли Гарденнинг дабдабали файтонда келиб, марҳум ўзини осган қизил боғични Дюбониэ хонимдан икки юз франкка сотиб олди, бу бир оз бўлса-да, унга тасалли бўлганди. Биринчидан, иримга кўра бу омад келтирса, бошқа томондан ҳали бу ҳақда газеталарнинг бонг уриши турган гап эди.

Бу барча воқеалар агар ёзда, июлдами, августдами содир бўлганида борми, унда Дюбониэ хоним ўз чилвирлари учун уч қиссадан кўпроқ пул ишлаган бўлармиди: ўшанда газеталар нақ бир ҳафта ўз рунларини ана шу мавзу билан тўлдириб, роса жар солган бўлардилар. Мавсум авжига чиққан пайтда газетага бериладиган маълумотлар керагидан кўпроқ бўларди; сайловлар, Марокко, Персие, Нью-Йоркдаги банкнинг синиши, учтадан зиёд сиёсий жараён — хуллас, ҳақиқатан ҳам жой етишмасди. Альфредо Стевенс кўчасида бўлиб ўтган, диққат-этиборни жалб қилишга арзигулик бу ҳодиса, натижада, бирмунча назардан четда қолиб кетганди. Ҳукумат бунга қисқа баённома тузиб, ишни ёпиб қўя қолганди.

Тиббиёт куллиётининг талабаси Ришар Бракемон еттинчи хонани олмоқчи бўлганида фақат шу баённомадангина хабардор эди, холос. У, битта далилдан, битта кичкина тафсилотдан бутунлай беҳабар эди; боз устига бу далил шу даражада майда ва арзимас туюлгандики, ҳатто комиссар ва бошқа гувоҳлар ҳам бу ҳақда муҳбирга айтишни лозим топмадилар. Бу тўғрида, кейинроқ, талаба билан бўлиб ўтган воқеадан сўнггина эслаб қолишди. Гап шундаки, полициячилар сержант Шарл-Мария Шомьенинг жасадини сиртмоқдан чиқариб олаётганларида унинг оғзидан катта қора ўргимчак ўрмалаб чиқди. Меҳмонхона ходими ўргимчакни бир чертди-да, ҳай-қирганча:

— Жин урсин, бу яна ўша жирканч махлуқ-ку, — деди.

Кечроқ, Бракемонга алоқадор тергов пайтида, у швейцариялик гумаштанинг жасадини сиртмоқдан чиқариб олаётганларида ҳам худди шундай ўргимчак унинг елкасидан ўрмалаб чиққанини айтди. Лекин, Ришар Бракемон бу ҳақда ҳеч нарса билмасди. У ҳар куни ўз хонасида бошидан кечирганларини кундалигига қайд этиб борарди.

Тиббиёт куллиёти талабаси, Ришар Бракемоннинг кундалиги

28 февраль, душанба

Кеча мен шу хонага келиб жойлашдим. Икки сават тўла нарсаларимни очдим-да, жой-жойига тахлаб чиқдим ва ётиб ухладим.

Мириқиб ухлабман; эшик тақиллашидан уйғониб кетганимда, соат роппа-роса тўққиз бўлганди. Бу, нонушта олиб келган бека эди. Унинг ҳаддан зиёд гамхўрлиги менга узатган тухумию, дудланган чўчка гўшти ва ажойиб қаҳвасидан билиниб турарди. Мен ювиниб, кийиндим-да, сўнг хонамни йиғиштираётган хизматкорнинг ишини кузата бошладим. Бу пайтда мен трубка чекиб турардим.

Шундай қилиб, бу ерга жойлашиб олдим. Мен хавфли ўйинга бош суққанганимни яхши биламан, лекин, шуни ҳам яхши тушунаманки, башарти омадим чошиб, кўзланган изни тополсам, унда ошигим олчи бўлади. Агар Париж деганлари бир вақтлар ибодат баҳосида бўлган бўлса, мен қош билан қовоқ ўртасичалик оз ҳаётимни шафе келтириб айтаманки, уни ҳозир бундай арзон баҳога ўлсанг ҳам тополмайсан. Лекин, имконият йўқ эмас; жуда соз, омадимни бир синаб кўрай-чи.

Айтмоқчи, бошқалар ҳам худди шундай ўз омадларини синаб кўрмоқчи бўлгандилар. Хона дардида йигирма еттитадан кўпроқ омадининг бири полицияга, бошқаси тўғри беканинг ҳузурига илтимос билан борди, бу талабгорлар ичида учта хоним ҳам бор эди. Шундай қилиб, рақобат борасида ҳеч бир келишмовчилик бўлмади; афтидан, уларнинг бари ҳам мендек қашшоқ одамлар эдилар.

Хуллас, мен “жой олишга муваффақ бўлдим”. Қандай қилиб? Чамаси, полицияни бир “режа” ёрдамида қопқонга туширган ёлғиз мен бўлсам керак. Бу, шубҳасиз, унақа-бунақа ёлғон-яшиқлардан эмасди.

Бу маълумотлар айнан полицияга жуда кўл келарди, шунинг учун энди бу жанобларни чув туширганимни бетларига тик қараб, бемалол айта олишим мумкинлиги менга нашъа қилмоқда эди. Агар комиссар ақли расо одам бўлса: “Шунинг учун ҳам у ҳаммадан муносиброқ,” деган бўларди.

Кейинчалик унинг нима дейиши мени мутлақо қизиқтирмайди: мен ўз жойимни эгаллаб бўлдим. Шунинг ўзиёқ бу жанобларни бошлаб лақиллатиш мумкинлигидан дарак берарди.

Мен ишни Дюбоние хонимнинг олдида боришдан бошладим, лекин, у мени полиция маҳкамасига юборди. Мен у ерга ҳар куни роппа-роса бир ҳафта қатнадим, ҳар сафар борганимда эртага хабар олишимни айтишарди-да, “маълумот учун қабул қилинди”, деб бир хил жавобни беришгани-беришганди. Рақобатчиларимнинг кўпи полиция маҳкамасида соатлаб димиқиб кун ўтказгандан кўра, бирон-бир машғулот билан шуғулланишни маъқул кўришди. Менга келсак, ўжарлигим ҳатто комиссарнинг ҳам сабр косасини тўлдириб юборди. Ва, ниҳоят у, бу ерга бошқа келмаслигимни, бундан ҳеч бир иш чиқмаслигини узил-кесил маълум қилди. У бошқалар каби яхши тилакларим учун мендан миннатдор эканини ва “ҳаваскорлар кучи”га мутлақо муҳтож эмаслигини айтди. Устига-устак, менда ишлаб чиқилган тайёр ҳаракат режаси ҳам йўқ эди-да...

Мен эса унга аниқ ҳаракат режам бор, деб айтдим. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, менда ҳеч қандай режа бўлмаган, лекин ўз режам хусусида унга бир оғиз ҳам гапиролмадим. Агар у менга уни бажаришни ўз зиммамга оламан деб чин сўзини берса, унда мен жуда маъқул ва шу билан бирга хавфли бўлган, профессионал полициячилар эришолган кўрсаткичлардан қолишмайдиган ўз режамни тақдим этишимни айтдим. Бунинг учун у ўз миннатдорчилигини изҳор этди-да, шунга ўхшаш масалаларга мутлақо вақти йўқлигини билдирди. Боз устига, у, чалакам-чатти қилиб бўлса-да, режамни ошкор этишимни сўраганида, мени қўллаб-қувватловчи одам топилгани аён бўлди..

Мен бунинг уддасидан чиқдим. Бир оз аввал ўзим ҳали зигирча тасаввурга эга бўлмаган, ақлга сиғмас сафсатани тўқиб-бичиб ташлагандим. Дафъатан миямга келган бундай фикрдан ўзим ҳам лол эдим. Ҳафтада бошқа вақтлардан фарқли ўлароқ, шундай бир пайт борки, у одамларга ғайриоддий ва сирли таъсир кўрсатиш қувватига

эга. Бу — яхудийлар ҳафтаси охириги кунининг кечки соат олтиларида Исо Масиҳнинг дўзахга тушиш учун ўз қабридан йўқолган пайт.

Мен унга уч маротаба содир этилган жонига қасд қилиш ҳодисаси жума кунини айнан шу вақтда, соат беш билан олтилар ўртасида бўлганини ёдига солдим. Мен бундан ортиқ ҳеч нима дея олмаслигимни ҳам қистириб ўтдим-да, Авлиё Иоаннинг дил изҳорига қулоқ солишини сўрадим.

Комиссар афтини гўё бирор нарсани тушунгандек қиёфага солди-да, менга миннатдорчилик билдириб, кечқурун яна келишимни илтимос қилди. Мен бевурд эмасдим, бюрога ҳам ўз вақтида етиб келдим; столда ётган “Инжил”га кўзим тушди. Шунингдек, бу вақт ичида мен, Дил изҳорини бошидан охиригача ўқиб чиқдим, лекин бир сўзини ҳам тушунмадим. Комиссар эҳтимол мендан ақллироқдир, ҳар ҳолда, мужмал ишорамдан қатъи назар, у қандай режам борлигини фаҳмлаганини ўта илтифот билан менга маълум қилди. Кейин у, орзуларимни амалга оширишим учун менга ёрдам беришга ва қўллаб-қувватлашга тайёр эканини ҳам билдирди.

Тан олиб айтишим керакки, у ҳақиқатан ҳам менга жонкуярлик қиларди. У, мени энди бутунлай меҳмонхона қарамоғида бўлишимни бекага тайинлади-да, унга шарт қўйди. Шунингдек у, мени қойилмақом тўппонча ва полициячилар ҳуштаги билан ҳам таъминлади; навбатчи полициячиларга кичкина Альфред Стевенс кўчасидан тез-тез ўтиб туриш ва мен ишора қилишим билан ҳузуримда пайдо бўлишлари буюрилганди. Ҳаммасидан муҳими, полиция маҳкамаси билан доимий боғланиб туришим учун менинг хонамга стол телефони ўрнатилгани бўлди. Маҳкама бу ердан тўрт дақиқалик йўл бўлиб, башарти, менга ёрдам зарур бўлиб қолса, тезда ҳожатимни чиқариш ҳам осон бўларди. Барини эътиборга оладиган бўлсам, ўзи нимадан кўрқишим кераклигини ҳам тасаввур қилолмасдим.

1 март, сешанба

Кеча ҳам, бугун ҳам ҳеч нима содир бўлмади. Дюбоние хоним кўшни хонадан пардага янги чилвир олиб келди — ахир унинг хувиллаб ётган хоналари кўп эди-да. Тўғриси айтсам, менинг олдимга кириш учун у ҳар бир қулай фурсатдан фойдаланарди ва ҳар сафар нимадир кўтариб келарди. Хонамда содир этилган воқеани яна бир марта, барча тафсилотларигача сўзлаб беришини унда илтимос қилдим, лекин биронта тайинли янги гап эшитмадим. Ўзини ўлдириш сабаблари хусусида унинг фикри бошқаларникидан ўзгачароқ эди. Артиста келсак, у бунга омадсиз севгини рўкач қиларди: бундан бир йил аввал у шу меҳмонхонага қўнганида, унинг ёнига бир ёш аёл тез-тез келиб тураркан, лекин бу сафар аёл нимагадир кўринмабди. Гумаштага келсак, у, гумаштанинг бундай машғум қарорга келишига уни нима мажбур қилганини бека аниқ билмасди, — мол оласи ичида, одам оласи сиртида бўлади деб шуни айтсалар керак-да. Сержант эса шак-шубҳасиз аёлни тавбасига таянтирмоқчи бўлиб ўз жонига қасд қилганди.

Айтишим керакки, Дюбоние хонимнинг сўзлари асоссиз экани билан фарқ қилса-да, кўнгли тусаганча гапириб, ичинини бўшатиб олсин деб ўз ихтиёрига ташлаб қўйдим: нима бўлганда ҳам у мени овутишнинг уддасидан чиқарди.

3 март, пайшанба

Бари ўша-ўша, янгилик йўқ. Комиссар менга кунига икки маҳал телефон қилади; мен унга аҳволим жуда яхшилигини айтаман; афтидан, бу маълумот уни қониқтирмасди. Тиббиётга оид

китобларимни олдим-да, мутолаага тушиб кетдим; шундай қилиб, мен берган кўнгилли хулосанинг зора-мора фойдаси тегиб қолса.

4 март, тушдан кейинги соат икки, жума

Мен иштаҳа билан тушлик қилдим; бека тушликка ярим шиша шампан виноси келтирди. Бу ўлим олдидан ёзилган ҳақиқий дастурхон эди. У менга худди чала мурдага қарагандек қарарди. Олдимдан кета туриб, кўзига ёш олди-да, у билан бирга боришимни сўради; афтидан “уни ранжитиб” ўзимни худди ўшандай осиб қўйишимдан қўрқарди.

Мен янги парда ипини синчиклаб кўздан кечирдим. Демак, мен ҳозир шу ипга ўзимни осишим керакми? Ҳм, бунга менинг унчалик ҳушим йўқ. Устига-устак, ип дағал ва ғадир-будир бўлса, уни сиртмоқ қилиб тугиш ҳам осон бўлмайди; анавиларга эргашиш учун эса юрак ҳам отнинг калласидек бўлиши керак. Энди, чап томонимда телефон, ўнг томонимда тўппонча билан ўз столимда ўтирибман. Ҳозирча менда қўрқувдан асар ҳам йўқ, лекин синчковлигим бор.

Кечки соат 6

Ҳеч нима содир бўлмади, “Афсус!” деб юборишимга сал қолди.

Машъум дам бошланди, ўтиб ҳам кетди — у ҳам худди аввалгиларидек. Деразанинг олдига боришга ўзимда енгиб бўлмас истакни ҳис этган онларим бўлгани рост, — лекин, менинг ниятим, шубҳасиз, бутунлай бошқача эди. Комиссар беш билан олтилар ўртасида роса ўн маротаба кўнғироқ қилиб, мендек бесабр эканини билдириб қўйди. Дюбониэ хонимга келсак, у мамнун: етгинчи хонадаги меҳмон роппа-роса бир ҳафтадан бери яшаётган бўлса-да, ўзини осгани йўқ. Ишониш қийин!

7 март, душанба

Бирон нимани аниқлашга ожиз эканимга ишона бошляпман, шу боис мендан аввал бу ерда яшаб, ўз жонига қасд қилган учта ўтмишдошимнинг ўлимини оддий тасодифдан ўзга нарса эмас деган қарорга келишдан бошқа иложим йўқ. Мен яна бир карра комиссардан уч маротаба содир этилган бу ҳодисанинг икир-чикиригача сўзлаб беришини сўрадим, агар барча жиҳатлар яна бир бор астойдил, синчиклаб ўрганиб чиқилса, жумбоқнинг ҳақиқий сабаби нимада экани маълум бўлишига ишонардим. Ўзимга келсак, бу ерда қолишга қанча имкон бўлса, шунча туравераман. Париж билан албатта яхши таниш эмасман, аммо бу ерда сувтекинга яшаб, маза қилиб еб-ичиб юрибман. Шуни ҳам айтиб қўйишим керакки, мен тер тўкиб ишламоқда ҳам эдим, ишга иштаҳам тобора очилиб бораётганини сезиб турардим. Қолаверса, мени бу ерда ушлаб турадиган яна бир жўяли сабаб ҳам йўқ эмасди.

9 март, сешанба

Шундай қилиб, Кларимонда сари яна бир қадам яқинлашдим...

Ҳа, айтганча, Кларимонда тўғрисида ҳали ҳеч нарса айтганим йўқ. Шундай қилиб, Кларимонда бу ерда қолишимга туртки бўлган “учинчи сабабчи” эди, ва яна у сабабли ҳалиги “машъум” соатда дераза томонга талпинганман, лекин, зинҳор-базинҳор ўзимни осиш учун эмас. Кларимонда — нега мен уни шундай атадим? Уни қандай аташлари ҳақида заррача тасаввурим йўқ, лекин, нимагадир уни Кларимонда деб атагим келаверди. Агар, қачонлардир ундан исмини сўраб, билиб

олишимга кўзим етганида, унинг исми айнан шундай бўлганига бас бойлашган бўлардим.

Мен Кларимондани биринчи куниеқ пайқаганман. У мен турган меҳмонхонанинг нариги томонидаги тор кўчада яшарди; деразаларимиз рўпарама-рўпара эди. У дераза олдида ўтириб, парда ортидан кўчага қараб ўтирарди. Ҳа, айтганча, мен уни пайқашимдан аввалроқ у мени кузата бошлаганди, — унинг менга қизиқиб қолгани шундоқ билиниб турарди. Бунинг ҳеч бир ҳайрон қоларли ери йўқ, менинг бу ерда туришимни бутун кўча биларди, — айнан Дюбониэ хонимнинг ҳаракати билан бўлганди бу нарса.

Мен бўлар-бўлмасга севиб қолаверадиган одамлар тоифасидан эмаслигимга ишонаман, аёлларга бўлган муносабатда ҳам доим оғир, босиқ бўлганман. Тиббиётни ўрганаман деб шунча йўл босиб Парижга келсанг-у, ақалли уч кунда бир маротаба бўлса-да, тўйиб овқатланишга пул тополмай турган бир пайтингда яна бировга ошиқ бўлиб қолишингга бало борми? Шундай қилиб, бу сафар ҳам ношудлигимга сабабчи тажрибасизлигим деб ўйлайман. Рўпарамдаги кўшним билан бирон-бир муносабат ўрнатаман деб бошда хаёл ҳам қилмагандим. Бу ерда яшашимдан мақсад кузатиб туришми, демак, чалғимаслигим керак деб ўзимга сўз ҳам бергандим; лекин, ваъдамга вафо қилишга ҳар қанча уринмай, бошқа кузатадиган одам топилмагандан кейин кўшнимни кузатишга тушдим. Уззу-кун китобдан бош кўтармай ўтиролмаيمان-ку. Кларимондани чоққина уйда ижарада яшашини осонгина билиб олдим. Уйининг учта деразаси бўлса ҳам, у, айнан менинг рўпарамдаги ойна тагида ўтирарди; у, ўтириб олиб, эски чархда ип йигирарди. Худди шунга ўхшаш чархни қачонлардир мен бувимда кўргандим, бироқ, бувим уни ҳеч қачон ишлатмаганди, қандайдир узоқ қариндошидан ёдгорлик деб сақлаб юрарди, холос; бу чархнинг ҳозир ҳам асқотишидан беҳабар эканман. Кларимонданинг чархи ихчам ва бежирим, афтидан, фил суягидан ясалган бўлса керак, ранги ҳам оппоққина эди; бу чархда дунёдаги энг ингичка ип йигирилса керак. У уззу-кун парда ортида ўтириб олиб, то қош қорайгунча тиним билмай ишларди. Бундай туманли кунларда бизнинг тор кўчага тез қоронги тушади — соат беш деганда қош қорайиб бўлади. Лекин, Кларимонданинг хонасида бирон марта чироқ ёнганини кўрмасдим.

Аёлнинг ташқи кўриниши қанақа экан — буни ҳам тузукроқ билмайман. Тўлқинсимон жингалак сочлари тим қора, юзи эса ўта рангпар эди. Катаклари пир-пир қилиб турувчи бурни энсиз ва бежирим, лаблари ҳам ўшандай қонсиз; унинг садафдек майда тишчалари йиртқич ҳайвоннинг қайралган тишларини эслатарди. Қовоқлари тўқ рангга бўялган бўлиб, кўтарилганда чаросдек, тим-қора кўзлари порлаб кетарди. Негадир, буларнинг бари менга танишдек туюляпти — наҳотки уни танисам? Парда ортидагиларни тузукроқ кўриб ҳам бўлмапти.

Яна кичик тафсилот: у ҳамиша баланд ёқаси бинафшаранг хол-хол қора кўйлақда юрарди. Қўлида доим узун қўлқоп бўларди — қўлларини авайласа керак. Ипни чаққон-чаққон саралаб, уни чўзаётган қоп-қора нозик бармоқчалари қайсидир ҳашаротнинг узун панжаларига ўхшаб кетарди.

У билан муносабатимиз қандайлигини билмоқчимисиз? Ҳозирча унинг юзакилигини тан олсам-да, аслида, улар жуда чуқур илдиз отгандек эди, назаримда. Барчаси, унинг мен томонга ва менинг у томонга қараган кунимиздан бошланганди. У мени, мен эса уни кўриб қолгандим. Чамаси, мен унга ёқиб қолгандим, чунки бир

куни яна унга кўз ташлагандим, у менга жилмайиб қўйди. Жавобан мен ҳам жилмайдим. Шу алпозда икки кун бир-биримизга тез-тез табассум улашдик. Кейинчалик сал бўлмаса ҳар соатда унга бориб арзи ҳол қилсаммикан деган ўйга борардим, яхшиямки, қандайдир гайришуурий туйғу ҳар сафар мени бундай қилишдан тийиб қоларди.

Охири, бугун тушдан кейин шундай қилишга жазм этдим. Кларимонда саломимга алик олди. У бошини билинар-билимас ирғаб қўйди — буни барибир сездим.

10 март, пайшанба

Кеча узоқ ўтириб китоб ўқидим. Лекин Кларимонданинг ишқида хом хаёлларга берилиб, тузукроқ шуғуллана олмадим. Кечаси уйқум безовта бўлиб, эрталаб ухлаб қолибман.

Дераза олдига боришим билан кўзим Кларимондага тушди. У билан сўрашдим, жавобан у ҳам бош ирғаб қўйди. У кулиб қўйди-да, анчагача кўзини мендан узмади.

Ўтириб ишлагим келарди-ю, лекин тинчим бузилганди. Дераза олдига ўтириб олиб, аёлдан кўзимни узмадим. Шунда у ҳам кўлини тиззасига кўйиб, ўтириб олганини кўрдим.

Ипни тортиб, пардани кўпроқ суриб қўйдим. Иттифоқо Кларимонда ҳам шундай қилди. Шу алпозда иккаламиз бир-биримизга кулиб қараб туравердик.

Чамаси, бир соатча шу тахлитда ўтирдик.

Кейин у яна ип йигиришга тушиб кетди.

12 март, шанба

Вақт жуда тез ўтиб борарди. Еб-ичиб бўлиб, иш столимга ўтираман. Чекаман-да, яна китобга мук тушаман. Лекин бир қатор ҳам ўқимайман. Дикқатимни тўплашга қанча уринмай, бари бефойда эканини олдиндан билиб тураман. Сўнг яна дераза ёнига бораман. Бош ирғайман. Кларимонда ҳам жавоб қайтаради. Бир-биримизга қараб жилмаямиз-да, соатлаб бир-биримиздан кўз узмай ўтираверамиз.

Кеча тушдан кейин соат олтиларда юрагим така-пука бўла бошлади. Назаримда эрта қош қорайиб, мени ваҳима босиб келарди. Ёзув столига ўтирдим-да, кута бошладим. Енгиб бўлмас куч мени ойна томонга судрайверди — мен ўзимни осмоқчи эмасдим, шунчаки, Кларимондани бир кўрмоқчи эдим, холос. Қоронғи бўлишига қарамай, ҳали уни бунчалик аниқ-тиниқ кўрмагандим. У ип йигираётган бўлса-да, кўзларини мендан олмаётганди. Бир вақтнинг ўзида вужудимни ҳам бахтиёрлик, ҳам кўрқоқдик ҳисси чулғаб олди.

Телефон жиринглади. Ўзининг телба-тесқари саволлари билан мени ширин хаёллар оғушидан чалғитган бу бадфеъл комиссар шундай газабимни кўзгадики. У мендан жуда мамнун эди, чунки еттинчи хонада икки ҳафта яшаб қўйганимнинг ўзи унинг учун катта гап эди. Шунга қарамай, комиссар бундан бошқа яна аллақандай натижаларни кутарди. Охири жуда галати бир изнинг кетидан тушганимни сирли ишоралар билан такрор-такрор тушунтирдим. Бу эшакмия ишониб қўя қолди. Нима бўлганда ҳам менинг бирдан-бир орзум яна узоқ муддат шу ерларда қолиб кетиш эди. Дюбониэ хонимнинг ошхонаси ёки унинг ертўласи учун эмас, — ҳар куни бурнингдан чиққунча еяверсанг, худо ҳаққи, охири меъданга тегар экан, — у ёмон кўрадиган ва кўрқадиган, лекин мен яхши кўрадиган ёлғиз ўша ойна учун, чунки унда Кларимондани кўриш бахтига муяссар бўламан-да.

Чироқни ёқсам, у кўринмай қоларди. Уйдан чиқармикан деб роса кўз тикаман, лекин ақалли бир марта ҳам кўчага чиққанини кўрмасдим. Менинг катта, қулай оромкурсим ва яшил қалпоқчали чироғим бор, мана шу чироқ ўз илиқлиги ва шинамлилигидан мени баҳраманд этади. Комиссар катта қоғозхалтада менга тамаки олиб келди; бундай яхши тамакини ҳали учратмагандим... барибир, қўлим ишга бормасди. Икки, уч бет ўзимни мажбурлаб ўқийман-да, ҳушимни йиғиб, бундай қарасам, миямга ҳеч нима кирмаган бўлди. Нигоҳларим ҳарфлар билан тўқнашарди, холос, миям эса фикрламай қўйганди. Жуда қизиқ! Худди манглайимга: “Кириш ман этилади!” деган ёзувли лавҳача осиб қўйилгандек. Ёлғиз Кларимонда ҳақидаги фикрларгагина рухсат бордек.

13 март, якшанба

Бугун эрталаб кичик бир томошага гувоҳ бўлдим. Хизматкор хонамни тозалагунча меҳмонхона йўлагига у ёқдан-бу ёққа юриб, айлиниб тургандим. Ҳовлига қараган чоғроқ деразада ўргимчак уяси осилиб турарди, унинг қоқ ўртасига қаппайган ўргимчак жойлашиб олганди. Ўргимчакни олиб ташлашга Дюбониз хоним рухсат бермасди: ахир ўргимчаклар омад келтирарди-да, бу уйнинг шусиз ҳам бахтсизликдан боши чиқмай ётибди. Тўсатдан, яна бошқа бир, бундан кичикроқ ўргимчакка кўзим тушиб қолди; у эҳтиётлик билан тўр атрофида ўрмаларди – бу ўргимчакнинг эркаги эди. Эркак ўргимчак тебраниб турган салқи тўрнинг ўртасига қараб ўрмалай бошлади, агар урғочиси сал қимирласа, у шу заҳоти қўрққанидан ўзини орқага отган бўларди. Эркак ўргимчак бошқа томондан яқинлашмоқчи бўлди-да, ўша томонга қараб ўрмалай кетди. Ўртага жойлашиб олган урғочи ўргимчак ахийри унинг илтижоларига ийдими, ҳарҳолда бошқа қимир этмади. Эркак ўргимчак эҳтиётлик билан аввал ипнинг биттасини силтаб кўрди, уя қимирлаб кетди; бироқ маъшуқа жойидан кўзгалмади. Шунда у тез, лекин жуда эҳтиётлик билан унга яқинлаша бошлади. Урғочи ўргимчак уни хотиржам қабул қилди-да, ўзини унинг мулойим кучоғига топшириб қўя қолди; бир неча дақиқа икки ўргимчак қимир этмай, катта ўргимчак уясининг қоқ ўртасида шу зайлда осилиб турди.

Сўнг эркак ўргимчакнинг бир оёғини бошқасидан оҳиста бўшатганини кўриб қолдим; балки, у маъшуқасини ўз орзулари билан ёлғиз қолдириб, секин жуфтакни ростлашни истаб қолгандир? У ўзини четга олди-да, ўргимчак уясидан тезроқ даф бўлиш учун шаталоқ отиб қочиб қолди. Урғочи ўргимчак ҳам ўша заҳоти кучини кўрсатмоқчи бўлиб, изма-из унинг кетидан қува кетди. Нимжон эркак ўргимчак битта ипга осилиб туша бошлаганди, маъшуқаси ҳам унга эргашди. Иккала ўргимчак дераза рафига йиқилиб тушди; эркак ўргимчак эса жон-жаҳди билан унинг таъқибидан қутулишга интиларди. Лекин энди кеч бўлиб бўлганди, маъшуқа ўзининг кучли панжалари билан уни чангаллаб олди-да, яна тўр ўртасига судраб кетди. Ҳозиргина ошиқ-маъшуқларга юмшоққина тўшак бўлган, энди эса қатл майдонига айланган ўша жойга. Аввалига ошиқ маъшуқанинг даҳшатли чангалидан қутулиб кетиш учун жон талвасасида курашмоқчи бўлди. Бироқ маъшуқа уни бошқа қўйиб юбормади. Кўз очиб-юмгунча тўр билан ўраб-чирмаб ташлади ва эркак ўргимчак қимир этолмай қолди. Сўнг урғочи ўргимчак уни ўзининг ўткир чангали билан маҳкам қисди-да, эркак ўргимчак танасидаги янги қонни ютоқиб сўра бошлади. Қонни сўриб бўлгач, урғочи ўргимчак

энди нималигини ҳам билиб бўлмайдиган даражада абжағи чиққан, тўрлар орасида чирмалиб ётган қуруқ терию оёқчаларни жирканиб, ўз уясидан улоқтириб ташлаганини кўрдим.

Мана, бу ўргимчакларнинг севгиси қанақа экан? Беихтиёр мен ҳам ўргимчак бўлмаганимга Худога шукурлар қилдим, бошқа нима ҳам қилардим?

14 март, душанба

Китобларимга мутлақо қарамай ҳам қўйдим. Вақтимни кун бўйи ойна ёнида ўтириб ўтказаман. Қош қорайса ҳам ўтиравераман. Мутлақо ҳеч нима кўринмай қолгандагина кўзларимни юмаман ва ўша заҳоти яна унинг қиёфаси кўз ўнгимда пайдо бўлади.

Ҳм, мен ўз кундалигимда Дюбониэ хоним ва комиссар ҳақида, ўргимчаклар ва Кларимонда ҳақида ҳикоя қиляпман-у, лекин ўзим яшаб турган хонамга тааллуқли кашфиётларим тўғрисида чурқ этмаяпман. Бунда айбдорманми, йўқми?

15 март, сешанба

Мен ва Кларимонда, иккаламиз галати бир эрмакни ўйлаб топдик-да; биз кун бўйи шу ўйин билан андармонмиз. Мен унга бош иргийман, шу заҳоти у ҳам бошини силкиб қўяди. Мен ойнани тақиллатаман; у буни аранг сезади, лекин сезган заҳоти у ҳам шуни такрорлайди. Қўлим билан ишора қиламан, у ҳам худди шу тахлит жавоб қайтаради; унга сўзлаётгандек лабимни қимирлатаман, у ҳам шундай қилади. Мен сочимни орқага ташласам, шу заҳоти у ҳам кўлини пешонасига олиб боради. Кейин бу бачкана қилиқларимиздан иккимиз роса куламиз. Айтмоқчи, аслида, у кулмайди, оҳиста ва майин жилмайиб қўяди, холос, назаримда, мен ҳам худди ўшандай жилмаяман. Ҳар ҳолда шундай туюлгани билан буларнинг барини унчалик аҳмоқликка йўйиб ҳам бўлмайди ва буни шунчаки бир-биримизга эргашиш деб ҳам бўлмайди — унда бари аллақачоноқ барҳам топган бўларди, — йўқ, бу ерда ҳамма бало бизнинг ҳамфикр эканимиз-да. Гап шундаки, Кларимонда салгина ҳаракатимга дарҳол эргашарди: нима қилаётганимни аслида аранг фаҳмласа-да, шу заҳоти бажарган тақлидлари, ҳаракатларининг бари баъзан меники билан мос тушаётгандек туюларди менга. Энди мана бунисига қойил қолмасдан илож йўқ; мен ҳамиша ногаҳоний, янги бирон нима қилсам, буни шу заҳоти илғаб олиши мени ҳайратга соларди. Баъзан мен тўғри устига бостириб борсаммикан деб қоламан. Кетма-кет бир талай ҳаракатларни бажараман ва ўшаларни яна ва яна такрорлайман. Охири, тўртинчи марта ҳам мен аввалгиларни такрорлайман, лекин бошқачароқ тартибда ёки биронта ҳаракатни тушириб қолдираман, ё яна янгисини бажараман. Бу худди ёш болаларнинг “Қушлар учаяпти” ўйинини ёдга солади. Кларимонда-нинг бирон марта хатога йўл қўймаслигига чиндан ақл бовар қилмасди, чунки мен буларнинг барини шу қадар тез бажарардимки, ҳаракатларимни ҳатто англаб олишнинг имкони йўқдек туюларди.

Кунларим шу тахлитда ўтаверди. Лекин вақтим беҳуда ўтаяпти деган фикрдан йироқман; аксинча, умримда бундан муҳимроқ иш билан ҳеч қачон банд бўлмагандекман.

16 марта, чоршанба

Орамиздаги мана шу ўйинлар билан кифояланиб, муносабатларимизни бундан жиддийроқ ришталар билан боғлаб кўриш ҳақида

ўйлаб кўрмаганим ғалати эмасмикан? Ўтган тунда шу тўғрида кўп ўйлайдим. Шундай пальто билан шляпамни оламан-да, иккинчи қаватдан пастга тушаман, сўнг яна беш қадам юриб, кўчанинг нариги томонига ўтаман ва зинадан иккинчи қаватга кўтарилсам бўлди. Эшигига албатта: “Кларимонда” деб ёзилган тахтача осилган бўлади. Кларимонда, у ёғи-чи? У ёғи нима, билмадим-у, бироқ Кларимонданинг исми тахтачага ёзилганини билардим. Сўнг эшикни тақиллатаман ва ...

Бажармоқчи бўлган хатти-ҳаракатларимнинг барини аниқ-равшан кўз олдимга келтироламан. Лекин кейин нима бўлади, бу ёғи энди менга мутлақо қоронғу. Хатто эшикнинг қандай очилишини тасаввур эта оламан. Эшик олдида таққа тўхтаيمان-да, ҳеч нимани ва ҳеч нарсанинг фарқига бориб бўлмайдиган қоронғиликка диққат билан синчиклаб қарайман. У чиқмаяпти, менга ҳам ҳеч бало кўринмаяпти, умуман, у ерда тирик жоннинг ўзи йўқ. Менга фақат қоп-қоронғу зулматдан бошқа ҳеч нарса кўринмаяпти.

Баъзан менга, ўша, мен ойна ёнида кўрган ва мен билан бекин-мачоқ ўйнаётган Кларимондагина мавжуддек туюлади. Бу аёлни ўзининг ўша қора, бинафшаранг хол-хол кўйлагидан бошқа, шляпада ёки бирон-бир кўйлақда қандай кўринаркин, сира кўз олдимга келтиролмайман; қора қўлқописиз ҳам тасаввур қилолмайман. Агар мен уни кўчада ё бирон-бир ресторанда еб-ичиб, гаплашиб ўтирганида кўриб қолганимда, — йўқ, бу тўғрида ўйлаш қанчалик қулгили бўлса, бу манзарани рўёбга чиқишининг имкони шунчалик йўқдек туюлади менга.

Мен ўзи уни яхши кўраманми деб баъзан ўзимдан сўрайман.

Ҳали бундай савдолар бошимга тушмаганидан бунга мен жавоб топа олмасдим. Агар Кларимондага нисбатан ҳис этаётганим чиндан ҳам севги бўлса, демак, мен, ўша, дўстларимда кўрганим ва китобларда ўқиганларимдан бу тамоман ўзгача туйғу эди.

Ҳис этаётганларимни тушунтириб бериш менга азоб. Мен учун азоб. Умуман олганда, Кларимондадан, тўғрироғи, бизнинг бекинмачоқ ўйинимиздан бошқа, яна бирон нима ҳақида ўйлашга тоби-тоқатим йўқ. Негаки, бошқа бирон нарса эмас, моҳиятан ёлғиз шу ўйингина фикру хаёлимни банд этганини тан олмай иложим йўқ. Нима бўлганда ҳам мен бунга тушунаман.

Кларимонда... ҳа, ростдан ҳам у мени меҳригиёдек ўзига тортарди. Бу туйғу яна бир бошқаси билан қоришиб кетмаяптимики ўзи, бирор нимадан кўрқаетган бўлмайин тагин. Кўрқаетган бўлсам-чи? Йўқ, бу кўрқув эмас, бу кўпроқ тортинчоқлик, мен учун номаълум бўлган нимадандир аллақандай ҳадик. Айнан мана шу ҳадик, мени унга яқинлаштиришга йўл қўймайдиган қандайдир ўзига бўйсиндирувчи ва яна аллақандай ёқимли бир туйғуни келтириб чиқараётганди. Мен ўзимни гўё унинг атрофида кенг доира бўйлаб югураётгандек ҳис этаман, вақти-вақти билан унга яқин бораман-да, сўнг югуришни бас қилиб, бошқа томонга интиламан ва яна яқинлашаман-да, яна қочиб қоламан.

Ниҳоят, ҳозирча — бунга менинг ишончим комил, — нима бўлганда ҳам энди унга дафъатан яқинлашмайман.

Кларимонда дераза ёнида ўтириб, ип йигираяпти. У узун, нозик, ўзгача бир нозик ип йигираяпти. Бу ипдан нима чиқарса бўлади, билмадим-у, лекин у мана шу иплардан мато тўқирди. Бундай нафис, ингичка ипни чигил қилиб, узиб юбормай, ундан қандай қилиб мато тўқишига ҳеч ақлим етмасди. У тўқиган матолар ҳайратомуз нақшлари

афсонавий жониворлар ва ишониш амри маҳол қиёфаларга тўла бўларди.

Нималар деб алжираяпман ўзи? Барибир, унинг нима йигираётганини кўролмайман-ку; унинг иплари ҳаддан зиёд нозик. Кўзимни юмганимда уни қандай тасаввур қилсам, унинг ҳам айнан шундай эканини юрагим айтиб турарди. Ҳа, худди шундай. Турли-туман қиёфаларга тўла улкан тўр – эртактаги галати башарали махлуқлар.

17 март, пайшанба

Аҳволим яхши эмас. Деярли ҳеч ким билан гаплашмаяпман; Дюбониэ хоним ва меҳмонхона ходими билан зўрга сўрашяпман. Ҳатто ўзим учун овқатланишга ҳам вақтимни қизганиман; дераза олдида ўтириб, фақат у билан ўйнашдан бошқа дарду фикрим қолмаган. Бу ўйин менга роҳат бағишларди, ҳа, чиндан, ундан ҳузур қилардим.

Гўё эртага нимадир содир бўладигандек, юрагим ҳамиша тақапука бўлиб турарди.

18 март, жума

Ҳа, албатта, шу бугун нимадир юз бериши керак. Ўзимнинг овозимни ўзим эшитишим учун баланд овозда – ўзим учун такрорляяпман, — мен фақат шу сабабдан бу ердалигимни ўзимга уқтираяпман. Ҳаммасидан ёмони, борган сари мени ваҳима босиб бораётганида. Хонада мендан аввал яшаган ўтмишдошларимнинг бошига тушган савдолар энди менинг бошимга тушишини ўйлаб, ҳис этаётган қўрқувим Кларимонда олдидаги қўрқув билан қоришиб кетганди. Мен буларнинг биридан иккинчисини ажратолмай қолгандим.

Даҳшатдан юрагим ёрилай дерди.

Оқшом соат 6

Тез гапир ва пальто билан шляпангни ол-да, жўнаб қол.

Роппа-роса олтида сабр косам лим тўлди. Ў, мен ҳафтанинг сўнгги кунидан бир кун аввалги куннинг соат олтиларида қандайдир бир гап борлигини энди яхши биламан. Комиссар билан бўлган ўша ҳазилга бошқа кулмайман. Оромкурсида ўтириб, бор кучим билан ундан қўзгалмасликка тиришардим. Ойна мени ўзига тортгани-тортган эди, отилиб ўша ерга боргим келаверарди. Нима рўй бериши билан ишим йўқ эди, Кларимонда билан ўша ўйинимизни ўйнасак бўлди эди, лекин бу қўрқув ойна олдидаги қўрқув билан қоришиб кетганди. Унда катта ва йўғон бўйинли, соқоллари оқарган гумашта осилиб турганини кўрдим. Шунингдек, хушбичим артистни ва гирдигум, бақувват сержантга ҳам кўзим тушди. Мен бирин-сирин уларнинг уччаласини, сўнгра ўша қозикда оғизлари очилган ва тиллари осилган ҳолда уччаласини бирваракайига кўрдим. Кейин мен ўзимни ҳам уларнинг орасида кўрдим.

О, бу қўрқувнинг даҳшати. Дераза тўсинию ўша жирканч қозикни, шунингдек, Кларимондани кўрганимда ҳам қандай ваҳима босса, худди ўшандай қўрқув ҳозир ҳам чулғаб олганини ҳис этардим. У кечиролса, кечирсин-у, лекин бу аслида шундай, мен ўзимнинг жирканч қўрқувим таъсирида ҳамиша, ўша оёқлари ерга тегиб, осилиб ётганларнинг уччаласи билан унинг қиёфасини қориштириб юбораётгандим.

Тўғриси, менда бир лаҳза бўлса-да, ўзимни осииш истаги бўлмаган; бундай қилишдан қўрқмасдим ҳам. Йўқ, мени фақат содир бўлиши мумкин бўлган қандайдир қўрқинчли ва номаълум нимадир ваҳимага

соларди. Мен барига қўл силтаб, шартта ўрнимдан туриб, ойна ёнига боришга кучли ва енгиб бўлмас эҳтиёж сезардим. Энди шундай қилмоқчи бўлиб тургандим...

Телефон жириглаб қолди. Гўшакни кўтардим-да, гапни ҳам эшитмай: “Оёғингизни қўлингизга олиб, тезроқ етиб келинглар!” дея бақира кетдим.

Бу қаттиқ дод-фарёд бир нафаснинг ўзида барча ваҳимали шарпа-парпани батамом даф қилиб юборгандек туюларди. Мен дарҳол тинчландим-қолдим. Пешонамдаги терни артдим-да, бир косача тўла сувни симириб юбордим; сўнг комиссар келиб қолса, нима дейиш ҳақида ўйлай кетдим. Ниҳоят, дераза ёнига бориб, бошимни қимирлатдим-да, жилмайиб қўйдим.

Жавобан Кларимонда ҳам бош ирғади-да, табассум қилди.

Беш дақиқа ўтар-ўтмас комиссар етиб келди. Мен унга ниҳоят ҳақиқий изнинг кетидан тушганимни, лекин бугунча менга раҳм қилиб, бу ҳақда ҳеч нарсани сўраб-суриштирмаслигини, яқин орада ўзим унга барини батафсил тушунтириб беришимни айтдим. Энг кулгилиси шундаки, мен буларни барини тўқиб-бичиб айтар эканман, аслида ҳақиқатни гапирётганимга қаттиқ ишонардим. Гарчанд виждонимга зид бўлса-да, ҳозир ҳам бу менга шундай туюлаётгандек...

Комиссар менинг тайинсиз руҳий аҳволимни, айниқса, телефондаги бақир-чақирларимни тушунтиролмай қийналаётганимни ва бу ўнғайсизликдан қутулиб кетишга беҳуда уринаётганимни сезган бўлса керак. Комиссар жуда меҳрибонлик билан менинг ихтиёримда бўлиш унинг бурчи эканини, ундан тортиниб ўтирмаслигимни айтди. У, қачон зарур бўлиб қолар эканман деб кутиб ўтиришдан кўра, гарчанд овора бўлса-да, яхшиси, ўн икки мартаба келиб-кетишни маъқул кўрарди. Бунчалик узоқ вақт ёлғиз қолиш яхши эмаслигини айтди-да, бир оз дилнинг чигилини ёзиб келиш учун мени кечага таклиф этди; гарчи ёқмаётган бўлса-да, таклифига рози бўлдим: хонам билан истамайгина хайр-маъзур қилишимга тўғри келди.

19 март, шанба

Биз “Gaité Rochedouart”да, сўнг “Cigale”да ва “Lune Rousse”да бўлдик. Комиссар тўғри айтган экан: ташқарига чиқиб, бир оз тоза ҳаводан нафас олганим менга фойда бўлди. Бошда, ўзимни худди қочоқдек нохуш ҳис этаётгандим. Кейин ўтиб кетди; биз роса еб-ичиб, хурсандчилик қилдик. Бугун эрталаб ойна олдига бордим ва Кларимондани кўрдим, у нигоҳлари билан менга таъна тошларини отаётгандек туюлди. Балки менинг тасаввуримда шундайдир: кеча кечқурун уйдан чиққанимни қаердан билди экан? Бироқ, бир лаҳзагина менга шундай туюлди, холос, кейин у яна ўз табассумини ҳада этди-ю, барини унутдим.

Биз яна кун бўйи кўз уриштириш ўйинимиздан бўшмадик.

20 март, якшанба

Фақат бугун ёза оламан, холос. Кеча кун бўйи кўз уриштириш ўйнаганмиз.

21 март, душанба

Бугун ҳам ўйиндан бўшмадик..

22 март, сешанба

Бугун ҳам яна ўша ҳар доимги бекинмачоқ ўйинимиз билан машғул бўлдик. Бошқа ҳеч нима қилмадик. Баъзан: буларнинг бари

ўзи менга нега керак, дея ўзимдан сўрайман. Ёки: оқибати нима бўлади ва бу билан нимага эришмоқчиман ўзи? Бу саволларга мен жавоб тополмасдим, чунки бундан бошқа нарсага ҳушим йўқлиги ўзимга аён эди.. Рўй бериши қутилаётгани ҳам, айнан ўша, мен интилаётганим ҳам.

Шу кунларда бир-биримиз билан ҳатто битта сўзни ҳам овозимизни чиқариб гаплашмадик. Онда-сонда лабимизни қимирлатиб кўярдик, холос, кўпроқ бир-биримизга тикилиб ўтирдик. Шу ўтиришимизда ҳам бир-биримизни яхши тушунардик.

Мен ҳақ бўлиб чиқдим: Кларимонда ўтган жумада қочиб кетганим учун мендан ўпкалади. Унга нисбатан номаъқул иш қилганимни айтиб, ундан узр сўрадим. У мени кечирди, келаси жума кетиб қолмасликка ваъда бердим. Биз лабларимизни ойнага суйкаб, узоқ вақт ўпишдик.

23 март, чоршанба

Уни севишимга энди бутунлай амин бўлдим. Худди мана шундай, мен унга сўнгги томиримгача сингиб кетганимдек севиш керак. Майли, бошқалар учун севги ўзгача бир нарсадан иборат бўла қолсин. Бу дунёда боши ё қулоғи, ёки бўлмаса қўли бир хилда иккита одамни топиб бўлармикан? Одамлар бир-бирларидан фарқ қилганларидек, севги ҳам турли-туман. Тўғри, менинг севгим ўзгача, буни биламан. Нима, шундай бўлган билан ундаги жозиба камайиб қолармиди? Мен ўз севгимдан бахтиёр эканимни баралла айтишим мумкин.

Қани энди шу қўрқувдан фориғ бўлганимда эди! Баъзан бу қўрқув уйқуга кетади, ўшанда уни унутаман. Бу фақат бир неча дақиқагина давом этади, холос, кейин, қўрқув улкан ва гўзал илоннинг бақувват қучоғидан қутулишга уринаётган ожиз сичқончадек яна жонланади-қолади. Ҳали шошмай тур, сен арзимас, тўпори қўрқув, ҳадемай буюк севги сени комига тортиб кетади.

24 март, пайшанба

Мен топдим: Кларимонда билан мен эмас, аксинча, у мен билан бекинмачоқ ўйнаётган экан.

Бу уйидагидек содир бўлганди.

Кеча кечқурун ҳар доимгидек бекинмачоғимиз ҳақида ўйладим. Уни ҳайрон қолдирмоқчи бўлиб, эртаси куни ҳар бир ҳаракат маълум қилиқ таъсири остида бўлган янги қисмни ёзиб олдим. Кейин уларни тезроқ бажариш учун аввал битта тартибда бажардим, сўнг шуни тақрорлаб машқ қилдим. Бу қанчалик мушкул бўлмасин, менга беҳад ҳузур бағишларди, ҳатто уни кўрмаган пайтларимда ҳам қандайдир мени унга яқинлаштирарди. Мен соатлаб шуғулландим, ниҳоят, бари ёғдек силлиқ кета бошлади.

Бугун эрталаб ойна ёнига бордим. Биз бир-биримиз билан сўрашдик, сўнг бекинмачоқ бошланди. У ақл бовар қилмас даражада мени тез тушунарди ва ўша заҳоти менга эргашарди.

Шу пайт эшикни кимдир тақиллатди; бу этикларимни олиб келган хизматкор экан. Этигимни олдим-да, яна ойна ёнига қайтаётиб, кўзим ҳаракатларим қайд этилган қоғозга тушди. Шунда мен, ҳозиргина ойна ёнида туриб, қоғоздаги ҳаракатларнинг биронтасини бажармаганимни кўрдим.

Гандираклаб кетиб, оромкурси суянчиғини маҳкам ушладим-да, унга чўқдим. Бунга ишонолмай, қоғозда ёзилганларга қайта-қайта кўз югуртирдим. Афсус, бу шундай бўлиб чиқди: мен ҳозиргина ойна

ёнида туриб бир қанча ҳаракатларни бажаргандим, лекин, буларнинг биронтаси меники эмасди.

Ўзимда шундай бир туйғуни туйдим: унинг эшиги ланг очилганди. Мен очилган эшик олдида турардим-у, лекин қуюқ зимистондан ўзга ҳеч вақони кўрмасдим. Ушанда: агар ҳозирнинг ўзида чиқиб кетолсам, унда қутулиб қолишимга амин бўлдим. Шундагина энди кетишим зарурлигини ҳис этдим. Шунга қарамай, кетмадим, чунки, қўлларимда ўша сирни чангаллаб турганимни сезардим. Маҳкам, иккала қўлим билан ҳам. Париж — ҳали сен Парижни забт этасан!

Париж бир онгагина Кларимондадан кучли чиқди.

Энди бу ҳақда бошқа ўйламайман. Мен ҳозир, фақат ўз муҳаббатимни ва у билан бирга мулойим, бахтиёр қўрқувнигина ҳис этаяпман.

Ўша лаҳзаларда мен қўрқувдан куч олардим.

Мен ҳаракатларимнинг биринчи қисмини яна бир карра такрор ўқиб чиқдим-да, уларни ҳафсала билан ёдда сақлаб қолдим. Сўнг ойна олдида бордим.

Мен барини аниқ сезиб турардим: мен ўзим истаган биронта ҳаракатни бажармагандим.

Шунда мен кўрсаткич бармоғим билан бурнимни ишқаламоқчи бўлдим-у, лекин бунинг ўрнига ойнани ўпиб қўйдим. Мен ойнани тақиллатмоқчи эдим-у, бироқ бунинг ўрнига сочимни силаб қўйдим. Шундай қилиб, менинг ҳаракатларимга Кларимонда эмас, аксинча, кўпроқ мен унга тақлид қилаётганим аён бўлди. Буни шундай яшин тезлигида бажарардимки, гўё ташаббус ўзимдан чиққандек таассурот уйғонарди менда.

Мен эса унга таъсир кўрсатаман деб ўзим унинг таъсирига тушиб қолганимдан фахрланардим. Қолаверса, бу таъсир шундай ёқимли, шундай мулойим эдики, назаримда, бу ёруғ оламда бундан-да мурувватли ҳеч нима йўқдек.

Мен яна бир неча тажриба ўтказдим. Мен иккала қўлимни чўнтагимга тиқиб, қимир этмай туришга қарор қилдим; жойимдан жилмай унга тикилиб қараб туравердим. Мен у қандай қўлини кўтарганини, қандай кулиб юборганини ва секингина кўрсаткич бармоғи билан пўписа қилганини кўрдим. Мен қимир этмай турардим. Ўнг қўлим питирлаб чўнтагимдан чиқиб олишга интилаётганини сездим-у, дарҳол иккала қўлим билан чўнтагим астарини чангалладим. Сўнг секин, бир неча дақиқа ўтгач, бармоқларим очила бошлади ва мен қўлимни чўнтагимдан чиқардим-да, юқорига кўтардим. Мен ҳам жилмайиб бармоғимни кўрсатиб унга пўписа қилдим. Назаримда, буни мен эмас, бошқа, мен кимни кузатаётган бўлсам, ўша қилаётгандек эди. Йўқ, йўқ, бу бундай бўлмаган. Буни мен, мен бажардим, у бошқаси, анави кучли, буюк кашфиёт қилмоқчи бўлгани эди, лекин бу мен эмасдим.

Мен — ёқимли қўрқув аралаш севгим Кларимонданинг истакларини бажо келтириш учун бу ердан, кашфиёти билан нима ишим бор, қанақа кашфиёт қилса қилавермайдими.

25 март, жума

Мен телефон симини қирқиб ташладим. Бу тентак комиссар мени ҳар дақиқада безовта қилишини истамайман, келиб-келиб, айни, ўзгача лаҳзалар бошланаётган бир пайтда. Буларни нега ёзаяпман ўзи, Худойим?

Бу сўзларнинг биронтасида ҳақиқатдан асар бўлмаса. Менинг ўрнимга қаламимни ҳам кимдир юргизаётганга ўхшарди, назаримда.

Лекин, барибир, кўраётганим юз бераётган воқеаларнинг барини ёзиб қўйишни хоҳлайман, хоҳлайман, хоҳлайман. Бунинг учун бор кучимни ишга солишимга тўғри келади. Мен бунинг уддасидан чиқаман. Яна фақат бир мартагина ўша... мен истаганим.

Мен телефон симини қирқиб ташладим... Эҳ!

Мен буни қилишим лозим эди. Мана! Ва ниҳоят! Чунки, бу мендан лозим эди, лозим эди.

Бугун иккимиз дераза ёнида туриб ўйинимизни ўйнадик. Кечадан эгиборан бу бекинмачоқнинг табиати ўзгарди. У бирон-бир ҳаракат қилса, мен кучим борича қаршилиқ кўрсатаман. Ниҳоят, ҳозирча, мен, унинг инжиқликларига бўш келаётганим йўқ ва иродасизлигим эвазига итоат ҳам этмаяпман. Мағлублигини англаш, унинг орзу-истакларига ўзингни фидо қилиш қанчалик ҳузур бағишлашини мен ифодалаб беролмайман.

Биз ўйнаётгандик. Кейин у ногоҳ ўрнидан турди-да, хонанинг энг ичкарисига кириб кетди. Шундай қоп-қоронғи эдики, мен уни бошқа кўролмадим; у зулмат ичига сингиб, ғойиб бўлганди. Кейин у яна қўлида худди меникидек стол телефони билан ойна олдида пайдо бўлди. У қўлидагини табассум билан дераза тоқчасига қўйди-да, пичоқни олиб, симни кесди ва телефонни яна олиб бориб қўйди.

Мен роппа-роса чорак соат бардош бердим. Мендаги қўрқув аввалгисидан кучлироқ бўлса-да, лекин, шунга қарамай, аста-секин бўйсуниб бораётганимни ҳис этаётганим ундан-да ёқимли эди. Ниҳоят мен ҳам ўз телефонимни ойна ёнига олиб келиб, симини қирқдим ва яна қайтариб столга олиб бориб қўйдим.

Бу шундай бўлганди.

Мен ёзув столимда ўтирардим: мириқиб чой ичдим, хизматкор идиш-товоқларни олиб кетди. Менинг соатим нотўғри, ҳозир соат неча бўлди, ўзи, деб сўрадим ундан. Чораккам олти, чораккам олти.

Биламан, бошимни кўтаришим билан Кларимонда нимадир қилади. У шундай бир нарса ўйлаб топадики, мен ҳам унга эргашишга мажбур бўламан.

Мен барибир бошимни кўтардим. У ойнада туриб олиб куларди. Энди ундан тескари ўгирилмоқчи бўлсам, у парда ёнига келиб оларди. Кларимонда менинг деразам рангидаги қизил чилвирни ечиб олаётганди. Ундан сиртмоқ ясарди. Чилвирни эса тўсиндаги қозикқа боғларди.

Кейин кулди-да, ўтириб олди.

Йўқ, бу мен ҳис этаётганим мутлақо қўрқув эмасди. Шундай бўлса ҳам, мен бу совуқ, даҳшатли фожиани дунёдаги ҳеч бир нарсага алмашмаган бўлардим. Қандайдир ақл бовар қилмас тобелик ва айни замонда бартараф этиб бўлмас бу қўрқувда аллақандай ўзига хос ҳузур-ҳаловатни туярдим.

Мен югуриб ойна ёнига боришга ва унинг амрини бажаришга тайёр эдим-у, лекин таҳаммул қилаётгандим, мен курашаётгандим, курашиб, қаршилиқ кўрсатиш билан овора бўлаётган эдим. Ўша куч борган сари энгиб бўлмас кучга айланиб бораётганини ҳис этиб турардим.

.....

Мана, яна стол олдида ўтирибман. Мен югуриб ойна ёнига бордим-да, у мендан нимани кутган бўлса, ўшани бажардим: чилвирни олиб, уни сиртмоқ қилиб боғладим ва қозикқа илдим.

Энди қайтиб бошқа турмай, фақат қоғозга қараб ўтиравераман. Агар мен ҳафтанинг охири кунлари соат олтилар атрофида ундан

кўзимни узмасам, тамом, унинг нима каромат кўрсатиши аён. Агар унга қарайдиган бўлсам, унда унинг истагини бажаришга мажбурман, мажбур бўламан...

Унга бошқа қарамайман...

Мен қаттиқ кула бошладим. Йўқ, бу мен эмасдим, мендаги нимадир мени кулдирадди. Ниманинг устидан, мен биламан: менинг “истамайман...”имнинг устидан.

Истамайман, лекин, ҳарҳолда буни бажаришим шартлигини биламан. Унга кўз ташлашим керак, буни бажармасам бўлмайди... бари кейин.

Мен бундан нафасим бўғилиб қолгудек ва шу билан бирга чексиз ҳузур-ҳаловат бағишловчи азобнинг — бу жафонинг узайишини кутардим. Бир бахтимга ўн бахт қўшувчи бу уқубатли сонияларни иложи борича узайтириш учун ўрнимдан турмай ёзаверардим, ёзаверардим.

Тагин озгина, тагин...

Яна ўша кўрқув, яна! Агар унга қарайдиган бўлсам, биламанки, туриб ўзимни осишим керак; м е н б у н д а н қ ў р қ а ё т г а н и м и й ў қ. Ў, йўқ, йўқ — бу жуда зўр, жуда ғалати-ку.

К е й и н с о д и р б ў л а д и г а н... барибир бошқа бир нимадир бор. Бу нима эканини билмайман-у, афтидан, рўй бериши турган гап, негаки, азобларимнинг чеки сира кўринмаяпти. О, бунинг орқасидан даҳшатли нимадир содир бўлишини юрагим сезаяпти, сезаяпти.

Ишқилиб ўйламасам бўлгани... Нима тўғри келса ҳам ёзавериш керак, нима бўлса ҳам барибир. Фақат тезроқ, ўйлаб ўтирмай...

Исмим — Ришар Бракемон, Ришар Бракемон, Ришар... Ў, бошқа чидолмайман... Ришар Бракемон... Ришар Бракемон... энди... энди... мен унга қарашим керак... Ришар Бракемон... керак... йўқ яна... Ришар... Ришар Браке...

Тўққизинчи маҳкама комиссари ўз телефон кўнғироқларига жавоб ололмагач, олтидан беш дақиқа ўтганда, “Стевенс” меҳмонхонасига кириб келди. У, талаба Ришар Бракемонни еттинчи хонадан унинг аввалги уч нафар ўтмишдошлари қандай осилган бўлсалар, уни ҳам худди шу алфозда ойна тўсинига осилган ҳолда топди.

Фақат унинг юзида акс этган ҳолат бошқачароқ эди: кўрқув уни ўзгартириб юборганди, кўзлари катта-катта очилиб, деярли косасидан чиқиб кетганди. Лаблари керилиб, тишлари маҳкам қисилиб қолганди.

Уларнинг орасида эса мажақлаб тишлаб ташланган ғалати, бинафшаранг хол-хол катта қора ўргимчак бор эди.

Стлда талабанинг кундалиги ётарди. Комиссар уни ўқиди-да, ўша заҳоти рўпарадаги уйга қараб югурди. Уйнинг бутун бошли иккинчи қавати мана, неча ойдирки, яшовчиларсиз бўм-бўш хувиллаб қолганини комиссар ўша ерга чиққандагина билди.

Ватанимиз мустақиллигининг 20 йиллигига

Райҳон иси

Вилоятда яшайдиган дўстим кўнғироқ қилиб қолди:

— Жўражон, университетимиз остонасини бирам соғиндим. Талабалар шаҳарчаси баъзан тушларимга кириб чиқади. Бу йил ўқишни битирганимизнинг тугал санаси. Бир йиғилишайлик. Бирга ўқиган курсдошлар дийдорлашайлик. Олтин давримизни бир эслайлик...

Дўстимнинг “олтин давр...” борасида сўз очганлиги юрагимни галати туйғуларга чулғади.

“Талабалик — олтин даврим...” деган иборанинг мағзини гўё энди чаққандекман — орадан бир неча ўн йиллар ўтиб, сочларим оқарган бир паллада.

Талабалик ҳақиқатан ҳам олтин давр экан: ҳамиша орзулар оғушида юрасан, янги дўстлар орттирасан, муҳаббат аталмиш бокира туйғулар нашидасидан баҳраманд бўласан, илм самоларида қанот қоқасан...

Мен ҳам кўп дўстларим қатори олий ўқув юртини тамомлагач, мустақил ҳаёт уммонига шўнғиб кетдим. Узоқ йиллар давомида ўқиган илм даргоҳим остонасини қайта босмадим. Борсам, гўё унинг хаёлимдаги пурвиқорлигига путур етиб қоладигандек туюларди. Бехосдан ажиб хотиралар юракда тўғён уриб, бесар бўлиб қолишдан ҳам чўчирдим. Гоҳ-гоҳ талабалар шаҳарчаси томон йўлим тушиб қолса, худди баҳор пайтидаги тошқин дарёга рўпара келгандек, “қирғоғи” бўйлаб ўтиб кетардим.

Ўз измида давом этувчи ҳаёт бизни улғайтириб, қалбдаги ҳароратимизни аста-секин пасайтириб борди. Сочларимизни оқартирган йиллар шамоли боғларни оралаган кузги эпкиндек теварак дунёимизни жўнлаштирди, охорини тўқди. Лекин юрагимизни бир ҳиссиёт буткул тарк этмади — эслаганда кўнғилни сархуш қилувчи талабалик йиллар ифори ҳамда бу йилларнинг юрак тубида келган ширин тотли!

Ўтган йили бир гуруҳ адибларни талабалар шаҳарчасида ташкил этилган “Китоб дўкони”нинг очилиш маросимида таклиф этишди. Ижодкорлар орасида мен ҳам бор эдим. Тантана яқунлангач, шаҳарча мутасаддилари, талабаларимиз яшаш жойлари билан бир танишинглар, дея рўпарадаги ётоқхонага етаклашди.

Беш қаватли тураржой атрофи (илгари бу бинолар “ётоқхона” дейиларди) кўркам гуллар билан зийнатланганди. Ҳовлисига худди каттакон Хива гилами ёйиб қўйилгандек. Мен бу гиламга синчиклаб боқиб, унинг бамисоли нақшлардек товланаётган жилоси юксак дид билан экилган ранго-ранг нафис гуллардан “тўқилганлигини” пайқадим. Ётоқхона остонасидан ичкарига ўтар эканмиз, бир пайтлар хорижий мамлакатлардан бирига қилган сафарим, у ерда ҳам талабаларнинг яшаш шароити билан танишганим ёдимга тушди. Ва айти дақиқаларда, “Ҳали улардагичалик фаровонликка эришишимиз қийин...”, деган фикр кўнғимдан кечди. Бироқ, талабаларнинг истиқомат хоналари, дам олиш фойелари, қироатхонаю муҳташам залларини кўргач, ҳаммамиз ҳайратдан лол қотдик. Чунки ҳар биримиз ўзимиз ўқиган даврдаги яшаш

шароитини кўз олдимиздаги файзу ҳашамат билан солиштириб кўрган-дик. “Бунақаси чет элда ҳам йўқ...”, беихтиёр дилимда иқрор бўлдим мен. Ана шу дақиқаларда бу гўзал масканга — ёшлик диёрига алоҳида келиш, бу маъво билан танишиш, уни зиёрат қилишга аҳд қилдим...

— Алло, “Ёшлик” талабалар шаҳарчаси ҳокимиятими? Менга ҳоким керак эди...

Котиба қиз ҳоким Рўзимурот Қўнғиротович Чориев билан боғлади. Мен ўзимни таништириб, ўтган йили “Китоб дўкони” очилишида кўришганлигимизни ёдига солдим.

— Эсимда, эсимда, — деди у хурсанд бўлиб. — Алоҳида келаман дегандингиз. Келсангиз, бош устига...

Ҳоким билан суҳбатимиз қовуша қолди.

— “Ёшлик” талабалар шаҳарчаси ҳокимияти 1992 йил Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан ташкил этилган. Бу шаҳарча, кўплар ўйлаганидек, олий ўқув юртларию талабалар ётоқхоналари биноларидангина иборат эмас. Унинг 658 гектарли ҳудудида 9 та маҳалла жойлашган. Аҳолиси 43 мингдан ортиқ. 38 та тураржойда 10 мингдан ортиқ талаба яшайди... — Рўзимурод Қўнғиротович шаҳарча ҳақида батафсил маълумот бера бошларкан, айниқса, талабалар турмуши, яшаш тарзи, уларга яратилган шарт-шароитлар ҳақида сўз кетганда унинг овози алоҳида гурурга, завқ-шавққа йўғрилди.

— Юртбошимиз бу ерда ёшлар билан уч марта учрашганлар. Унинг бу учрашувларда айтган ҳар бир гапи, кўрсатмалари ёдимизда. “Талабаларга шундай гўзал муҳит, яшаш шароити яратингларки, улар ўқишини битириб кетишгандан кейин борган жойларини ўзлари кўрган мана шундай гўзалликни бунёд этишга интилиб яшасинлар”, — деганди муҳтарам Юртбошимиз. Бугун бунинг рўёбини амалда кўриб турибмиз. Масалан, мен яқинда Деновда бўлиб, шаҳарчамизнинг собиқ “фуқаро”лари — ўқишни битириб борган ёшларнинг ўзлари яшаётган жойларда гулзорлар барпо этишиб, арча ва турли манзарали кўчатлар ўтқазишиб, теварак-атрофга оро беришаётганликларининг шоҳиди бўлдим.

— Мен сизга шаҳарчамиздаги яна бир сирни айтай, — деди у тўлқинланиб, — Миллий университетимиз олдида ўрнатилган китобнинг тош рамзини яши биласиз. У ерда ҳар куни талабалар ўқишдан чиқадиган пайтда турли ёшдаги чиройли либосли аёлларни кўришингиз мумкин. Улар бир четда туриб, чиқиб келаётган қизларга разм соладилар, ўзларига келинликка танлайдилар. Чунки бу манзил маънавияти юксак ёшлар кириб-чиқадиган маскан-да...

Ҳоким қилинган ва қилинадиган ишлар борасида кўп ва хўб гапирди. Кейин бир эзгу орзуси борлиги ҳақида сўз очди.

— Биласизми, менинг бир орзум бор. Шу эзгу орзумни рўёбга чиқаролсам, кейин армоним қолмасди.

— Қанақа орзу экан у? — қизикдим мен.

— Сизга айтсам, — деди у алоҳида шавқ билан. Унинг қиёфасидан бу борада гапириш ҳамиша унга мароқли эканлигини англаш қийин эмасди. — Мен сизга айтсам, пойтахтимизда супермаркетлар, гипермаркетлар бисёр. Лекин китоб билан савдо қиладиган ўша катта маркетлар даражасидаги бирорта бино-иншоот йўқ. Мен ана шундай улкан савдо биносини, яъни “Китоблар маркази”ни мана шу шаҳарчамизда бунёд этилишини хоҳлардим. У шундай кўламда бўлиши керакки, жамики китобсеварлар ахтарган китобларини шу ерга келиб топа олсинлар. Топа олишларига ишончлари комил бўлсин. Биз айни пайтда ана шу “Китоб маркази”ни рўёбга чиқариш йўллари борасида бош қотирмоқдамиз.

— Мана буни орзу деса бўлади! — унинг шавқидан мен ҳам шавқланиб кетдим.

Шаҳарча билан таништиришга олиб чиққан ҳоким ўринбосари Самуғжон ака Ҳикматов ниҳоятда одамохун киши экан. Шундоққина ҳоки-

мият ёнидаги ётоқхона биноси томон етакларкан, йўл бўйидаги гуллар, арчалар ҳақида сўзлаб кетди.

— Мана бу жойда Юридик институти талабалари истиқомат қилишади, — деди у олдига ажойиб соябон қилинган бино остонасига етаклаб. Кенг майдонли ҳовли (биз ўқиган пайтлар тошлоқ бўлиб ётарди) кўм-кўк майса билан қопланган. Бугунги кунда бу газон дейилади.

— Чет элларда бўлганимда майсазорларда ётиб китоб ўқиётган ёшларни, унда умбалоқ ошиб ўйнаётган болаларни кўриб, кўкатларга раҳмим келиб кетарди. Энди билсам, бу майсалар қанча тепкиланса, шунча яхши ўсаркан...

Тураржой ичкарисига кирганимизда талабалар яшайдиган хоналардаги мебелларни, замонавий жиҳозларни кўриб, кўз қувонди. Ҳар бир хонага фақат иккита талаба қўйиларкан. Кейин ошхоналар (уларга газплита ўрнатилган, талабалар ўз таомларини ўзлари тайёрлашлари мумкин), алоҳида кирхоналар (уларга замонавий кир ювиш машиналари ўрнатилган), ювиниш хоналари, душхоналар билан танишдик. Турли хил учрашувлар зали, интернет хонаси ҳамда спорт зали биринчи қаватда жойлашган. Айниқса, спорт зали ҳавасимни келтирди. Унда турлича жисмоний машқлар билан шуғулланиш мумкин бўлган энг замонавий анжомлар ва ускуналар жойлаштирилган эди. Бизнинг давримизда-чи?.. Алоҳида спорт хоналари қаёқда дейсиз! Нима, биз спортни ёқтирмасмидик? Йўқ, асло! Биз ҳам спортни жон-дилимиздан севардик. У пайтда ҳар бир хонада 3-4 тадан талаба яшарди. Уларнинг ҳар бирида, албатта, кимдир олиб келган гантел ёки кўтарадиган тош бўларди. Ҳар ким ўзи билган машқини қиларди. Менинг ҳам энгил гантелларим бўлиб, қайсидир китобча ёки газетадан ўқиб, ўрганиб олган машқларим билан шуғулланардим. Кунларнинг бирида, оқшом пайти хонамизга бошқа факультетда ўқийдиган танишимиз кириб келди ва гап жисмоний машқларга бориб тақалди.

— Жисмоний машқлар орасида энг ажойиби ўтириб-туриш машқи экан, — деди у ва гапини асослаган бўлди. — Бу мускулларни чиниқтириб, вужудни мустаҳкам қилади.

Ҳар бир ишга дафъатан киришиб кетадиган бухоролик курсдошим Абдураззоқ дарҳол бу машқни бажара бошлади ва мени ҳам даъват этиб, “қани, ким кўп ўтириб-турарига” деб мусобақага чорлади. Ва биз “ўтириб-туриш” борасида баҳслаша кетдик. У машқни 95 марта бажарганида ҳолдан тойиб, йиқилди. Мен 111 мартагача олиб бордим ва мен ҳам йиқилдим. Ҳаммадан қизиғи кейин содир бўлди. Тун ярмида дўстимнинг иссиғи кўтарилиб, “Тез ёрдам” олиб кетди. Мен ҳам алаҳлаб чиқдим. Кейин ҳафта давомида оёқларимизга тош осилгандек, қадамимизни судраб босиб, базўр ўзимизга келдик. Бизнинг спорт билан шуғулланишимиз ана шунақа “ёввойи” тарзда эди. Дўстим билан қачон кўришсак, бу воқеани эслаб, ҳали-ҳамон кулишамиз.

— Энди сизни ёпиқ чўмилиш саройига олиб бораман, — деди Самуғжон ака ва биз катта йўлни кесиб ўтдик. Бинолар оралаб кетиб борарканмиз, бир ётоқхона олдидан ўтаётганимизда кўнглим алланечук энтикиб кетди: “Ҳа, айнан мана шу ётоқхона...” Чамамда, иккинчи босқичда ўқирдим. Ўқишга кирган йилим водийлик бир ҳусн-жамоли очик-ёруғ қиздаги ноз ва карашмадан кўнглимга чўғ тушганди. Буни ўзи ҳам ҳис этарди, чамамда. Мен ўз ёғимга ўзим қовурилиб юраверай, унинг тутган аъмолини кўринг.

Куз оқшомларидан бири эди. Мен ушбу ётоқхонанинг бешинчи қаватидан ҳовлига термулиб ўлтирардим. Не кўз билан кўрайки, ўша нозанин пастда бир йигит билан етаклашиб юрибди... Уни чиндан У эканлигини пайқаб, эсим оғиб қолаёзди. Улар бир неча қадам юриб тўхташди... Куз епкинида йўлакдаги хазонлар тартибсиз сочилади... Ой ёғдусида ҳаммаси яққол кўриниб турибди. Йигит қизнинг икки тирсагидан

ушлади. Кейин... кейин... юзини қизнинг юзи томон эгди... Кўзимга дунё қоронгу бўлиб кетди. Алламаҳалгача ўзимга келолмадим. “Сен билан аҳд-паймон қилганмиди?! Ёки сен унга бир оғиз сўз айтишга ботинган-мидинг?!”, дея ўзимни койигандан-койидим, кошки кўксимдаги заҳар-олуд олов босилса!.. Хуллас, шунақа гаплар. Бу ҳам бир хотира-да...

Чўмилиш саройининг ичкарисига кирганимизда кутиш зали турли ёшдаги одамлар билан тўла экан. “Кўряпсизми, аксарияти ўзимизнинг қора кўзлар. Илгари шунақа бўлганми?” — шипшиди менга Самуғжон ака. Ичкарига ўтиб, ҳайҳотдай келадиган мовий ҳавзани кўриб кўзим яшнаб кетди. Илгари бундай кошоналарга йўл бўлсин!.. Маъзур тутасиз, яна бир хотирага эътиборингизни тортаман. Биз ўқишга кирган йиллар ушбу шаҳарчадаги ётоқ бинолари қурилиши ҳамон давом этарди. Университетга кетаверишда йўл чеккасидаги кенг майдон қурилиш жараёни туфайли қазиб ташланган бўлиб ва бу “котлован”га сув қўйиб юборилган, натижада у улкан қўлга айланган эди. Биз талабалар кун иссиғида ана шу “кўл”га чўмилишга ўтардик. Мен чўмилиш ишқибози эдим. Бир куни курсдошим Абдусалом билан бориб, сувга тушдик. Мен “кўл”нинг ўртасига қараб сузиб кетдим. Бир пайт ортимга қарасам, анча олислаб кетган эканман. Нафасимни ростлаш учун оёғимни ерга қўймоқчи бўлдим. Оёғим ерга тегмади. Бир неча қулоч сузиб бориб, яни ерга оёқ тирамоқчи бўлдим, яна ерга тегмади. Юрагим орқамга тортиб кетди — қирғоққа ҳали анча! Чўкиб кетмаслик учун жон ҳолатда суза бошладим. У ёқдан Абдусалом дўстим мен томон интилиб келарди. Бўларим бўлиб, ҳолдан тойиб “ҳаммаси тамом!” дея, иккала оёғимни сув остига узатдим. Оёқларим ерга тегди — қаддимни ростласам, сув деярли тиззамдан келиб турарди. Турган жойимда чайқалиб кетдим, дўстим етиб келиб, суяб қолди. Кейин қирғоққа судралиб чиқиб, қота-қота кулдик. Шундан буён Абдусалом дўстим, мен сизни қутқариб қолганман, дея кўкрагига уради...

Чўмилиш ҳавзаси кошонасидан чиққач, кенг футбол майдонини кесиб ўтиб, усти ёпиқ спорт иншоотига кирдик. Талабалар ёзги таътилга кетишгани сабабли бу ерда жужий таъмирлаш ишлари кетаётган экан.

— Бизда спортнинг ҳамма турлари билан шуғулланиш мумкин, — деди мутасаддилардан бири. Бино ҳақиқатан ҳам ҳашаматли ва кўркам жиҳозланган эди. Қанийди, қайтадан ёш бўлиб қолсанг-у, қора терга тушиб машқлар қилсанг!

Бу маскандан чиққач, чиройли йўлакдан кета бошладик: боши ва охири кўринмайди, икки томонида нафис гуллар барқ уриб ўсмоқда.

— Ҳақиқатан ҳам чиройли, а? — кўнглимдан кечган туйғуни тасдиқлади Самуғжон ака. — Бу ерда тонгда мўсафидларнинг сайр қилиб юрганини кўп кўраман. Чунки улар эрталаб ошга боришгач, дарҳол уйларига тарқаб кетишмайди, шу ерда сайр қилишни яхши кўришади. Оқшом пайтлари-ку, қўяверасиз! Ишонасизми, кеннойингиз оқшомлари набиралари билан шу ерга сайрга олиб келишимни илтимос қилгани-қилган...

— Мана бу бинода сизнинг издошларингиз — бўлажак журналистлар истиқомат қилшади, — деди ҳамроҳим рўпарамиздаги бинони кўрсатиб.

— Тўхтанг-тўхтанг, мен бу бинода бўлганман, ярим йиллар аввал, оқшом пайти журналнимиз ижодий жамоаси билан учрашувга келгандик...

Биз таҳририят вакиллари талабаларнинг фаоллиги, улар журнализмизни мунтазам ўқиб боришларига шоҳид бўлиб, ниҳоятда мамнун бўлган эдик ўшанда. Дунёдаги адабий жараён, таҳририят фаолияти, ижодий режалар борасида қизиқарли саволлар беришиб, теран фикр-мулоҳазалар айтишганди. Орқа қаторда ўтирган бир талаба қизнинг дил изҳори ёдимда қолганди.

— Мен “Жаҳон адабиёти”ни ҳамиша севиб ўқийман, ундаги бирон-бир асар мени бефарқ қолдирмайди, — деди у самимий ҳаяжон билан. — Лекин таҳририятга алоҳида ташаккуримни айтмоқчиманки, ҳар сафар журнални мутолаа қилишдан олдин унинг муқовасида берилган суратга боқаман, баъзан унга соатлаб тикилиб ўтираман. Рассомларимизнинг шундай ажойиб асарлари билан ҳам таништириб бераётганликларингиз учун сизларга миннатдорчилигимни айтмоқчийдим...

Талаба қизнинг бу дил изҳори борасида кейин ҳам бот-бот ўйладим: “Шундай кўнгил соҳибасидан на жамиятга, на дўсту дугонасига бирон-бир ёмонлик чиқиши мумкинми? Йўқ, асло!” Ёшлар адабиётга ва санъатга кўнгилдан яқинлашсалар, ундан баҳра олишга одатлансалар, қандай яхши!. Ҳаётимизни, келажагимизни мазмунли ва мунаввар қилишнинг энг тўғри ва жозибали йўли шу эмасми!

Тасаввур қилиб кўринг: ётоқхоналарда яна иккита махсус хона бўлса, биттасида — рояль, иккинчисида — мольберт... Талабалар орасида муסיқага ихлос қўйганлар ёки расм чизишни орзу қилганлар топилмайди-ми!.. Кўплаб топиллади. Спорт билан шугулланиб чиққан, мушакларни ўйнаб турган йигитнинг нафис мўйқалам ила мўъжизасифат асар яратётган тенгқурига ҳавас ва ҳайрат ила термулиб турганини бир кўз олдингизга келтиринг! Ҳақиқий комиллик мана шунда — метин вужуднинг нафис туйғуларга, маҳлиёлигида эмасми?

Мен талабалик йилларини — бу даврда ўрганилган илмни, ўзлаштирилган билимни ҳар бир инсоннинг ўз тақдирига олтин гиштлардан қўйган пойдевори деб биламан. Толиб инсон бу даврда ўз шахсини қанчалик қашф этолса, кейинчалик уни бойитиб, шакллантириб боради, холос. Ёшлик инсонни дунё билан, жамият билан юзма-юз қиладиган фаслдир. Буюк сиймолар айнан ёшлик даврларда ўзларининг қандай иқтидорга эга эканликларини шууран туйганлар. Бу шак-шубҳасиз.

Илм ўрганаётган ёш қалб аини чоғда яхши хулқни, феълан бағрикенгликни, ҳамда теран мушоҳада қила олиш фазилатларини ҳам ўзлаштириб борса, аини муддао. Мулаҳазакорликни, ҳар бир муаммонинг тагига етишни одат қилмоқлик муҳимдир. Кўнгилдаги юксак орзуни ҳаёт сўқмоқларидан, синовлардан безаха олиб ўтмоқ учун баъзан кимларгадир ён беришга, кимлар биландир муроса қилишга тўғри келади. Бу фазилатга эга инсон ҳеч қачон ютқизмайди. Бизнинг ёшлик давримизда, яъни шўро замонида ёшлар учун энг юксак фазилат исёнкорлик саналарди. Муросасозлик ва вазминлик қусур ҳисобларди, ҳатто. Чунки исён ва инкорда инқилобий идрок мужассам бўлиб, бадий асарларда бу тушунча улугланарди. Дунёга, теварак-атрофга бундай муносабат инқилобчилардан қолган “эзгу мерос” эди. Агар чуқурроқ мулоҳаза қилсак, инкор этиш ёки исён қилиш вазиятни теран мушоҳада қилишга қараганда осонлигини, муаммоларни ечиш эса ақл-идрок талаб этишлигини, машаққатларга чидаш учун кучли, метин ирода зарур эканлигини англаб етамиз. Курсдошларим ўртасида бўлган бир мунозара ҳамон эсимда. Бир курсдошимиз бўларди, у ҳеч ким билан ортиқча тортишмас, баҳслашмас эди. Лекин яхши ўқирди. Баъзан баҳслар жиддий тус олиб кетса, у мухолифига ён бериб қўя қоларди. Лекин бундай ҳолатларда уни ҳеч ким баҳсда енгилганликда ёки иродасизликда айблай олмасди. Аксинча, унинг метин иродаси ҳамиша “ғилоф”да эканлигини ҳис этиш мумкин эди. Ўшанда ижодлари матбуотда кўриниб юрган исёнкор жўралари уни аёвсиз танқид остига олишди. Уни исёнкор эмасликда, муросасозликда айблашди. У бундай атвори билан келажақда ҳеч ким бўлолмаслигини, пана-пастқамда қолиб кетишлигини каромат ҳам қилишди...

Лекин ҳаёт эса бунинг аксини кўрсатди. Ўша иродасини “ғилоф”да сақлаган, ҳар дақиқа кўз-кўз қилавермайдиган дўстимиз бошқа жўраларга қараганда кўпроқ муваффақиятга эришди. Ўзини тугал шахс сифатида намоён эта олди.

Инсон ҳаётида учраб турадиган нажотсиз ҳолатлар, ошкора адолат-сизликлар, таҳқиру ҳақсизликлар борасида мулоҳаза юритганимда ҳамиша Ўлжас Сулаймоновнинг ушбу сатрлари кўксимда хитоб беради:

Ношудликни кўриб туриб, беисён —

Итоатда чидашни ҳам ўргатгин менга!

Ёшлар билан бўлган ижодий учрашувларда айниқса ушбу мулоҳазалар борасида кўпроқ ўртоқлашсам дейман...

— Энди мана бу йўлакдан юриб, анови кўриниб турган тураржой ҳовлисига ўтамиз. У ерда сиз ажойиб бир нарсанинг шоҳиди бўласиз, — деди ҳамроҳим ҳаёлимни бўлиб.

Аввал кўрганларимиздек, бу ерда ҳам ранго-ранг гуллар товланарди. Айниқса оқ гуллар ва қизил бир-бирига пайваста чизиқлар ҳосил қилиб, кўзни қамаштиргудек жилоланарди.

— Мана бу райҳонларларни бир кўринг. Уларни ўзим махсус олиб келиб эктирганман... Ҳовлиларимиз саҳнида бўлгучи райҳонлар эсингизга тушгандир? — Бино олдининг бор бўйи қадар райҳонлар бир саф бўлиб бўй чўзмокда эдилар. — Олинг, узиб олинг бир шохчасини! Бир ҳидлаб кўринг!..

Мен бўлиқ райҳон ниҳолининг бир шохчасини узиб олдим ва ҳидладим... О, райҳон иси! Бирам антиқа!.. Юракдаги энг қадрдон туйғуларни кўзгаб юборадиган бўй, ифор бу! Вужудингда неки асл бўлса — қалбаки, сохта бўлмаса, ўша туйғулар уйғонгай бу исдан! Илк муҳаббат хотираси... қалбаки бўлиши мумкинми? Гўзал шеър соғинчи-чи?.. Беихтиёр ҳаёлимдан бир шоирона ташбеҳ кечди: гўё бутун ўзбек халқи ушбу сонияларда — Истиқлол шодиёнасининг 20 йиллиги арафасида қўлига райҳон тутиб, унинг исларидан Эрк, Буюк Ҳуррият нашидасини туйиб тургандек!.. Райҳон иси томирингизда ўлмас анъаналар, улуг аждодлар руҳини тирилтиргай!..

Таъмирдан чиқарилаётган муҳташам “Таомхона” худудидан ўтаётганимизда Самуғжон ака кенг саҳнга ишора қилиб, бу ерда “Жума оқшомлари” ташкил этилади, деди.

— Учрашувга санъаткорларни таклиф қиламиз. Улар билан биргалликда бу саҳнада талабалар ўз шеърларини ўқиб беришади, кўшиқ айтишни биладиганлар кўшиқ ижро бўладилар. Ҳар ҳафтада бўладиган бундай оқшомлар ниҳоятда завқли ўтади.

Мен райҳон ислари янглиғ хотиралар ифоридан ҳамон сармаст эдим. “Бугунги кун ниҳоятда мазмунли ўтди”, дея кўнглимдан кечирдим. Талабалар шаҳарчаси ҳаёти билан танишар эканман, ўзимнинг ёшлик йилларимга яна бир марта қайтгандек бўлдим. Лекин шуни ошкор айтишим керакки, ҳозирги талабаларнинг “олтин даври”га юрагимнинг туб-тубидан ажиб ҳавас ҳис этдим.

Мақолани ёзиб тугатаётганимда вилоятдаги дўстимдан яна кўнғироқ бўлди. Мен унга дийдорлашув кунимиз аниқ бўлганлигини ва ўша куни қадрдон Талабалар шаҳарчасини ҳам зиёрат қилиш режалаштирилганлигимизни айтдим.

Мирнўлат МИРЗО

Николай БЕРДЯЕВ

Муҳаббат меҳвари

ИЖОД МОҲИЯТИ

Жинсининг табиий-наслий стихияси — аёлмандлик стихияси. Насл-уруғчилик инсон устидан аёл орқали устунлик қилади. Бу ҳукмронлик табиий оламга сингиган ва Момо Ҳавво воситасида уни забт этган. Момо Ҳавво — табиий-наслий аёлмандлик. Момо Ҳаввонинг яратилиши кекса Одам Атони наслий-уруғчилик ҳукмронлигига дучор этиб, уни табиий «оламга», «мазкур оламга» кишандбанд айлади. «Олам-дунё» Одам Атони жинс воситасида қўлга киритган ва маҳв айлаган, сексуаллик нуқтасида Одам Ато табиий заруриятга михланган. Момо Ҳаввонинг Одам Ато устидан ҳукмронлиги унинг устидан бутун табиатнинг ҳукмронлигига айланди. Ҳомиладор Момо Ҳаввога чандилган инсон табиатнинг қулига, андроген тимсолига ва Худо тимсолидан бегоналашган, нотабақалашган аёлмонандлик бандисига айланди. Эркакнинг аёлмонандликка муносабати унинг табиатга муносабатининг негизи табиатдан, аёллик-аёлдан қутулиб бўлмайди, нажот топиш мутлақо имкониятсиз. Ёлғиз янги аёллик орқали дунёга кириб келувчи фақат янги Одам Ато воситасида нажот топиш мумкин. Аёлмонанд табиатнинг тубанлашган инсон устидан гуноҳқорона ҳукмронлиги Аёл-Момо Ҳавво воситасида бошланган. Мазкур табиат ҳукмронлигидан инсоннинг нажот топиши Биби Мариям орқали бошланган, Биби Мариям воситасида замин Логосни, янги Одам Атони, Баркамол Инсонни ўз бағрига олади. Ва кекса Одам Атонинг, тўзиб, адоий тамом бўлган одамнинг тубанлашуви ва қўлга айлантирилиши сексуал акт, яъни жинсий алоқа воситасида табиий-наслий таваллуднинг заминий ҳукмронлигини мустаҳкамлаган бўлса, янги Одам Ота, янги Инсон фақат Маънавият воситасида ҳомиладор бўлган жувондан дунёга келиши мумкин. Бу жувондан янги таваллуд «мазкур дунё» табиий тартибидаги эскича таваллуднинг мистик бартараф қилиниши бўлди. Гуноҳдан холи ўзгача дунё негизи сифатидаги абадий аёлмонандлик-аёллик сексуал акт, яъни жинсий алоқа воситасида эркакдан ҳомиладор бўлиб, туғмаслиги керак. Абадий аёллик ўзлигида табиий заруриятдан нажот топишни мужассам этади, бинобарин табиий зарурият ёлғиз кўзи ёраётганнинг жинс нуқтаси орқали инсонни маҳв этади. Гуноҳдан холи, бокира дин насл-уруғчиликни, сексуал акт, яъни жинсий алоқани инкор этади ва абадий аёллик маъбудаси, фақат Рухдан ҳомиладор бўлувчи Бокира Биби маъбудасини яратади.

Жинсининг дунёвий ҳаёти моҳиятан иллатли ва бузилган. Жинсий майл инсонни иложсиз қовишув чанқоқлиги исканжасига олади. Бу чинакам ташналик бўлиб, табиий жинсий ҳаётда қовушиш мумкин эмас. Табақалашган жинсий алоқа яхлит, андроген инсоннинг фазовий бўлақларга ажралиши оқибати сифатида иложсиз равишда фожиали, огриқли, бемаънидир. Жинсий алоқа икки қарама-қарши жинс қовишувининг энг олий ва энг жўшқин нуқтаси бўлиб, бу жараёнда ҳар бир жинс вакили ўз жинси доирасидан, сарҳадларидан чиқиб, бошқа жинсга бевосита дохил бўлади. Шу нуқтада чинакам қовишувга эришиладими? Албатта, йўқ. Фақат шунинг ўзи жинсий алоқани инкор этади, бун-

Давоми. Боши ўтган сонда.

дай алоқа шу қадар осонлик билан ўзгариб, ҳар қандай қовишув сир-синоатига тамомила зид бузуқлик тусига киради. Жинсий алоқа воситасидаги қовишув — қалбаки, ва мана шу сохта қовишув учун ҳамиша товон тўлаш талаб этилади. Жинсий қовишувда ҳаёлий онийлик, фонийлик бор. Жинсий алоқа жазавасида шундай муҳр мавжудки, ҳамма нарса-ашёлар муваққат ва омонат табиий шароитда уни рўёбга чиқариб бўлмайди. Ва шу рўёбга чиқмаган жинсий қовишув инсон насли — одамзотнинг перманент, яъни сурункали хасталиги, мазкур насл маҳқумлигининг манбаи. Жинсий алоқадаги оний қовишувнинг сохталлиги ҳамиша ортга чекиниш, нимталанишга олиб келади. Жинсий алоқадан кейинги йироқлашув унганча бўлгандан ҳам зиёда бўлади. Изтиробли бегоналик қовишув жазаваси ташналигини бошдан кечирганларни аксарият ажаблантиради. Ҳолбуки, жинсий алоқа мистик мазмунига биноан абадий бўлиши, шу асно қовишув узлуксиз теранлик касб эта бориши керак. Бир жуфт жону тан бир бутунга айланиши, тамомила уйғунлик касб этиши зарур. Бунинг ўрнига жинсий алоқа асносида қалбаки қовишув, ўта қисқа муддатли ва ўта юзаки қовишув рўй беради. Оний қовишув оқибатида бегоналашув чоҳи яна ҳам чуқурлашади. Илгари ташланган бир қадамдан кейин бир неча қадам орқага ташланади. Жинсий алоқадаги қовишув ҳамиша мана шундай ўртамиёна, мўътадил. Жинсларнинг жинсий алоқа воситасидаги қовишуви мистик моҳиятига биноан, муайян мавжудот ҳар бир ҳўжайрасининг ўзга мавжудот ҳар бир ҳўжайраси ич-ичига кириб бориши-сингиши, бутун бир яхлит жисму жоннинг бутун бир яхлит жисму жон билан, руҳ-руҳониятнинг руҳ-руҳоният билан яхлитлашуви бўлиши зарур. Бунинг ўрнига парчаланган, бўлакланган, юзаки туташув рўй беради, жисм жисмга бегоналигича қолаверади. Ўта табақалашган жинсий алоқада аллақандай табақалашув ва изтироб-хасталик муҳри мавжуд. Жинснинг қовишув жараёни абадий, узлуксиз, ортга чекинмайдиган ва инсон вужудининг етмиш икки томири бўйлаб ёйилувчи, теран, ниҳоясиз бўлиши керак. Бунинг ўрнига жинсий алоқа табиий тартибда инсонни қониқиш бегона, интиҳосиз жинсий мойилликнинг бемаъни давомийлиги ихтиёрига қўшқўллаб топширади. Дунёвий ҳаёт манбаи моҳиятан айниган, у инсон қўл-лигининг манбаи. Жинсий алоқа моҳиятан зиддиятли ва Дунё моҳиятига зид. Жинснинг табиий ҳаёти ҳамиша фожиали ва шахсга ганим. Шахс — насл-уруғчилик даҳоси кўғирчоғига айланади ва наслий-уруғчилик даҳосининг киноясига жинсий алоқа абадий ҳамроҳлик қилади. Бунга оид фикрларни Шопенгауэр, Дарвин асарларида ўқиш мумкин. Жинсий алоқа батамом қиёфасиз, наинки барча одамларда, балки барча жониворларда ҳам бир хил ва муштарак. Жинсий алоқа асносида шахс бўлиш мумкин эмас, бу алоқада ҳеч қандай индивидуаллик йўқ, ҳатто специфик инсонийлик йўқ. Жинсий алоқа чоғида шахс ҳамиша қиёфасиз наслий-уруғчилик стихияси таъсири остида, башарий оламни ҳайвонот олами билан баробарлаштирувчи, яъни тубанлаштирувчи ҳукм-фармон куч таъсири остида бўлади. Тасаввуфона ягона-яхлит жисму жонга шахсий қовишувга қиёфасиз стихия воситасида эришиб бўлмайди. Жинснинг чорасиз фожиаси шундаки, шахсий қовишув ташналиги табиий наслий-уруғчилик стихияси жинсий алоқа орқали шахсий қовишувга эмас, балки фарзанд кўришга, фарзанд кўриш асносида шахснинг емрилишига, хайрли-эзгу абадиятга эмас, балки иллатли интиҳосизликка олиб келади. Лаззатлиши ва қониқиш ташналигидан келиб чиқувчи жинсий ҳаётда шахсий эзгу-ниятлар эмас, балки насл-уруғчилик, наслни, авлодни давом эттириш манфаатлари тантана қилади. Шахсият қиёфасизлик, шахсиятсизлик воситасида рўёбга чиқа олмайди. Жинсий алоқа ҳамиша шахснинг ва эзгу-ниятларининг қисман ҳалокати.

Шахс жинсий алоқа асносида абадият ва мангуликка эмас, балки янги тугилаётган сон-саноксиз ҳаётларга парчаланишга маҳқум. Жинсий алоқа иллатли интиҳосизлик, таваллуд ва ўлимнинг интиҳосиз узлуксизлигини қарор топтиради. Таваллуд — ҳамиша қўлга киритилмаган шахс ноқислиги, забт этилмаган абадият нишонаси. Тугувчи ва тугилувчи фоний ва такомилдан йироқ. Фарзанд кўриш — жинсий алоқа учун жазо ва шу билан бирга мазкур гуноҳ учун тўланган товон. Таваллуд ва ўлим айна жинсда ўзаро сирли боғланган. Жинс — наинки ҳаёт, шунингдек ҳалокат манбаи. Жинс орқали тугилдилар ва жинс орқали вафот этадилар. Фонийлик ва ҳалокатли таназзул дунёга жинс

орқали кириб келган. Шахс фонийлиги ва ҳалокати жинс туфайли бошланади, абадиятдан айрилади. Жинс инсонни шундай фоний табиий тартибга михлайдики, унда таваллуд ва ўлимнинг интиҳосиз алмашуви ҳукм суради. Фақат ҳалокатга маҳқум фарзанд кўради ва фақат фарзанд кўрувчи вафот этади. Ҳинд диний тафаккури таълимотига биноан, Карма қонуният ва интиҳосиз ўзгариш, янги қиёфалар касб этиш жинсий алоқа гуноҳи билан боғлиқ ўлим ва таваллуд зарурияти. Насронийлик динидаги ҳаловатли эркинлик Карма қонуниятининг зарурий оқибатларини йўққа чиқаради. Шахснинг абадий ва баркамол ҳаёти билан ўлимга маҳқум муваққат ҳаётларни дунёга келтириш ўртасида, шахс истиқболи ва насл-уруғ истиқболи ўртасида теран зиддият мавжуд. Насл-уруғ — шахс ҳалокатининг манбаи, насл-уруғ — авлод қолдирувчи ҳаёт манбаи. Гадес ва Дионис ягона Тангри эканини юнонлар олис замонларда аллақачон пайқаганлар, ўлим ва таваллуднинг мистик алоқадорлигини сезганлар. ШУ боис жинсий алоқа, жинсий қовишув негизда ҳалокатли орзиқиш пин-ҳон. Тугадиган жинс ўлимнинг ҳалокатли совуқ нафасини сезади. Ҳаёт бахш этувчи жонзот ҳалокатни ҳам «ҳадя этади». Жинсий қовишув нашъасига ҳамиша заҳар омукта. Жинснинг бу ҳалокатли оғуси барча замонларда гуноҳи кабира сифатида эътироф этилган, қораланган. Жинсий алоқада ҳамиша ҳалокатга юз тутган шахсий орзумидлар армони, абадиятни омонатга алмаштириш, қурбон бериш мавжуд. Бу дунё шароитидаги жинсий қовишув асносида наинки нимадир, дейлик — ҳомила пайдо бўлади, балки ҳамиша нимадир нобуд бўлади, завол топади. Жинсий алоқа мазмун-моҳиятида таваллуд ва ўлимнинг хуфёна алоқадорлиги ва яқинлиги намён. Жинсий алоқа шахсдан холи равишда, насл-уруғ стихияси сифатида рўй беради. Инсоннинг инон-ихтиёридан айи-радиган жинсий майл шахснинг ҳалокатли насл-уруғ стихиясига итоатгўйлигидан бошқа нарса эмас. Насл-уруғ ҳаётида таваллуд ва ўлим алмашуви, шахснинг иллатли сон-санқосизликларга парчаланиши муҳрланган. Насл-уруғ стихиясида шахснинг баркамоллашуви йўллари, баркамол абадият йўллари йўқ. Насл-уруғ стихияси инсоннинг тубанлашуви, инсон жинсининг инқирози ҳосиласи. Тубанлашган ва гуноҳдор одамиятнинг ички емрилуви зоҳиран насл-уруғ стихиясида сохта қовушади. Одамият насли сохта аҳли башар бўлиб, инсоният таназзулидан далолат. Одамият наслида инсоний феъл-атвор — табиат қулга айлантирилган ва тамомила исканжага олинган. Насл-уруғ стихияси инсониятнинг намён бўлиши, инсоннинг ижодий фазилатлари юзага чиқиши йўлида асосий тўсиқ. Насл-уруғ — ёвуз зарурият, инсоний қуллик ва ҳалокатли таназзул манбаи. Насл-уруғ йўлларида ҳамиша таваллуд ва ўлимнинг ҳалокатли алмашуви яширинган бўлади. Инсоннинг маънавий боғлиқлиги жисм ва қондошлик бўйича насл-уруғчилик алоқаси билан алмаштирилади. Одамларни Рухдаги абадий аёлликдан, бокираликдан дунёга келиш эмас, балки жинсий алоқа асносида таваллуд топиш боғлайди. Одамият наслининг алоқадорлиги — жинсий-шаҳвоний боғлиқлик, бу одамлар гуноҳ сифатида орланадиган жинсий алоқани тақозо этади. Одамлар инсоният насли сифатидаги алоқадорликлари ва бирлашувлари негизини мунофиқлик билан яширадилар. Одамият наслининг дини ҳолбуки, жинсий алоқани илоҳийлаштириш дини бўлиши, одамлар яширадиган иллатни илоҳийлаштиришга олиб келиши керак эди. Жинсий ва қондошлик ришталари билан боғланиш жинсий алоқа воситасида боғланиш, айни шу асно боғланганлик ҳисобланади. Розановнинг улкан хизмати шундаки, у мана шу ҳақиқатнинг ва унинг жамики оқибатлари диний эътироф қилинишини талаб қилди. Жинсий алоқадан шахснинг халос бўлиши насл-уруғдан халос бўлиш, одамият насли алоқасидан бошқача, руҳий алоқа ҳаққи-ҳурмати воз кечиш, таваллуд ва ўлимнинг иллатли интиҳосизлигидан нажот топиш демак. Насл-уруғ ва шахс тамомила қарама-қарши, булар бир-бирини инкор этувчи ибтидолардир. Инсон феъл-атворидаги барча шахсий хоссалар насл-уруғ шаҳвониятига ганим душман. Шахс тимсолида улкан жинсий куч-қувват тажассум топиши мумкин, бундай қутли куч-қувватсиз кучли, забардаст шахс бўлиши мумкин эмас, бироқ бу куч-қудрат насл-уруғ йўналишига эга бўлиши мумкин эмас — у иллатли сон-санқосиз парчаланишга монелик кўрсатади. Шахс насл-уруғ стихиясидан холиликда ўзлигини англайди ва юзага чиқаради. Шахс насл-уруғ негизда ҳалокатни енга олмайди ва абадиятни қўлга киритолмайди. Шахс янги инсоният тимсолида дунёга келиши керак.

...Жинсий майл инсоннинг ижодий куч-қуввати, салоҳияти. Унда ёруғ дунёга чиқишни, муайян объект қиёфасини касб этишни талаб қилувчи изтиробли куч-қувват тошқини, жўшқинлиги мавжуд. Ва ижод ҳамда таваллуднинг теран боғлиқлиги, уларнинг турдошлиги ва қарама-қаршилиги шубҳасиз. Таваллуд, янги ҳаётларни дунёга келтириш асносида шахснинг ижодий куч-қувват, салоҳияти юзага чиқади. Насл-уруғ стихияси, табиий зарурият тартибида жинсий куч-қувват фарзанд кўришга сарфланади, ижод таваллуд билан, абадиёт намунаси — муваққат намуна билан алмаштирилади. Абадиёт намунасини яратиш билан омонатни дунёга келтириш ўртасида жиддий муросасиз қарама-қаршилик мавжуд. Индивидуал баркамоллик билан фарзанд кўриш тамомила қарама-қарши. Биология ҳам, мистика ҳам шундай таълим беради. Фарзанд кўриш асносида шахснинг ижодий куч-қуввати камаяди ва парчланади. Шахс иллатли насл-уруғ силсиласида интиҳосиз парчаланаверади. Энг кўп туғадиган — энг оз ижод қилувчи. Таваллуд — ижодий куч-қувватни сўриб олади. Ижодий доҳиёналик насл-уруғ стихиясига ғаним бўлиб, фарзанд кўриш билан огриниб муроса қилади. Фарзанд кўришга олиб келгувчи жинсий алоқада ҳамиша шахснинг қул қилиниши ва шахснинг ижодий орзу-интилишларини ҳақоратлаш, поймол қилиш мавжуд. Инсон ўзининг ижодий жинсий куч-қуввати қулига айланиб, уни ижодий жинсий алоқага йўналиштиришга ожиз бўлиб қолади. Жинс ҳаётида абадий бокиралик эмас, балки Момо Ҳаввонинг аёллиги тантана қилади, насл-уруғ шахс устидан ҳукмронлик қилади. Жинсий ҳаёт натижалари шахснинг ижодий аъмолига мос эмас. Табиий жинсий ҳаётда на эр хотин билан қовешади, на ижодий адабиёт қўлга киритилади. Ҳар бир фарзанд кўрувчи мазкур иллатли сон-саноксизлик силсиласини янгидан бошлаши зарур. Таваллудлар силсиласи билан ижодий куч-қувват исканжага олиниб, кишанбанд қилинади. Жаҳоншумул ижодий дорилзамон бошланишига асосий тўсиқ фарзанд кўриш билан яқунланувчи жинсий алоқа ҳисобланади. Кўҳна Одам Ато ва кўҳна Момо Ҳавво стихияси, чоҳидан ҳамон чиқа олмаётган одамият насли ижод қила олмайди, чунки ижодий куч-қуввати, салоҳиятини насл-уруғни давом эттириш ва уни зарур тартибда таъминлашга, гуноҳкорлик оқибатларига итоат этишга сарфлаётир. Н. Федоров даъват қилувчи бобокалонларни тирилтириш, уларга қайта ҳаёт бахш этишнинг ўзиёқ куч-қувватни фарзанд кўришга эмас, балки ота-боболарни тирилтиришга йўналтиришни билдиради. Табиий заруриятни ҳалокатли енгилмаслиги, мазкур дунёвий тартибга мослашув муқаррарлигининг негизи фарзанд кўришга қаратилган жинсий алоқага тақалади. Ёлғиз шу нуқтадан дунёвий силжиш, илдамлаш, дунёвий нажот топиш бошланиши мумкин. Жинсда ижодий куч-қувват йўналиши ўзгартирилиши зарур. Таваллуд топувчи жинс ижодий жинсга айланади. Жаҳоншумул ижодий дорилзамон бошланиши натижасида табиий тартиб ўзгариши тантана қилади, бу ўзгариш даставвал жинс нуқтасида, табиий заруриятга инсон муҳрланган нуқтада бошланади. Жинс ботиниятида ижодкорлик таваллуд устидан, шахсият — насл-уруғ устидан, Рухий алоқадорлик, Рухий пайвасталик — жинсий ва қондошлик алоқалари устидан тантана қилиши керак. Бу ёлғиз янги, ижодкор жинснинг намоён бўлиши, юзага чиқиши, жинсий мавжудот сифатидаги инсонга оид ижодий сир-синоатнинг кашф қилиниши бўлиши мумкин. Бу шунингдек, инсоннинг андрогин, тангримонанд фель-атвори, фазилатининг кашфи бўлиши мумкин. Инсонни табиатнинг стихияли аёллик тартиби қулига айлантирувчи фарзанд кўриш билан боғлиқ жинсий алоқа эркин-хур ижодий алоқажараёнга айланади. Жинсий куч-қувват бошқача дунё яратишга, ижодни давом эттиришга йўналтирилади. Буни Афлотун доҳиёна некбинлик билан аллақачон кўра билган. Жинсий куч-қувватда ижодий жазава ва доҳиёна некбинлик манбаи пинҳон. Барча чинакам доҳиёналик — эротик хоссага эга. Бироқ бу ижодий доҳиёналик насл-уруғчилик стихияси, фарзанд кўриш билан боғлиқ жинсий алоқа тазйиқи остида. Жинсий алоқа моҳиятан ҳар қандай доҳиёналикка, ҳар қандай универсал тахайюл ва универсал ижодкорликка тамомила зид, у — ибтидоий қашшоқ қолоқлик. Доҳиёналик, даҳолик шахвоният билан тўла-тўқис йўғрилган, бироқ бу каломнинг тор, бузилган маъносидаги шахвонийлик эмас. Даҳо ўзига хос жинсий ҳаёт кечириши, ҳатто ўта беҳаё жинсий алоқаларга киришиши ҳам мумкин, бироқ унга хос доҳиёналик жинсий куч-қувватнинг

бундай йўналганлигига қаршилиқ кўрсатади ва унинг насл-уруғ стихиясида, унинг фарзанд кўрувчи насл-уруғчилик силсиласида фожиаги узилиш бўлиши муқаррар. Доҳийлик буржуа тусга эга жинсий ҳаёт билан чиқиша олмайди ва аксар ҳолатларда даҳо ҳаётида жинс аномалияси кузатилади. Доҳиёна ҳаёт «табиий» ҳаёт эмас. Жинс билан боғлиқ теран ўзгаришлар янги жаҳоншумул дорилзамон келишидан далолат. Янги инсон даставвал ўзгарган жинсли инсон, одамият наслининг эркак-аёлга ажралиши оқибатида путур етган андрогин тимсолни ва тангримонандликни тикловчи сиймодир. Инсонга оид сир-синоат андрогинга оид сир-синоат билан боғлиқ.

Жинсий муҳаббат на оила андозасига, на даҳрийлик андозасига, на бузуқлик андозасига кирмайди. Муҳаббат на фарзанд кўриш ва насл-уруғнинг ижтимоий фаровонлиги мақсадларида жинсий алоқанинг тартибга келтирилиши, на жинс ҳаётида ҳар қандай нафсининг дарवेशона рад қилиниши, на жинсий алоқадан тийилишу на унга муккадан кетишдир. Муҳаббат ҳеч қайси маънода жинсий алоқа бўла олмайди, насл-уруғ нуқтаи назаридан фикрловчилар ўйлагандек, муҳаббат табақалашган жинсий алоқага ўта қарама-қарши, лекин аскетизмга нисбатан тамомила ўзгача тартибда қарама-қарши. Насл-уруғ нуқтаи назаридан фикрловчилар, диндорлар ҳам, дунёвий мулоҳаза юритувчилар ҳам жинс масаласида ёлғиз жинсий алоқага ва унинг оқибатларга бутун диққат-этиборни қаратиб, бутун инсон учун бўлгандек, бутун коинот учун ҳам жинснинг универсал аҳамиятини пайқамайдилар. Жинс сир-синоати хайрли фарзанд кўриш ёки шармандали лаззатланиш мақсадида қилинадиган жинсий алоқадан иборат эмас. Бирон-бир кимса қачон бўлмасин ёлғиз хайрли мақсадда — фарзанд кўриш учун жинсий алоқа қилганига мутлақо ишониб бўлмайди, эҳтирослар талаб-эҳтиёжга кўра, қалбаки қоқиниш учун ҳамиша палата-партиш жинсий алоқага киришилади. Насл-уруғчилик бирон-бир кимсада мақсад бўлгани учун эмас, балки инсон устидан онгсиз ҳукмронлик қилиши ва унинг индивидуал аъмолларини мазах қилиб қулгани боис жинсий алоқа асносида насл-уруғ тантана қилади.

Жинс сир-синоати ёлғиз муҳаббатда юзага чиқади. Бироқ жинсий муҳаббат соҳасидагидек силсилали жаҳолатпарастлик ва шартли мунофиқлик ҳукмронлик қилувчи соҳа йўқ. Муҳаббат масаласи кўндаланг бўлар экан, ўта ашаддий инқилобчилар тўла-тўкис жаҳолатпарастга айланадилар. Жинс ва муҳаббат борасида инқилобий онг-тафаккур камдан-кам учрайди, чунки бундай тафаккур ўта туб хусусиятга, ҳатто диний хоссага эга бўлиши керак. Ижтимоий ва илмий кашфиётчилар ва инқилобчилар жинснинг ёлғиз ижтимоий ва физиологик фаровонлиги хусусида қайғурадилару, масаланинг асл моҳиятига ҳеч қачон назар ташламайдилар. Муҳаббат дунёвий диққат-этибордан соқит қилинган ва шоирлару диншунослар ихтиёрига қўшқўллаб топширилган, инъом қилинган. Ҳукмрон тафаккур «насронийлари» ёки «позитивистлар» жинс ҳақида баҳс юритиш асносида Тристан ва Изольда муҳаббатини, Ромео ва Жульетта севгисини, провансаль трубадурлари ва Данте куйлаган ишқ-муҳаббатни эса оладиларми? Уларнинг илоҳиёт таълимоти ва илм-фани, уларнинг ахлоқи ва уларнинг жамиятшунослиги муҳаббатни билмайди, севги-муҳаббатни жаҳоншумул муаммо деб эътироф этмайди. Насроний илоҳиёт таълимоти ҳам, ахлоқшунослик ҳам, илмий биология ҳам, жамиятшунослик ҳам жинсий алоқаю унинг оқибатларига қандай муносабатда эканини айтиш мумкин, лекин уларнинг муҳаббатга муносабати номаълум. Ўта кўҳна илоҳиёт таълимоти ҳам, ўта жаҳолатпараст илму фан ҳам муҳаббатни билмаслиги табиий. Муҳаббатда аллақандай аслзодалик ва ижодиёт, теран индивидуаллик, насл-уруғдан холилик, қонун-қоидаларга, мезонларга мос келмаслик муҳри мавжуд, уни ўртамиёна фаҳм-фаросат илгамайди. Одамият насли ҳаёт кечираётган, умргузаронлик қилаётган дунёвий тартиб-қоидага бегона иқлим-маъводагина муҳаббат яшайди. Муҳаббат — одамият наслига бегона ва инсон насли тафаккуридан чиқиб кетади. Насл-уруғни давом эттириш ва таъминлаш нуқтаи назаридан муҳаббат одамиятга керак эмас, у аллақандай четда қолиб кетаверади. Жинсий бузуқлик муҳаббатга нисбатан одамият наслига яқинроқ ва тушунарлироқ бўлиб, унга маълум маънода муносиб ва ҳатто бехатар. Бузуқлик воситасида «дунёда» хотиржам яшаш, уни чеклаб-жиловлаб, тартибга солса бўлади. Муҳаббат билан

хотиржам, оёқни узатиб яшаб бўлмайди ва уни бирон-бир тартибга солиш амри маҳол. Муҳаббатда бу «дунёда» тартибга солинган ҳаёт истиқболи йўқ. Муҳаббатда мазкур «олам» шароитида ҳалокатли таназзул уруғи, навқиронликнинг фожиали завол топиши мужассам. Ромео ва Жульетта, Тристан ва Изольда муҳаббат оқибатида завол топган, уларнинг муҳаббати бошларига бало бўлгани бежиз эмас. Дантенинг Беатричеге муҳаббати бу «дунё» шароитида гуллай олмайди, у мазкур «олам» сарҳадларида муқаррар фожиавий якун топди. Муҳаббат борасида илоҳиётпарастлик ҳам, ахлоқпарастлик ҳам, жамиятпарастлик ҳам, унинг биологиясига оид сафсатапарастлик ҳам қилиб бўлмайди, у буларнинг барчасидан холи, у мазкур «олам» га бегона, бу олам чаманида очиладиган эмас, балки нобуд бўладиган чечак. Муҳаббат тадрижи фожиали равишда мумкин эмас. Барча замонларнинг санъаткорлари ва шоирлари бу борада бошларини гаровга тикиб кафилликка ўтадилар. «Дунёвий» жамики масалалар таркибидан муҳаббат чиқариб ташланганию жинс муаммоси муҳаббат муаммосидан холиликда талқин қилингани табиий эмасми?

... Муҳаббат сир-синоати, никоҳ сир-асрори — Рухда, ижодкорлик дорилзамонию ижодиёт динида. Никоҳ муҳаббатининг сир-синоати инсонга оид кашфиёт, ижодий кашфиёт. Никоҳ сир-синоати на оилаю на тугилиш ва насл-уруғни давом эттириш натурал сир-асрори, никоҳ сир-синоати муҳаббат воситасида қовишув сир-асрори. Фақат муҳаббат муқаддас сир-синоат. Муҳаббат сир-синоати қонун-қоидалардан юксак ва қонун-қоидаларга бўйсунмайди, унда насл-уруғдан ва насл-уруғ заруриятдан ёриб чиқиш, унда табиат ўзгаришининг ибтидоси мавжуд. Муҳаббат — «дунё»га итоат, унинг юки ва заҳматларини тортиш эмас, балки ижодий исён-ғалаён. Бу сир-синоат, никоҳ сир-асрори на қонун-қоидалар кашфиётида, на тавба-тазарру изҳорида юзага чиқмайди, намоён бўлмайди. Муҳаббат сир-синоати — айна инсоннинг ижодий кашфиёти. Оиланинг утилитар-наслий физиологияси ва тежамкорлиги чегараларини ҳамиша ёриб чиқадиган мистик муҳаббатда унинг нишонлари мавжуд. Оилавий тизимда қонунийлашган полигамия мунофиқона ва айниган моногамияга нисбатан бурмунча ҳаққоний ва янги ҳаётий шарт-шароитлар учун бирмунча мақсадга мувофиқ шакл бўлади.

Бу дунё шарт-шароитларида муҳаббатнинг қисмати фожиали ва камол топа олмайди, у ҳеч қандай меъёр-мезонларга бўйсунмайди. Муҳаббат мазкур дунё шарт-шароитида севишганларга фаровонлик, бахт-саодат эмас, аксинча ҳалокат келтиради. Ва муҳаббатнинг буюкликлиги, улугворлиги сирли муқаддаслигини сақлаб қолиш фазилати — ҳар қандай ҳаётий истиқболдан воз кечиш, ҳаётни қурбон қилишдан иборат. Ҳар қандай ижод шундай қурбонлик талаб этади, ижодий муҳаббат ҳам қурбон тилайди. Ҳаётий фаровонлик, оилавий тўкинлик — муҳаббат қабри. Ҳаётдаги ҳалокатли қурбонлик муҳаббатга абадият муҳрини босади. Муҳаббат таваллудга нисбатан ўлим билан яқинроқ, интимлироқ, теранроқ боғланган ва бу боғланганлик, муҳаббатни қуйловчи шоирлар пайқагандек, унинг абадийлиги кафолати. Муҳаббат билан фарзанд кўриш зиддияти жуда теран. Фарзанд кўриш асносида муҳаббат инқирозга йўлиқади, муҳаббатга хос жамики шахсийлик нобуд бўлади, ўзгача ишқ тантана қилади. Муҳаббат таназзулининг негизи бевосита жинсий алоқада мужассам. «Бир ёстиққа бош қўйиб, фарзанд кўришни истаган аёлни ҳамон топа олмадим, бинобарин сени севаман, о абадият!» Зардушт шундай тавалло қилган. Ўзга оламнинг чинакам муҳаббати, абадиятни яратувчи муҳаббат жинсий алоқани истисно этади, ўзгача қовишув ҳаққи-ҳурмати уни енгади. Маълумки, кучли муҳаббат специфик жинсий майлга баъзан зид бўлиб, унга муҳтожлик сезмайди. Ва жинсий алоқага кучли ташналик ҳам аксарият маҳлиёлик-муҳаббат билан ҳеч қандай алоқага эга эмас, баъзан ҳатто ундан жирканади. Маҳлиёлик муҳаббати руҳий ва жисмоний мутлоқ қовишув ва мутлоқ уйғунлашувга ташна. Жинсий алоқа эса йироқлаштиради. Унинг негизида нафрат ва қотиллик пинҳон. Муҳаббат — «дунё»ни енгадиган, насл-уруғ ва табиий заруриятни баргараф қила оладиган ўзгача ҳаёт яратувчи ижодий аъмол. Муҳаббат натижасида ягона, бетақдор, нодир-ноёб шахсият қарор топади. Жамики қиёфасизлик, насл-уруғ, индивидуалликни табиий ва ижтимоий тартиб-қоидаларга бўйсундирувчи жамики омиллар муҳаббатга, унинг бетақдор ва бетаъриф сир-синоатига душ-

ман-кушанда. Муҳаббат учун қонун-қоида йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, муҳаббат қонун-қоидалардан юксак. Муҳаббат ижодкорлиги ҳеч кимнинг амр-фармонга итоат қилмайди, у тамомила исёнкор. Муҳаббат — оила сингари итоаткорлик эмас, балки исён, эркин парвоз. Муҳаббат на оила мезонига сиғади, на бирон-бир меъёр-мезонга сиғади, на «дунё»га сиғади. Муҳаббатнинг қурбон бўлиш хоссаси, дунёвий ҳузур-ҳаловату роҳат-фароғатдан воз кечиши унга эркинлик бағишлайди. Ёлғиз хавфсизликни қурбон келтириш эркинлик беради. «Дунё»га мослашиш билан, унинг юкини итоаткорлик ила тортиш билан боғлиқ жамики нарсалар кўрқувдан, огир ташвишдан холи эмас. Муҳаббат воситасида «дунё»нинг залворли юки устидан тантана қилинади. Оилада фаровонлик ва хавфсизлик юки, келажакдан кўрқиш, бошқа мослашув шакллари — давлатда, хўжаликда, позитив илм-фанда бўлгандек жабр-жафо бор. Муҳаббат — эркин санъат. Муҳаббатда ҳеч қандай хўжалик хоссаси, ҳеч қандай дунёвий қайғуриш йўқ. Ва бу эркинлик фақат қурбон бериш воситасида қўлга киритилади. Муҳаббат эркинлиги — самовий ҳақиқат. Бироқ муҳаббат эркинлигини сохта-беҳаё ҳақиқат ҳам қилиб кўрсатадилар. Даставвал кўҳна, алмисоқдан қолган, аксарият жинсий алоқадан манфаатдор, ҳирсни қондиришни хоҳловчи муҳаббат эркинлиги сохта ва беҳаё. Бу муҳаббат эркинлиги эмас, балки муҳаббатга қўллик, бу жинснинг ҳар қандай юксалишига, ҳар қандай муҳаббат парвозига, табиий жинс вазминлиги-юки устидан ҳар қандай галабага зид. Муҳаббатда табиий-наслий эмас, балки экстат-оргия стихия мавжуд. Муҳаббатнинг оргия жазаваси — табиатдан устун, унинг воситасида бошқа оламга парвоз қилинади.

Ижодий муҳаббат асносида сеvimли ёр сиймосининг ижодий сир-синоати кашф этилади. Маъшуқ табиий олам қатлами, ҳар қандай сиймога муҳрланган парда орқали маъшуқани кўради. Муҳаббат — чехра-сиймо сир-синоатини кашф этиш, чехра-сиймони ҳаётгий моҳияти воситасида кашф этиш йўли. Маъшуқ маъшуқанинг чехрасидаги бутун олам билмайдиган аломатларни аён кўради ва маъшуқ бутун дунёга нисбатан ҳамиша тўғри фикрлайди. Фақат маъшуқ-ошиқ шахсни чинакамга идрок этади, унинг доҳиёна фазилатини кашф этади. Биз барчамиз — муҳаббатдан маҳрумлар — чехра-сиймонинг юзасинигина кўрамиз-биламыз, бироқ унинг сўнги, асл сир-синоатидан беҳабармиз. Жинсий алоқанинг ҳалокатли орзиқиши, ташналиги шундаки, унинг қиёфасизлигида маъшуқ ва маъшуқа чехрасининг сир-асрорини топтаб, тамомила янчиб ташлайди. Жинсий алоқа қиёфасиз табиат гирдобига гирифторми этади, маъшуқ ва маъшуқа сиймоси ўртасида парда тортади ва чехра сир-синоатини беркитади. Ўзгача, янгича ҳаётни, абадий сиймо ҳаётини яратувчи, ижод қилувчи муҳаббат қовишуви на насл-уруғда, на жинсий алоқада рўй беради. Маъшуқ маъшуқа билан Оллоҳ тимсолида учрашади, Унинг сиймосида сеvimли чехрани кўради. Муҳаббатнинг табиий хоссаси — фазовий, индивидуалликдан юксак. Индивидуал психология нуқтаи назаридан муҳаббат сир-синоатини англаб бўлмайди. Муҳаббат фазовий маъволарга дохил этади, табиий тартибда айрилганларни андрогин тарзда фазовий қовуштиради. Муҳаббат шундай йўлки, унинг воситасида ҳар бир инсон ботиниятидаги андрогин инсонни кашф этади. Чинакам муҳаббатда жабр-зулм бўлиши мумкин эмас — у қисмат ва салоҳият. Бироқ дунё маъшуқ-маъшуқа сир-синоати, никоҳ синоати хусусида ҳукмфармонлик қила олмайди — унинг ҳеч қандай ижтимоийлик хоссаси йўқ. Чинакам никоҳ сир-синоати фақат айримлар учун ва санокли шахслар учун содир этилади, бу жараён аслзодалик хоссасига эга ва танлов-саралашни тақозо этади.

...Бузуқлик моҳиятан нима? Бузуқлик ҳар қандай қовишувга тамомила қарама-қарши. Бузуқлик сир-синоати — айрилиш, жудолик, таназзул, инқироз, низо-нифоқ, жинсдаги ганимлик сир-синоати. Қовишув сир-синоати бузуқлик тусига эга бўлиши мумкин эмас. Уйғунликка эришилган жойда бузуқликка ўрин йўқ. Жинсий алоқа қовуштириш ўрнига айиргани, ганимлик оқибати-га эга бўлгани боис шубҳасиз бузуқлик унсурига эга. Жинсий алоқанинг шундай бузуқлигидан, муайян мавжудотнинг ўзга мавжудот билан сохта, юзак туташувидан, муайян мавжудотнинг ўзга мавжудот ботиний моҳиятига сингиши ожизлигидан, эр ва хотиннинг жамики ҳужайраларини уйғунлаштириш борасидаги заифликдан оила сақлай олмайди. Бузуқлик аслида жудолик бўлиб, жинсий майл объектини ҳамиша мақсадга эмас, балки воситага айлантиради.

Бузуқликнинг жамики физиологияси ва психологияси айна шу мақсаднинг воситага айлантирилишида, айнан объектга мойилликнинг айнан жинсий алоқага ёки айнан севги санъатига алмаштирилишидан иборат. Чехра-сиймо ўрнига севги-ишққа муҳаббат — бузуқлик психологияси мана шунда. Мазкур психологияда ҳеч ким билан қовишув йўқ, қовишув ташналиги-чанқоқлиги ҳам йўқ — бу айирадиган, жудо қиладиган, бегоналаштирадиган психология, унинг воситасида никоҳ сир-синаоти ҳеч қачон рўёбга чиқмайди. Ягона-яхлит жисму жонга айланиш ўрнига жинсий алоқага муҳаббат — бузуқликнинг физиологияси шундан иборат. Бу физиологияда ҳеч ким билан қовишув ҳам йўқ, қовишув ташналиги ҳам йўқ, бу табиий душманлик ва бегоналик психологияси. Бузуқлик стихиясида жинсий ҳаёт шахснинг яхлит ҳаётидан анча йироқлашади. Бузуқликда шахс ҳеч қандай орзу-умидини жинс билан боғламайди. Жинс гўё инсондан ва самовотдан ажралади, маҳдудона тус олади. Жинснинг самовот билан ҳар қандай туташуви бузуқликка тамомила қарама-қарши. Жинснинг ёлғизланиши, хуфёна тус олиши, унинг табиий оламида кузатиладиган яхлит ҳаётий моҳиятдан чекиниши ҳамиша айнан бузуқлик ҳисобланади. Фақат жинсга универсал аҳамиятнинг қайта бахш қилиниши, унинг ҳаёт моҳияти билан бирлашуви бузуқликни бартараф этади. Бузуқликка оид «дунёвий», «буржуаларча» ғарибона тушунчалар ҳақиқатга тамомила зид, юзаки, шартли, утилитар бўлиб, бузуқлик метафизикасини билмайди. Шартли ахлоқийлик ва ижтимоий анъанавийлик буржуача кайфияти билан биргаликда бузуқлик сир-асрорини, турмушга бегоналик синоатини англай олмайди. Тавқи лаънат тамғаси босилган жойлардан бошпана топгандек, никоҳ деб атайдиган муносабат доирасида ҳам бузуқлик бошпана топади. Севишганларнинг қовишуви, муҳаббат воситасида чехра-сиймонинг сир-синаотини кашф этиш пировард мақсад бўлмаган ҳар бир маконда бузуқлик илдиз отади. Бузуқлик муаммоси ахлоқий эмас, балки метафизик хоссага эга. Бузуқликнинг буржуача барча наботот ва ижтимоий мезонлари — шартли, улар мазкур буржуа оламидан далолат беради. Одатий тасаввурга биноан, жинсларнинг руҳсат этилмаган тарзда қовишуви бузуқлик саналади, ҳолбуки айнан қовушмаслик бузуқлик белгисидир. Жинсий алоқа етарли тартибда чамбарчас боғлай олмагани боис бузуқлик ҳисобланади. Жинсий ҳаётимиз бошдан-охир аномалия бўлиб, баъзан ўта «нормал» ҳолат «нонормал» ҳолатдан ҳам тубан бузуқлик касб этиши мумкин. Бузуқлик тақиқланиши мумкин эмас, балки ўзгача турмуш тарзи ваоситасида онтологик тарзда бартараф қилиниши зарур. Муҳаббат — бузуқликка қарши воситалардан бири. Бошқа самарали восита — юксак маънавий ҳаёт. Лаззатпарастлик ўз ҳолича бузуқлик дегани эмас. Айирадиган, жудо қиладиган лаззатпарастлик бузуқлик хоссасига эга бўлиб, лаззатбахш қовишув эҳтироси муқаддас. Объект — маъшуқа билан яхлитлик бегона лаззатпарастлик бузуқлик, маъшуқа билан яхлитлик бахш этувчи қайноқ муҳаббат жазаваси эса муқаддас.

Муҳаббат ҳақ-ҳуқуқи абсолют ва шак-шубҳасиз. Чинакам ишқ-муҳаббат йўлида қилинган ҳар қандай қурбонлик оқланиши зарур ҳамда даставвал муҳаббатнинг абсолют ҳақ-ҳуқуқи йўлида хавфсизлик ва фаровонлик қурбон келтирилиши оқланиши керак. Муҳаббатда шахс зўравонлиги йўқ, шахс инонихтиёри йўқ, тўғтовсиз-тийиқсиз шахсий истак-хоҳиш йўқ. Муҳаббатда — олий тақдир ва қисмат, инсонийга нисбатан олий хоҳиш-ирода ҳукмрон. Оила шароитида инсоний фаровонлик йўлида итоаткорлик мавжуд. Муҳаббатда олий ирода ҳаққи-ҳурмати исёнкорона қурбонлик қилинади. Бинобарин, чинакам илоҳий хоҳиш-ирода юлдузи юлдузига мос севишганларни қовиштиради. Муҳаббатда зўрлик-зўравонлик эмас, шахсий манфаатдорлик; шахсиятпарастлик эмас, балки ижодкорлик муҳри мавжуд. Муҳаббат ҳақ-ҳуқуқи бурч-масъулият, муҳаббатга итоат қилишга оид илоҳий ҳукм фармон. Оилага итоаткорликка нисбатан муҳаббатга бўйсунуш юксак, руҳий-маънавий мақомга эга. Муҳаббат бурчи севги натижасида одамлар тартадиган изтиробларни бартараф этади. Муҳаббат ҳамиша самовий хоссага эга бўлиб, дунёвий уйғунлик, илоҳий вазифа-аъмоллар учун зарур. Шу боис муҳаббат айна ўзи келтириб чиқарадиган азоб-уқубатлардан чўчимаслиги керак. Муҳаббатнинг самовий хоссасидан муқаррар шундай хулоса келиб чиқадики, бир томонлама, қўллаб-қувватланмаган, ўзаро баҳам кўрилмаган муҳаббат бўлмаслиги керак ва бўлиши мумкин эмас, илло

ишқ-муҳаббат аҳли бани башардан юқори, юксак. Ўзаро баҳам кўрилмаган муҳаббат — самовотга, дунёвий уйғунликка, илоҳий андрогин тимсолга қарши айб, гуноҳ. Ва муҳаббатнинг жамики даҳшатли фожиаси — мана шу андрогин тимсолни, фазовий уйғунлиқни жониқиб ахтаришдан иборат. Жинсий муҳаббат воситасида эркак ва аёл қовушиб, яхлитлик касб этади. Жинсларнинг қовишуви — жуфт хоссага эмас, балки чорқирра хусусиятга эга бўлиб, бир эркак ибтидонинг ўзга аёллик ибтидоси билан ва муайян аёллик ибтидосининг ўзга эркаклик ибтидоси билан ҳамиша мураккаб қовишуви ҳисобланади. Андрогиннинг сирли-синоатли ҳаёти қарама-қарши жинслар жуфтлиги воситасида эмас, балки икки мавжудотнинг чорқирра қовишуви натижасида юзага чиқади. Аксарият учун яхлит андрогин хусусият касб этиш сари йўл кўпдан-кўп қовишувлар воситасида амалга ошади. Муҳаббатнинг самовий табиати рашкни айб, гуноҳга айлантиради. Рашк муҳаббатнинг самовий хусусиятини, унинг индивидуал буржуа мулкчилиги йўлида дунёвий уйғунлик билан боғлиқлигини инкор этади. Рашк — муҳаббатнинг олий, дунёвий моҳиятидан беҳабар мулк-параст буржуага хос туйғу. Рашк қилувчилар севганига ўз мулкидай муносабатда бўлади, ҳолбуки ҳар ким Яратганнинг бандаси. Муҳаббат сир-синоатида мулкдор ҳам, хусусий мулк ҳам йўқ. Муҳаббат ҳар қандай шахсий мулкни, севимли ёрга ёлғиз эгалик қилиш билан боғлиқ ҳар қандай буржуача даъвои қурбон қилишни талаб этади. Шахс фақат шахсий манфаатпарастлигини қурбон қилиш воситасида муҳаббатда ўзлигини намоён этади. Моҳиятан фазовий муҳаббат инсонни самовот ихтиёридан тортиб ололмайди. Муҳаббатнинг айни мистик ва фазовий мазмуни, ишқ-муҳаббат борасида айни илоҳий қисматга ва илоҳий сайлашга ишонч-этиқод муҳаббатда эркин беллашувни ва муҳаббати кучлиларнинг эркин яшашларини тақозо этади, илло мистик қисмат муҳофазага муҳтож эмас.

Аёл муҳаббати ва эркак муҳаббати ўртасида теран, фожиали номуносивчилик, галати тушунмовчилик ва ваҳимали бегоналик бор. Аёл — эркакка нисбатан тамомила ўзгача мавжудот. Унинг феъл-атворида инсонийлик эмас, табиийлик устун. Аёл айни лаҳзада жамики ўзга ҳаётни, жамики оламни сиқиб чиқарган фикру зикрга, ҳукмрон ҳис-туйғуга аксарият ўзлигини бахш этади. Аёлнинг наздида ҳамма нарса ёлғиз бир нарсада жамланади, жамики оламни битта нарсада кўради, ҳамма нарсани битта ашёга бахшида этади. Аёл учун жамики ҳаёт айни паллада ҳукмрон ҳолати билан чоғиштирилади. Муҳаббати эътироф қилинмаган, ўзаро баҳам кўрилмаган аёл ҳаёт нима деган саволга ҳаёт эътироф этилмаган муҳаббат, дея жавоб беради. Аёл феъл-атворининг шундай ўзига хослиги билан нисбатан заиф шахс туйғуси ва замонга, замонда ўзгарувчан кечинмаларга кенг маънодаги боғлиқ алоқадор. Эркак феъл-атворида шахс туйғуси кучлироқ ва ўзгарувчан замон ҳолатларидан мустақиллик катта, маънавий ҳаётнинг бутун тўлалигини исталган замон доирасига сиғдириш салоҳияти ҳам катта. Эркак исталган замонда ўзлигини эркин ҳис этиш, яъни замондан қатъи назар шахсиятининг тўлақонли маънавий ҳаётини бор бўйича англаш хусусияти, ҳамиша ўзини кучли-қудратли сезиш салоҳиятига эга. Муҳаббат шоду хуррамлигига ёки бирон-бир қайғу-ғусса изтиробларига тўла-тўқис ва тамомила мойиллик хислати эркакларда йўқ; ижоди, аъмоллари, бетийиқ куч-қуввати ҳамиша диққат-этиборида бўлади. Эркак ақл-тафаккурида бирон нарса олдинга чиқиб, бошқаси чекинади, бироқ ҳеч нарса ғойиб бўлмайди, аҳамиятини йўқотмайди. Аёл муҳаббат шоду хуррамлигига ёки бирон-бир кулфат изтиробларига тўла-тўқис ва тамомила берилади, шу ёлғиз нарса билан тўла-тўқис андармон бўлади, бутун борлигини бахшида этади. Аёл шахсияти айрим ҳиссиётлар оқибатида ҳамиша парчаланиш ҳамда мазкур кечинмалар йўлида ўзлигини қурбон келтириш хавф-хатари остида яшайди. Шу боис аёл табиати гипноз ва савдойиликка шу қадар мойил. Аёл инжиқлиги, васвасаси аёлларга хос шундай феъл-атвор билан алоқадор ва у метафизик илдизга эга. Аёл феъл-атворидаги жамики тубанлик ва улуғворлик, эркак феъл-атворида даҳшатли бегоналик шу жиҳат билан боғлиқ. Эркакларга нисбатан абадиятни аёллар ўзгача ҳис этади. Эркак ўз шахсияти руҳий-маънавий кучларининг тўлақонли бўлишини замон алмашинувидан, муваққат кечинмаларнинг тўлақонли шахсиятига нисбатан ҳукмронлигидан мустақил ҳис этади. Аёл муваққат ҳолат-

ларнинг ҳукмфармолигига қаршилик кўрсатишга ожиз, бироқ у муваққат ҳолатга ўз феъл-атворини, абадиятини тўла-тўқис бахшида этиш салоҳиятига эга. Ва муҳаббатга эркак ва аёл муносабати ҳам тамомила фарқ қилади. Аёл муҳаббатда беназир, у муҳаббатга универсал муносабатда бўлиб, феъл-атворини тўлалигича бахшида этади ва жамики орзу-умидларини муҳаббат билан боғлайди. Эркак муҳаббат борасида доҳиёна эмас, балки талантили холос, у муҳаббатга универсал эмас, балки табақалашган муносабатда бўлади, бутун борлигини муҳаббатга бахшида этмайди ва муҳаббатга тўла-тўқис боғлиқ эмас. Ва аёл муҳаббати стихиясида ҳам эркак учун аллақандай фавқуллодда даҳшат, уммонлар қадар ваҳимали ва тубсизлик мавжуд. Аёл муҳаббатининг даъволари шу қадар тизгинсизки, уларни эркак икки дунёда ҳам адо эта олмайди. Айни шу негизда муқаррар муҳаббат фожиаси етилади. Эркак ва аёлнинг айрим-айрим экани, ажралганлиги — шу инсон тубанлиги аломати муҳаббат фожиасини боши берк кўчага киритиб қўяди. Эркак аёл тимсолида гўзалликни ахтаради, унинг гўзаллигини севади, гўзаллигига мафтун-маҳлиё, зеро ўзи гўзаллигини йўқотган. Бироқ бу гўзаллик эркак учун юзаки, ундан айри-бегоналигича қолаверади, уни ботиниятига қабул қилмайди, ўз феъл-атворига дохил, пайваста этмайди. Аёлни абадий муҳаббат билан севиш шунинг учун ҳам мушкулки, эркак ишқ-муҳаббат асносида аслиятига бегона-ёт гўзаллик қаршисида таъзим бажо келтиришни истайди. Эркак муҳаббати илоҳийлаштиришга асосланади. Аёл эса камдан-кам ҳолатларда маъбуда сингари сифиниб, илоҳийлаштиришга арзийдиган гўзаллик намунаси бўла олади. Шу боис муҳаббат эркакнинг ҳафсаласини тамомила пир қилади, аёл тимсоли абадий аёллик гўзаллигига мутаносиб эмаслиги билан қалбини жароҳатлайди. Бироқ муҳаббатнинг олий, мистик моҳияти ёт-бегона гўзаллик сифатида аёл қаршисида таъзим бажо келтириш ва уни илоҳийлаштиришда эмас, балки аёлликка дохил бўлиш, Парвардигор тимсоли ва рамзида, андрогинда эркак ва аёл табиатнинг уйғунлашувидадир. Олий ижодкорона муҳаббатда аёл ва эркак табиати даҳшатли бегоналик ва душманликдан нажот топади. Ва айнан илоҳий ҳаётга нисбат берилган жинс ва аёлликнинг эротик муқаддаслаштирилишидан тамомила нажот топиш ва покланиш зарур.

Жинсий муҳаббат айнан шахсият мавжудлиги, инсоннинг Худо тимсолини ва илоҳийлик хислатини бой бериши, андрогиннинг тубанлашуви — таназзули билан боғлиқ. Холбуки, андрогинликка аёллик юзаки маҳлиё этувчи бегона стихия эмас, балки инсон феъл-атворидаги ботиният ибтидоси, айни унда мавжуд бокиралик бўлган. Ва жинсий муҳаббат, эротиканинг диний моҳияти ҳам шундайки, бу шахснинг юксалиши, ижодий баркамоллашувининг манбаи ҳисобланади. Муҳаббат моҳияти ҳаётни изга қўйиш мувозанатида эмас, балки ҳаёт ҳаракатининг жўшқинлиги, ўзга ижодий ҳаётдан иборат. Муҳаббатдан жўшқинликка нисбатан ҳар қандай мувозанатнинг устунлиги муҳаббатнинг ҳалокати, муқаррар таназзули, ижодкорликдан итоаткорликка айланиши, турмуш кечириш шарт-шароитларига мослашувдан бошқа нарса эмас. Чинакам муҳаббат воситасида ўзга оламга ижодий юксалиш, заруриятни бартароф этиш мавжуд. Ва муҳаббатни ҳам итоаткор этишни, бўйсундиришни хоҳловчилар қандай ишга қўл ургани ҳатто тасаввур ҳам қилолмайдилар. Бу ахир эркинликни заруриятга, ижодкорликни мослашувчан малайга айлантириш, тоғни текислаш билан баробар. Муҳаббат — пасттекилик, сайҳонлик эмас, балки тоғ каби юксаклик, улугворлик бўлиб, пасттекиликка мослашиш илинжида куйманаётган кимсалар учун унинг чўққиларида жой йўқ. Муҳаббатни сайхонликда тутиб бўлмайди, аксинча нобуд бўлади ва нимага дўниши ёлғиз Парвадигори оламга аён! Муҳаббатда ҳеч қандай мувозанат, ҳеч қандай мослашувчанлик йўқ. Муҳаббат — ҳар қандай мослашиш, жойлашиш, барқарорликни чилпарчин қилувчи улугвор парвоз.

Жинсий муҳаббатга хос даҳшатли бегоналик ва маъшуканинг ваҳимали охарабоси муҳаббат-дўстликка хос эмас. Дўстлик қутбланиш, қарама-қарши стихияларнинг охарабоси, унда муҳаббатнинг ганимлик билан даҳшатли чоғиштирилиши йўқ. Дўстлик илдизлари шахсият, инсон феъл-атворидаги Тангри тимсоли ва илоҳийлик билан у қадар боғланган эмас. Дўстлик шахснинг туб моҳиятига дохил қилмаган ҳолда унинг ҳаётига ижобий мазмун бахш этади.

Жинс инсонни бошдан-оёқ қамраб, печакдай чирмаб олган; дўстлик фақат унинг бир қисми, жузви, ёлғиз кўнгил иши. Бироқ чинакам, теран дўстликда эротик-шаҳвоний унсур мавжуд — жинс билан бевосита бўлмаса ҳам бавосита боғлиқлик бор. Жинс куч-қуввати, қовушув куч-қуввати ҳар қандай ижодий алоқа сингари дўстликка ҳам йўналтирилиши мумкин. Ва фақат шундай дўстлик тўлақонли олий мазмун-моҳиятга эгаки, унда жинсий куч-қувват зўриқиши, ҳар қандай қовишувга хос куч-қувват бўлиши керак. Дўстлик яхлит эмас, балки парчаланган муҳаббат, у бир жуфт жоннинг жамики сир-синоатини қамрашга қодир эмас, бироқ унга яқинлаша олади. Дўстлик асносида икки жон бир тану жонга айлана олмайди (наинки жинсий қовишув, балки бир-мунча олий маънода ҳам), балки туташиб, ёндошади, холос. Шу боис дўстлик қовушадиганларнинг ҳис-туйғулари иерархиясида энг олий ва якуний эмас, балки юқори поғона саналади. Бироқ муҳаббат-дўстликда ҳам маъшуқанинг бетакрор чеҳра-сиймосига эротик-шаҳвоний сингиш, тўғрироғи, бир мавжудот сиймосининг ўзга мавжудот сиймосида акс этиши ва теран тушуниш-англаш-идрок этиш бўлиши керак.

Жинсий муҳаббат, шаҳвоний севги умумбашарий муҳаббатдан, биродарона муҳаббатдан, «насронийлик» ишқидан тубдан фарқ қилади. О, уларнинг тафовути шубҳасиз! Жинсий муҳаббатга жуфтлар сир-синоати аён, ва у айрилган, бир-биридан жудо стихияларнинг қутбланишига таянади. «Насронийлик» муҳаббати инсонпарварлик муҳаббати сингари жисму жону қариндош-уруғликдан холи тамойий бегоналикка, Розанов таърифига кўра, «ялтироқ» муҳаббатга айланган. Қолаверса, руҳоний пешволар ҳам муҳаббатга эмас, балки «қалбни ҳис-туйғулардан холи бир парча этга» айлантиришга даъват қилганлар. Насронийлик муҳаббатини инсоният тавба-тазарру дини сифатида ҳамон кашф қила олмагани юқорида бир неча марта такрорланди. Насронийлик муҳаббатининг кашф қилиниши ижодкорликни талаб этади. У зарурий табиий шарт-шароитда эмас, балки ўзгача, «бу дунёга хос бўлмаган» тарзда барчанинг насроний башарият тимсолида бирлашувини, барчанинг эркин, озод Рухда қовишувини талаб этади. Ҳолбуки, табиий заруриятга мослашиш нафақат давлатда, балки давлатга ўшшовчи черковда ҳам бўлган. Черковнинг физикавий тарихи у қадар диний тусга эга эмас. Черковнинг тарихий тажассуми маданий бўлган ва маданиятнинг барча ўзига хосликларини баҳам кўрган. Умумжаҳон, умуминсоний насронийлик муҳаббатида айни ўша ўзга оламга ижодий юксалиш, Оллоҳ тимсолида Рухга кўра ҳар қайси биродарнинг инсоний чеҳра-сиймони пайқай олиш хусусияти бўлиши керак. Бу хусусият олий маънода жинсий муҳаббатга ҳам хос. Ялтироқ, бегоналашган эмас, балки чинакам насронийлик муҳаббатида самовий эротика-шаҳвоният жилваси бор, жинс куч-қувватини бутун башариятга ва бутун дунёга йўналтириш мавжуд. Жинсий муҳаббат бир жуфт жоннинг заминга ёт эркак ва аёлга гуноҳқорона ажралганлигини бартараф этади. Насронийлик муҳаббати жамики дунёвий мавжудотлар, жамики дунёвий қисм-бўлақлар гуноҳқорона ажралганлиги, бегона-ётлигини заминга хос бўлмаган тарзда ялпи қовишуви воситасида бартараф этади. Инсон тубанлашuvi ва инқирози жинс билан боғлиқ бўлган. Якуний қовишув ва уйғунлашув ҳам жинс билан боғлиқ. Ёлғиз самовий-илоҳий эротика-шаҳвоният-жазава-жаздаба жамики заминий орзиқиш-дилхиралик, заруриятга мослашишнинг зерикарли ҳалокати йўқ. Насронийлик муҳаббатини олис тарих мобайнида заминий мослашиш билан боғлиқ зада қиладиган зерикарлиликка айлантиришга уриндилар. Ва бу жиноятни гуноҳқорлик оқибатларига итоаткорлик мистикаси-тасаввуфи билан оқладилар. Чинакам насронийлик муҳаббати насроний оламида исёнкорлик, ҳатто бошни айлантирадиган даражадаги баркамол фахру гурурланиш ҳисобланган. Гуноҳқор кимсага номуносиб осий сифатида ҳатто муҳаббат ҳам тақиқланган.

Андрогинизм билан муҳаббатнинг сирли алоқадорлиги етарлича тушунарлими? Шу алоқадорликда муҳаббатнинг узил-кесил туб моҳияти аён бўлади. Андрогинизм — эркаклик ва аёлликнинг олий илоҳий мақоматда узил-кесил қовишуви, таназзул ва низонинг узил-кесил бартараф қилиниши, инсон сиймосида илоҳийликнинг қайта тикланишидан иборат. Муҳаббат бой берилган, йўқотилган бокиравий Софиянинг инсонга қайтарилишидир. Комил Инсон —

Исойи Масиҳ сиймосидаги сир-синоат кашфиётини жинс ҳаёти воситасида андрогинизмда пайқай олмадик, чунки Унинг чеҳра-сиймосида бизнинг заминга хос жинсий ҳаётни юзага келтирувчи парчаланиш бўлмаган. Муҳаббат воситасида бегоналашган аёллик табиати эркаклик табиати билан қовушади, яхлит инсон қиёфаси тикланади, яъни инсон яна тўлақонли қиёфа касб этади. Муҳаббатда бу қовушув инсон сиймоси билан, сиймонинг ягоналиги ва бетакрорлиги билан ҳамиша боғлиқ. Шу боис муҳаббат тубанлашган инсоннинг илоҳийлик мақомига юксалиши, баркамоллик касб этишидир. Эротикада инсон жинсий гуноҳи учун тавба-тазарру, амалга оширилган ва ижодкорлик тусини олувчи тавба-тазарру муҳри бор. Тубанлашган жинсининг айби зоҳидлик воситасида салбий енгилади, муҳаббат орқали эса ижобий бартараф қилинади. Ҳар қандай инсоний мавжудотнинг гарчи бузилган тарздаги натурал биосексуаллиги ҳам андрогинизмда табиатдан устун, мистик мазмун-моҳият касб этади. Андрогинизмда эркаклик ва аёлликка хос жамики ҳужайралар бир-бирига сингади, яъни узил-кесил қовушади. Инсон танасидаги ҳар бир ҳужайрада илоҳийлик жилваси, илоҳийлик муҳри бор. Шу боис эркак ва аёл қовушуви юзаки эмас, балки теран, узил-кесил бўлиши керак. Андрогин мавжудликнинг узил-кесил синоати, мазмуни мазкур олам шароитида ҳеч қачон аён бўлмайди. Бироқ эротик-шаҳвоний муҳаббат тажрибаси шу сир-синоатга дохил этади. Эротик муҳаббатнинг андрогинизм билан алоқадорлиги унинг шахсият билан боғлиқлигидир. Зеро, аслида, ҳар бир шахс — андрогин. Андрогинизм илоҳий муқаддаслик касб этган шахс яхлит жинсининг тикланиши ҳисобланади. Муҳаббатда аёллик синоати ва эркаклик асрори эмас, балки инсоний сир-синоат кашф этилиши зарур.

Шаҳвоният ижод билан ҳам чамбарчас боғлиқ. Эротик куч-қувват — ижодиётнинг абадий манбаи. Ва ижодий парвозлар, юксалишлар учун шаҳвоний қовишув юз берапти. Эротика, шунингдек гўзаллик билан чамбарчас боғлиқ. Эротик ҳайрат — дунёда гўзалликни кашф этиш йўли.

*Рус тилидан
Абдуҳамид ПАРДАЕВ
таржимаси.*

Муҳаммад Толиб ибн Тождиддин Ҳасанхожа ал-Ҳусайний ас-Сиддиқий

Матлаб ут-толибин

(Асардан боблар)

Учинчи боб: Ҳазрат эшони калон раҳматуллоҳнинг таваллуди, одатдан ташқари ишлари ва вафоти баёни

Раббоний маориф очқичи, субҳоний илтифотлар кашшофи, каромат манбаи, илҳом нурининг матлаи, икки олам қутблари сарвари, ислом ва муслимлар раҳбари Хожаи Жўйборий номи билан машҳур ҳазрат хожа Фаҳриддин Муҳаммад Ислом раҳматуллоҳ.

Биринчи фасл: Ҳазрат эшони калон раҳматуллоҳнинг таваллудидан то зикр талқин этишига қадар

Ҳазрат эшони калоннинг ботин илмидаги интисоби беш тарафдандир: Биринчи: ўзининг бузургвор бобоси хожа Муҳаммад Яҳё Жўйборий раҳматуллоҳдан; иккинчи: хожа Яҳё Урдганжуйидан; учинчи: мавлоно Муҳаммад Қози раҳматуллоҳдан; тўртинчи: мавлоно хожагий Аҳмад Косоний раҳматуллоҳдан; бешинчи: Асадуллоҳ ал-Ғолиб Али ибн Абутолиб каррамаллоҳу ваҷҳаҳудан. Бу маънини қувватловчи далил шуки, шайх Маждиддин Бағдодий раҳматуллоҳ шундай деган: Ботин илмида таянч қанча кўп бўлса, хужжат шунчалик кучли бўлади, зеро ҳақиқат нуридан баҳраманд шайхлар нубувват шувласидан ўз кўнгилларида қанчалик жамлай олсалар, унинг воситасида толиблар йўлини шунчалик равшан қила оладилар. *Нур устига нур (бўлур), Оллоҳ Ўзининг бу нурига Ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур.*¹

Нақл: Ҳазрати эшон таваллуд топганларида у кишининг падари бузургвори хожа Низомиддин Аҳмад раҳматуллоҳ бисёр садақалар бериб, катта тўй қилди. Эмизикли пайтида ҳар гоҳ эшоннинг қулоғига Оллоҳнинг исмлари етганида бир муддат шуурсиз бўлиб, ҳушидан кетиб қоларди.

¹ Қуръони Карим, Нур сураси 35.

МУҲАММАД ТОЛИБ ВА УНИНГ “МАТЛАБ УТ-ТОЛИБИН” АСАРИ

Муҳаммад Толиб ибн Тождиддин Ҳасанхожа ал-Ҳусайний ас-Сиддиқийнинг форс тилидаги “Матлаб ут-толибин” (“Толиблар матлаби”) асари тахминан 1673 йилда ёзиб тугатилган. Асар XVI-XVII асрларда Бухоро хонлигининг сиёсий, диний ва иқтисодий ҳаётида юқори мавқега эга бўлган машҳур Жўйбор шайхлари ёки хожалари хонадонининг бир неча авлоди фаолиятига бағишланган. Муаллиф ўзи ҳам ушбу хонадонга мансуб бўлгани туфайли, Жўйбор хожаларининг ҳаёт тарзи, молу мулклари, муридлари ва хизматкорлари, қурдирган иморатлари ҳамда Бухоро хонлари ва баъзи хорижий ўлкалар, айниқса, Эрон ва Ҳиндистон ҳукмдорлари билан муносабатлари ҳақида муфассал маълумотлар беради.

Асар муаллифи Муҳаммад Толиб ҳижрий 1017 (мелодий 1608–1609) йилда туғилган. Унинг отаси Тождиддин Ҳасанхожанинг кутубхонасида турли соҳаларга оид минг жилдан ортиқ китоблар сақланган. Муҳаммад Толиб, айниқса, тарих илмини чуқур эгаллаган.

Нақл: Эшони калон икки яшар бўлганида, кечалари тиззалаб ўтириб, “Оллоҳ”, “Оллоҳ” дер эди. Баъзан шундай бўлар эдики, агар ташқарида бобосининг хизматкор ё муридлари Оллоҳ исмларини айтишганида, эшон бу овозлар таъсирида жойидан сакраб туриб, ташқарига югурар эди. Эшоннинг муаззама волидаси уни ухлаётган жойидан тополмагач, хизматкорларни қидириш учун ҳар тарафга юборар эди. Ҳар кеча бир неча марта бу ҳол такрорланарди. Иш шунчаликка бориб етдики, эшони калоннинг муборак оёғини боғлаб қўядиган бўлишди. Эшоннинг бузургвор бобоси хожа Муҳаммад Яҳё Жўйборий раҳматуллоҳ эшони калонни ўз ҳимояси ва қарамоғида сақлаб, хуфия зикр ва аждодлари тариқатидан таълим берар эди.

Нақл: Ҳазрат эшон тўрт яшар бўлганида Амир Ҳамза раҳматуллоҳнинг халифаларидан хожа Яҳё Урдганжуйи хожа Муҳаммад Яҳё Жўйборийни кўришга келиб, ҳовуз яқинига ўтирди. Эшони калоннинг бузургвор бобоси хожа Муҳаммад Яҳё эшоннинг қўлидан етаклаб келди. Хожа Яҳё эшони калоннинг пешонасидан ўпиб, ўз олдига ўтиргизди. Иккала азиз ҳар бобдан суҳбат қуришарди. Эшони калон хожа Яҳё Урдганжуйининг ковуши лойга беланганини кўрди. Дарҳол жойидан туриб, ковушларини муборак енги билан артиб тозаллади. Ковушнинг орқасига ёпишган лойни муборак тили билан ялаб кетказди ва кафшгоҳга қўйди. Ковушлар топ-тоза бўлиб, лойдан асар ҳам қолмаган эди. Хожа Яҳё буни кузатиб таажжуб қилди ва яна гапга тушиб деди: Бир азиз айтган нақл борки, агар киши фалон сурани ўқиб, Худодан ҳар ниманики сўраса, Худойи таоло унга албатта беради. Ҳазрат эшони калон шу заҳоти деди: Нега одамлар Худодан Худони сўрамаздан, ундан бошқа нарсани сўрайдилар? Хожа Яҳё бу сўзни эшитиб, деди: Эй хожа Муҳаммад Яҳё, набирангиз жуда баланд гапни айтди, унга танбеҳ бериш керак! Шундан сўнг ҳазрат эшони калонни олдига чақириб, “ху” зикрини айтишни ўргатди.

Нақл: Етти ёшга қадам қўйганида, ҳазрат эшони калонни мавлоно Аҳмад Хоразмийнинг мактабига беришди. Каломуллоҳ ва савод китобини шу ерда ўқиди. Мактабда болалар билан ҳеч ўйнамас ва уришмас эди. Аксар вақт ўз хаёлларига гарқ бўлиб юрар, чунончи, эшони калоннинг ёнига ўтирган ҳар бир бола унинг қалбидан “Оллоҳ, Оллоҳ” деган овоз келаётганини эшитарди.

Нақл: Мавлоно Муҳаммад Қози раҳматуллоҳ Самарқанд вилоятидан Бухорога ташриф буюрганида, эшони калоннинг бузургвор бобоси хожа Муҳаммад Яҳё раҳматуллоҳ у кишини ҳазрат мавлононинг олдига элтди ва эшон қабул назарига мушарраф бўлиб, *Ла илаҳа иллоллоҳ Муҳаммадун расулуллоҳ* зикрини айтди. *Парвардигорингизни ичингизда ёлвориб, кўрқиб, ёд қилинг*,¹ мазмунига кўра, кўнглида *Ла илаҳа иллоллоҳ* ни зикр қиларди. Шу тариқа етган жойигача етди.

¹ Куръони Карим, Аъроф сураси 205.

“Матлаб ут-толибин” қисқача муқаддима ва саккиз бобдан иборат. Муқаддимада муаллиф асарнинг манбалари ва ёзиллиши ҳақида умумий маълумот беради. Унинг хабар қилишича, отаси Жўйбор хожалари насабномаларини замон подшоҳлари ва амирларига кўрсатиш учун йиғдирган. Шунингдек, бобоси ва отасининг баъзи ёронлари ушбу хонадон аҳли мақомотларига бағишлаб китоб ва рисоалар битишган. Муҳаммад Толиб ҳам мавжуд китоблар ва ўз кўрганлари асосида айни мавзуда янги бир китоб тартиб беришга қарор қилади.

“Матлаб ут-толибин”нинг биринчи бобида Хожагон-Нақшбандия тариқатининг йирик шайхлари силсиласи то муаллифнинг катта бобоси Хожа Муҳаммад Ислому Жўйборийнинг пири Жалолиддин Аҳмад Хожагий Косонийгача баён қилинади. Муҳаммад Толиб асарнинг иккинчи бобида ўз аждодлари шажарасини пайгамбар алай-ҳиссаломнинг набираси имом Ҳусайндан бошлаб келтиради ҳамда илк бор Бухорога кўчиб келган ва бу ерда таваллуд топган аждодлари ҳақида маълумот беради.

“Матлаб ут-толибин”нинг навбатдаги боблари Жўйбор шайхлари хонадонига мансуб алоҳида бир шахснинг фаолиятига бағишланган. Учинчи боб Фахриддин Муҳаммад Ислому (асарда у кўпроқ “ҳазрат эшони калон” дея тилга олинади), тўртинчи боб Носириддин Хожа Саъд, бешинчи боб муаллифнинг отаси Тождидин Ҳасанхожа, олтинчи боб муаллифнинг амакиси Абдурахимхожа, еттинчи боб муаллифнинг яна бир амакиси Абдихожа ва саккизинчи боб муаллифнинг акаси Муҳаммад Юсуфхожа ҳаёти ва фаолияти ҳақида батафсил маълумотлар беради.

Мавлоно Муҳаммад Қози раҳматуллоҳ ҳақ раҳматига восил бўлишдан олдин ўз ёронларини мавлоно хожаяғи Аҳмад Косонийга топширди ва ҳазрат эшон иродат юзини ҳазрат мавлонога қаратиб, байъат қилди ва ҳазрат эшони калоннинг иши шу ерда поёнига етди.

Нақл: Ҳазрат Махдуми Аъзам ҳаётлигида ҳазрат эшон ўн икки йил унинг муриди бўлиб, гоҳ Жўйбор ва гоҳ Даҳбедда бўлар эди. Бир куни ҳазрат Махдумий хонақоҳдан чиқиб, ўз ҳарами томон борарди. Йўлда учраган бир қуруқ чўпни олиб, кўкартириш учун ерга тикиб қўйди. Ҳазратнинг бу ишидан муридларга жазоба ва ҳолат етишиб, бу воқеа пайтида ҳазрат эшони калон таҳорат олаётган эди. Махдумий муридларининг овози қулоғига чалинганч, ташқарига чиқиб, нима бўлганини сўради. Дедилар: Ҳазрат Махдумий қуруқ чўпни кўкарсин деб, ерга ўтқаздилар. Эшони калон дарҳол чўпни ердан тортиб, ўрнига ўзи турди ва деди: Бу номурод фақир ва бенавони кўкартирсинлар! Шу тариқа паришон бир ҳолатга тушиб, шуурсиз равишда Махдумийнинг ҳарамига равона бўлиб, ичкари кирди. Ҳазрат Махдумий Аъзам ўз хос ҳужрасида ўтирган эди. Баногоҳ ҳазрат эшонни кўриб, қаддини тиклаб, деди: Келинг, хожайи подшоҳ! Уз ёнига ўтиргизиб, яна деди: Сизга куллий рухсат бердик, жами халқни Худо йўлига чақиринг! Шу тарзда эшонни ўз халифаларининг шоҳи деб эълон қилди. Эшонга рухсат бериб, ўзининг хилват ҳужрасига кирганида, қибла тарафдаги девор ёрилиб, етти киши кириб муборакбод қилиб, яна ғойиб бўлишди. Катта махдумзода ўз отасига арз қилди: Фақирга Туркистон ва Андижонда куллий рухсат берган эдингиз. Ҳозир эса эшонга куллий рухсат бердингиз. Иноят билан шундай жавоб бердилар: Аввал хожайи Жўйборга зуҳур бўлади ва сўнгра сизга! Худди иноят қилганларидек бўлди...

Иккинчи фасл: Ҳазрат эшони калон раҳматуллоҳнинг риёзати ва мужоҳидати баёнида

Ҳазрат эшон Қарши чўлида бисёр риёзатлар чекди, абдол¹, автод² ва Хизр алайҳиссалом билан суҳбатлар қилди. У шундай деган: Сулук ибтидосида *Ла илаҳа иллоллоҳ* ни машқ қилдим. Қирқ йилгача ёнбошимни ерга қўймадим.

Нақл: Ҳазрат эшон баъзан гап асносида дерди: Биз ёшлигимизда кенг саҳролар ва бепоён даштларга борар эдик. Атрофни томоша қилардик. Қаршимизда сўфитўрғай ҳавода чарх уриб, ҳазин овозда куйлар эди. Тўхтаб, нафасимизни

¹ Абдол — баъзи тасаввуфий асарлар изоҳига кўра, етти иқлимнинг ҳар бирида битта улуғ сўфий бўлиб, ушбу иқлим унинг ҳимоясида бўлади ва у абдол деб аталади.

² Автод — бу сўзнинг маъноси абдол сўзига яқин бўлиб, сўфийлар ишончига кўра дунёнинг тўрт тарафида бир нафардан автод бўлиб, биронтаси вафот этса, унинг ноиб устози ўрнини эгаллайди.

Жаҳон манбашунослик фанига “Матлаб уг-толибин” нинг ўн та қўлёзмаси маълум бўлиб, шулардан еттита Узбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида, биттаси Россияда, биттаси Германияда ва яна биттаси Тожикистонда сақланади. Қўлёзмалар орасида тафовутлар бўлгани учун аввало асарнинг илмий-танқидий матнини яратишга қарор қилинди. Бу иш ЎЗР ФА ШИ илмий ходимлари Ғулом Каримий ва Эркин Миркомиллов тарафидан амалга оширилди. Кўчирилиш жиҳатидан институтдаги энг қадимги қўлёзма, яъни ҳижрий 1133 йил 21 жумод ул-аввал (мелодий 1721 йил 19 март)да кўчириб тугатилган №9270 нусха “Матлаб уг-толибин” асарининг танқидий матни учун таянч нусха сифатида танлаб олинди. Тайёрланган танқидий матн Туркиядаги Турк тарих жамияти томонидан Анқарада нашр этилиши учун қабул қилинган. Шунингдек, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида мазкур танқидий матн асосида асарнинг ўзбек тилига тўла таржимасини амалга оширишга киришилди.

Ушбу қимматли тарихий манбанинг айрим боблари таржимаси “Жаҳон адабиёти” журнали ўқувчилари эътиборига ҳавола қилинмоқда. Асл матнда араб ва туркий тилларда бўлган жумлалар таржима матнида курсивда берилди.

ТАРЖИМОН

ичга ютиб, вуқуфи қалбий билан *Ла илаҳа иллоллоҳ* ни зикр қилар эдик. Шундайки, нафас ҳароратидан анча муддатгача шуурсиз ҳолатда йиқилиб қолардик. У беҳудликдан яна ўзимизга келганда бояги зокир жониворни ҳаводан топа олмас эдик.

Нақл: Ҳазрат эшони калон имом Абубақр Саъд раҳматуллоҳнинг мозори бошидаги масжидда доимо ибодат қилиб, риёзат чекарди. Қоронгу тунларни бедор ўтказиб, ҳеч ким билан ҳамсуҳбат бўлмас эди.

Нақл: Ҳазрат эшони калон ўз ҳоли ибтидосида ҳар ёзда том устида хом гиштдан кулбача қуради. Унга бир киши зўрга сигар эди. Ушбу кулбада қоронгу кечаларни нафасни ичга ютиб, қалбан зикр айтиб тонг оттирар эди.

Нақл: Ҳазрат эшони калоннинг кўнгли жийда тусаган эди. Бир куни бир баққол товоқ тўла жийдани эшоннинг олдига элтди. Эшон бир дона жийдани олиб оғзига солди. Хануз тиш урмаган эди ҳамки, уммон акс этадиган кўнглидан шундай фикр ўтди: Бугун нафсингни ўз орзусига етказмоқчисан! Шу заҳоти жийдани оғзидан ерга ташлади.

Учинчи фасл: Ҳазрат эшони калон раҳматуллоҳнинг ғайб кўзи билан кўриши ҳақида

Ҳазрат эшони калоннинг қадим дўстлари ва ёронларидан бири бўлган мавлоно Имом шундай деди: ҳазрат эшон шуни айтиб берганлар: Абдулла Баҳодирхон подшоҳлигидан олдин Муҳаммадёр султон замонида имом Абубақр Саъд Сумитанийнинг нурли мазорини зиёрат этишга бордик. Кўкқисдан, имомнинг мунаввар қабрининг жануб тарафидан кўрқинчли бир йўлбарс пайдо бўлиб, ўкира бошлади ва биз тарафга ҳамла қилди. Мен саросимага тушиб, имом қабри тепасидаги гужум дарахтига чиқдим. Йўлбарс дарахт томонга юзланиб, ҳар замон дарахтга ташланиб, тишлари билан ғажиб, панжаси билан ура бошлади. Ушбу воқеа асносида шохлари катта бир ҳўкиз маҳобатли суратда зоҳир бўлиб, булут ва шамол каби йўлбарс томонга ташланди. Чунончи, ханжармисол шохларини йўлбарснинг кўкрагига санчиб, кўз юмиб-очгунча унинг пўстини бўз матодек пора-пора қилиб ташлади. Йўлбарсни ўлдиргач, бошига тупроқ соча бошлади ва кўздан ғойиб бўлди. Йўлбарснинг ҳамласидан кўнглим хотиржам бўлиб, гужум дарахтидан пастга тушмоқчи бўлганимда, имомнинг хокидан: “Эй фарзанд, буёққа кел!” деган нидо эшитилди. Қарасам, имомнинг мунаввар қабри очилибди. Дарахтдан тушиб, қабр тарафга юрдим. У ердан шундай овоз келди: Катта ишлар юзасидан маслаҳатларимиз бор. Булар барчаси сенинг номингга ёзилишини хоҳлаймиз. Барча зарур нарсалар ва иморатларни биз ўзимиз ҳозирлаймиз. Сен ҳеч гам емагин!

Ҳосили калом, Абдулазизхон, Муҳаммадёр султон ва Бурҳонхон салтанатларидан кейин олийнасаб подшоҳ Абдулла Баҳодирхон қуббат ул-ислом Бухорони эгаллаб, Сумитан қишлоғини иморатлар, боғлар, қасрлар билан жаннатнинг рашки келадиган даражага етказди. Имомнинг ҳазрат эшони калонга қилган ваъдаси амалга ошиб, тошдан масжид, хонақоҳ, мадраса, баланд тоқу равоқлар бунёд этилди.

Нақл: Ҳазрат эшони калон шикор мақсадида Қарши чўлига жўнади. Наҳшаб ўтлоғида бир неча кун ов қушларини учуриб, шикор қилишди. Бир кечаси таҳажжуд намозини ўқиш учун туришди. Емғир ёғар ва чироқ ёқилмаган эди. Хизматкорларидан бирига буюрди: Хожа Абунаسر Сомийнинг чодирни яқин, бориб чироқни ёқиб кел! Хизматкор борса, хожанинг чодирда бир гуруҳ улуг кишилар ўтирган экан. Хижолат бўлиб, чироқни ёқмасдан қайтиб келди. Барча кўрганларини батафсил баён қилди. Ҳазрат эшони калон унинг сўзини эшитгач, шу заҳоти хожа Абунасрнинг чодирга йўл олди. Бу ерда ғайбдан келган бир жамоа ўтирганини, ўз бобоси хожа Муҳаммад Яҳё Жўйборий мажлис сарҳалқаси эканини кўрди. Шоду хуррам бўлиб, туннинг қолганини ҳазрат бобоси билан суҳбат қилиб ўтказиб, сахар пайти ўз чодирга қайтиб келди. Тонг отгач, оху шикорига оланишди. Оху кўрингач, қўлидаги ов қушини қўйиб юборди. Бироқ эшоннинг ёнида този ит йўқ эди. У хожа Абунаسر ва миршикорларга: “Итларни қўйиб юборинглар”, деб қичқирди. Лекин улар ҳазрат эшоннинг сўзини эшитмай, итларни бўшатишмади. Шу аснода ғойибдан бир

този ит пайдо бўлиб, оҳуни ушлади. Шикордан сўнг қўшга қайтиб келишганида, хожа Абунаслр ҳазрат эшони калондан сўради: Оҳуни олган қора този қаёқдан келди? Ҳазрат эшони калон деди: Кечаси сизнинг чодирингизда бўлган жамоа жўнатишди.

Нақл: Ҳазрат эшони калон Қарши чўлида шикор қиларди. Бир куни қўлига ов қушини қўндириб, ёлғиз отланди. Ҳазрат эшони калоннинг йўли бир жойга тушиб қолди. Қараса, салобатли бир киши мурабба шаклидаги оловнинг устида ўтирибди. Ҳазрат эшони калон у азизга салом берди ва у алик олиб, эшонни олдига чақириб, ҳар бобдан гапирди. Унинг эшон баён қилган сўзларидан бири шу эди: Мени икки нарса ҳайратга солади: Бири шуки, Қуръон ўқувчилар Қуръонни бузиб ўқийдилар, иккинчиси эса ака-укалар ва қариндошлар орасида меҳр-шафқат қолмаган.

Нақл: Бухоро шаҳри ичкарасида шайхулислом хожа Ҳошимий ҳаммоми яқинида ҳазрат эшони калон амиралмўминин Али каррамаллоҳу ваҳҳаҳу билан суҳбат қилди. Толиб билан матлуб ўртасида анча сўзлашув бўлди. Шу жумладан, амиралмўминин Али деди: хожа Нақшбанд авлодидан хожа Мирак қобил одамдир. Унга биздан хабар етказгинки, султонлар ва подшоҳлар суҳбатидан парҳез қилсин. Фақирлар ва мискинлар билан муомала қилсинки, унинг аж-доллари шундай қилишарди. Ҳазрат эшони калон амиралмўминин Али суҳбатидан фориф бўлгач, унинг пайғомини хожа Миракка етказди. Хожа бутун вужуди билан қабул қилди. Гарчанд, хожанинг дили султонлар суҳбатига мойил бўлса-да, ниҳоят, Бурҳон султон заволидан сўнг, то ҳаёти охиригача дарвишлар ва қариндошлари билан суҳбатда бўлди.

Нақл: Мавлоно Поянда Муҳаммад нақл қилишича, ҳазрат эшони калон шундай деган: Бир гал бир гуруҳ билан карвонда бир тарафга кетаётган эдик. Бироқ дилим Оллоҳнинг жамолига фарқ бўлган эди. Шу аснода, отим мени карвондагилар орасидан олиб чиқиб, ям-яшил бир ўтлоққа элтди. Шу яқинда бир булоқ бор эди. Иттифоқан, бир нуроний киши пайдо бўлиб, суръат билан яқин келиб: “намозни бирга ўқиймиз”, деди ва имомлик қилди. Намоз адосидан сўнг деди: Эй Муҳаммад Ислон, сен ўз қадрингни биласанми? Дедим: Буюринг! Деди: Билгин ва огоҳ бўлгинки, бундан сўнг олийшайх Хожагон силсиласида сен каби бир киши юзага чиқмайди. Борган сайин сенинг қадринг ва мартабанг юксалиб бораверади. Замон подшоҳлари ва номдор султонлар сенинг остонангга юзланишади! Ул азиз бу сўзни айтгач, назардан ғойиб бўлди ва уни бошқа кўрмадим.

Тўртинчи фасл: Ҳазрат эшони калон раҳматуллоҳнинг сайру сафарлари ҳақида

Ҳазрат эшони калон ўн саккиз ёшда бўлганида Мовароуннаҳрда қизил-бошлар хабари тарқалди ва Нажм катта лашкар билан Хуросон вилоятидан чиқиб, Жайхун дарёсидан ўтишга қасд қилгани маълум бўлди. Ҳазрат эшони калон Қазоғистонга кетди. У пайтда қазоқлар подшоҳи Қосимхон бўлиб, у кўп муддатдан бери ҳазрат Абубакр Саъд раҳматуллоҳнинг мухлисларидан эди. Подшоҳ имомлар авлодидан бири йигит келганини эшитиб, боши билан юриб ҳазрат эшони калоннинг истиқболига чиқди ва ўзининг хос чодирига тушириб, роса зиёфатлар қилди. Қосимхон ўз жамоаси билан ҳазрат эшони калонга мурид ва мухлис бўлиб, қайтиш пайтида жуда кўп тухфа ва ҳадялар беришди.

Нақл: Ҳазрат эшони калон Бурҳонхон замонида Маккаи муаззама — Оллоҳ унинг шарафини зиёда қилсин — сафарини ихтиёр қилиб, Хоразм вилояти сари жўнади. Дўст ва ёронлардан жаноб хожа Сиддиқ ибн хожа Кутбиддин Аҳмад, хожа Калон ибн ҳазрат мавлоно Хожагий Аҳмад Косоний, мирзо Аҳмад Суҳроб, мавлоно Султон Муҳаммад, мавлоно Дарвишали Ахсикатий, Катта-хожа Сайидотойи, Ҳофиз Имом, Дарвиш Бобойи нонкаш, Тулуний ого, Дарвишали Ходим, мавлоно Ҳусайн, мирзо Қаровул ва бошқаларни ҳамроҳ сифатида олган эди. Файзли Жўйбордан отланишганда шайхлар, зодагонлар ва шаҳар аҳолисидан катта бир гуруҳ то Афшона қишлоғигача қузатиб боришди. Ўша мавзеда бир-бирлари билан видолашиб, Бухоро аҳли йиғлаб-йиғлаб орқага қайтишди. Ҳазрат эшони калон Хоразм вилоятига етган пайтида бу ернинг

султонлари орасидан низо ва муҳолифлик пайдо бўлиб, шаҳзодалардан бир гуруҳи ҳибсада эди. Ҳазрат эшони калоннинг муборак ташрифи шарофатидан уларнинг барчаси нажот топишди.

Раҳматли падари бузургворимиз айтиб берган эди: Ёронлардан биридан эшитган эдимки, падаримиз зиёрат учун шайх Нажмиддин Кубро хонақоҳига борган ва шайхнинг ҳар бир халифаси хилватхонасига кириб тавоф қилган. Шайх Саъдиддин Ҳамавий хилватхонасига кирганида ҳазрат эшони калонда шавқу жазаба ҳолати рўй бериб, зикр қилаётганида муборак бошидан салла тушиб кетган. Вилоят султонлари уни олиб, пора-пора қилиб тақсимлаб, табаррук сифатида асрашган.

Ҳазрат эшони калон у ердан Марв вилоятига келди. Марв подшоҳи Пояндазода Муҳаммад Султон ва Элмуҳаммадхон зодагонлар ва шаҳар аҳолиси билан бир фарсанг масофалик йўлга истиқболга чиқиб, ҳазрат эшони калонни эъзоз-икром билан шаҳарга олиб киришди. Хосу ом иродат юзидан эшонга қўл бериб, мурид бўлишди. Ҳазрат эшони калон бир қанча муддат бу ерда истиқомат қилди. Сўнгроқ Бурҳонхон одам юбориб, тўла ихлос билан ҳазратни ўз аслий ватанига чорлади. Ҳазрат эшони калон Марвдан Бухорога ташриф буюрди. Бурҳонхон хосу ом билан то Шаҳрисломгача истиқболга чиқиб, эъзозу икром билан шаҳарга олиб киришди.

Нақл: Ҳазрат эшони калон иккинчи мартаба Марви шоҳижаҳон мазорларини тавоф қилиш учун Бухородан йўлга чиқди ва ҳазрат эшон (Хожа Саъд)ни ҳамроҳ қилиб олди. Ҳазрат эшони калон олий қажавага ўтириб жўнади ва ёронлар йўлнинг бир неча фарсангигача кузатиб боришди. Поянда Муҳаммадхон ҳазрат эшони калоннинг ташрифидан хабардор бўлгач, ҳазрат сайид Ҳошимхожа раҳматуллоҳ, ақобир ва амирлар отланиб, то Шайбонийхон сардобасигача истиқболга чиқиб, эъзоз ва икром билан шаҳарга олиб киришди. Элмуҳаммадхон ҳам Бовард вилоятидан етиб келди. Ҳар икки биродар иродат юзасидан ҳазрат эшони калонга лойиқ хизматлар қилиб, то қиш охиригача юксак остонани тавоф этиб, ниёзмандлик юзидан эшоннинг остонаси гўборини кўзларига сурма қилишди. Қиш ўтгач, ҳазрат эшони калон аслий ватанига қайтди. Зодагонлар ва шаҳар аҳолиси саф-саф, гуруҳ-гуруҳ бўлиб, мулозимат шарафига ноил бўлишди. Ҳазрат эшони калон файзли Жўйборга келиб тушди.

Бешинчи фасл: Замон султонлари билан ёзишмалар ҳамда ҳазрат эшони калон раҳматуллоҳнинг дабдаба ва ҳашаматидан бир шингил

Ҳазрат эшони калонга замондош бўлган олий мартабали подшоҳлар ва хонлар, соҳибқирон султонлардан келадиган элчилару мактублар, туҳфаю ҳадялар гоёта кўп бўларди. Барча ихлос ва эътиқод юзасидан қуллуқ қилиб, мактублар бошида ўзининг шубҳасиз мухлис эканини таъкидлаб, шундан сўнг валий мартабали, ҳидоят манзилли, ҳақиқат шиор, тариқат пешвоси, халойиқ таянчи бўлмиш олий ҳазратнинг таърифу тавсифини тўқис тарзда ёзишарди. Булар жумласидан, замон султонлари – Кошғар¹ подшоҳлари Абдурашидхон ва Абдукаримхон, Самарқанд подшоси Жавонмардхон, Марв подшоҳлари Поянда Муҳаммадхон, Динмуҳаммадхон ва Элмуҳаммадхон, Тошканд подшоҳлари Дарвишхон ва Бобохон, Балх подшоҳлари Пирмуҳаммадхон ва Динмуҳаммадхон, Хоразм подшоҳлари Али султон ва Хожамхон ва ҳоказо. Булар жумласидан Абдурашидхон Кошғарий йигирма минг хоний миқдорида газлама ва матоларни ҳазрат эшонга ниёз тариқасида юборган ва эшони калон ҳам султонларнинг ҳар бир туҳфасига жавобан табаррук нарсалар жўнатарди.

Абдулла Баҳодирхоннинг Бухорони илк бор фатҳ қилганида Марвга жўнатган мактуби нусхаси

¹ К о ш г а р – Шарқий Туркистонда, ҳозирги Хитой ҳудудида жойлашган шаҳар ва вилоят.

“Эй Хожа ки аз раҳи таъзим мекунанд,
Суккони чарх хоки дарат тўтиёи чашм.
(Эй Хожа, сени иззат қилганидан,
Фалак аҳли остонанг тупроғини кўзига тўтиё қилади.)”

Тоҳа ва Ёсин авлодининг сараси, сайид ал-мурсалин наслининг улуғи, ислом ва мусулмонлар пешвосига шу ҳақда мактуб йўлламоқдамизки, қуббат ул-ислом Бухоро ул олий ҳазратнинг истаги билан фатҳ этилди. Аввало жон, сўнгра вилоят сизга ниёздир! Байт:

Жамоли рўйи фазойи ту дийданам ҳавасаст,
Ба пойбўси сагонат расиданам ҳавасаст.
(Юзинг жамолидан баҳраманд бўлмоқни ҳавас қиламан,
Даргоҳинг итлари қаторида бўлмоқни ҳавас қиламан.)”

Ҳазрат эшони калон ишининг юксалиши шу даражага етдики, замон подшоҳлари ва жаҳон султонлари ниёз юзини фалакмонанд остонага қўйиб, эшонни ўз қиблагохлари деб билдилар. Ҳазрат эшони калоннинг молу мулки чандон кўпайиб, йилқи, қорамол ва туя подалари, қўй-эчки сурувлари сахро ва биёбонларни тўлдирган эди. Ҳазрат ҳар бир дашт ва чўлда ариқлар қаздириб, сув келтирганидан ер юзи экинзорлар туфайли ям-яшил бўлиб, ложувард осмоннинг рашкани кўзгатарди. Бухоро, Миёнкал¹, Насаф², Қорақўл ва Марвда уч юз жуфтигов экин ери бўлиб, ўн минг қўй, етти юз от ва беш юз туяси бор эди. Шариф ҳарамлар (Макка ва Мадина) сафари нияти билан етти минг ашрафий танга жам қилган эди. Шунингдек, ҳазратнинг уч юз қули, лочин, чарг³ каби юзта ов қуши бор эди.

Олтинчи фасл: Ҳазрат эшони калон раҳматуллоҳнинг мурид ва ёронлари ҳақида

Ҳазрат эшони калон ўз зуҳури ибтидосида Туркистон, Тошканд, Андигон, Самарқанд, Хоразм, Марв, Бовард, Нисо, Балх, Бадахшон ва бошқа ҳар жойда шайх ёки номдор сўфий бўлса, муҳаббат қармоғига илинтирди. Барчаси келиб юксак остонага бош уришди ва уларни саноғига етиб бўлмасди. Уларга сарпо, таом ва кундалик харажатларини берар, баъзилари бир йил, баъзилари олти ой ёки икки ой туришарди. Сўнгра бир-бирларига қараб дейишарди: Биз мурид бўлгани келдик-ку! Маълум бўляптики, ҳазрат эшони калон мурид олмас, тариқатдан суҳан айтмас, Худонинг бандаларига маърифат ва ҳақиқатни етказмас экан. У кишининг ҳиммат қуши баланд парвоз бўлиб, еттинчи осмонда сайр қилмоқда. Бу сўзлар ҳазрат эшони калонга етгач, ушбу халойиқни жам қилиб мажлис тузди. Орага сукут чўкиб, ҳамма бошини эгиб, муроқабига⁴ тушиб ўтирди. Баъзилари ёнбошга, баъзилари боши устига йиқилиб, кимлардир ҳушидан ҳам кетди. Ҳазрат эшони калон қушбегини чақириб, ов қушларини келтиришни буюрди. Ҳар бир қушни қўлига олиб, деди: Бу бесаодат жонивор учганида бошини олдинга чўзади ва оёғи остидагини кўради. Ундан бир иш чиқмайди. У қушни банддан бўшатиб юборди ва бошқасини қўлига олиб, деди: Бу қуш саодатли ва олийҳимматдир. Унинг кўзи ҳамиша осмонда ва ердадир. Буни тарбият қилинг ва ундан гофил бўлманг!

Нақл: Мулло Султонмуҳаммад Мужжона густох одам бўлиб, Махдумзода Даҳбедий ва Жўйбордаги ёронлар унга дейишди: Бизнинг арзимизни ҳазрат эшони калонга етказгин. Қачонгача ит ва жонивордан гапирадилар? Фаш⁵ ва

¹ М и ё н к о л — Зарафшон дарёси Самарқанддан ғарб тарафда иккига, яъни Оқдарё ва Қорадарёга бўлиниб оқиб, маълум масофадан сўнг яна бирлашади. Оқдарё ва Қорадарё оралигидаги ҳудуд Миёнкал деб аталган.

² Н а с а ф — харобалари ҳозирги Қарши яқинида жойлашган қадимий шаҳар. Илк номи Нақшоб ёки Нахшаб бўлиб, араблар истилосидан сўнг Насаф ҳам деб атала бошлаган.

³ Ч а р г — лочинсимон қуш.

⁴ М у р о қ а б а — бутун диққат-эътиборни Аллоҳга қаратиб, дунё ва унга тааллуқли нарсалардан узоқлашиш.

⁵ Ф а ш — ҳидни йўқотиш учун сувга аралаштирилиб оғиз чайиладиган модда.

мисвок қўймайдилар. Маориф ва ҳақиқатдан сўз айтмайдилар ва толибларни Худога чақирмайдилар! Мавлоно уларнинг илтимосини эшонга етказди. Ҳазрат эшони калоннинг орияти жўш уриб, ҳарамга кириб фаш ва мисвок қўйди. Жамоатхонага кирганида муборак пешонасида газаб асари зоҳир эди. Махдумзода Даҳбедий, мавлоно Дўст саҳҳоф, мавлоно Исмоил ва Жўйбор ёронларидан бир гуруҳи саллаларини бошларидан олиб ерга ташлаб, фўталарини бўйинларига ўраб, мавлононинг гуноҳидан ўтишни илтимос қилишди. Ҳазрат эшони калон буюрди: Мавлоно Султонмуҳаммад келиб, бизнинг фаш ва мисвоки-мизни йиғиштирсин. Мавлоно келиб йиғиштириб, қайтиб ювиниш хонасига борганида йиқилиб тушиб, оғзи-бурнидан қон кетди. Асло ўрнидан тура олмади ва замбилга солиб уйига етказишди. Мавлоно вафот этди.

Нақл: Ҳазрат падари бузургворимиз раҳматуллоҳ: “Ҳазрат отамиз раҳматуллоҳнинг мурид ва асҳоби жуда кўп эди” деб, ҳазрат эшони калоннинг баъзи мақбул ва махсус кишилари ҳақида сўзлаб берди.

Мавлоно Муҳаммадали Ахсикатий раҳматуллоҳ зоҳир ва ботин илмлари билан безанган эди. Аввал мавлоно Муҳаммад Қозӣ раҳматуллоҳнинг муриди бўлиб, мавлононинг вафотидан сўнг мавлоно Хожагий Аҳмад Косоний раҳматуллоҳнинг муриди бўлди. Унинг вафотидан сўнг ҳазрат эшони калонга мурид бўлди. (Иршодга) рухсатни ҳазрат эшондан олиб, ўз вилоятига қайтиб шайхлик қилди. Ўша жойда вафот этди.

Хожа Муҳаммадсиддиқ раҳматуллоҳ ва мавлоно Муҳаммад Қозининг бошқа махдумзодалари қуллик камарини боғлаб, ҳазрат эшони калонга иродат қилишди.

Махдумзодаий калон номи билан машҳур Хожа Муҳаммадамин раҳматуллоҳ. Гарчанд ҳазрат мавлоно Хожагий раҳматуллоҳ ўз ўғлини таъриф-тавсиф қилиб, (иршодга) рухсат этган бўлса-да, отасининг вафотидан сўнг Махдумзодаий калон бир гуруҳ махдумзодалар ва ёронлари билан ҳазрат махдумийнинг халифаларидан бири бўлган мавлоно Лутфуллоҳга байъат қилиб, Бухорога келишди. Ҳазрат эшони калон таъзия билдириш учун махдумзодалар олдига борди. Махдумзодаий калон ва барча махдумзодалар ҳамда ёронлари ҳазрат эшонга иродат қилишди. Махдумзодаий калон деди: Падари бузургворимиздан бизга етган нисбатни орада узоқ муддат ўтгани учун йўқотган эдик. Шу боис қўлсиз енг каби юрган эдик. Илк мартаба ҳазрат эшон билан мулоқот қилганимизда, ўша йўқотган нисбатни қайта топдик. Сўнгроқ Махдумзодаий калон файзли Жўйборга келиб, йигирма беш йил ҳазрат эшони калон мулозиматида зоҳирий ва маънавий камолот касб этди. Махдумзоданинг соқоли катта эди. Бир неча бор Жўйбор остонасини сақоли билан супуриб, деган эди: Ҳануз менинг мақсадим ҳосил бўлгани йўқ. Ҳазрат эшони калон ҳам Махдумзодани таъриф-тавсиф қилиб, рухсат берди. Махдумзода Самарқанд вилоятига бориб, бузургвор отаси мазорида шайхлик қилди ва ўша ерда вафот этди. Махдумзоданинг саккизта ўғли бор эди. Шулар жумласидан: Қосимхожа, Ҳошимхожа, Солиҳхожа, Абдурахимхожа, Мўминхожа, хожа Юсуф ҳожи, хожа Муҳсин ва хожа Мақсуд. (Махдумзодаий калон) етмиш тўрт ёшида вафот этиб, бир минг бешинчи санада ўз отаси ёнига дафн этилди. Хожайи Жўйбор алайҳирраҳма хожа Муҳаммадаминнинг ожизасини ўзининг ўртанча ўғли хожа Баҳоддин Умарга олиб берди. Улардан бир қиз туғилиб, исми Бегими калондир. Мазкур бегимни Мир Сухорийга узатишди ва унинг авлоди Жўйборга ёйилди.

Мавлоно Дўст саҳҳоф раҳматуллоҳ. Олдин ҳазрат мавлоно Хожагий Аҳмад Косонийнинг муриди бўлиб, унинг вафотидан сўнг ҳазрат эшони калонга мурид бўлди.

Амир Юнус раҳматуллоҳ. Қипчоқ қабиласидан бўлиб, ҳазрат эшони калонга мурид бўлди. Етти йил ҳазратнинг мулозиматида оғир хизматларни бажарди. Шундан сўнг ҳазрат эшони калон лутф қилиб, иршодга ижозат берди ва Марв вилоятига жўнатди. Ўша вилоятнинг таянчи бўлди ва мирнинг қабри ўша ердадир.

Тизакшайх Қорақўлий раҳматуллоҳ. Унинг аждодлари ҳам шайх бўлишган. Шайхзодалигига қарамасдан ҳазрат эшони калонга мурид бўлди. Зоҳирий ва маънавий камолотни ҳазрат эшон тарбиясидан топди.

Мирсайид Мансур ва Мирсайид Ғафур раҳимаҳумаллоҳ. Ҳар иккаласи ҳазрат эшони калоннинг ҳамширазодаси эди ва уларнинг отаси Мирҳайдар ва ҳазрат хожа Нақшбанд раҳимаҳумаллоҳ авлодларидан эди. Иккаласи ҳам ҳазрат эшонга мурид бўлиб, нисбат ва ҳол соҳиби эдилар.

Ҳазрат Амир Сухорий ибн Муллои Калон ибн Мулло Мир ибн Мир Шаҳобиддин ибн Мирсайид Муҳаммад ибн Амир Умар ибн ҳазрат сайид Амир Кулол раҳматуллоҳ. Амир Сухорий Мир Муллонинг ҳамширазодаси бўлиб, ҳазрат эшони калонга мурид эди. Соҳибдавлат одам эди.

Аҳмад. Ҳазрат эшони калон тоғасининг ўғли бўлиб, сафарда ва уйда эшоннинг хизматида эди.

Мулло Имод. Ҳазрат эшони калоннинг муриди бўлиб, нисбат ва ҳол соҳиби эди.

Мулло Исмоил калон. Зоҳирӣ ва маънавий камолотга эришган эди.

Мулло Насим. Ҳазрат эшони калоннинг маҳрами бўлиб, ҳол соҳиби эди.

Мир Кашмирий. Ҳазрат эшони калонни ўз вилоятида тушида кўриб, келиб мурид бўлди. Ҳол соҳиби эди. Аъло асарлари бор: бир юз олтмиш минг байтдан иборат “Равзат ул-мурсалин”¹; ҳазрат эшони калон аҳволи ҳақида “Меъроҷ ул-комилин” ва бошқа китоблар; ҳазрат эшон ва ҳазрат хожа Калонхожа аҳволлари ҳақидаги “Равзат ур-ризвон”; “Равзат ул-жамол”; “Сирож ус-солиҳин”. Шунингдек, Мирнинг етти минг байтдан иборат девони бўлиб, тахаллуси Бадрий. Унинг “Ҳафт авранг” асари ўн минг байтдир.

Ҳожи Қосим Ахсикатий. У ҳам ҳазрат эшони калоннинг муриди бўлиб, нисбат эгаси эди.

Ҳофиз Шайх Аҳмад. Ҳазрат эшони калон мулозиматида зоҳирӣ ва маънавий камолот касб этди. Мулла ва Куръон ҳофизи эди.

Охунд мулло Дарвишали Ахсикатий. Ҳазрат эшони калон мулозиматида зоҳирӣ ва маънавий камолот касб этди.

Ҳожа Қосим Шоваракий. Ҳазрат эшони калонга мақбул киши эди.

Мир Шожаминий. Фазилатли киши ва нисбат соҳиби эди.

Бобойи нонкаш. Ҳазрат эшони калон муриди ва нисбат соҳиби эди.

Еттинчи фасл: Ҳазрат эшони калон раҳматуллоҳнинг фавқуллода ишлари ва кароматлари ҳақида

Ҳазрат эшони калоннинг бир хачири бўлиб, кўпинча уни минар эди. Бу улоқнинг бир равиши бўлиб, агар йўл ва кўчада бирон нобоплик ва номуносиблик бўлса, ҳарчанд қамчиламасинлар, у тарафга юрмас, гўё бир нарсани сезгандек, орқага қайтмоқчи бўлар эди. Аравадан шунчалик ҳурқардики, бу пайтда ҳеч ким уни бошқара олмас эди. Бир куни ҳазрат эшони калон ҳозирги мавлоно Қози бозорчаси ёнидаги йўл иккига ажраладиган жойга етган эди. Жўйбор ариғи бўйида бир каттакон тут бўлиб, у бозор томонга қараб эгилган эди. Агар пиёда у дарахт тагидан ўтмоқчи бўлса, энкайишига тўғри келар эди. Ногоҳ Ғозиён тарафдан бозорчага келаётган бир арава кўринди. Хачир ҳуркиб, тут дарахти тарафга бурилди. Ҳазрат эшони калон муборак қўлини у дарахтга қўйди. Чунончи, барча халойиққа яққол кўриндики, у дарахт йўлдан нарироққа сурилди ва ҳазрат дарахт тагидан эсон-омон ўтиб олди.

Нақл: Ҳазрат эшони калоннинг девони бўлган Мир Қаландар шундай ҳикоя қилган эди: Бухоро Регистонида ҳазрат эшони калон сайр қиларди ва мен у кишининг мулозиматида эдим. Ҳазрат қул бозорини айланиб, томоша қилиб қайтдилар. Шу пайтда хотиримдан шу ўйлар кечди: Шундай олийжаноб ва азиз зот бундай жойларда сайр қилишида қандай маъно бор? Ҳазрат дарҳол деди: Эй Мир, сизга маълум бўлсинки, мўминлар дили илоҳий файз ўрнашадиган жой. Агар дил ҳозир бўлса, унга файз йўл топиб, шодлигу сурур зиёда бўлади. Агар гофил бўлса, келган файз қайтиб кетади.

Нақл: Ҳазрат эшони калон Марв вилоятига ташриф буюрганида, ҳазрат хожа Юсуф Ҳамадонийнинг мазорини зиёрат қилишга борди. У ерда узоқ муддат ўтириб, сўнгра бошини кўтариб деди: Ҳазрат хожа бизга беҳад иноят

¹ Бошқа бир қўлёзмада бу асар номи “Равзат ул-муслимин” тарзида келтирилган.

ва илтифот қилди. Мозор мужовирининг¹ кўнглидан шу ўй кечди: Бугун жума ва авлиёлар қабрларида эмасдир. Ҳазрат эшони калон унга юзланиб деди: Бу мулоқот Маккай муаззамада бўлди.

Нақл: Амир девона раҳматуллоҳ деди: Ҳазрат эшони калоннинг бир муриди бўлиб, ҳар вақт у таом пишириб, товоққа солиб, ҳазрат тарафга юзланганида эшони калон агар юз киши ўртасида ўтирган бўлса-да, ҳозир бўлиб, таомни тановул қилар эди. Сўнгра ўша ўтирган жойига қайтиб келар, ҳазратнинг бирон ёққа борган-бормаганини ҳеч ким сезмас эди.

Нақл: Бир куни ҳазрат эшони калон онаси ёнида ўтирган эди. Канизак тандирда нон ёпар эди. Ҳазрат жойидан туриб деди: Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳазрат сайид ул-мурсалинга мутобаат юзасидан бир гал қизиган тандирга нон ёпган, аммо у пишмасдан хомлигича қолган. Биз ҳам бугун Хожа Нақшбанд раҳматуллоҳга мутобаат юзасидан нон ёпиб, ўзимизни имтиҳон қилиб кўрамиз. Шундай дея, бир бўлак хамирни кафтига олиб, тандир ёнига бориб, нон ёпаётганида ногоҳ белигача ўт ёнаётган тандирга тушиб кетиб, бунни кўрган хизматкорлар даҳшатга тушдилар. Ҳазрат эшони калон муштини чўғга тўлдириб тандирдан чиқди. Чунончи, унинг муборак пешонасидан қайноқ тер томчилар эди. Ҳазрат чорбоғ тарафга ҳовуз бўйига равона бўлди. Ўша пайтда Жонқаро ясовул ҳовуз бўйида эди. Ҳазрат эшони калон муштини очиб, қизил гул янглиғ чўғларни ерга ташлади. Жонқаро бунни кўриб, ҳайратга тушди. Ҳазрат ясовулга деди: Зинҳор-зинҳор бу воқеани бирон кишига айтиб, мардлар сирини фош қилмагин. Акс ҳолда, ўз хунингга зомин бўласан! Ҳазрат эшони калон камолот ва иршод мақомига етганларида, бу воқеага йигирма йил бўлган эди. Жонқаро ясовул ҳазрат мулозиматига келиб, ҳовуз бўйида турган эди. Ҳазрат эшони калон деди: Эй Жонқаро, ёдингдами, бундан йигирма йил бурун бир воқеа юзасидан иккаламизнинг ўртамызда аҳд ва шарт бўлган эди. Ўша воқеани ҳеч кимга айтмадингми? Жонқаро деди: Ҳа, эсимда, сизнинг буйруғингизга биноан бирон кимсага айтганим йўқ! Ҳазрат деди: Энди рухсат, хоҳлаган кишингга айтaver, ҳеч бир монелик йўқ.

Нақл: Ҳофиз Юсуфали Сустакий шундай ҳикоя қилган эди: Ҳазрат эшони калон файзли Жўйбордан Афсона тарафга юриб, сайр қилар эди. Шу тарзда Шоварий масжидга келди. Дўстлари ва яқинлари билан суҳбатлашмоқчи эди. Иттифоқан, барча ёронлар таҳорат янгилаш учун масжиддан ташқарига чиқишган эди. Эшоннинг хизматида фақирдан бошқа ҳеч ким қолмаган бўлиб, мен ҳазратнинг муборак оёғини уқалай бошладим. Ҳазрат эшони калон ташаҳхуд ҳолатида ўтирганида, кўйлаги ичида кўздан ниҳон бўлиб қолди. Ҳазратнинг кўйлаги фонус янглиғ муаллақ турар, унинг ёқасидан худди тандир оғзи каби аланга ва нур кўтариларди. Чунончи, унинг шуъласи масжид шифтигача етган эди. Бу воқеани кўргач, шуурсиз ҳолатда йиқилиб, ўзимдан кетибман. Ёронлардан масжидга кирган ҳар киши нола ва фарёд кўтариб, ёқа ва жомасини йиртиб, беҳуш ҳолатида йиқилиб қоларди. Фақир яна ўзимга келганимда қарийб ўн мунажжимий соат ўтган эди. Шу заҳоти янгидан таҳорат қилиб, ҳазрат эшони калон қошида чин дилдан тавба ва байъат қилдим. Аксар одамлар мен билан бирга тавба қилишди. Эртаси куни ҳазрат эшони калон билан бирга нон ва узум еяётганимда кўнглимдан кечди: Ҳазрат эшон кутбмиканлар ё гавс ё абдол ё автод? Дарҳол у кишининг кўнгли бундан воқиф бўлиб, деди: Биз бир куни ҳазрат маҳдумимиз мавлоно Хожагий Аҳмад Косоний раҳматуллоҳ билан қатиқ ва нон еяётган эдик. Шунда хотирамиздан шу савол ўтди: Маҳдумимиз замона кутбмикан? Ҳазрат бадиҳатан деди: Эй хожа, кутб сен билан қатиқ ва нон емоқда! Сўнгра ҳазрат эшони калон деди: Бугун ҳам кутб сен билан нон ва узум емоқда!

Нақл: Мавлоно Муҳаммад Гилоний ва мавлоно Чалма Хоразмий шундай ҳикоя қилишган: Биз Ширвон денгизида² кемада ўтирган эдик. Бирдан муҳолиф шамол эсиб, кема йўналишдан чекиниб, лойга ботиб қолди. Энди қиймати қолмаган юкларни денгизга улоқтирдик. Кема аҳли саросимага туш-

¹ Мужовир — азиз-авлиёлар мазори ёнида доимий яшовчи киши.

² Ширвон денгизи — Каспий денгизининг ўрта асрлардаги номларидан бири.

ган ва бирон чора тополмас эди. Биз иккаламиз зоҳир ва ботинимиз, қалб ва қолипимиз билан ҳазрат эшони калонга юзланиб, ўзимизни унга топширдик. Бизнинг назаримизда шу ҳол намоён бўлдики, бир киши чақмоқ мисол етиб келиб, кемани лойдан олиб чиқиб, соҳилга элтиб қўйди. Чунончи, кема аҳлининг аксарияти буни кўрди. Шундан сўнг Бухорога келиб, ҳазрат эшони калон мулозиматига борганимизда, бизга илтифот ва иноят қилиб, денгизда кема билан рўй берган воқеани бошидан охиригача сўзлаб бериб, деди: Бузургвор бобомиз хожа Муҳаммад Яҳё раҳматуллоҳдан шуни эшитганман: Агар бу тоифанинг тўртта мухлиси бўлиб, уларнинг ҳар бири оламнинг бир чеккасида қолиб, ҳар бирига алоҳида бало ва ҳалокат юзланса, Хизр сифат пир уларни ҳалокатдан қутқариб, нажот бағишламаса, сўфийлик ва шайхлик у кишига ҳаромдир! Бу каромат савдогарлар ва кема аҳлининг ҳазрат эшони калонга нисбатан ихлос ва эътиқодлари ортишига сабаб бўлди.

Нақл: Абдуллахоннинг амирларидан бири Қарочабий ҳазрат эшони калонга мухлис эди. Унинг Маккаи муаззамага сафар қилиш нияти бор эди. Ҳазрат эшони калон олдига келиб, рухсат сўради Ҳазрат деди: Бизнинг ҳам икки шариф ҳарамни зиёрат қилиш ниятимиз бор. Сиз кутиб туринг! Бироқ у ҳазрат эшони калоннинг сўзини қабул қилмай, сафар анжомларини ҳозирлаб йўлга тушди. Ҳазрат ундан сўради: Сизга неча киши ҳамроҳ бўлиб кетмоқда? У деди: Минг киши. Ҳазрат эшони калон деди: Биз сиздан бошқа барчасига рухсат бердик! Шундай дея, ҳазрат муборак қўли билан ерга чизиқ тортди. Ҳазрат эшони калоннинг яқинларидан бўлган мулло Ермуҳаммад тархон шундай деган эди: Мен ҳам ўша сафар иштирокчиси эдим. Хоразм вилоятига етганимизда Қарочабий бир оғир дардга чалиниб, на кечаси ва на кундузи қарори бор эди. Заруратдан кажавага солиб, то Ҳаштархонгача¹ шу аҳволда олиб бордик. Дарди олдингидан ҳам зўрайди. Карвон аҳли деди: Ҳаж мавсуми ўтмоқда. Тўхтаб туришимиз маслаҳатдан эмас. Ундан ижозат олиб, барча жўнади ва ўзи қолди. Мени олдига чақириб деди: Ҳазрат эшоннинг сўзини қабул қилмадим ва бунинг жазосини тортмоқдаман. Энди нима қилай? Мен дедим: Жону дилдан ҳазрат эшони калонга тавба қилинг ва қайтиб, ҳазратнинг олдига боринг! Менинг сўзимни қабул қилиб, қайтишга қарор этди. Чунончи, ботинидаги ният қатъийлашгач, дарди енгиллашди ва қайтиб, ҳазрат эшони калон олдига келиб, мени (сиртдан) восита этди. Ҳазрат эшонга бисёр хушомадлар қилдики, ҳазратнинг унга раҳми келиб, гуноҳидан ўтди. Шу тарзда у олдингидан ҳам кўра мақбулроқ бўлди.

Нақл: Дарвиш Турфоний шундай ҳикоя қилган эди: Турфонда эдим ва йўлга солувчи оғоҳ бир пирни излар эдим, токи унинг давлати соясида осойиш топсам. Бир куни бозордан ўтаётганимда ногоҳ бир киши менинг отимни айтиб деди: Сени ҳазрат хожайи Жўйбор чақирмоқда! Қарасам, нуроний чол экан. Юзимни унинг оёғига суркамоқчи бўлганимда деди: Қўйнингдаги рўмол қани? Бошимни кўтариб қараганимда рўмол ҳам, у ҳам йўқ эди. Сўнграқ ҳар мажлисдан ҳазрат эшони калоннинг номини айтиб сўроқларди. Ниҳоят, дил аҳлидан бири деди: Сен сўраётган азиз Бухоро вилоятидадир. Шундан сўнг ватанимдан чиқиб, кўплаб манзилларни босиб ўтиб, файзли Жўйборга етиб келдим. Ҳазрат эшони калонни кўрганимда бозорда менинг номимни айтиб чақирган киши ҳазрат эшон эканлигини билдим. Изтиробга тушиб, ҳазратнинг оёғи тагига йиқилдим. Табассум қилиб, Кошғарда йўқолган рўмолни қўйнидан чиқариб менга берди. Шундан сўнг хожаликдан кўнгил узиб, бандалик ҳалқасини қулоғимга тақиб олдим.

Нақл: Мавлоно Султонбек шундай ҳикоя қилган эди: Фақирнинг отабоболари қадим ул-айёмдан хожа имом Абубақр Саъд Сумитаний раҳматуллоҳ мазорининг жорубкашлари² сафида эдилар. Навбат фақирга етганида, баъзи-баъзидагина бу ерда турардим. Убайдуллахон замонида бир сабабдан аразлаб, Шергарон қишлоғига кетиб қолдим. Кетганимдан бир муддат ўтгач,

¹ Ҳ а ш т а р х о н — ҳозирги Астрахан.

² Ж о р у б к а ш — супуриб-сидирувчи.

ҳазрат эшони калон хабар топиб, шундай дебди: У бедавлатдир. Ҳарчанд биз унинг ўзимизга яқинлашишини хоҳласак, у узоққа кетиб қолади. Шу заҳоти учқур отга миниб, Сумитандан Шергаронга келиб, мени чақириб муболағалар қилди. Фақир ҳазратнинг ҳурмати юзасидан “хуш келибсиз” дедим, бироқ Сумитанга боришга мойиллик кўргузмадим. Чунки Шергаронда зироаткорлик ишларини бошлаб қўйган эдим. Шу боис ҳазрат эшони калон мендан ранжиди ва мен касал бўлиб, тўшакка ётдим. Ҳатто гўр ва кафан фикрини қила бошладим. Бир куни ҳазрат эшони калон от миниб йўлдан ўтмоқда эди. Биродарим бошим устига келиб деди: Ҳозир ҳазрат эшон бир гуруҳ ёронлари билан мозор зиёратига бормоқда! Мени замбилга солиб йўл бўйига олиб чиқишди. Ниёз юзидан ҳазратнинг оёғига йиқилиб, бисёр узр сўрадим. Ҳазрат эшони калон менга маломат қилиб, деди: Сенга ўз жойингга қайтиб, табаррук остонанинг жорубкашлигини қилгин деб айтмаганми-ди?! Мен дедим: Минбаъд, то тирик эканман, ул остонани тарк этмайман! Шу заҳоти фотиҳа ўқиб, мозор тарафга равона бўлди. Шу кеча туш кўрдим. Ҳазрат имомнинг шариф остонасини ихлос билан супураётган эканман. Ҳазрат эшони калон пайдо бўлиб, имомлар имомидан сенинг гуноҳингдан ўтишини сўрайман, деди. Ногоҳ, имомнинг мунаввар қабри ёрилиб, эшик пайдо бўлди. Ҳазрат эшони калон ўша эшикдан ичкари кирди. Мен англадимки, бу ҳазрат имомнинг хонаси. Бир соатдан сўнг ҳазрат эшон қайтиб чиқди ва имомнинг хонаси ёнидаги бошқа бир хонанинг эшиги очилди. Ҳазрат эшони калон бу хонага ҳам кириб, фақир бу воқеани кузатиб турдим. Билдимки, бу хона имомнинг муҳтарам ҳарамининг хонасидир ва ҳазрат эшон унга ҳам мулозимат этмоқ ниятида. Бир соатдан сўнг ҳазрат эшони калон ҳарам ҳужрасидан чиқиб, дуо ва такбирни адо этиб, шаҳар тарафга равона бўлди. Бу файзли тушдан сўнг уйғониб, ўзимга назар солганимда, касаллик тўла саломатликка алмашганини кўрдим. Эрталаб ҳазрат эшони калон учқур отга миниб, файзли Жўйбордан етиб келиб мени сўради. Тўла иштиёқ билан ҳазратнинг мулозиматига бордим. Дарҳол деди: Ҳазрат имом билан бизнинг ўртамазда қариндошлик бор. Кўрганларингни мен айтмайми ё ўзинг айтасанми? Фақир ҳақиқат юзидан тушда кўрганимнинг барчасини баён қилдим. Бироқ имомнинг бошқа ҳужрасида ҳазрат мулозимат қилгани менинг хотирамдан ўчиб кетган экан. Ҳазрат эшони калон деди: Ҳазрат имом зиёратидан сўнг, бошқа хонада имомнинг ҳарамини зиёрат қилганимиз ёсингдан чиқибди. Сўнгги кирганимиз ҳужрада имомнинг ҳарамини бор эди. Сенинг гуноҳингни ҳар иккаласидан сўрадик ва афв этишди. Шу кунидеҳ Шергарондан Сумитанга келиб, ниёз юзасидан муборак остонага юзимни суртиб, соқолимни супурги қилдим.

Нақл: Самарқандда таҳсил олиб, Хитой ва Хўтандан то Маккаи муаззамагача сайру сафар қилган ҳожи Абдулвоҳид Кошғарий бу сафардан қайтганидан сўнг кўрган-кечирганлари ҳақида шундай деган эди: Ўз аслий ватанимга қайтишга қарор қилдим. Оқсув вилоятига етганимда, Шоҳхон Турфон вилоятидан чиқиб, Оқсув қалъасини қамал қилган эди. Ҳеч бир подшоҳ бу қалъани осонликча ололмаган эди. Бироқ Шоҳхон уни осонгина забт этди. Карвон аҳлини чақириб, сўради: Ораларингизда Бухоро вилоятидан келаётган ва ҳазрат эшони калонни кўрган киши борми? Фақир дедим: Ўша даргоҳ кулларидаман ва ҳазрат эшон ҳузуридан келаяпман. Шоҳхон деди: Ҳазрат эшони калонни зоҳиран кўрмаганман, бироқ бу қалъани ишғол этаётганимда бир шукӯҳли одам баланд отга миниб, менинг олдимда йўл бошлаб борди. Сўнгга у ҳазрат эшони калоннинг шаклу шамойили ва ҳаракатларини тасвирлаб берди. Яна деди: Бундан бир неча йил олдин қалмоқлар қўлига тушиб қолган эдим. Ўшанда ҳам шу азиз от миниб келиб, мени кулфатдан халос қилган эди. Шундан сўнг, у ўз имоми мулла Муҳаммадаминни назр-ниёзлар билан ҳазрат эшони калон ҳузурига юбориб, ундан Хитой тарафга газот қилишга руҳсат сўради ва ушбу газотда шаҳид бўлиш орзуси борлигини айтди. Ҳазрат эшони калон ўз жавобида, Хитойда унга толе ёр бўлмаслигини, бироқ шаҳид бўлишини, унинг авлодидан Рашидхон Хитойда муваффақият қозонишини айтди.

Нақл: Хожа Чакка номли бир азиз шуни айтиб берган эди: Ҳазрат эшони калон шундай деди: Андхўй тарафига сафар қилганимизда Ому бўйида тўхтаб қолдик. Шунда бу тоифадан тўрт киши бир тўрт ёшли болани олдимизга келтириб, дейишди: Бу бола Рашидхоннинг фарзанди ва номи Султон Иброҳим. Сиз уни ўз ҳимоянгизга олмоғингиз зарур. Умид шуки, у ўз қаламравида улуғ подшоҳ бўлади! Шундан сўнг Кошгар ва Ёрканд вилоятидан кимки келса, ҳазрат эшони калон у ҳақда сўрар ва унинг соҳибдавлат подшоҳ бўлишини айтарди. Бора-бора ҳазратнинг шариф нафаси асари зоҳир бўлиб, мўғул қаламравида воқе бўлган ҳар бир фатҳ Султон Иброҳим номи билан боғлиқ бўлар эди. У ҳазрат эшони калонга туҳфалар ва назр-ниёзлар жўнатди ва ўша иқлимнинг барча подшоҳлари эшонга муҳлис бўлишди.

Саккизинчи фасл: Ҳазрат эшони калон раҳматуллоҳдан Бухоро подшоҳларига нисбатан воқе бўлган кароматлар

Ҳазрат эшони калон бу олий нисбатни Убайдуллахон¹ замонида олган эди ва ҳазратнинг ҳолининг бошланиши ўша даврда бўлди. Мазкур хон шариатпарвар ва гозий бўлиб, эшони калон ундан мамнун эди. Бу хоннинг вафотидан сўнг унинг ўғли Абдулазизхон² подшоҳ бўлди. Шу тариқа бир йил ўтди. Тошканд ва Самарқанд султонлари иттифоқ бўлиб, Бухорони қамал қилишди. Ҳазрат эшони калон ўшанда очиқ-ойдин айтдики, бу вилоятнинг соҳиби бошқа киши ва биз бу султонларнинг Бухорода подшоҳ бўлишига рози эмасмиз! Ҳазрат ўзи хожа Абуҳафс Кабир раҳматуллоҳ дарвозасига бориб, муборак оёғини узатиб ўтирди. Шаҳар баҳодирлари ташқари чиқиб, жанг қилиб, султонларни мағлуб этиб, қувиб юборишди. Шундан сўнг Абдулазизхоннинг ҳазрат эшони калонга муносабати ўзгариб, орадаги гов чуқурлаша бошлади. Ҳазрат деди: Хон Бухоро подшоҳлигини ўзим эплайман, деб ўйлапти. Ишни ўзига қўйиб берсам, (қанчалик удалаши) маълум бўлади. Шундан сўнг бир неча кун ўтди. Бароқхон³ келиб Бухорони эгаллади. Абдулазизхон Балх вилоятига қочиб кетди. Бароқхоннинг бир маҳрами ҳазрат эшони калоннинг олдига келиб, хизматлар қилиб деди: Хон ҳузурига бориб, муборакбод этмаганингиз туфайли сиздан гина қилмоқда. Ҳазрат эшони калон деди: Биз расм-русумни билмаймиз. Шуни биламизки, хон Тошкандда эканида, агар Бухоро вилояти муяссар бўлса, шариатга ҳилоф иш қилмаймиз, дея аҳд қилган эди. Бухорога яқин келган сайин хоннинг гам-ғуссаси оша борди. Агар аҳдида собит бўлса, муборак бўлсин! Маҳрам қайтиб бориб, эшитганини айтди ва хон деди: Барчаси ҳазрат эшони калон айтгани кабирдир. Охири хоннинг дилтанглиги шу даражага етдики, Бухорони ўғлига бериб, ўзи Тошкандга қайтди. Хоннинг ўғли ёш бўлиб, ҳеч ким ундан ҳайиқмас ва барча монесиз хоҳлаган ишини қилар эди. Ҳазрат эшони калон деди: Бухоро бу нав ишларга тоқат қилолмайди. Тезда Абдулазизхон қайтиб келиб, Солорҳаж дарвозасидан шаҳарга киради. Бир неча кундан сўнг ҳазратнинг хабари тасдиқланди. Абдулазизхон келиб, Солорҳаж дарвозасидан кирди ва у жамоа қочиб, Тошканд тарафга кетди. Охири Абдулазизхон тарафидан номуносиб ишлар содир бўлиб, ҳазрат эшони калон саройдан кетди. Хон ичкиликбозлик водийсига кириб, ахлоқсизликка берилиб, шу водийда оламдан ўтди.

Нақл: Муҳаммадёр султон Шоҳбекхоннинг набираси бўлиб, унинг ўрнига подшоҳ бўлди ва бир қанча муддат шу тарзда ўтди. Пирмуҳаммадхон⁴ Балхдан келиб, ундан Бухорони осонгина тортиб олди ва бир неча кун Бухорода подшоҳ бўлди. У ҳазрат эшони калонга ихлос қўйиб, аксар ҳазратнинг мулозиматига келарди. Лекин бора-бора ундан бидъатлар ва ношойиста ишлар содир

¹ Убайдуллахон – Шайбонийлар сулоласига мансуб, 1533-1539 йилларда подшоҳлик қилган.

² Абдулазизхон – Шайбонийдан. 1540-1549 йилларда асосан Бухоро вилоятида подшоҳлик қилган.

³ Бароқхон – асл исми Наврўз Аҳмадхон. Шайбонийлар хонадонига мансуб, XVI аср ўрталарида асосан Тошкент вилоятида подшоҳлик қилган.

⁴ Пирмуҳаммадхон – Шайбонийлардан, Бухорода 1556-1560 йилларда ҳукмронлик қилган.

бўлиб, номаъкул тадбирларга қўл ура бошлади. Бу ҳазрат эшони калонга ёқмади ва халқ ҳам ҳазрат ҳузурига келиб, ундан арз қиладиган бўлди. Рамазон ойида Пирмуҳаммадхон биродарлари билан келиб, ҳазрат эшони калоннинг қарам дастурхонидан ифтор қилдилар. Мажлисдан сўнг хон отланганида, ҳазрат эшони калон Бўри ясовул ва Жаҳоншоҳ баковулни тўхтатиб, деди: Хонингизга айтингки, бидъатлар пайдо қилмоқда. Бу ҳолдан фуқаро ва мискинлар парижонхотир бўлмоқда. Агар Бухорода подшоҳлик қилмоқчи бўлса, бу ишларидан воз кечсин. Акс ҳолда, ҳазрат хожайи жаҳон¹ бу нав ишларни қабул қилмайди! У иккаласи бориб, бу гапларни хонга етказишди. Шу кечасиёқ ҳазрат эшони калонга пайгом етказишдики, хон барчасини қабул қилди ва эртага бу ҳақда жар солиб, хабар қилдиради. Аммо хоннинг яқинларидан бири деди: Ҳазрат эшони калонга маълум бўлсинки, хонимиз бу ишларни бартараф қилолмайди. Ҳазрат деди: Бизнинг айтган сўзимиз ўзгармайди! Андак муддатдан сўнг хоннинг ишлари ўз-ўзидан барбод бўлиб, Балх тарафга кетди.

Нақл: Муҳаммадёр султон шаҳардалигида Чаҳоржўйдан Бурҳонхон илғор қилиб келди ва Бухоро подшоҳлиги бу иккаласига қарор топди. Иттифоқан, арқда бир тадбир бўлиб, улуг кишилар ва аҳоли вакиллари чақирилди. Ҳазрат эшони калон ҳам борди. Бироқ Муҳаммадёр султон бу тоифа кишиларга кўрсатиладиган таъзим ва тавозени адо этмади. Ҳазрат эшон ўз маҳрамларидан бирига деди: Бу мажлисда Муҳаммадёр султондан бизнинг кўнглимизда доғ қолди. Унинг оқибати яхши бўлмайди. Кўп ўтмасдан Муҳаммадёр султонни Бурҳонхон ўлдирди.

Тўққизинчи фасл: Ҳазрат эшони калон раҳматуллоҳдан Абдулла Баҳодирхонга² нисбатан зоҳир бўлган иноят ва кароматлар

Ҳазрат падари бузургворимиз раҳматуллоҳ шундай деган эди: Бобокалонимиз раҳматуллоҳ ҳали у даврда вилоят соҳиби бўлмаган Искандархон³ билан Насаф чўли тарафга овга борган экан. Уларнинг йўли эски ташландиқ жойдан ўтиб қолган. Ҳазрат эшони калон Искандархонга деган: Келинг, бу кечани хожа Абдулкарим ва хожа Абдураҳим раҳматуллоҳларнинг табаррук мазорлари бошида бедор ўтказайлик ва Оллоҳ таолодан фарзанд тилайлик. Шояд, Худойи таоло сизга ва менга ўғил ато этса! Хон дебди: Бисёр хўб иноят қилдингиз! Ҳазрат эшон ва хон отга миниб, Искандархоннинг амирларидан эшони калонга мурид бўлган бир киши ҳамроҳлигида бориб, тунни улуғларнинг файзли мазори бошида ўтказишибди. Бомдод намози пайтида мазордан қайтишганида, ҳазрат эшон Искандархонни муборакбод қилиб, дебди: Худойи таоло сизга бир ўғил бердики, у катта подшоҳ бўлиб, бутун бир иқлим унинг фармониغا бўйсунди. Унинг тарбиясини бизга топширди. Аллоҳ таоло бизга ҳам бир ўғил бердики, у давлат ва нисбат соҳиби бўлиб, подшоҳлар унинг фармониغا бош эгадилар! Бориб отланишмоқчи бўлишганда, отларга қарашга тайинланган киши ҳайрон бўлиб турганини кўришди. Ундан отларни сўрашганда, шундай жавоб берди: Ярим кечаси мени уйқу элтиб, отлар бўшаб, қочиб кетибди. Шу пайтгача теварак-атрофдан изладим, лекин топа олмадим. Ҳазрат эшони калон деди: Ҳу, анави тўрт деворни кўряпсанми? У киши ҳазратнинг буйруғи билан у ерга бориб, тўрт девор ичида иккала от ташовланган ҳолда турганини кўрди. Етаклаб эшон ва хоннинг олдига келтирди.

Нақл: Искандархон олдингидек кўп вақтини ҳазрат эшони калон билан суҳбатда ўтказар эди. Бир куни сайру шикор учун чиқишганда, Кармина қальасидан чопарлар хон даргоҳига келиб, ушбу муждани етказишди: Қодир Аллоҳ жаноб хонга аржуманд фарзанд — Оллоҳ унинг умрини узун қилсин — ато этди! Бу муждани эшитган Искандаршиор хоқон чопарларга подшоҳона чопонлар кийгизди. Ҳазрат эшони калон бисёр шоду хуррамликдан сўнг (туғил-

¹ Хожайи жаҳон — яъни, жаҳон хожаси. Абдухолик Гиждувонийнинг лақабидир.

² Абдулла Баҳодирхон — Шайбонийлар сулоласига мансуб, 1583-1598 йилларда подшоҳлик қилган.

³ Искандархон — Шайбонийлардан. 1560-1583 йилларда подшоҳлик қилган. Бироқ бу даврда ҳам реал ҳокимият унинг ўғли Абдуллахон қўлида бўлган.

ган боланинг) ажиб аҳволи ва гаройиб тақдири ҳақида олам аҳлига ишорат ва башоратлар айтди. Байт:

Рост раве к-у ба тариқи сафо,
Монда қадам бар қадами Мустафо.
Мозий ва мустақбал аз ойна дид,
Ҳар ду дар ойна ҳар ойна дид.
Кори салотин ва мулуки жаҳон
Соҳт ва зад секка ба ҳафт осмон.
(Тўғри йўлдан юрвчи бу зот сафо тариқида,
Мустафонинг қадамига қадам қўйди.
Утмиш ва келажакни ойнада кўрди,
Ҳар иккаласини ҳар қанақасига кўрди.
Ҳаҳон султонлари ва маликлари ишини тузиб,
Етти осмонга танга зарб қилди.)

Нақл: Пирмуҳаммадхон Бухорода подшоҳ бўлганида кўпинча файзли Жўйборга, ҳазрат эшони калон мулозиматига келар эди. Ўша замонда ёш султонлар ҳам тез-тез зиёратга келишар, эшони калон Абдуллахонни ҳаммадан юқорига — ўз ёнига ўтиргизиб, гавҳарнисор суҳбатига мушарраф этар, бошқа султонларга эса кам илтифот кўргузар эди. Замон амирлари ҳазрат эшони калонга шундай арз қилишди: Жаҳон султонлари ва Чингизхондан қолган расм шуки, ёши катта шаҳзодани бошқаларидан юқорироқ ўтиргизиб, иззат кўрсатишади. Бу замонда Пирмуҳаммадхоннинг Ўзбек султондан умидлари катта. Чунки унинг ёши улуг ҳамда шижоат ва баҳодирлиги юқори. Ҳазрат эшони калон бу ҳавоии гапларни эшитгач, ул қавмга зугум қилиб, деди: Дарвишлар мажлисларига Чингизхон қонунининг дахли йўқ. Агар Ўзбекхонни Пирмуҳаммад танлаган бўлса, Абдуллахонни Оллоҳ танлаган ва дарвишлар ҳақ ҳукмига тобедирлар! Ҳазрат эшони калон бу сўзларни айтгач, хон амирлари саллаларини бошларидан олиб ерга қўйишди ва узр сўрашди.

Нақл: Абдулла Баҳодирхон Миёнкол вилоятдан ҳазрат эшони калон мулозиматига келиб, бир қанча сипоҳийлар билан бир неча кун файзли Жўйборда истиқомат қилди. Ҳазрат эшони калон бир кечаси олийжаноб хонни ҳузурига чақириб, унинг белига шамшир, садоқ ва камон осиб, қўлини дуога очиб, тўғрилиқ юзини қибла тарафга қаратиб, қутлуғ фотиҳа қилиб, рухсат берди. Андак муддатдан сўнг хабар келдики, Насаф вилояти соҳибқирон сипоҳи тарафидан фатҳ қилиниб, хон вилоятни ҳазрат эшони калонга ниёз тариқасида бермоқчи. Ҳазрат у вилоятдан фақат Мудин қишлоғини қабул қилиб, вилоятни қолган қисмини соҳибқирон мулозимлари тасарруфига топширди.

Нақл: Соҳибқирон Абдулла Баҳодирхон Балх вилоятдан отланиб, сонсиз сипоҳ билан Жайхун дарёсидан ўтиб, Бухоро вилояти тарафга равона бўлди ва Чаҳортоқ қўруғига келиб тушди. Бурҳон султон хайлу ҳашами ва сипоҳи билан шаҳар ичида аҳволи танг бўлиб, ҳазрат эшонга сулҳ тузишга воситачи бўлишини сўраб, кўп илтимослар қилди. Ҳазрат эшони калон унга деди: Агар сизлар ўртангизда сулҳ туздириб, фуқаронинг аҳволи ўнгланиши учун чоралар кўрсак, буни қабул қилмасангиз, ҳазрат хожа Баҳоуддин Нақшбанднинг қарғишига дучор бўласиз. У деди: Майли, шундай бўлсин! Ҳазрат эшони калон муборак тилидан ушбу сўзларни баён қилгач, ҳақпараст қўлини тиг каби султоннинг бўйнига қўйиб, ўзи билан олиб равона бўлди. Шаҳар дарвозасидан чиқиб, Чаҳортоқ сари жўнадилар. Ҳазрат эшони калон ташрифидан соҳибқирон воқиф бўлгач, барча биродарлари билан отланиб истиқболга чиқиб, иззат-икром билан заррин чодирга олиб киришди. Сўнгра султонларнинг сулҳ музокаралари пайтида ҳазрат деди: Сулҳдан мақсад пир ва пешвонинг мулозимати эди. Бугун қадр кечасини бедор ўтказдим. Хонадон душмани билан сулҳ тузиш ниятим йўқ! Яна бир кун ўтди. Эртасига қодир Оллоҳнинг ҳукми билан Бурҳон султоннинг бошини соҳибқирон отининг оёғи остига ташладилар. Бухоро мулки олий даргоҳ мулозимларига тобе бўлди ва ҳазрат эшони калон эртасига Абдуллахонни аркка олиб кириб, тахтга ўтказиб, фотиҳа ўқиди ва Жўйборга қайтди. Мирзокабий шундай деган эди: Ўша айёмда ҳазрат эшони калон мулозиматида эдим. Мен

тарафга тез-тез назар солиб, кўп илтифотлар қилиб, “баҳодир, баҳодир”, деб хитоб қилар эди. Шундан сўнг дилимда Бурҳон султонга нисбатан адоват ва ҳусумат пайдо бўлиб, ўлдиришга қасд қилдим.

Нақл: Ҳазрат эшони калон Насаф саҳросига борганида соҳибқирон хон уни зиёрат қилиш учун ташриф буюрди. Кўп суҳбатлардан кейин ҳазрат хонга деди: Ғайб эрлари сизга Мовароуннаҳр, Туркистон, Хоразм ва Хуросон вилоятидан бир қисмини беришди. Уларни забт этишда жидду жаҳд кўрсатмоғингиз лозим! Шундан сўнг ҳазрат Бухорога қайтди. Шаҳар аҳолиси — хосу ом ҳазрат эшони калон олдига Жўйборга келишди. Шу йили ҳазрат эшони калон вафот этди. Ҳосил ал-калом, ҳазрат эшони калоннинг анча илгари юлдузсипоҳ ва фалакнизом подшоҳ шаънига айтган ваъда ва башоратлари хосу омнинг кўз ўнгида рўй бериб, қуббат ул-ислом Туркистон вилоятидан то Хуросон вилоятигача соҳибқирон фармонига итоат этди. Замон қутби мамлакатларни егалловчи хон ҳақида чандон равшан кароматлар қилганки, барчасини батафсил келтириш имкони йўқдир.

Ўнинчи фасл: Абдулла Баҳодирхоннинг ҳазрат эшони калон раҳматуллоҳга таъзими ҳақида

Бир кунни Абдулла Баҳодирхондан бир гуноҳ содир бўлди. Ҳазрат эшони калон тоби йўқлиги учун тахтиравонга ўтириб Зарминоққа борди. Олий насаб хон узр сўраш учун ҳазратнинг изидан бориб, кўринадиган жойга етгач, салласини қўлига олиб, ўтинч сўраб тўхтади. Ҳазрат эшони калон унга илтифот қилмай, юзини тескари ўгирди. Хон бошқа тарафдан келиб тўхтади ва ҳазратнинг муборак пешанасида ғазаб аломатлари зоҳир бўлганини кўриб, бошини ерга шунчалик қаттиқ урдик, бурнидан қон оқа бошлади. Хон деди: Хожам, қўлнинг иши хатолик ва хожанинг иши афвдир! Йиғлаб, оҳу зор қила бошлади. Ҳазрат эшони калоннинг ғазаби пасайиб, деди: Ёқангдан тутиб Бухоро тахтига ўтқазганимиз эсингдан чиқдимми?! Бировни томга чиқарган киши уни паства туширишни ҳам эплайди. Нима қилайки, сендан тузукроқ одам йўқ ва сув ўзи парвариш этганни гарқ қилмайди! Соҳибқироннинг ишига ривож тилаб, фотиҳа ўқиди ва хон ҳазрат эшони калоннинг тахтиравонини елкасига олиб, анча жойгача кўтариб борди. Шундан сўнг ҳазрат унга ижозат берди.

Нақл: Олийнасаб хон мамлакат амирлари билан ҳазрат эшони калон мулозиматига келган эди. Ҳазрат супада офтобрўяда муборак оёқларини узатиб ўтирган эди. Бир ўтинкаш турк супанинг қўйи тарафида эшоннинг ёнида ўтирарди. Ҳазрат лутф қилиб, ундан сўради: *Фалон оғонинг эшаги туғубмидур? У деди: Подшоҳим, туғубдур.* Ҳазрат эшони калон деди: *Кишинингки, эшаги туғмас, у бедаватдур.* Абдулла Баҳодирхон ва амирлар саллаларини қўлларига олиб, узоқ кутиб туришди. Ҳазрат эшони калондан илтифот бўлмагач, қайтиб кетишди ва дейишди: Кошки, ҳалиги ўтинкаш туркнинг ўрнида биз бўлсайдик. Онҳазратнинг улуглигини ким ҳам тасвирлай олади. У кишининг кимёасар назари олдига сомон парчаси тоғдек ёки тоғ сомон парчасидек бўлиши мумкин.

Нақл: Абдулла Баҳодирхон ҳазрат эшони калон даврида ҳазрат хожа Саъд ва ҳазрат Абубакр Аҳмад ибн Саъд мазорлари устида сағана қурдирди ва олий жоме масжиди бино этди. Масжиднинг тоқу равоқлари ва бўлмалари аъло кошнлар билан қопланган эди. Юз таноб ерда чаҳорбоғ барпо этилиб, унда турли-туман мевали дарахтлар ва ранго-ранг гуллар кўкартирилиб, пишиқ гиштдан сарҳовуз ва олий иморатлар бунёд этилди. Шунингдек, шоҳона кўриниш-хона қурилди. Хон амирларга ҳам фармон берди: Бизнинг хос чаҳорбоғимиз атрофида амирлар ҳам чаҳорбоғлар бино этишсин! Шу тарзда ҳар бир амир чаҳорбоғ бунёд этди.

Уша пайтда ҳазрат эшони калоннинг манзили ва ҳовлиси Бухоро қалъасидан ташқарида эди. Абдулла Баҳодирхон фармонига кўра, Шергарон дарвозасининг жанубий тарафидан то Шайх Жалол дарвозасигача қалъа девори бузилиб, ҳазрат эшони калоннинг манзил, ҳовли, боғу чаҳорбоғлари шаҳар ичкарасига олинди.

Нақл: Ҳазрат эшони калон тахтиравонга ўтириб, Сумитанга борди. Соҳиб-қирон хон унинг мулозиматига борди. Ҳазрат суяниб ўтирганида, хон келиб салласини олиб ерга қўйди. Ҳазрат эшони калон деди: Сиз Бухоронинг қадрига етмай, бепарволик қиялпсиз. Ҳар куни сайру шикорга чиқасиз. Шу сўзларни айтгач, ўзининг аржуманд ўғлига ишорат қилди. Ҳазрат хожа калон саллани олиб, хоннинг бошига қўйди. Ҳазрат эшони калон деди: Ўз фарзандимизни сизга, сизни фарзандимизга топширдик. Олдин нимаики биздан сўраган бўлсангиз, бундан буён хожа калондан сўранг!

Ўн биринчи фасл: Ҳазрат эшони калон раҳматуллоҳнинг қудсий сўзлари ва табаррук лафзлари

Ҳазрат эшони калон деди: Мурид машриқдан то мағрибгача содир бўлаётган барча нарсалардан комил пир мукамал тарзда огоҳ эканлигига эътиқод қилган вақтдагина равшан замир пир ботинидан файзиёб бўлади. Акс ҳолда, ҳаргиз муршиддан баҳраманд бўлолмайди.

Ҳазрат деди: Иршод мақомига ўтирганимиздан бери, кўнгилдагидек икки-та муридни топа олганимиз йўқ. Бири сидқу ихлос ва ниёз билан келадиган фақирки, бир назар билан уни олам аҳлидан юсакка кўтарар эдик, иккинчиси худди шу тарзда келадиган подшоҳки, уни оламга султон қилар эдик.

Ҳазрат деди: *Ла илаҳа иллоллоҳ* зикрини вуқуфи ададийга кўра тоқ айтиш керак. Нафасни тортиб, машқ қилганда уч марта айтишни мукамал эгаллаш мумкин. Сўнгра беш, етти, тўққиз ва то йигирма бир мартагача айтиш керак. Агар нагжа бермаса, зикрни бошқатдан бошлаш керак. Чунки зикр шартлари ўрнига қўйилмаган бўлади.

Ҳазрат деди: Агар киши аввалин ва охирин илмларни ҳосил қилган бўлсада, охирги дамда барчаси унинг дили саҳифасидан ўчиб кетади. Фақат Оллоҳ таолодан огоҳлик ўчиб кетмайди.

Ҳазрат деди: Ярим кечаси уйқудан туриб, таҳорат олинг ва шукрона учун икки ракаат намоз ўқинг ва юз бор истиғфор айтинг. Сўнгра олти салом билан ўн икки ракаат таҳажжуд намозини ўқиб, фотиҳадан сўнг ёсин сурасини қироат қилинг. Сўнгра қалб зикри билан огоҳликка машғул бўлинг. Бомдод намозидан офтоб чиққунига қадар қалбга юзланиб, ботинга сабоқ бериш билан шуғулланинг. Ундан сўнг икки ракаат ишроқ ва икки ракаат истихора намозини ўқинг. Таҳоратсиз ерга қадам босманг. Агар киши бир кун талабдан тўхтаса, у зиёнкорлардандир. *Кимки икки кун (талабдан) тўхтаса, у қуруқ қолади.*

Ҳазрат деди: Ҳамма гуноҳларнинг чораси бор-у, пирга эътироз қилишни кечириб бўлмайди.

Ҳазрат деди: Аҳлуллоҳ мажлисида шундай ўтириш керакки, гўёки кишининг бошига ёввойи қуш қўниб турибди ва бошини сал қимирлатса, қуш учиб кетади. *Тариқатнинг барчаси одобдир.*

Ҳазрат деди: Агар биз шайхлик қилганимизда ҳеч қайси шайхга шайхлик навбати етмас эди. Бироқ бизга бошқа иш буюрилган ва биз ўша ишга машғулмиз. Ҳазрат хожағони олийшаън халифалари шариф нисбатда маъомат либосини кийишган. Ҳазрат хожа Баҳоуддин алайҳирраҳма ҳар ким ҳам уни танимаслиги учун сипоҳиёна либос кийиб, тиг ва садоқ тақиб юрган. Арабча ибора: *Авлиёлар менинг қуббам остида ва мендан бошқаси уларни танимамайди.*

Ҳазрат деди: Наботот, жамодот¹ ва ҳайвонот орасида бирон нарса йўқки, унда ҳақиқат нури жилваланмаса. Мана шу кўтарилган деворнинг туриши ва низоми шак-шубҳасиз ҳақиқатга асосланган. Агар бир дақиқа нарсалардан ҳақиқат нури узилса, шу лаҳзада олам ва бани одам остин-устин бўлади. Ҳазрат бу гапларни бир девор тагида ўтирган пайтида айтди.

Ҳазрат деди: Зикр пайтида нафасни киндик остида ушлаб, тилни танглайга теккизиб, лабни лабга маҳкам босиб, бошни юқори кўтариш керак. *Ла илаҳа сўзини ўнг ён билан ўқиш лозим. Идрок қилинадиган латифадан² сўнг, иллал-*

¹ Ж а м о д о т — жонсиз моддалар.

² Л а т и ф а — сўз билан ифодалаб бўлмайдиган маъно. Бу сўзнинг тасаввуфда бошқа тавсифлари ҳам мавжуд.

лоҳ калимасини нафасга қамаб, бутун қувват билан ҳозирлик ва огоҳлик юзидан санобар шакллик дилга жо қилиб, чунончи, у нафас ҳароратини бошнинг фарқидан то оёқнинг тирноғигача баданнинг барча аъзоларига етказиб, *иллаллоҳ* калимасини айтган пайтда ҳазрат Парвардигори оламнинг муқаддас зотини маҳбуб ва матлуб билиб, *Ла илаҳа иллаллоҳ* зикрини тоқ-тоқ айтиш лозимки, то етган жойигача етсин.

Ҳикмат: Тоқ айтишнинг боиси шуки, Ҳақ субҳонаҳу таоло тоқдир ва тоқни дўст тутади.

Ҳикмат: Нафасни қамаш шуки, бу ҳол паришонликдан қутқаради. Қалб ва хотир сув ва лой чодирода¹ жам бўлиб, зикрнинг натижаси зоҳир бўлади.

Ҳикмат: Гилни танглайга теккизиб, лабни лабга маҳкам босишнинг боиси шуки, қалб ҳароратдан таъсирланиб, зикрга чоғланади, чунончи, уйқуда ва бедорликда ҳам зикрга машғул бўлади.

Ҳазрат деди: Оллоҳдан бошқа нарсаларни инкор қилишдан сўнг, Ҳақнинг исботи лозим бўлади. Оллоҳ таолога нисбатан ҳозирлик ва огоҳлик мазҳари лозим тарзда намоён бўлади. Кимнингки хуршид сифат дили ойнасида *Ла илаҳа иллаллоҳ* зикри ҳақиқатидан нур пайдо бўлса, уни басират кўзи билан мушоҳада ва мутолаа қилади.

Ҳазрат деди: Дил зикрини таҳоратдан сўнг етти аъзо билан айтиш керак. Зикр айтган вақтда ва бошқа пайтда барча ҳолда Худойи таолодан ҳозир ва огоҳ бўлиш лозим. Чунончи, дилга гафлат йўл топмасин. Зикр вақтида ниёз юзини қиблага қаратиб, адаб билан икки тиззага ўтириб, сидқу сафо билан *Ла илаҳа иллаллоҳ* зикрини такрорлашга машғул бўлинг. Чунончи, ҳеч кимса зикр қилаётган зокир кимлигидан хабар топмасин. *Парвардигорингизга та-зарру билан ичингизда (маҳфий) илтижо қилингиз! Зотан, у ҳаддан ошувчи кимсаларни (яъни эл кўзига кўрсатиш учун риёкорлик қилувчиларни) севмас²*, дейилганидек. Кимки бунга амал қилса, барча ҳолда зикр жазбага туташади. Қалб зикри жазбага айлангач, зокир ўзини ва борлиқни унутиб, иши поёнига етади.

Ҳазрат деди: Байт:

Аз асари суҳбат аст ҳар че дар ин олам аст,
Варна кўжо ёфти ба яд баҳойи набот?
(Бу оламда нимаики бўлса, суҳбат асаридир,
Бўлмаса, новвот қийматини қаердан топардинг?)

Шу пайтда бир савдогар бир шиша новвотни ниёз қилиб келтирди. Ҳазрат уни кўлига олиб, ёнидагиларга қараб деди: Худонинг дўстлари билан ҳамсуҳбат бўлган саодатманд кимса бу дунёда улар билан бирга бўлгани янглиғ охи-ратда ҳам улар даврасига кўшилади.

Ҳазрат деди: Бу йўлда мақсад ҳосил бўлиши учун вужудни нобуд қилиш керак. *Вужудингдан бошқа сен учун тўсиқ йўқ.*

Ҳазрат деди: Зикр маъноси сўз ва товушдан пок, дил жавҳари “нима ва қандай”дан озоддир. Дарҳақиқат, иккита рангизни якранг қилишди. Бу мақомда ягоналик юз кўрсатади ва Оллоҳ жамоли тажалли қилади.

Ҳазрат деди: Бир бор бизнинг Жўйбор гузаридан ўтган кишини тонгла қиёмат ўз марҳаматимиздан бенасиб қолдирмаймиз.

Ҳазрат деди: Худойи таолонинг дўстлари ҳамиша қобил эр талабадидирлар. Агар қобил кишини топсалар, унинг бир назари учун ҳар икки оламдан кечадилар.

Ҳазрат деди: Агар кимки биздан каромат истаса, Абдуллаҳон ва хожа Калонхожанинг улуғлигидан қиёс қилсин. Ҳар иккаласини биз тарбия қилган-миз.

Ҳазрат деди: Биз Ҳақ субҳонаҳу ва таолодан бу валийлик нисбати ва каромат ҳолати бизнинг хонадонимизда то қиёматгача боқий қолиб, баргараф бўлмаслигини илтимос қилдик. Ҳақ таоло бизнинг ўтинчимизни рад қилмади ва у қабул шарафига сазовор бўлди. Умидвормизки, фарзандимиз хожа Калонхожа вужудидан олам мунаввар ва олам аҳли баҳраманд бўлғусидурлар.

¹ Сув ва лой чодир деганда инсон бадани назарда тутилаётган бўлса керак.

² Қуръони Карим, Аъроф сураси 55.

Ҳазрат деди: Зоҳирда Фиръавн, ботинда Мусо янглиг бўлиш керак. Байт:

Берун монанди Фиръавн ва дарун Мусо калимуллоҳ,
Бигардад ҳол то баҳоли ту нагардад ҳеч кас оғаҳ.
(Ташдан Фиръавн, ичдан Мусо калимуллоҳдек бўлиш керак,
Токи ҳеч ким сенинг ҳолингдан огоҳ бўлмасин.)

Бу билан шунга ишорат қилдиларки, ҳар валий бир набийнинг қолибидадир ва ҳазрат эшони калон қутблар қутби бўлиб, ҳазрат Мусо калимуллоҳ қолибидадир, яъни у киши ўн саккиз йил гавс бўлган ва бутун ер юзи эшоннинг назарида тирноқ юзасичадир. Байт:

Гавси дин хожайи Жўйборки, баҳрест амиқ,
Ва-з гуҳарҳойи маонист дилаш молломол.
Қутб ал-ақтоби жаҳон, шамси сипеҳри азамат,
Дид дар ноҳуни худ рўйи замин ҳаждаҳ сол.
(Дин гавси Жўйбор хожаси теран денгиздир,
Маъно гавҳарлари билан дили лиммо-лим.
Жаҳон қутблари қутби, фалакнинг азим қуёши,
Ўн саккиз йил ўз тирноғида рўйи заминни кўрди.)

Ўн иккинчи фасл: Ҳазрат эшони калоннинг беморлик муддати, васияти ва вафоти ҳақида

Ҳазрат эшони калон бошидан охиригача ҳаммаси бўлиб бир йилу уч ой касал бўлди. Ҳазратнинг муборак оёғида оғриқ пайдо бўлиб, у бора-бора кучайиб кетди. Моҳир табиблар, ҳаками ҳозиқлар ҳар чанд жон куйдириб муолажа қилишса-да, дардига дармон топиша олмади. Охир-оқибат ҳазрат оёқдан йиқилди. Ўз аржуманд ўғли, яъни ҳазрат эшонни ҳақиқий васий ва мутлақ вакил қилиб, зоҳир ва ботинини унга топширди. Яна бошқа икки ўғли бор эди: Бири хожа Баҳоуддин Умар, бошқаси хожа Муҳаммадқосим. Улар ҳам балоғат ва камолот ёшида бўлишса-да, мерос олиш ҳуқуқидан маҳрум қилди. Хожа Баҳоуддин Умар ҳазрат маҳдумзода хожа Муҳаммадамин ибн ҳазрат мавлоно Хожагий Аҳмад Косонийнинг қизига уйланган эди. Уларнинг бир қизи бўлиб, Бегими калон деб аташарди. У ҳазрат эшони калондан йигирма кун кейин вафот этди. Хожа Муҳаммадқосим бошқа табақадан бир қизга ошиқ бўлиб, унга уйланган ва уларнинг бир қизи бўлиб, Бегими хурд (Кичикбегим) деб аташарди. У ҳазрат эшони калондан тўрт йил кейин вафот этди. У иккала хожадан шу икки қиздан бошқа авлод қолмади.

Нақл: Ҳазрат эшони калон сафар ойининг биринчи кунида табаррук тахтиравонга ўтириб, қуббат ул-ислом Бухоронинг бозор ва гузарларини айланиб, хосу омдан розилик сўраб видолашди. Пурхатар сафар ойининг тўртинчи куни имом Абубакр Саъад раҳматуллоҳи таоло қабрини зиёрат қилиш учун файзли Жўйбордан Сумитанга борди ва деди: Бизнинг ҳаётимиздан ўн бир кун қолди, ўн иккинчи куни риҳлат қиламиз! Ўша пайтда Қоракўл вилоятида шикорда бўлган Абдулла Баҳодирхонга, Кармина шаҳрини қароргоҳ қилган Дўстум султонга, мамлакат ва чор атрофнинг бошқа ҳокимлари, улуғлари ва олимларига ушбу мазмунда мактублар ёзиб жўнатди: Пайшанба куни қай тарзда бўлса-да, Сумитан мавзесида ҳозир бўлишга шошилсинлар, токи жаноза намозининг ажр ва савобига етишсинлар!

Табаррук мазорини тавоф қилиш шартларини адо этгач, ўз ёронларига деди: Шу пайтгача барча биздан сўраганингизни бундай кейин фарзандимиз хожа Калондан сўрангки, олийшаън хожалар – қаддасаллоҳу таоло арвоҳаҳум – унга иршод ижозатини бердилар! У пайтда олам аҳли маҳдумзодаси ўттиз уч яшар эди. Сўнгра ҳазрат эшони калон хонақоҳга келди. Пайшанба кечаси ҳазратнинг жаҳонни кўрувчи кўзи то кундузнинг кўзи очилгунча уйкуга кетмади.

Нақл: Ҳазрат Хизр алайҳиссалом аксар вақт ҳазрат эшони калон билан суҳбатлашарди. Ҳазратнинг риҳлат этиш пайтида ҳам у эшоннинг ёстиғи тепасида бўлиб, ҳазрат эшони калон ҳазрат Хизр алайҳиссаломга деди: Биз риҳлат

қилмоқдамиз ва ҳозир видолашиш пайтидир. Ўз фарзандларимизни сизга топширамиз! Ҳазрат Хизр алайҳиссалом қабул қилиб деди: Сиз айтганча бўлсин, ҳар йили бир бор фарзандларингиз аҳволидан хабар оламиз! Ҳазрат эшони калон бу сўздан қаноат ҳосил қилмади. Ҳазрат Хизр, ҳар ойда бир бор хабар оламиз, деганида ҳам қаноатланмади. Ҳазрат Хизр алайҳиссалом, ҳар ҳафта бир бор файзли Жўйборга келиб, фарзандларингиз аҳволидан хабардор бўламиз, деб қарор қилганидан сўнг аҳд қилишди. Субҳи содиқ пайти ҳазрат эшони калон деди: Ёронлар, таҳорат олиб, бомдод намозини ўқинг! Намоз адо этилгач, ҳар кишини бир хизматга тайинлади. Оламни ёритувчи кўш чикқач, ҳазрат эшони калон назъ¹ ҳолатига тушди. Муборак бошини азиз ўғли, яъни ҳазрат эшоннинг тиззасига қўйди. Ногоҳ шавқни зиёда этгувчи нидо, яъни: *Эй хотиржам-сокин жон, сен (Оллоҳ ато этган неъматлардан) рози бўлган (ва Оллоҳ таоло томонидан сенинг амалларингдан) рози бўлган ҳолда Парвардигоринг (ҳузуринг)га қайт!*² — қулоғига эшитилиб, “Оллоҳ” деди-ю, пок жонини Яратганга таслим қилди. Бу пайшанба сафар ойининг йигирма бешинчи куни эди. Ҳазрат эшони калоннинг ёши тўлиқ етмиш уч эди. Жума кечаси шариф жасад ўз жойида эди. Жума куни соҳиб-қирон Абдулла Баҳодирхон, Дўстум султон, қуббат ул-ислом Бухоронинг улуг кишилари, амирлар, хосу омдан иборат қарийб йигирма минг киши ҳазрат эшони калоннинг жаноза намозига келишди. Ҳазрат эшон, Абдулла Баҳодирхон, Дўстум султон, зодагонлар, уламо ва машойих барчаси либосларини алмаштириб, ҳазрат эшони калоннинг ўз васиятига кўра, Сайид Жаъфархожа Сайидотойи, Мирсолиҳ Мирҳайдарий, ҳазрат эшони калоннинг тоғаси муҳаддис ва муфассир ҳазрат охунд Мулла Қози — булар ҳар учаласи соҳиб нисбат ва соҳиб ҳол ҳамда ҳазрат эшони калоннинг муриди эдилар — гусл пайтида ҳозир бўлиб, шариф жасадни ювишди. Сўнгра румий кафан, яманий мато ва кашмирий шолга ўраб тобутга солишди. Искандар монанд хоқон замон ақобирлари билан тобутни елкаларига олишди. Тобут пояларига ниёз қўлини теккизишга барча ҳам муяссар бўла олмади. Каттаю кичик навбаҳор булутни янглиғ зор-зор йиғларди. Жума намозидан сўнг жаноза намозини ўқишди. Табаррук жасадни покиза мазорга элтиб, ҳазрат имом Абубакр Аҳмад ибн Саъд раҳматуллоҳнинг оёқ тарафига дафн қилишди. Ҳазрат эшони калоннинг вафоти тўққиз юз етмиш биринчи йилда³ рўй берди.

Нақл: Ҳазрат эшони калоннинг вафотидан уч кун ўтгач, Абдулла Баҳодирхон қуббат ул-ислом Бухоронинг хосу омни чақириб, хатм қилдириб, бутун халққа таом берди. Ҳазрат эшонни шариф ва улуг кишилар сафидаги аъло мақомга кўтариб, олий насаб аждодлари меҳробида ўтиргизиб, Муҳаммад алайҳиссалоту вассалом ҳурмати учун таъзимлар қилди.

Нақл: Таъзия ва азадорлик маросимлари адо этилгач, ҳазрат эшони калоннинг улугвор руҳига таскин-тасалли бағишлаш учун унинг аржуманд ўғли, яъни ҳазрат эшон Куръон оятларини хатм қилдириб, муҳтожу фақирларга бисёр хайриялар берди. От, сигир ва қўйлар сўйдириб, таомлар ҳозирлатиб, дастурхонлар ёздириб турли-туман таомлар ва ноз-неъматлардан мўл-кўл тортириб, шаҳарликлар ва сахро аҳолисини роса тўйдириб, шоҳона чопонлар ва хусравона либослар кийгизди. Ўша бир неча кунда замон шоирлари ва номдор фозиллар марсиялар ёзишди. Шулар жумласидан Ҳофиз Таниш⁴ марсиясидан уч байт келтирилади:

Чун муршиде набуд чу у дар раҳи яқин,
У рафт ва монд маснади иршод бар замин.
Бар ҳарфи у чегуна кас ангушт мениҳод,

¹ Назъ — охири нафас; жон узилиши.

² Куръони Карим, Вал-фажр сураси 27, 28.

³ М е л о д и й — 1563-1564 йил.

⁴ Ҳ о ф и з Т а н и ш Б у х о р и й — машҳур муаррих, “Абдулланом” асари муаллифи. Назмий асарлар ҳам ёзган.

Лутфи ҳақаш чу рӯйи замин дошт дар негин.
Шуд подшоҳи кишвари ислом баҳри у,
Тарихи соли фавт ба фикр мани ҳазин.
(Ҳақиқат йўлида у каби муршид йўқ эди,
У кетди ва иршод маснади заминда қолди.
Унинг сўзини ҳеч ким икки қилолмас,
Ҳақ лутфи билан ер юзи узуғи фармони остида эди.
Мен ғамгиннинг фикрига кўра, унинг вафоти тарихи
Ислом мамлакати подшоҳи бўлди.)

Нақл: Ҳазрат эшони калон фоний дунёдан боқий дунёга риҳлат қилган кечаси бир азиз туш кўрди. Тушида Маккаи муаззама дашти ва тоғида сонсиз халойиқ ғамгин ва мотамзада ҳолида бошдан-оёқ қора кийиб ўтирар эди. Ул азиз сўради: Нега бунчалик қора кийиндингизки, ҳатто қуёш ва ойни зулматга чулғадингиз? Улар жавоб беришди: Бухоро шаҳрида Хожа Жўйборий раҳматуллоҳ вафот этди, биз ҳазрат эшони калоннинг таъзияси учун қора кийиндик.

Нақл: Бошқа бир улуг зот ҳам ҳазрат эшони калонни вафотидан сўнг тушида кўрди. Нилуфар рангли чопон кийган ҳазрат баланд уловга миниб, Бухоро шаҳридаги машҳур Ғозиён гузаридан ўтаётган экан. Ҳазрат эшони калоннинг муборақ юзи ўн тўрт кунлик ойдек балқиб турарди. Туш кўрган дарвиш бу ҳолни мушоҳада этиб, сўради: Ҳазрат, сиз ўлмаган эдингизми?! Жавоб берди: Йўқ, биз тирикмиз! *Албатта, Оллоҳнинг авлиёлари ўлмайдилар, балки манзилдан манзилга кўчадилар.*

*Фарс тилидан
Ғулом КАРИМОВ
таржимаси*

Сюжет, характер ва ҳаёт ҳақиқати

Миллий истиқлол даврида яратилган ўзбек романлари ва қиссаларида кўри-наётган услубий изланишлар асосида адабиётимизнинг халқ ҳаётига, инсон руҳий оламига чуқурроқ кириб бориш, ҳаётни ҳаққоний акс эттиришга интилиши кучайганини кўрамиз. Миллий Истиқлол даврида эришилган ижод эркинлиги мавзуларнинг бойиб, ранг-баранглашувида, мураккаб қаҳрамон яралишида, ижтимоий ҳаёт муаммоларини тасвирлашда, услубий-маънавий изланишларда яққол сезилмоқда. Истиқлолдан аввалги ўзбек бадиий насрида Абдулла Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Шухрат, Мирзакалон Исмоилий, Асқад Мухтор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Мирмуҳсинлардан кейин етишиб чиққан ёрқин истеъдодли адиблар янги, етук асарлари билан адабиётимизни бойитдилар. Ҳаётга янгича ёндашув асосида ёзилган бу асарларнинг бир-бирига ўхшамаслиги, фақат мавзу, сюжет ва характерлардагина эмас, балки уларда турлича ҳаётӣ дунёқарашларнинг акс этишида ҳам кўринади.

Собиқ шўролар даври ўзбек адабиётида дунёқараш деганда партиявийлик, синфийлик, байналминаллик, яъни сиёсий ғоялар тушунилган бўлса, эндиликда жаҳон мумтоз адабиётига хос бўлган умуминсоний қадриятларга, инсонпарварлик, халқчиллик идеалларига садоқат яна жонланди.

Шоирнинг руҳий олами, лаҳзалик кайфияти ва кечинмалари акс этган лирик поэзияда ҳаёт фалсафаси, ҳикматлари насрий шеърлар — мансураларда сюжетсиз ифодаланиши мумкин, аммо ҳикоя, қисса, роман сюжетсиз яшай олмайди. Бадиий насрда фабула — ҳаёт воқеасини танлашнинг ўзи ижодкорнинг ғоявий нияти билан боғлиқ. Ғоя, сюжет ва композиция унсурлари: тугун, конфликт, перипетия — қутилмаган ўзгаришлар, воқеалар ривожи, мушкулот — ҳаяжонли вазият, ҳолатлар, авж кульминация ҳамда ечим ёки хотима бадииятнинг мангу мезонларидир.

Арасту “Поэтика” асарида кашф этган, кейинчалик Н. Буало, Г.Э.Лессинг, И.Хердер, Жан-Поль, В.Г.Белинский асарларида ривожлантирилган бадиийликнинг мангу қонуниятига кўра, санъат асари воқеликни, ҳаётни тасвирлашда мимесис — тақлидга амал қилади. Аммо Арасту айтган мимесис — оддий тақлид эмас, санъат асарида тасвирланган воқеа, характер, сюжет ҳаётдагига ўхшаш жонли, ҳаққоний бўлиши керак, деганидир. А.Ф.Лосев холис кўрсатганидай, юнонча “мимесис” сўзини “подражание”, тақлид деб таржима қилиш тўғри келмайди. Бу сўз аслида қадимдан яшаб келаётган мим санъати — муқаллид билан боғлиқ. Шарқда ҳам дорбозлар ўйини орасида қизиқчи, мимчи — муқаллид айрим золим ва очқўз мансабдорларнинг қилиги, сўзларини калака қилиб бериш орқали ижтимоий иллатларни танқид қилар ҳам эстетик завқ берар эдилар. “Ўтган кунлар” романида “Томошақовоқ” бобида ана шундай қизиқчилар тасвирлангани бунинг мисолидир.

Шу билан бирга, санъат асари сюжети ҳаётда юз берган воқеани шунчаки баён қилиш, айтиб бериш эмас, балки ҳаётни, характерларни, инсон руҳий оламини, зиддиятли курашлар, тўқнашувларни, одамларнинг севинчи, қайғуси, орзу-армонларини, юксалиши ва таназзулини бадиий шаклда (наср, шеър, драматургияда), яъни сўз санъати воситасида, тасвирий санъатда — ранглар, суратлар билан; муסיқа ва рақсда ритм, оҳанг, нафис ҳаракатлар воситасида қайта тиклаш, жонлантиришдир.

Санъат асарида ҳаёт воқелиги қанча ҳаққоний акс этирилса, шунча жонли ва ишонарли бўлади. Аммо, ҳаққоний тасвирлаш талаби услублар, оҳанглар, характерларнинг ўзига хослигини инкор этмайди.

Баъзи моҳир санъаткорлар поэтик гоёни ва характерни қизиқарли воқеасиз, ўткир сюжетсиз ҳам, фақат персонаж (ёки қаҳрамон) нутқида диалог, ҳолат орқали равшан кўрсата оладилар. Абдулла Қодирий “Тошпўлат тажанг нима дейди?” ҳажвий ҳикоясида (буни қисса ҳам дейиш мумкин) бир нутқнинг ўзида бир қанча ижтимоий фикр-ғояларни беради. Ёзувчи тасвирлашчи, НЭП (янги иқтисодий сиёсат) даврида советлар ҳокимияти ишсиз, соғлом мардикорларни иш билан таъминлаш мақсадида “Биржа труда” (“Меҳнат биржаси”) ташкил этади. Мардикорларни ишга ёлловчилар уларни шу биржадан олиб кетиши, биржа маъмуриятига пул тўлаши керак бўлган. Маъмурият бу пулнинг бир қисмини ўзи олиб қолиб, бир қисмини мардикорга тўлаган. Ҳикоя қаҳрамони Тошпўлат дўсти Салимнинг уйи қурилишига ҳашарга боради. Ўзбек халқининг урф-одатини, ҳашар нималигини билмайдиган биржа инспектори ишлаётганларнинг тепасига келиб, Салимга: “Нимага бу мардикорларни биржадан олиб келмадинг, қонунга хилоф иш қилдинг?” деб, жарима солмоқчи бўлади. Тошпўлат бу инспекторга муносабатини кўчада учраган дўстига айтиб беради:

– Айни лойни ичида кетмонни началгай ташлаб, ўрдакчасига сузиб тургон эдим, шу пайт йўлакдан ўзингни хумсаларингдан биттаси кўриниб қолди-ку! “Хўп, дедим, юртингиз тинчликми, хўжайин? – дедим. Салом йўқ, алик йўқ, ҳорма, бор бўл ҳам қўлтигида...

Худойи ҳаққи, авзойим бузилиб, куфрлигим ошди:

– Бор-бор! – дедим, – васиқанг йўқ экан, мирзабоши, афтингга лой сачрайди, – дедим”.

Шунга қарамай, бояги совет хизматчиси ҳашарда ишлаётганларни бирмабир рўйхатга олади.

Аммо Абдулла Қодирийнинг бу ҳикоясини сюжетсиз деб бўлмайди.

Ҳикоя маъноларини теран тушунган одам, унда бир романнинг гоёвий юки борлигини англайди. Абдулла Қодирий Н.В.Гоголнинг “Ревизор”ини, А.П.-Чехов ҳикояларини яхши билган, ўзи ҳам ҳажвда улардан кам бўлмаган. Ҳикоянинг турли ўринларида диалогдан ташқари, Қодирий ўша давр руҳини, ҳаёт ҳақиқатини ифодаловчи айрим воқеаларни ҳам тасвирлайди. Аммо бу кичик сюжетлар Абдулла Қодирий услубига хос бадиий баён ва персонаж ҳикояси орқали бериллади:

Адиб бу асарда бадиий тил, ҳажвиянинг бой имкониятларидан фойдаланиб, салбий қаҳрамоннинг гаплари орқали Туркистон халқи бошига тушган оғир фожеани, шўро мустамлакачиларининг босқинчилигини фош этади. Демак, ёзувчининг гоёвий мақсади, шўро мустамлакачилигини қоралаш. Бу гоёни бадиий ифодалаш учун ёзувчи Тошпўлат (Тошпўлод) каби дангалчи, чапани одамнинг характеридан фойдаланиш эҳтиёжи бор эди. Ёзувчи учун характер муҳим бадиий кашфиёт. Шундай бўлса-да, асарда характер эмас, гоё, ҳаёт ҳақиқатини очиш муҳимроқ эди.

Абдулла Қаҳҳор ҳам “Сароб” романида Қодирий кашф этган йўлдан ижодий фойдаланади. Аслида “Сароб” қаҳрамони Саидий ижобий қаҳрамон, миллий истиқлолчи. Аммо, мустамлакачилик муҳитида, миллий истиқлолчилар қатағон қилинган, уларнинг хайрихоҳлари ҳам халқ душмани (аслида халқ дўсти, советларнинг душмани) бўлиб турган вақтда ёзувчи Саидийни салбий қаҳрамон қилиб кўрсатишга мажбур эди.

Кейинчалик шоир ва адиб Ҳамид Ғулом ҳам “Машғал” романида миллий истиқлолчи Бўронбек характерини тасвирлашда уни салбий қаҳрамон қилиб кўрсатди. Шунга қарамай, адиб асар сюжети, воқеалар мантигидан келиб чиқиб, бу характернинг жозибали томонларини кўрсата олди.

Бадиий услуб фақат асар тилида эмас, балки мавзу танлаш, қандай ҳаётий воқеани тасвирлаш, ижодкорнинг қандай одамларни қаҳрамон қилиб олишида ҳам намоён бўлади. Бир хил мавзунинг турли ижодкорлар турлича талқин қилиши мумкин. Абдулла Қодирийнинг “Обид кетмон”, Абдулла Қаҳҳорнинг “Синчалак”, Пиримқул Қодировнинг “Қадрим”, Одил Ёкубовнинг “Эр бошига иш тушса”, “Ларза”, Чингиз Айтматовнинг “Жамила”, “Эрта қайтган турналар”, Асқад Мухторнинг “Бўронларда бордек ҳаловат”, Саида Зуннунованинг “Сўқмоқлар”, Суннатилла Анорбоевнинг “Оқсой шалолалари”, Асад Дилму-

роднинг “Тирих”, “Шердор” қиссалари асосан бунёдкор одамлар ҳақида, меҳнат мавзuida. Аммо қиссаларнинг тили, қаҳрамонларининг руҳияти, ўй-кечинмалари бир-бирига ўхшамайди. Чунки воқеликда меҳнат инсонларни тоблайди. Аммо меҳнат қилувчиларнинг характери, руҳий олами турличадир. Ижодкорлар ўхшаш мавзуйи қаламга олсалар ҳам, уларнинг қаҳрамонлари тур характер, дунёқарашдаги одамлар, конфликт моҳиятини ташкил этувчи маънавий муаммолар ҳам турлича.

Бу асарларда халқимизнинг турли даврдаги ҳаёти, тақдири, халқ бошига нелар келгани, чалкаш тақдирлар тасвирланади. Абдулла Қодирийнинг поэтик мақсади, гоёси — Обид кетмон характерини очишми ёки ўтган асрнинг йигирманчи йиллар охири, ўттизинчи йиллар бошидаги янги бошланган жамоа ҳўжалигидаги эркин меҳнат бойларнинг қўлида чоракор бўлиб ишлашдан яхши эканлигини кўрсатишми? Ёки асарда ҳар икки гоёвий вазифа бажарилганми? Ҳар икки сюжет — воқеа тасвири, характерни очиш орқали амалга оширилади. Бу эса бадиият талабидир. Арасту очган қонуниятга кўра бадиий асарда характерларни кўрсатиш муҳим бўлса ҳам, воқеа бирламчидир. Чунки, характер ҳаёт воқеасини, сюжетни ташкил этувчи шахсларо муносабатда кўринади. Муносабатлар бўлса силлиқ эмас, зиддиятли, кескин тўқнашувларга бой бўлиб, тўқнашувлар воқеани келтириб чиқаради.

Адабиёт назариясида воқеалар мантиғи ва характерлар мантиғи деган муҳим тушунчалар борлиги маълум. Мантиқ бузилса — бадиий асар заифлашади, воқеада ҳаққоният, реализм етишмайди, характер тасвирида ҳаётийлик ўрнини сунъийлик эгаллайди. “Синчалак” қиссасида воқеалар мантиғи ҳам, характерлар мантиғи ҳам бузилмаган. Асарда тасвирланган партком котибаси билан (у Саида бўладими, бошқаси бўладими) раис орасидаги конфликт ҳаётда бўлиб турган зиддият, муаммо эди.

Саида Зуннунова “Сўқмоқлар” қиссасида адабиётда умумий конфликтсизлик, ҳайбаракаллачилик ҳукм сурган вақтда биринчилар қаторида совет тузумида ижтимоий тенгсизлик бор, қонун олдида ҳамма тенг деган шиор қоғозда бору амалда йўқ эканлигини кўрсата олди.

Уткир Ҳошимовнинг “Нур борки, соя бор”, Улугбек Ҳамдамовнинг “Мувозанат” романлари ҳам адабий жараёнда кўп тўсиқларга учради. Сабаби — бу асарларда ёзувчилар яшасинчилик, чапакбозликдан воз кечиб, мумтоз наср аъёналарига содиқ қолиб, жамиятимиз ҳаётида учраётган айрим ижтимоий иллатларни — адолатсизлик, порахўрлик, ҳалол ва камтарин одамларнинг янги бойлар томонидан оёқости қилинаётганини ҳаққоний акс эттирган эдилар. Ҳар қандай даврда, ҳар қандай жамиятда бадиий адабиёт, золимликни, манманлик, такаббуриликни, текинхўрларнинг яхши яшашини ва софдил меҳнат аҳлининг эзилишини, ҳуллас, ижтимоий иллатларни қоралаб келган.

“Нур борки, соя бор” ва “Мувозанат” романлари кўп чигириқлардан ўтганидан сўнг нашр этилди. Поэтика назарияси жиҳатидан бу асарлар бадиият ва ҳаққоният талабларига мувофиқ келади. Биринчи бўлиб, бу асарлар ҳақида Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Абдуғафур Расулов, Маҳкам Маҳмудов ижобий фикр айтдилар. Муаллиф асар гоёсини биринчи саҳифадаёқ яширмай айтган: “Оллоҳ бу ёруғ оламини заррадан то кўёшга қадар — ҳамма ҳаммасини жуда нозик заргарлик санъати билан доимий мувозанатда яратган экан, мазкур интизомнинг бузилиши ҳамма вақт улкан бўҳронларга сабабчи бўлаверади”. Бу фалсафий қараш романда бадиий акс этгани ибратлидир.

Бадиий асар сюжети ва характерларининг жонли чиқиши, асар гоёсининг халқчиллиги ижодкор шахсининг дунёқарашига, инсонпарварлигига, элпарварлигига боғлиқ. Густав Флобернинг “Бовари хоним”, Лев Толстойнинг “Анна Каренина” романларида гоё ҳам, сюжет ҳам, қаҳрамонларнинг характерлари ҳам жуда оддий. Бахтли бўлишга муносиб, латофатли аёлнинг ўзи бой бўлса ҳам, маънавияти қашшоқ, демакки, лоқайд, ҳиссиз, ишқсиз одам билан оила қурганлигидан келиб чиққан моҳаролар бу иккала асарнинг асосий сюжет йўлини ташкил этади. Анна ҳам, Бовари хоним ҳам ҳали ҳаётда бахтли бўлиш орзусини йўқотмаган.

Лекин, ҳаётнинг аччиқ ҳақиқати шундаки, бу аёл соддадиллиги сабабли, ҳаёт йўлларида энди бахтимни топдим, деганда “севимли” кишилари у билан

фақат кўнгил хуши учун “дўстлашган” таги пуч, олифта бўлиб чиқади. Флобернинг француз Бовари хонимидан фарқли ўлароқ, Лев Толстойнинг қаҳрамони — рус дворянлари вакиласи мағрур Анна Каренина номуси топталганига чидолмай, ўзини поезд остига ташлайди. У ёши ўтган, совуққон, расмиятчи эри Карениндан бешиб, ёш, чиройли офицер Вронскийга меҳр қўйган чоғлари ҳаёти нурлангандай кўринади. Аммо бу севги — сароб бўлиб чиқади.

“Анна Каренина” сюжети фақат шу оилавий масала билан чекланса, ўртача асар бўлиб қолади. Лев Толстой романга қўшимча сюжет тармоқларини, хусусан, тараққиётчи, элпарвар зодагон Левинни ёруғ нур сифатида киритади. Дунёнинг сиёсий, иқтисодий аҳволдан хабардор Левин деҳқон меҳнатини, ерни қадрлайди, ўзи омов билан ерларини шудгор қилиб, табиатдан завқланади. Бу жиҳатдан Левин француз адабиётида кейинроқ ёзилган Ромен Ролланнинг машҳур қаҳрамони Кола Брюонни эслатади.

Ромен Роллан романида сюжет воқеалари жуда оддий, унда фавқулодда, сирли воқеалар йўқ (бу хислат романтизм адабиётининг жони ва қонидир), аммо унда жозибали характер биринчи ўринда туради. Агар Лев Толстойнинг романига эркесвар, бой-деҳқон ва зиёли Левин характери, унинг атрофидаги муҳит олиб кирилмаганда муаллиф даҳоси кўринмаган бўлур эди. Р. Роллан асарида ҳам, Лев Толстой романида ҳам сюжетга нисбатан характер поэтикаси биринчи ўринга кўтарилган.

Ёки, Лев Толстойнинг “Тирилиш” романида ижодкорнинг поэтик гоёси ва илгор дунёқараши бадиий сюжетга қандай таъсир қилганини олайлик. Оддий бўлиб кўринган ҳаёт воқеасининг теран ижтимоий илдизларини кўра билган ижодкор — Лев Толстой тасвирлашича, аслзода, дворян ўғли Нехлюдов ёшлигида оиладаги хизматкор қиз Катянинг номусига тегади, буни оддий воқеа деб, эсдан чиқаради. Анча йиллар ўтиб, аввалги енгилтак, олифта йигит — Нехлюдов тасодифан дўстининг таклифи билан бир суд мажлисида қатнашади. Унда хўжайинини ўлдириб қўйган ёш жувон Сибирга умрбод сургун қилинади. Аслзода Нехлюдов бу ёш маҳбус аёлни таниб қолади. Бу аёлнинг қизлигида номуси бузилиб, фоҳиша бўлиб кетишининг асосий айбори ўзи эканлигини тушуниб етган зодагон — Нехлюдовнинг виждони уйғониб, изтироб чека бошлайди. Бу зодагон ҳаётида инсоний руҳнинг тирилиши эди.

Атоқли ўзбек адиби Одил Ёқубов мунаққид Умарали Норматов билан суҳбатда Лев толстойнинг “Тирилиш” романини эслаб, бундай дейди: “Маълумки, Катюша Маслова воқеасини Лев Николаевич Толстойга машҳур адвокат А.Ф.Кони айтиб берган. Толстой аввал бу ҳақда кичик бир қисса ёзмоқчи эди. Лекин оддий ҳодисалар замиридаги зиддиятларда замон драмасини ҳис эта олиш қобилияти охир-оқибат шунга олиб келдики, у ана шу оддий воқеа асосида адолатсиз ижтимоий тузумнинг ички қарама-қаршиликларини фош қилувчи шафқатсиз бир эпик асар яратади”.¹

Истиқлол йилларида ўзбек бадиий насри аввалги, истибдод мафкураси кишанларидан қутулиб янги мафкурамизга хос миллий ва умуминсоний қадриятлардан илҳомланиб, ҳозирги жаҳон адабиёти жараёнига қўшилиб, янги поғонага кўтарилди. Эркин Аъзам ижодига хос киноявийлик, Асад Дилмурод, Назар Эшонкул қиссаларидаги рамзийлик, Саломат Вафо, Хуршид Дўстмуҳаммад асарларига хос тарих ҳақиқати, драматизм билан тўлиқ воқелик тасвири, Омон Мухтор романларига хос фантазия билан ҳақиқат қоришиб кетиши — ҳаммаси бир бўлиб, ҳозирги ўзбек насрида бадиий-услубий, фалсафий изланишлар жонланганлигини, сюжет ва характерлар янада ҳаётӣ, кенг қамровли ҳамда маънолар серқатлам бўлиб бораётганлигини кўрсатмоқда.

Эркин Аъзам, Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонкул, Саломат Вафо, Асад Дилмурод, Омон Мухтор ҳар бир асарида ҳам аввалгисидан бошқача услубда ижод қилмоқдаларки, бундай услублар ранг-баранглиги ҳаёт воқеасини, қаҳрамонларни танлашда, поэтик гоёнинг сюжетга таъсирида, муаллифнинг баён оҳанги янгича ва нафосатга бойлигида, диалогларда характерларнинг назик қирралари очилишида кўзга ташланмоқда. Эркин Аъзамнинг “Забаржад” қиссасида (бу асарнинг киноверсиясида режиссёр адиб кашф этган характерни

¹ Умарали Норматов. Ижодкорнинг дахлсиз дунёси. “Мумтоз сўз”, 2008, 42-бет.

анча ўзгартириб юборган — *Ш.Р.*) ўзбек халқининг менталитетида бўлган қизларга хос камтаринлик, орият, поклик бугунги бозор иқтисоди, бойликка, мол-дунёга ружу қўйиш шароитида қадрсизланаётганлигини жуда табиий, ҳаётий сюжет ва характерларда кўрсатади.

Михаил Булгаковнинг “Уста ва Маргарита” романи Чингиз Айтматов ижодига ҳам кучли таъсир кўрсатгани яққол сезилиб туради. “Кунда” романидаги бошқа қаҳрамонлар билан боғлиқ сюжет линиялари янгича бўлиб, бундаги воқеа ва характерлар “Уста ва Маргарита”да акс этган XX асрнинг 20-30 йилларида Петербург ва Москва, шўролар тузумининг бошланғич давридаги замон руҳидан жиддий фарқланади. Михаил Булгаков романининг бош қаҳрамони Уста, буюк адиб, шоир, мутафаккир янги жамиятнинг қонун-қоидаларини қабул қилмай, эркин ижод қилгани учун, янги жамиятнинг душмани бўлган — жинлар ва шайтонлар унинг руҳини пролетариат диктатураси исканжасидан қутқазиб, осмонларга олиб чиқиб кетадилар.

Машҳур ёзувчи Чингиз Айтматов кейинги йилларда “Бўронли бекат” романига совет цензураси талаби билан кирмай қолган — “Чингизхоннинг оқ булут” қиссасини эълон қилди. Бу қисса тарихий мавзуда бўлиб, Чингизхон бошлиқ мўғул ваҳшийларининг Хитой, Қошғар, Хоразм, Мовароуннаҳр ва Россия ерларини босиб олиши давридаги бир воқеа — мўғул лашкарларининг байроқларини тикувчи чевар қиз билан оддий мўғул жангчисининг яширин муҳаббати тасвирланади. Бу севги шунинг учун яширинки, Чингизхон тузган Ясо (ясоқ) қонунларига кўра, уруш вақтида, ҳарбий сафар пайтида қиз ва йигит севгани оғир жиноят ҳисобланади. Чингизхон доимий галабаларидан мағрур, унинг боши узра доимо соя ташлаб юрган оқ булутни кўриб, Худо менинг буюклигимни билиб, азиз тутяпти, деб ўйлайди. Лекин, унинг бу фикри хато бўлиб чиқади.

Чингизхоннинг ҳар ишга моҳир, ер тагида илон қимирласа биладиган айёр, жосуслари қўшинлар орасида бир йигит билан қизнинг севишиб, учрашиб юрганлигини, аёл бу жангчидан ҳомиладор бўлгани, туққани, чақалоқни хизматкор аёллар яширинча боқаётгани хабарини Чингизхоннинг кулоғига етказадилар. Чингизхон ўзининг қонунларига итоат қилмайдиган одамларни даҳшатли равишда жазолайди: икки дарахтнинг учини қайириб, аёлни яъни, ёш онани оёқларидан боғлаб, дарахтларнинг учларини қўйиб юборадилар. “Жиноятчи”, севгани учун “айбдор” бўлган аёлнинг чоти иккига ажраб, парчаланиб кетади. Йигитни ҳам шундай жазолайдилар.

Жазо куни эртасига Чингизхон осмонга қараса, унга соя солиб кузатиб бораётган булут йўқ. Шунда у алам билан сезадик, Худою таоло унинг бошига эмас, севишганларнинг бошига оппоқ булут юбориб, соя бераётган экан.

“Чингизхоннинг оқ булут” қиссаси, бизнингча, “Бўронли бекат” романи таркибида нашр этилса ҳам, алоҳида нашр этилган қисса шаклида ҳам мустақил ва бадиий нафосатга бой дурдона асар сифатида таассурот қолдиради.

Севимли адибларимиз Одил Ёқубов ва Шукур Холмирзаев баъзи чиқишларида “Ўтган кунлар” романига хурматини билдиргани ҳолда уни ҳозирги реалистик романларга таққослаб, асар сюжетида ва характерларида айрим нуқсонлар бор деган фикрни айтдилар. Умарали Норматов ва бошқа мунаққидлар (Абдуғафур Расулов, Бахтиёр Назаров, Маҳкам Маҳмудов) бу фикрга қўшилмадилар. Умарали Норматов “Ижодкорнинг даҳлсиз дунёси” китобида ёзувчи Одил Ёқубов билан суҳбатида яна шу масалани тилга олди. Одил Ёқубов “Ўтган кунлар”ни бенуқсон эмас, деган фикрни билдиради. Иван Бунин даҳо адиб Лев Толстойнинг “Анна Каренина” романини тўртдан бирини қисқартирардим, деганида ҳеч ким Бунинга тош отмади-ю, нега мен шу каби фикрни айтсам, чидамайсизлар, дейди. Шукур Холмирзаев эса “Ўтган кунлар” романидаги тил ва тасвир ҳозир сохта кўринади, деган фикрда эди. Бизнингча, бу адибларимиз “Ўтган кунлар” қаҳрамонларини бугунги одамларнинг жонли муомаласи билан қўйслаб, у замонда халқимиз менталитети бошқачароқ бўлганини, ўтмиш одамлари ҳозирги одамларга ўхшамаганини унутган кўринадилар.

Худди шундай вақт масофасини унутиш Одил Ёқубовнинг “Кўҳна дунё” романида ҳам сезилади. Бу асарда Беруний, Ибн Сино замондошлари ҳозирги одамлардай сўзлайдилар, ҳаракат қиладилар. Ойбекнинг “Навоий” романида,

вақт масофаси, адабий тарихий макон ва замон, давр руҳи, тарихий колорит тўғри берилган. Ҳақда даврга хос шоирона оҳанг топилган.

Одил Ёқубов “Улуғбек хазинаси” романи сюжети ва характерлар тасвирида, қаҳрамонлар нутқида тарихий колоритни сақлашга ҳаракат қилган. Асарда Улуғбекнинг маърифатли подшоҳ ва буюк олимлиги яхши очилган. Аммо, сюжет таранглигини таъминлаши зарур бўлган Улуғбек билан ўғли Абдуллатиф ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашувига сабаб бўлган воқеаларга чуқур кириб борилмаган. Абдураззоқ Самарқандий “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн”, Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Шоирлар бўстони” (“Тазкиратулушуаро”) асарларида Мирзо Улуғбекнинг табиатидаги ижобий ва салбий хислатлар ҳаққоний кўрсатилган. Абдураззоқ Самарқандий ёзишича, Шоҳруҳ ўғли Улуғбекка соҳибқироннинг моҳир саркардалари Шоҳ Малик ва Шайх Нуриддиннинг оталиқ — устоз қилиб тайин қилган. Аммо ёш Улуғбек бу тарбиячиларнинг доно маслаҳатларига қулоқ солмаган. Давлатшоҳ ёзишича, Мирзо Улуғбек отаси Шоҳруҳнинг вафоти хабарини эшитиши билан (1447) катта қўшин тортиб Ҳиротни эгаллаш учун борган ва пойтахт атрофларини талон-тарож қилиб, вайронага айлантирган. (Давлатшоҳ Самарқандий “Шоирлар бўстони”, 150-бет) Аслида Улуғбек Мовароуннаҳрда подшоҳлиги билан қаноатланиши мумкин эди. Ҳиротда Бойсунгур Мирзонинг ўғли Алоуддавла бор эди. Самарқанд лашкари Ҳиротга кетганидан фойдаланган Абулхайрхон тўсатдан келиб, Самарқандни қамал қилди.

Шу тариқа Улуғбек Самарқанддан ҳам айрилишига сал қолди. Бунинг устига у ўғли Абдуллатиф эришган галабаларни ноҳақ равишда саркардалик истельоди бўлмаган кичик ўғли Абдулазиз номига ёздиради. Абдуллатиф бунга қарши исён кўтаради. “Улуғбек хазинаси” романида ёзувчи бу тарихий воқеаларни, уларнинг драматизмини шарҳлаш йўлидан бормади. У, Ойбекнинг “Навоий” романига хос анъаналарни давом эттириб, Улуғбек ҳаётининг фақат охириги йилини асар сюжетида асос қилиб олди. У, тарихий воқеаларнинг драматизми ўрнига характерларни (Улуғбек, Али Қушчи, Қаландар Қарноқий, Мавлоно Муҳиддин), уларнинг қалбидаги коллизияни очишга, руҳий таҳлил (психоанализ)га интилди.

“Улуғбек хазинаси” ўзбек романчилигида “Ўтган кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Кеча ва кундуз”, “Сароб”, “Навоий”, “Юлдузли тунлар” қаторида муносиб ўрин эгаллади.

Кейинги йиллардаги ўзбек насрида Омон Мухторнинг “Минг бир қиёфа” романи сюжет ва характерлар поэтикаси, романтизмга хос ҳақиқат ва мажознинг фалсафий маъноларини очишга интилиши жиҳатидан алоҳида ўрин эгаллайди.

Романда поэтик гоё ва магистрал сюжет — воқеаларнинг ўқ томири — мустабид шўролар тузумига хос ижтимоий иллатлар, разолатларнинг фош этилиши бўлса, севги можаролари, ҳаваскор шоир Абдулла Ҳакимнинг содда шеърларидаги мусаффо ва теран ҳамда шиддатли, эҳтиросли туйғулар, Қуръон асосида тасвирланган қиёмат ва дўзах манзаралари магистрал сюжет тармоқларидир.

Омон Мухтор мазкур романида шундай ҳаётӣ воқеаларни бир-бирига пайвандлайдики, уларда характерлар ҳам, уларнинг тушунчалари оқибати бўлган айрилиқ изтироблари ҳам янгича талқин этилганини кўраман. Атоқли адабиётшунос Абдуғафур Расулов ҳаққоний ёзганидай, “Матн жонли, сўзлар сержилва бўлмаса, улар китобхонни ром этмайдилар, янги-янги маъно қатламларини ифодаламайдилар. Жонли матнга шарҳ, тафсир, талқинга йўл очади. Демак, талқин жонли, руҳий покловчилик хусусиятига эга бўлган матннинг мевасидир”.¹

Омон Мухтор “Минг бир қиёфа”да романтизм руҳида тасвирланган қаҳрамоннинг дўзахдаги ҳаётӣ воситасида қаҳрамон характеридаги янги-янги қирраларни очишда давом этади. Абдуллажоннинг “Қайси гуноҳларим учун дўзахга тушдим?” деган саволига фаришта бундай жавоб беради:

“Сен Худога ишонардинг. Аммо, шоҳлар, арбоблар дегандек, дунёга ҳукмини ўтказиб яшаган, кибор, манман кишиларга Худодан кўпроқ ишонардинг! Улар сенга табиатнинг устидан ҳукмрон бўлиб туюлишди. Сен, шу боис, Ху-

¹ А.Расулов. Танқид. Талқин. Баҳолаш. Т., “Фан”, 2006, саҳ. 22, 23.

додан эмас, уларнинг шаънига тегадиган бир оғиз сўзни айтишдан кўрқардинг. Ишингда ҳам, бировга кўрсатиб-кўрсатмай ёзган шеърларингда ҳам уларнинг номини тилга олмай туrolмасдинг. Уларнинг ҳайкаллари, суратларига астойдил сиғинардинг. Сен бамисоли бир бутпараст эдинг”.

Роман матнида қайғули ишлар ҳам юмор оҳангида тасвирланадики, бу катта санъаткорларга хос фазилатдир. Ф. Кафканинг “Жараён” романида маъно чуқур, серқатлам, лекин сюжет камбағал. Асарда айбсиз айбдор турли баланд-паст ва энг муҳими номаълум идораларга чақирилиб, сўроқ қилинаверади.

Асарда барча воқеалар қасрдан туриб бошқарилиши, у ерда эса қиёфасиз, номаълум шахслар ўтириши айтилади-ю, лекин воқеалар деярли кўрсатилмайди. “Минг бир қиёфа” романида эса ҳаётини воқеалар қизиқарли, сюжет таранг ва шиддатли қурилгани сабабли қаҳрамонни анча довдиратиб қўяди. Лекин қаҳрамон ҳеч бир поғонада, сўроқ-қийноқларда паст кетмайди, аксинча, унинг характери, руҳи ўлимигача юксалиб боради. Таъбир жоиз бўлса, бу ўлса ҳам ўлмайдиған, сабр-матонатли халқ руҳидир.

Алишер Ибодиновнинг “Деразангни чертганда ёмғиру шамол”, “Бу қаро тун — дунё”, “Қайғусиз қаср” қиссалари ҳам чуқур ҳозирги ўзбек реалистик насри ҳаёт қатламларига кириб бораётганини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, Миллий Истиқлол йилларидаги ўзбек бадиий насри гоё, сюжет ва характер поэтикаси ҳақида кўпроқ фикр юритиш имкониятини кенгайтирмоқда. Бунинг сабаби шундаки, ўзбек адиблари мустабид тузумнинг мафкуравий кишанларидан қутулиб, ўз истезодларини баралла намоен этишга, сюжет қуришда, характерлар тасвирида, гоёвий-фалсафий изланишларида жаҳон мумтоз адабиётининг ижодий тажрибаларини ҳамда миллий мумтоз адабиётимиздаги поэтикани эркин ўзлаштирган ҳолда бадиий юксак асарлар Ғарбда мақталган Жеймс Жойс, Хэмингуэй, Луис Борхес, Габриел Маркес, Ле-Клезиво, Пауло Коэло каби санъаткорлар тажрибаларидан баҳра олиб, миллий адабиётимиз тафаккури миқёсининг кенгайишига муҳим ҳисса қўшмоқдалар

Шоймардон РУСТАМОВ
тадқиқотчи

Шарқ ва Ғарбда шарафланган шоҳ

Бобур мирзо бобоси Соҳибқирон Амир Темур сингари довиорақ, зукко, одил ҳамда марҳаматли шоҳ бўлиб, умри бўйи маърифат ва адолат билан ҳукмдорлик қилди. Заҳириддин Муҳаммад жаҳон тарихида фақат Бобурийлар сулоласига асос солган ҳукмдоргина эмас, балки моҳир саркарда, ўткир сеҳни ва кенг дунёқараши билан Ўрта аср Шарқ маданияти, адабиёти ва фанида мустаҳкам ўрин эгаллаган дилбар шоир, адиб, тарихнавис олим сифатида ҳам абадиятга дахлдордир.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг мураккаб ҳаёти ва у қолдирган бебаҳо илмий-адабий меросни ўрганар эканмиз, ўша давр муаррихларининг ёзма манбаларига ҳамда хорижлик олимларнинг ҳолисона билдирган фикрларига мурожаат қилишимиз зарур бўлади. Бунда Бобур билан бир замонда яшаган тарихчи Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий”, Ҳасанхожа Нисорийнинг “Музаққир аҳбоб”, венгриялик шарқ билимдони Ҳерман Вамберининг “Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи”, Ҳиндистон давлат арбоби Жавоҳарлаъл Нерунинг “Умумжаҳон тарихига бир назар”, машҳур инглиз олими Уильям Эрскиннинг “Бобур Ҳиндистонда” каби асарлари асосий манба сифатида бизга ёрдам беради. Ушбу асарлар Бобур мирзонинг ёрқин сиймоси, инсоний фазилатлари, олийжаноблиги ҳақида тарихий ҳақиқатларга асосланган қимматли маълумотлар бергани учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Бинобарин, Фарғона вилояти ҳоқими темурийзода Умаршайх мирзо саройида дунёга келган шаҳзода Бобурнинг таваллуди Мирзо Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” асарида қуйидагича тавсиф этилади: *“Саккиз юз саксон саккизинчи йил муҳаррам ойининг олтинчи (1483 йил 14 феввали) куни туғилди. Улар Ҳазрат Эшон Убайдуллоҳдан гўдакка исм қўйиб беришни сўрашди. У киши “Заҳириддин Муҳаммад” исми билан мушарраф қилдилар”*. Машҳур тарихчининг битигида Ҳазрат Эшон Убайдуллоҳ деб таърифланган зот мутафаккир Хожа Аҳрор Валий бўлиб, нақшбандия тариқатининг раҳнамоларидан эди. Бошқа бир муаррих Мирзо Олим Мушриф ўзининг “Ансоб ус-салотин фи таворихи хавоқин” (“Султонлар насаблари ва хоқонлар тарихи”) номли рисоласида Мирзо Ҳайдар маълумотларини тасдиқлайди ва у ҳам Умаршайх мирзонинг тўнғич ўғлига Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор исм қўйганлигини уқтириб ўтади. Бобурга пири томонидан Заҳириддин Муҳаммад (Муҳаммад динининг таянчи, посбони демакдир) исми берилиши маълум маънода унинг тақдирини, феъл-атвори ҳамда келгуси фаолияти мазмун-моҳиятини белгилаб берди.

Хожа Аҳрорнинг Бобур ҳаётига таъсири нақадар кучли бўлганини алоҳида эътироф этиш жоиз. Отаси каби бу донишманд сўфийга ихлос қўйиб, ўзига пир-устоз деб билган Бобур унинг тариқати руҳида вояга етади. Ана шу эътиқодга бир умр содиқ қолган шоҳ кейинчалик “Бобурнома” асарида Хожа Аҳрор руҳи уни неча бор муқаррар ҳалокатдан, хасталик ва чорасизликдан халос этгани, энг оғир дамларда раҳнамолик қилганини мамнуният билан қайд этади.

Ёшлигидан Заҳириддин Муҳаммад вужудида саркардаларга хос метин ирода, жасурлик ва мардлик каби нодир сифатлар мужассам бўлгани учун уни “Бобур” (“Шер”) деб ҳам аташарди. Албатта, у исми жисмига монанд бўлиб, шердек кучли ва абжирлиги жиҳатидан ўз тенгқурлари орасида ажралиб турарди.

Темурий шаҳзоданинг болалик ва ёшлик чоғлари асосан Андижон ҳамда Аҳси шаҳарларида ўтди. Гарчи Андижон ўша даврда илм-маърифатда Самарқандчалик равнақ топмаган бўлса-да, бироқ Умаршайх мирзо ўз саройини олимлар, замонасининг илғор адиб ва шоирлари билан безашга ҳаракат қилган. Ўткир зеҳли Бобур ана шундай муҳитда тарбия олиб, ҳарбий санъат қаторида адабиёт, нафис санъат турларига меҳр қўйди, беназир устозларидан илм сирларини эгаллади.

Бахтли болалик, осуда кунларнинг қувончли дамлари узоққа чўзилмади. Умаршайх мирзо Аҳсида бевақт, ўттиз тўққиз ёшида фожиали ҳалок бўлгач, тахтни бошқариш ўн икки ёшли Бобур зиммасига тушади. *“Тангри таолонинг инояти ва коинот сарвари бўлган ҳазрат Расули акрамнинг шафоати, поккўнги чаҳорёрларнинг ҳиммати билан сешанба кuni, рамазон ойининг бешинчисида, саккиз юз тўқсон тўққизинчи йили (1494 йил, июнь ойи) Фарғона вилоятига ўн икки ёшимда подшоҳ бўлдим”* – дея хотирлайди Бобур. Амир Темури тузган йирик давлатга эгалик қилиш учун кураш ниҳоятда кескинлашган бир пайтда ҳокимият тепасига келган Заҳириддин Муҳаммад қолган умрини суронли жангларда ўтказди. Давр, шароит ва муҳит тақозоси туфайли Бобур ҳам ушбу можароларда фаол қатнашмоққа мажбур эди. Бу ҳақда Ҳерман Вамбери *“Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи”* асарида тўхталиб, Бобур мирзонинг серташвиш ўтган ёшлиги ҳақида шундай дейди: *“Буюк бобосининг тахтини даъво қилаётган Бобур мирзо ўша вақтда ёш йигит бўлиб, темурий шаҳзодаларнинг энг ақллиларидан эди. Уни ҳақли равишда Шарқу Ғарбнинг энг шарафли шаҳзодаларидан бири деса арзийди. Ўша замон шарқшуносларининг хотираларида Шарқ Қайсари (Цезарь) деб зикр этилади. У ўзининг ўткир назари билан Мовароуннаҳрда темурийлар ҳокимиятининг инқироз вақти яқинлашганини биринчи бўлиб англаб етди. Буни тўхтатиб қолиш учун астойдил курашди”*.

Дарҳақиқат, венгр тарихчиси баён қилганидек, Бобур Темурийлар давлатини инқироздан асраб қолиш ҳамда салтанатни қайта тиклашга жуда кўп куч сарфлади. У Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузиш орзусида Самарқандни уч марта қўлга киритди, бироқ шунча бой берди ҳам. Ҳарбий қудрати ва тактикаси анча заифлиги боис ёш шаҳзоданинг қўшини Шайбонийхон билан бўлган муҳорабаларда мағлубиятга учради. Ўн йилдан ортиқ олиб борилган тўхтовсиз урушларда Андижондан ҳам маҳрум бўлган Бобур ватанини тарк этиб, жанубга қараб йўл олди ва Кобулда ўз ҳокимиятини ўрнатди. Она юрт соғинчи уни кўп бора ватанига қайтишга ундади, аммо бу уринишлар ҳеч қандай самара бермади. Шундан сўнг бор эътиборини ҳинд мамлакатига қаратган Бобур тахтни эгаллаш учун бир қанча жанглар олиб борди. Ниҳоят, 1526 йилнинг 27 апрелида Деҳли шаҳрида Бобур номига хутба ўқилиб, подшоҳ деб эълон қилинди. Шу тариқа Ҳиндистонда 332 йил (1858 йилгача) ҳукмронлик қилган Бобурийлар салтанатига асос солинди.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳукмдорларда жуда кам учрайдиган катта иқтидор ва юксак фазилатлар соҳиби эканлиги нафақат ўша давр муаррихларини, балки бугунги кун Шарқ ва Ғарб олимларини ҳам бирдек ҳайратга солиб келаётгани бежиз эмас, албатта. *“Тарихи Рашидий”* да келтирилган қуйидаги сатрлар унинг ҳар тарафлама етук шахс бўлганини тасдиқлаб турибди: *“У (Бобур) гўзал фазилатлар, мақтовга лойиқ сифатларга эга подшоҳ эди. Барча сифатлари ичида шижоат ва муруватпешалиги устун келарди”*.

Бобур ва бобурийлар сулоласининг Ҳиндистон тарихи, умуман, маданий ҳаётида тутган ўрнига бағишлаб тарихий асар ёзган, айна пайтда *“Бобурнома”* нинг инглиз тили таржимони Уильям Эрскин эса уни Шарқ подшоҳларига қийсан шундай баҳолайди: *“Бобур Шарқ мамлакатлари тарихига ярашиб тушган ҳукмдорларнинг ёрқин намояндаларидан биридир. Унинг шахси олийжаноб инсон ва улуг шоҳга мансуб бўлган фазилатлардан таркиб топган эди... Саховати ва мардлиги, истеъдоди, илм-фан, санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғулланиши жиҳатидан Осиёдаги подшоҳлар орасида Бобурга тенг келадиган бирорта подшоҳ топилмайди”*.

Бошқа яна бир инглиз шарқшунос-тарихчиси Эдуард Ҳолден ҳам Бобурни улуг сиймо сифатида тилга олиб, уни машҳур Рим давлат арбоби Юлий Цезарь

билан таққослайди: *“Бобур феъл-атвориға кўра Цезарга қараганда севишга арзигуликдир. Унинг манглайига юксак фазилатли инсон деб битиб қўйилган”*.

Бобурнинг ҳукмдорлик сифатлари “Бобурнома” саҳифаларида янада муфассал намоён бўлади. Асар сўнгида исми номаълум қолган котиб шоҳ Бобур фазилатларини лўнда, бироқ аниқ таърифлашга ҳаракат қилган: *“Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилнинг яхшиликларини айтган билан ва битиган билан тугамагай. Лекин мужсаммал (қисқаси) буким, секкиз сифати асил анинг зотиға муттасил эди: бириси буким, нажҳати (иқболи) баланд эди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд (юксак) эди; учимчиси, вилоят олмоғ; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешумчиси, маъмурлуғ; олтимчиси, рафоҳият нияти Тенгри таоло бандалариға (Оллоҳ бандалариға фаровонлик нияти); еттимчиси, черикни (лашкар) кўнглини қўлга олмоғ; секкизимчиси, адолат қилмоқ”*.

Дарҳақиқат, Бобурда ҳукмдор учун зарур бўлган барча сифатлар мужассам эди. Айниқса, қатъиятлилик, адолатпешалик қаторида кечиримлилик унинг сиймосини нурлантириб туради. Манбаларда ёзилишича, Бобур мирзо ўз асирларига гоят кечиримли бўлган. Хусусан, уларда Бобурнинг Иброҳим Лўдий онасини эҳтиётлаб парвариш қилишларини буюргани ҳамда унга “онам” деб мурожаат қилгани юксак даражадаги жувонмардлик сифатида қайд этилади.

Бобур мирзонинг алоҳида таҳсинга лойиқ сифатидан бири бу - юксак ҳарбий маҳоратга эгалигидир. У ўрта бўйдан юқорироқ, жисмонан етук шахс бўлиб, якка жангларда доимо рақибидан устун келган. Мерганлик ва қиличбозликда ниҳоятда моҳир, шижоатли саркарда, ҳаммани ўз ортидан эргаштира олган лашкарбоши эди. Бобур кимлар билан қайсики жангда тўқнаш келса, албатта уларнинг тажрибасини ўзлаштиришга интиланган. Чунончи, шайбонийлардан урушнинг “тўлғама” усулини, мўғуллардан пистирма қўйиш, афгонлардан порохли милтиқ отишни, турклардан эса отлиқ қўшинни унумли ишлатишни яхши ўрганган. Бундан ташқари, у кучли тўпчилар қўшинини тузган катта ташкилотчи ҳамдир. Ҳинд халқининг машҳур сиёсий арбоби Жавоҳарлаъл Неру Бобурнинг ҳарбий салоҳиятини гўзал талқин этади: *“Бобур иродаси метин, қатъиятли шахс бўлган. У саркарда бўлиб, қўлига қилич олганда, шерюрак паҳлавонга айланар, хавфу хатарни писанд қилмас, рақибини мағлуб этиб ниятига етмагунча жони тинчимасди”*.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг қисқа, лекин сермазмун ҳаёти давомида кўшин тортиб мағлубиятларнинг аччиқ аламларини галабаларнинг улугвор нашидаларини кўплаб татиб кўрди. Умри суронли жангларда ўтганига қарамай, илмга, адабиёт ва санъатга кучли муҳаббати туфайли ижод билан машғул бўлиб, ўзидан ўлмас асарлар мерос қолдирди.

Тарихчи Мирзо Ҳайдар Бобурнинг сермаҳсул ижоди ҳақида сўз юритар экан, уни Ҳазрат Навоий даражасидаги атоқли санъаткор сифатида эътироф этади: *“Туркий шеърятда Мир Алишердан кейин ҳеч ким унингчалик кўп ёзмаган. У туркийда ажойиб тотли девон тартиб берган. “Мубаййин” номли шеъринг асари жуда фойдали китоб бўлиб, одамлар уни фиқҳ дастуриламали сифатида қабул қилишган. У “Туркий аруз”ни ёзган, бундай етук асарни унғача ҳеч ким битмаган”*.

Ҳасанхожа Нисорий ҳам “Музақкири аҳбоб” тазкирасида Бобур ижоди ва илмига таҳсинлар айтиб, Мирзо Ҳайдарга ҳамоҳанг тарзда шундай дейди: *“Бобур подшоҳнинг фазилатлари бисёр ва камолотлари бешумордир. Аруз бўйича ёзган рисоласи бир денгиздурким, ичи тўла жавоҳиру дурдона, фиқҳ масалаларини дағи бир рисолада мубайян қилганким, ёзғувчиси донишмандлигидан бир нишона: туркий ва форсийда яхши шеърлари бор”*.

Серқирра ижод соҳиби Бобур шоирлик ва адабиётшуносликдан ташқари, Шарқ санъатининг безаги бўлмиш хаттотликда ҳам катта шухрат қозонди. У нафис ҳуснихат жилोलарини яхши эгаллаган ҳолда бошқаларнинг ҳуснихатиға тўла тақлид қила оларди. Шу маънода араб алифбосини таҳрир этиб, бу ёзувни осон ўзлаштириш мақсадида уни туркий тил ва талаффуз мезонларига мослаб соддалаштирди ҳамда ўзининг “Хатти Бобурий” ёзув услубини яратди.

Бобур ижодининг гултожи деб ном олган “Бобурнома”, ўзбек адабиётида яратилган дастлабки мемуар ва тарихий-илмий асар ҳисобланади. Уни ўқиганда, буюк бобокалонимизнинг мукамал сиймоси, XV аср охири – XVI асрнинг биринчи ярмидаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳиндистон, Эрон халқларининг тарихи, уларнинг маданияти, урф-одатлари, анъанавий расм-русумлари кўз ўнгимизда яққол гавдаланади. Қарийб беш асрки, “Бобурнома” ўз яратилиш жараёни, тасвирий услуби билан жаҳон олимларининг доимий олқишига сазовор бўлиб келмоқда. Шу ўринда инглиз шарқшуноси Монстюарт Элфинстоннинг ушбу асар тўғрисида билдирган мулоҳазалари ғоят қимматлидир: *“Бу хотираларда буюк туркий подионинг ҳаёти батафсил тасвирланган, унинг шахсий ҳис-туйғулари ҳар қандай муболаға ва пардалашлардан холи. Унинг услуби оддий ва мардона, жонли ва образли. У ўз замондошларининг қиёфалари, урф-одатлари ва интилишларини ойнадек равшан тасвирлайди. Шу жиҳатдан бу асар Осиеда ягона, чинакам тарихий тасвир намунасидир”*.

Дарҳақиқат, мустақиллик шарофати билан миллий қадриятларимизни тиклаш, буюк ажлодларимиз номларини абадийлаштириш, уларнинг бебаҳо меросини ўрганишга кенг йўл очилди. Бу борада қилинаётган улкан ишларда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳам борлиги кишини қувонтиради. Шоҳ ва шоир ҳаёти билан боғлиқ янги манбаларни излаб топиш, у яратган маънавий оламни чуқур таҳлил қилиш ҳамда нодир ижод намуналарини оммага тўла етказиш биздан катта масъулият ва шижоат талаб этади.

Афсуски, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг кўпдан-кўп фазилатлари ҳамда оламшумул ижодини бир мақолага қамраб олишнинг иложи йўқ. Бироқ хулоса ўрнида шуни айтиш керакки, Бобуршоҳ бир қўлида адолат тарозисини ва яна бирида маърифат машъалини баланд кўтарган ҳукмдор сифатида тарихда қолди. Шу билан бир қаторда, Бобур ўз шахсий ҳаёти ва давлати ниҳоятда мураккаб ва хатарли шароитда қолганида ҳам ижоддан қайтмай, дил тугёнларини шеърга солган барҳаёт шоирлар сафида туради. Биз эса бу дурдона меросдан тўла баҳраманд бўлиб, унинг сиймосидаги барча фазилатлардан ибратли хулосалар чиқармоғимиз лозим.

*Шербек ЁДГОРОВ,
Тошкент давлат Шарқшунослик
институтини талабаси*

Маънавият кемаси

Бир олим дўстим савол билан мурожаат қилиб қолди:

– Сизга шоира сифатида бир савол берсам майлими? Шеърдаги қаҳрамон шоирнинг ўзи билан айнанми-йўқми?

– Баъзи ҳолларда айнан. Баъзан эса – йўқ. Шеърда ёзилган ҳамма ҳолат унинг бошидан ўтган бўлиши шарт эмас. Чунки шоир фақат ўз ички дардларини эмас, бошқаларнинг ҳиссиётларини ҳам ифода эта олади. Шеър ёки бошқа асар унинг қаҳрамони ижодкор билан айнанми-йўқми, бу – инсон маънавияти қирралари ифодасидир.

Биз шеърга нисбатан, кўпинча, Сўз ва Тафаккурнинг Буюк Ўйини деб қараймиз. Ана шу аснода бадиият юзага чиқади. Лекин булардан ҳам баландроқ турадиган ҳодиса борки, бу ижодкор маънавиятидир. Лирик кечинма, бадий сўз инсон руҳиятига таъсир этиб, тўлқинлантиради, бироқ маънавиятига қай даражада таъсир этади? Ва ниҳоят, ижодкор ўз асаридаги қаҳрамон билан айнанми-йўқми? Уйлана-ўйлана, фикр баҳрига ботиб кетдим. Айнан бўлса-чи? Бундай ўйлашимга сабаб нима? Баъзи ижодкорлар унда нега маънавий жиҳатдан ўзлари ёзган асарлари даражасида баланд эмаслар? Ана шу Сўз Ўйини ва Маънавият билрашадиган палла – ижод палласи ниҳоятда нозикки, унда соҳир сўз, илоҳий сўз юзага келади.

Бу ҳодиса ниҳоятда нозик бир аспектда асар ва ижодкор маънавияти масаласини ўртага ташлайди.

Ҳозирги шароитда омма нега саёз асарларни кўпроқ ёқтиради? Чунки саёз асарда маънавият даражаси паст бўлиб, маънавий юксалмаган кишиларга ҳам тушунарли ёки уларнинг маънавий қолип-

ларига мос келади. Дейлик, шармандали, ҳаёсиз мисралардан кўпчилик қийқириб завқланади. Аксинча, Навоий, Фузулийдан ёки замонавий шеърятнинг энг яхши намуналаридан ўқиб берсангиз, деворга ўқиб берган билан тенг бўлади. Маънавияти юксак кишилар эса тобора баландроққа интилади. Паст шеърлар маънавиятнинг энг қуйи хоналаринигина тўлдиради ва юқоридагилари бўш қолади. Улар ана шу юқори хоналарга мос озиқни излай бошлайдилар.

Юксак даражадаги ёзувчи-шоирлар эса юксак маънавиятнинг у ёки бу қирралари жилосини намойиш этадики, бу қирралар ҳаммада бирдек бўлмагани учун уларни омма ҳазм қилолмайди. Шундай қилиб, “хос” ва “авом” юзага келади.

Баъзи шоирлар ижодида севгилисини алдаш ёки бироз безорилиги, тўпорилиги ҳақида уялмайнетмай ёзиш (кўп ҳолда миллат психологиясига ёт ҳолатларни тасвирлаш) санъат сифатида қабул қилинади ва баъзан у “зўр топилма” дея эътироф этилади. Бу билан шоир ўз башараси, маънавий қиёфасини кўрсатаётгани, нафақат кўрсатаётгани, балки шундай бўлиши керакдай қилиб ишонтираётгани ҳақида ҳеч ким ўйламайди. Эътибор энг орқада туриши керак бўлган Сўз Ўйинига қаратилади. Бироқ маънавият биринчи ўринга кўтарилган асарлар эса даврлар ўтса ҳам, асл чиннидек жаранглаб, ўлмас куйдек янграб, ҳар бир замоннинг маънавияти буюк, хос кишилари қалбига оқиб кираверади.

Уша юксак маънавият қирраларини очиб бера олмаган (чунки ўзида йўқ) ижодкор асари барибир маҳдудликда қолади, баланд кўтарила олмайди.

Ҳолбуки одамлар руҳиятидаги кирланиб, тупроқ тўлиб кетган маънавият хоналарини очиш, тозалаш, тоза ҳаво олиб кириш, наволар билан тўлдириш керак.

Бунда ижодкор шахси, маънавий қиёфаси билан ёзган асари ўрта-сидаги боғлиқлик катта аҳамият касб этади. Ҳар бир ижодкор ўзи етиб борган руҳий камолот даражаларинигина ифода этади. Истеъдод эса, алоҳида масала.

Балки кўпол ибора бўлса ҳам, баъзан “шайтоний истеъдод” ва “раҳмоний истеъдод” ибораларини қўллагим келади. Чунки баъзилар ҳаётда одам боласи қилмайдиган юзсизлик, душманлик, кўролмаслик, лаганбардорлик хусусиятларига эга ва эътиқодсиз бўла туриб ҳам, одамларни ҳаяжонга соладиган шеърлар ёзиши мумкин. Бу жараён, айнан, Маънавиятнинг эмас, балки фақат Сўз Ўйинининг тантанасидир.

Ўтмишдаги ижодкорларни бу масала ўйлантирмаганми? “Тавбаи Насух” айлаб чоғир тўла қадахни синдирган Бобур Мирзо-чи? “Иқрорнома” (“Исповедь”) асарида ўз руҳий-маънавий камолотини зинама-зина тасвирлаб берган Лев Толстой-чи? Ёки ҳақиқий ишқни куйлаган, лирик қаҳрамони – ошиқни энг пок, тамасиз ишқ ила тасвирлаб, ҳатто зоҳидга қарама-қарши қўйиб юксалтирган, “Муножот” асарини ёзган Навоийдек зотчи?

Шеър, кўп ҳолларда, ўзлигини англашнинг, руҳий бўҳронларнинг

сурати, хатти-ҳаракат ва маънавий идеаллар тўқнашувларининг натижаси эмасми? Агар эътиқод ва амал ўртасида катта фарқ юз берадиган бўлса, унда ижодкор руҳий оламида катта кема ҳалокати юз беради – маънавият таназзулга юз тутади, унинг ўзини ҳам қурбон қилади. Қаҳр, ғазаб, қибр, адоват, ёлғон ва ҳоказо Нафс Ўйинлари билан тўлатилган ботиний чоғир қадахини синдириб, тавбага кела олган ижодкор Буюк ижодкордир!

Асли шеър ёзувчи инсон МАЪНОНИ англаган, ХУДОНИ таниган бўлиши керак. Асос шунга қурилмаса, ҳамма айтилган гап сув юзидаги хасга ўхшаб қолади.

Яна юқоридаги саволга қайтамиз. Асарда тасвирланган ҳодисалар ижодкор ҳаётида юз бермаган бўлиши мумкин, у ўз қаҳрамони билан шу жиҳатдан айнан эмас, бироқ ундаги руҳий ҳолатлар маънавиятида кечганлиги аниқдир. Шу нуқтада ижодкор ва қаҳрамон айниятга эгадир.

Аксарият ҳолларда шоир шахсий дардларини эмас, бир одам боласи кечирishi мумкин бўлган руҳий кечинмаларни ўз маънавияти орқали кўриб ифодалайди.

Шуларни фикр қиларкан, янада кўпроқ мумтоз шеърятга сингиб кетгинг, Навоийнинг, Фузулийнинг, Бедилнинг, Машрабнинг ижод денгизига ботиб кетгинг келади.

Илоҳи, ўзим туйган камолот бошқичлари даражасида гўзал сўз айтишни ва у даражалардан пастга кетмай, юқорилашни насиб айла!

Гулбаҳор САИД ФАНИ

Жеймс Хедли ЧЕЙЗ

Кузгун – сабрли куш

Роман

БИРИНЧИ БОБ

Феннел бошида қора булутлар айланган пайтлари нуқул қандайдир хавотирли ва кўрқинчли туйғулар гирдобиди уйғонарди. У ёстиқдан бошини кўтариб қулоқ солди. Сукунатни қирғоқда турган баржага сувнинг шалошлаб уриши-ю, ёнида маза қилиб ухлаб ётган Мимининг аста эшитилаётган нафасигина бузиб турарди. Юқори палубани ёмғир томчилари тикирлатарди. Бу товушлар унинг кўнглини хотиржам қилди.

Унда нега уйғонди?

Мана, бир ойдирки, Феннелни ўлим хавфи изма-из қувиб юрибди, бундан асаблари таранглашган, жинни бўлар даражага келиб қолган. Ҳа, хатар у билан ёнма-ён юрибди, буни у яхши билади. Назарида, бунинг шарпасини сезиб, ҳатто кўриб тургандек.

Кўлини чўзиб каравотнинг остини ахтарди. У ерда учига занжир маҳкамланган залворли полиция таёқчаси бор эди. Ёнида маст уйқуда ётган аёлнинг уйқусини бузгиси келмади, эҳтиётлик билан чойшабни кўтарди-да, каравотдан сирғаниб тушди.

Феннел ҳар доим кийимларини ечиб ёнига тахлаб қўярди. Буни эҳтиёткорлик юзасидан қиларди. Ахир, ажал бўйнига сиртмоқ солай деб турган одам кийимларини тезда кийиб олиши учун уларни қулай жойга қўйиши керак-да.

У бир зумда шимини кийиб, тагчарми каучук бўлган ботинкасини оёғига илди. Аёл уйқусираб қимирлаб пичирлаб қўйди. Феннел таёқни кўлига ушлаганча эшикка борди, кейин тамбани олиб қўйди, аста тутқичдан тортиб эшикни очди. Уни бир қаричча очиб, диққат қилиб қоронғиликка қулоқ тутди. Ҳаммаёқда сокинлик ҳукмрон. Лекин Феннел юрагига тушган ғулғула, бесаранжом туйғулар уни алдамаслигини яхши биларди. У пристандан тушиб турган шуъланинг хира ёруғда палубани яхшилаб кўриб олиш учун эшикни каттароқ очди. Чап томондан, Вест-Энд тарафдан тушиб турган шуъла ажралиб турарди. Феннел бутун вужудини қулоқ билан чор атрофга тикилди, лекин шубҳали бир нимани илғаб ололмади. У чўккалаб ўтирди, кейин олдинга қорни билан узала тушиб ётиб, ҳўл палубадан олдинга сирғанди. Бу ҳаракатни жуда секин ва эҳтиёткорликни унутмай амалга оширди.

Тўсатдан баржадан эллик ярдлар чамаси наридаги қайиқни кўриб қолди. Қайиқ аста-секин ўзи томон келар, унинг ичида эса, бақувват тўртта одамнинг қораси кўзга чалинди, улардан биттаси қайиқни эшиб, баржа томон келмоқда эди.

Феннел палуба бўйлаб сирганиб яна нари кетди. Унинг бармоқлари таёқни маҳкам қисиб ушлади. Энди у кута бошлади, қоплонни ҳеч нарсадан қўрқмай ўлжасига ташлана оладиган ваҳший ҳайвонлар қаторига қўшиб бўлмаганидай, Феннелнинг ҳам жасоратини, қўрқмас одамлар сирасига қўшиб бўлмасди. Қоплон ҳаёти хавф остида қолганда қочиб қолиш имконияти бўлса, қочиб кетади. Лекин бундай имконият бўлмаган ҳолатда у чангалзордаги энг хавфли ваҳший ҳайвонларлардан бирига айланади.

Феннел эртами, кечми яшириниб ётган жойини сезиб қолишларини яхши биларди. Мана, энди ўша вақт етиб келибди. Энди унинг вужуди битта иштиёқ – ўз ҳаётини қандай бўлмасин сақлаб қолиш иштиёқи билан ёнарди. Марони уни ўлимига ҳукм қилган ондаёқ қўрқув уни тарк этганди.

У яқинлаб келаётган қайиқни диққат билан кузатишда давом этди. Қотиллар унинг хавфли душман эканлигини жуда яхши билишарди. Шунинг учун ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ҳаракат қилишарди. Уларнинг режалари жуда оддий: бортга чиқиш-у, каютага кириб, пичоқми ё бирон темир тўқмоқ биланми уриб саранжомлаш.

Яланғоч баданини қамчилаб ётган ёмғирдан қалтираб Феннел душманларининг яқинроқ келишини кутиб турди. Қайиқ баржага яқин келгандан кейин билдики, жуда қулай жойни танлаган экан. Улар баржага Феннел нафас ютмай пойлаб ётган ердан беш ярдлар чамаси наридан чиқишади.

Эшкакчи эшкакни сўнгги бор эшди-ю, кейин уни эҳтиётлик билан аста қайиқнинг ичига қўйди. Энди қайиқ ўз эпкини билан баржанинг ўзига келиб тақалиши керак эди. Биринчи қаторда ўтирган одам туриб олдинга энгашди. Қайиқни тўхтатиб аста палубага кўтарила бошлади. Феннел бундан фойдаланиб қолди. У қоронғилик қаъридан ирғиб чиқиб, уни таёқ билан туширди. Таёқнинг учидаги занжир унинг башарасига зарб билан урилди. Қотил ваҳшиёна қичқириб сувга қулади. Иккинчи одам палубага чиқиб олган эди. У қўлида пичоқ билан ташланмоқчи бўлганди, лекин Феннел улоқтирган занжир унинг бўйини ўраб олди. У гандираклаб мувозанатни йўқотди-ю, дарёга юзтубан қулади.

Феннел ўзини баржанинг қуйруқ томонига олди-да, истехзо билан кулиб қўйди. Қайиқда қолганлар бўлган воқеани кўриша олмаслигини яхши биларди. Чунки улар баржага орқасини ўгириб ўтиришар, бунинг устига қотилларнинг юзига чироқ тушиб турарди, Феннел бўлса, уларга тескари – қоронғи тарафда эди.

Бирмунча вақт ҳужум қилаётганлар бўлган воқеадан хабар топгач, эсанкираб қолишди. Кейин эшкакчи қайиқни бортдан итариб узоқлаштирди. Бошқаси шерикларини сув юзасидан ушлаб қайиққа тортиб ола бошлади. Феннел ерга ётиб олганча уларнинг ҳаракатларини кузатди. Унинг юраги қинидан чиқиб кетар даражада гурсиллаб урарди. Сувга қулаганларни қайиққа тортиб олишгандан кейин эшкакчи иккинчи эшкакни ҳам қўлига олиб, бу ердан тезроқ жуфтакни ростлаш учун қайиқни эшиб, баржадан узоқлашиб кетди. Агар улар Феннелнинг қаердалигини билишганда-ку бир дақиқаям ўйлаб ўтирмай уни отиб ташлаган бўлишарди. Феннел совуқдан қалтираб душманлари қоронғилик қаърида кўздан йўқолгунча жойида кутиб ётди. Кейин ўрнидан турди, занжирнинг қон юққан жойларини сувда ювди-да, мени сезиб қолишди, энди қайтадан ҳужум қилиши аниқ, бу сафар-ку, омадим келди, бошқа сафар омад мендан юз ўгириши мумкин, деган фикрга келди. Маронининг йигитлари қайсар, улар-

ни алдаб кетиш жуда қийин. У бошини силкиб юзларидаги сувни силқиб қоқди. Ювиниб олиш, ювинганда ҳам тезроқ ювиниб олиши керак. Палубага тушиб чироқни ёқди. Аёл туриб каравотга ўтирди.

– Лео, бирон нарса бўлдимми?

Феннел жавоб беришни лозим топмади. Совуқдан шу қадар қалтирардики, тишлари тишларига тегмай такилларди. У ҳўл бўлиб кетган шимини ечиб, ваннахонага йўл олди. Кувурни бир оз очиб турди-да, иссиқ сувда ювина бошлади. Мими кириб келди. Унинг кўзлари ҳали уйқуда, узун сочлари патила бўлиб кетган, бўлиқ сийналари тоғорадан тошиб чиққан хамирдай тунги кўйлагидан ташқарида осилиб турарди.

– Нима бўлди? — яна сўради хотини

Феннел яна жавоб бермади. Чорпахилдан келган мушакдор йигит шариллаб тушаётган иссиқ сув остида баданини иситарди.

– Лео!

Лео аёлга имо билан чиқиб кет, дегандай ишора қилиб чойшабни кўлига олди.

Лекин аёл кетмади. У эшик ёнида қаққайиб қолган қолди, феруза кўзларида эса кўрқув аломати зоҳир эди.

Феннел унга чойшабни отиб юборди.

– Нимага қаққайиб турибсан? Кўйлагимни узатвор.

– Нима гап ўзи, Лео, айтсанг-чи? Буни билгим келяпти, эшит-япсанми?

Феннел уни итариб юборди-да, ваннахонадан чиқиб хонага ўтди, шахт билан жавонни очиб кийина бошлади. Унинг ҳаракатлари қатъий эди. Мими остонада туриб уни кузата бошлади.

– Нега жавоб бермайсан?— дея бор овоз билан бақириб юборди аёл. — Нима бўлди ўзи, айтсанг-чи?

Феннел унга тикилди. «Ҳа, —деб кўнглидан ўтказди у. — У кўп марта жонимга оро кирди. Уни унчалик ҳам гўзал деб бўлмади... Лекин сўнгги тўрт ҳафта бадалида менга бошпана берди. Ҳозир бўлса, пардоз-андозсиз жуда бадбашара бўлиб кўриняпти. Кўрқув унинг ёшини янада улуғ қилиб кўрсатмоқда. Ёши нечада ўзи? Қирқдами? Ҳа, у менга катта яхшилик қилди, ҳатто Марони ҳам мени бу ердан тўрт ҳафта излаб тополмади. Энди жуфтакми ростлаш вақти келди. Уч соатдан кейин Мими менга ўтмиш бўлиб қолади...»

– Озгина кўнгилисизлик бўлиб ўтди, — деди у ниҳоят. — Лекин сен кўрқма. Яна ўринга кириб ётишимиз мумкин.

Мими каютани айланиб чиқди. Баржа сув тўлқинида нари-бери тебранарди.

– Нега кийиниб олдинг? Нима бўлди ўзи?

– Мен чиққанымдан кейин эшикни ёпа оласанми? Мен кетаман...

– Кетасан? Нима учун? Қаёққа кетасан?

Феннел стол устида ётган қутидан сигарет олди. Душга тушгандан кейин ўзини бардам сеза бошлади. Мими осонгина ўзидан ажралиб қолмаслигини яхши биларди. Ахир, у молпараст, бунинг устига унинг кўпол эркалашларини хуш кўрарди... Шунинг учун ҳам бу ердан бошпана берганди. Шундай экан, энди ундан қутулиш осон кечмайди.

– Ётиб ухла, бўлмаса шамоллаб қоласан... — Шундай деб «баттар бўлмайдими, менга деса», деб қўйди ичида. Мен кўнғироқ қилишим керак, деди.

У ёлғонни ўрнига қўёлмади, шунинг учун Мими унинг алдаётганини дарров сезди.

– Сен мени шундай ташлаб кетолмайсан!– аёл шундай деб қўлидан маҳкам ушлаб олди. – Мен сенга жуда кўп яхшиликлар қилдим. Мени ташлаб кетолмайсан!

– Худо ҳаққи, нари тур! – қичқириб юборди у аёлни четга суриб. Кейин телефон ёнига борди. Рақам тераётиб соатига қаради. Ўнга кам тўрт. Феннел гўшакдан келадиган товушни сабр билан узоқ кутди.

– Нима гап?–деб сўради товуш эгаси уйқу аралаш.

– Жессимисан? Бу Лео...

– Эсинг жойидами ўзи? Бундай вақтда ақлли одамларнинг ҳаммаси маст уйқуда ётибди, ахир!..

– Агар йигирма фунт ишлаб олишга хоҳишинг бўлса, – деди унинг мағрур оҳангда айтилган гапини шартта бўлиб. – Бундоқ қил: машина олиб йигирма дақиқадан кейин Кингс-Роуддаги «Тож» отелининг олдига кел. Тушундингми? Демак, йигирма дақиқадан кейин кўришамиз...

– Менга қара, бунақаси кетмайди. Соат нечалигини билаяпсанми ўзинг? Кўчага чиқишни хаёлимгаям келтиролмайман. Кўчада шаррос ёмғир қуйяпти...

– Йигирма дақиқада йигирма фунт ишлаб оласан, – хотиржамлик билан қайтарди Феннел.

Орага узоқ жимлик тушди. Феннел Жессининг пишиллаб олаётган нафасини эшитиб тураркан, унинг гавдасини кўз олдига келтирди.

– «Тож»нинг олдидами?

– Ҳа.

– Кейин нима бўлади? Хўп, яхши... Розиман.

Феннел гўшакни осди.

– Йўқ, кетмайсан! – Мимининг юзлари қизариб кетди. – Сени қўйвормайман!

Феннел унинг гапларига эътибор қилмай, пардоз-андоз столига борди. У ердан ўзига дастлаб керак бўладиган устара, юзга сурадиган крем, тиш чўтка, тароқ каби ашёларни олиб, костюмининг чўнтагига солди.

Аёл яна унинг қўлларига осилди.

– Мен сенга шунча яхшилик қилдим! – деб ёлворди у. – Худодан кўрқ! Мен бўлмаганимда очдан ўлган бўлардинг!

Феннел уни Яна четга итариб юборди-да, каминнинг олдига борди, у ердан каттакон хитой чинни чойнагини олди. Мими ўзининг чойнагини тортиб олмоқчи бўлиб унга ташлади. Унинг ёнаётган кўзлари, патила сочлари аёлни алвастига ўхшатиб юборди.

– Чойнакка тегма! – деб чийиллади у.

Феннелнинг кўм-кўк кўзларида ўт чақнади. Бу аёлни ҳушёр торттириши керак эди. Лекин у ўзини қўлга ололмади. Ахир чойнак унинг энг яхши кўрган мулки, бегона эркак унинг мулкига чанг солса, қандай қараб тура олади.

– Ўзингни бос, Мими, – уни шаштидан қайтармоқчи бўлди Феннел. – Менга пул керак. Уни сенга қайтариб олиб келишга ваъда берман.

– Йўқ! – у бир қўли билан Феннелнинг сочига чангал солди, иккинчи қўли билан чойнакни тортиб олмоқчи бўлди. Феннел ўзини орқага олиб чойнакни қўйворди-ю, Мимини енгига зарб билан мушт туширди. Аёл ерга қулаб тушди-ю, қўлидаги чойнак чил-чил синди. Унинг ичидаги пул ён-атрофга сочилди. Феннел энгашиб ердан ўн фунтлик дастанни қўлига олди-да, костюмининг чўнтагига тикди. Кейин ерда ҳушсиз чўзилиб ётган Мимига қиё боқмай таёғини олиб

палубага чиқди. Энди Мими билан ўтказган ўттиз кун назарида кўзига энг азобли ва оғриқли кундай кўриниб кетди.

Ёмғир тинимсиз қуярди, устига-устак қарши тарафдан турган қаттиқ шамол ва ёмғир шатирлаб юзига ура бошлади. Феннел қоронгиликка кўзини ўргатиб олиш учун бирмунча вақт жойида туриб қолди. Шубҳали бирон нарсани сезмагандан кейин трап орқали тез-тез юриб пристанга туша бошлади. У ерда Яна бир оз туриб, атрофга қулоқ тутди. Йўқ, афтидан, ҳаммаёқ тинчга ўхшади. Кейин таёқни маҳкам тутганча соҳилга олиб тушадиган нарвон томон ошиқди.

«Агар Жесси кечикадиган бўлса, ўзига қийин бўлади, — деб ўйлади. — Тўғри, биринчи навбатда улар яраларини тузатиш билан шуғулланишади. Кейин ўзларининг омадсизликларидан Маронини огоҳ қилишади. Марони бўлса шубҳасиз ўзи ёрдам...»

Нима бўлмасин, ҳозир Феннел ўз ихтиёрида бўлган ярим соатга умид боғлаётган эди.

Лекин унинг бутун шубҳалари ўринсиз бўлиб чиқди. «Тож» қаҳвахонасига яқин бориб унинг олдида Жессининг эски «Морис» машинаси турганига кўзи тушди. Феннел зумда кўчани кесиб ўтиб, машинага ўтирди.

— Жесси, тез ҳайда уйингга!

Дўстининг каламуш нусха башараси унга қадалди.

— Бир дақиқа шошма... Аввал тушунтириб бер, нима гап ўзи? — дея Феннелнинг қоқ суяк билагини қисди.

— Уйингга ҳайда, — қайтарди у.

Жесси кўз қири билан Феннелнинг лаблари ёвуз ният билан тиржайганини кўрди. У бир нималар деб минғирлади-ю, газни босди.

Орадан ўн дақиқа ўтиб иккаласи Жессининг ярим хароба хонадонига кириб келишди. Шифтда қандил йўқ, оддий чироқ осилиб турарди.

Жесси сўзсиз столга бир шиша виски билан иккита стакан қўйди. У ҳар икки стаканни тўлдириб бирини қўлига олди ва бир нима дейишини кутиб, Феннелга нигоҳини тикди.

Жесси ёмон одамларга хизмат қилар, қайтишда йўл-йўлакай ҳар хил майда патак ўғриларга ҳам қарашиб даромадини оширарди. У Феннел чангали зўр кузгундай ваҳший эканлигини жуда яхши биларди. Улар турмада танишишган. Ҳар бири қилмишига яраша, яъни Феннел қурол ишлатиб ўғирлик қилгани, Жесси эса, сохта пул ясашга урингани учун жазо муддатини ўташган. Қамоқдан кейин улар алоқани узишмади. Жесси Феннелга ўхшаган одам ҳамма вақт керак бўлиб қолиши мумкин, деган ўйда унга хушомад қила бошлади. Лекин ҳозир, қанийди, энди Феннел билан танишмаган бўлсам, деб афсусланиб юрарди. Жесси яқин дўстларидан, Феннел баъзи гапларни оғзидан гуллаб қўйибди, шунинг оқибатида ўғрибоши Маронининг бешта шериги полиция қўйган тузоққа илинибди, деган гапларни эшитган эди. Ундан ташқари, Маронининг Феннел қўлимга тушса, тириклайин терисини шилиб оламан, деган гаплари ҳам қулоғига чалинган эди.

Феннел қўйнидан бир даста пул чиқарди-да, ундан иккита ўнталик фунтни ажратиб Жессининг олдига ташлади.

— Бу сенга, — деди у. — Бир неча кун уйингга тураман.

Жессининг кўзи қўрққанидан шокосасидан чиқиб кетай деди. У столда ётган пулга қўлини ҳам тегизмади.

— Сени бу ерда яшириб туролмайман... Бу жуда хавфли, — минғирлади у. — Улар сени яшириб бу ерда олиб турганимни эшитишса, мени ўлдиришади.

– Сени мен ҳам ўлдиришим мумкин, – деди у аста. – Ундан ташқари, мен энди шу ердаман.

Жессининг чала қирилган энгаги титрарди. Кўзлари хонада олма-кесак тера бошлади. Вазият мутлақо иложсиз эди. Марони ҳозирча уйкуда, яъни ҳеч нарсадан хабарсиз, Феннел бўлса, шу ерда, – фикр қилди у. Ахир Марони қандай хавфли бўлса, Феннел ҳам ундан қолишмайди...

– Яхши, мен розиман, – деди у зўр-базўр. – Фақат икки кунгина, кўп эмас.

– Икки кундан кейин мамлакатдан чиқиб кетаман, – уни хотиржам қилди Феннел. – Иш топиб, балки бу ёқларга бошқа қайтиб келмасман.

Шундай деб у стаканда қолган вискини бир кўтаришда тугатди. Кейин кўшни хонага кириб диванга солинган Жессининг тўшагига кирди.

– Жесси, сен ерда ётавер. Кейин манави лаънати чироқни ўчир.

– Нимаям дердим, ётиб ухла, – деди Жесси унинг амрига бўйсуниб, – ўз уйингдай хотиржам ётиб ухлайвер.

Бўлган воқеаларни қоғозга туширишда бир ҳафта бурун Гарри Эдвардс деган бир одам «Дейли Телеграф» газетасидан қуйидаги эълонни ўқиб қолди: «Махсус топшириқни бажариш учун ўн беш кун муддатга тажрибали учувчи керак. Самолётни бошқариш борасидаги тажрибалари ҳақида муфассал маълумотни олдиндан топшириш талаб этилади. П/я – 1012».

У эълонни яна бир марта кўздан кечириб чиқди. Чунки ўзиям мутахассислиги бўйича иш қидириб юрар, ундан ташқари, камхарж бўлиб қолганди. У Тонига ҳеч нима демай, кўрсатилган манзилга қачон ва нима иш қилгани ҳақида муфассал ёзиб хат жўнатди. Шу билан баъзи бир нарсаларни хатга киритмасликни ҳам унутгани йўқ. Хатга ўз расмини ҳам кўшиб юборди.

Орадан бир ҳафта ўтди ҳамки хатга жавоб бўлмади, кейин ундан умидини узди. Ўша совуқ ва рутубатли феврал кунларидан бирида у ўзининг кам жиҳозли торгина хонасида аччиқ қаҳва ичганча кўлида «Дейли Телеграф» газетасининг «Ишга таклиф» рубрикаси билан берилган саҳифасини ўқиб ўтирарди.

Гарри – новча, қомати келишган қора кўз кўнғир сочли йигирма тўққиз ёшлардаги йигит. У оёғини чўзганча алмисоқдан қолган эски диванда ёнбошлаб ётибди. Соат миллари саккиздан қирқ дақиқа ўтганлигини кўрсатиб турибди.

Газетани ўқиб бўлиб ерга ташлаб юборди-да, яна хаёлга чўмди. Зудлик билан нимадир қилиш керак. Чўнтагида бир юз ўттиздан сал кўпроқ фунт қолган. Бу ҳам тугагандан кейин Тонининг ҳисобига яшашга тўғри келади. Бундай яшашнинг сира кераги йўқ. Гарри Тони билан Каледан Дуврга кетаётган кемада танишиб қолди. Бахтини қарангки, у иккита полициячининг кузатувида борта чиққанда қиз қаҳвахонада ўтирган эди. Полициячилар кема жўнагунча шу ерда турадиган бўлишди. Сўнгги дақиқаларда полиция югурдаклари қирғоққа тушишди, Гарри кайфичоғ бўлганда хайрлашиш учун кўлини силкиди. Кема портни тарк этгач, у қаҳвахонага тушиб, уч йиллик танаффусдан кейин илк бор бир стакан қаҳва ичмоқчи бўлди.

Тонинг эгнида тор юбка. У устун олдидаги стулда муздек ичимлик ичиб ўтирарди. Гарри содали виски буюриб қиз билан саломлашиб кўйди. Тонига ўхшаган қизлар билан йўлини топса, танишиб олиш осон эди. Гарри бўлса, қизларнинг кўнглига йўл топишга жуда уста.

Тони – малла соч, йигирма икки ёшлардаги, киприклари узун-узун, шахло кўз, ниҳоятда гўзал қиз. У Гаррига қизиқиб қаради, у ҳам ҳали бунақанги жозибали йигитни учратмаган эди. Вужудидан куч ёғилиб турарди, унинг бадани жимирлашиб кетди. Эркак кишининг жозибаси уни бунчалик ўзига тортмаган ва у бундай туйғуни умрида биринчи бор ҳис этиб турарди.

Тони ҳам Гаррига табассум ҳада этди.

Гарри бўлса, қиздаги бундай ҳолатни тезда илғаб олиш қобилиятига эга. У қизни илинтириш осон эканлигини тушунди. Чўнтагини кавлаб қараса, икки юз тўқсон фунт қолибди. Француз полицияси уни ҳибсга олганда вертолётини сотган эди. Шунча пулдан атиги шугина қолибди-я.

У қаҳвани ичиб бўлгач, ўз навбатида қизга кулиб қараб қўйди.

– Сиз билан танишиб олсам ўзимни ниҳоятда бахтли ҳис қилган бўлардим, – деди у. – Каютангизни ёллашимга изн беролмайсизми? Манзилга етиб боришимизга ҳали бир соат бор.

Таклиф Тонига хуш ёқди. Ўзи ҳам шуни хоҳлаб турганди аслида. Таклиф Гарридан чиққани кўнгилдагидай бўлди. У кулиб майли дегандай бошини силкиди.

Каютани ижарага олиш пардани тортиб, эшикни қулфлашдай жуда осон кечди. Ана шундан кейин Дуврга етиб келдингизлар, тезроқ чиқинглар, шошилмасангиз поезддан қолиб кетасизлар, деб стюард бир неча марта эшикни қоқишига тўғри келди. Улар «Дувр-Лондон» поездининг биринчи синф вагонига ўтириб кетишаётганда Тони манекенчи бўлиб ишлашини, жуда кўп жойлардан иш таклиф қилишаётганини, Челсида икки хонали уйи борлигини, агар Гарри бошпанасиз бўлса, унинг уйида бемалол истиқомат қилишини – бари-барини гапириб берди.

Гарри ўзига муносиб иш топгунча Кромвель-роуддаги отелдан арзонроқ хонани ижарага олиб туришни режалаштириб қўйган эди. Шундан сўнг Тонининг таклифига иккиланиб ўтирмади.

Мана, Тонининг уйида яшаётганига ҳам уч ҳафта бўлди. Пулини оз-оздан сарфлайвериш унинг ҳам таги кўришиб қолди. Энди иш топишдан умидини узилиб, ташвишга тушиб қолди. Тони бўлса, аксинча, ўзининг уйида унинг узоқроқ туриб қолишидан хурсанд бўларди.

– Азизим, кўпам ташвишланаверма, – деди у бир куни Гаррининг тиззасига ўтириб, қулоқларини чимчиларкан, – менинг топган пулим иккаламизга бемалол етади. Шундай экан, ҳамма нарсага тупурайлик-да, кўнгил измига эрк бериб яшайверайлик.

Гарри қаҳвани ичиб бўлиб пешонасини тириштирди-да, деразага ёнига борди. Кўчада одамлар камайиб қолган, эркаклар, аёллар қўлларида ёмғирпўш тутганча ишга ошиқардилар.

Қутилмаганда почта қутиси ёриғидан унинг ичига хат тушганини сезиб қолди. Ҳали бунга суюнмаса ҳам бўлади. Тони ҳар куни ёшлардан, мухлисларидан хат олганда ҳар сафар Гарри менгаям хат келмадимикан, деб умидвор бўларди. Бу сафар кўнгилдаги бўлди. У қалин конвертни шоша-пиша очиб ичидаги хатни чиқарди.

«Ройял-Трауэрсотели».

Жаноби Гарри Эдвардс «Дейли Телеграф» газетасида берилган эълон муносабати билан қуйида кўрсатилган манзилга келиб ўн биринчи феврал куни ўн бирдан ўттиз дақиқа ўтганда мистер Чаликка учраши керак. П/я-102».

«Демак, – деб ўйлади Гарри. – Мистер Чалик билан учрашишимизга тўғри келаркан-да. Шундай баландпарвоз ном ва манзил замирида жудаям кўп пулнинг ҳиди келяпти».

Гарри хатни олиб кичкина ётоқхонага кирди. Тони ҳалига довур қорнини ерга бериб ухлаб ётарди. У каравотининг четига ўтириб, қизга разм солди. Дарҳақиқат, у ниҳоятда гўзал хилқат эди. Тонининг чап биқини остини чимчилаб қўйди. Тони чўчиб уйғонди-ю, оёғини йиғиб олди ва овозини кўтариб ноз-финоқ аралаш:

– Жуда уятсиз бўлиб кетибсан! Калта иштоним қани? – деди.

Гарри уни каравотнинг дастасидан олиб узатди.

– Ҳозир уни кийиб олишим шартми?

– Шу топда бошқа иш чиқиб қолди, – табассум билан жавоб берди Гарри. – Менга хат келибди. Жиддий нарсалар ҳақида гап кетганда жўяли фикр юритиш қобилиятинг кучлими?

Тони савол назари билан унга қаради.

– Бу нима деганинг?

Гарри «Дейли Телеграф» газетасидаги эълон муносабати билан ёзган хатини гапириб бериб, жавобни унга узатди.

– «Райл-Трауэрс»ми? У Лондондаги энг муҳташам ва машҳур отель. Исмининг чиройлилигини қара – Армо Чалик! Шу топда бурним қоп-қоп олтину бриллиантларнинг исини туйди...

Тони хатни ташлаб юборибди-ю, Гаррининг бўйнига осилди.

Соат ўн бирларга яқин Гарри унинг қучоғидан бўшалиб душга тушди, кўк шимини ва ҳаворанг кўйлагини кийиб кўзгуга қаради.

– Кўзимнинг ости халта бўлиб қолибди, – деди у. – Бир соатлик кўнгил майлига асир бўлишнинг оқибати десам ажабланарли эмас... Умуман олганда кайфиятим яхши, кўринишим ҳам ёмон эмас. Тўғрими?

Тони қаҳва ҳўпларкан юмшоқ курсида ўтирганча хатни яхшиликка йўйиб ўтирарди. У Гаррига диққат билан тикилиб:

– Кўринишинг жуда зўр, – деб қўйди.

Гарри уни юмшоқ курсидан кўтариб олиб, бир неча бор бўса олди, кейин яна жойига ўтқизиб қўйди.

У роппа-роса 11.30 да отелга келиб эшик оғасининг олдига борди ва Армо Чаликни қаердан топишини сўради. У Гаррига бир қур қараб қўйди-да, телефон гўшагини кўтарди. Рақам териб паст овозда нимадир деди. Кейин гўшакни жойига қўйди.

– Иккинчи қават, сер. 27-хона.

Гарри лифтдан иккинчи қаватга кўтарилди. Лифтчи уни эшиккача кузатиб қўйди. Шундан сўнг чақирилган меҳмоннинг ўзи эшикни тақиллатиши одобдан бўлмагани учун эшикни чертди-да, енгил таъзам қилиб орқасига қайтиб кетди.

Пулнинг ҳиди янаям аниқроқ сезила бошлади. Гарри мебеллар дид билан қўйилган мўъжазгина хонага кирди, у ерда столда ёшгина аёл ўтирарди. Столда учта телефон аппарати, ёзув машинкаси ва магнитофон турарди. Ёш аёл келишган қомати, ярашиб тушган қора кўйлаги ва чиройли соч турмагига карамасдан, Гарридек одамни ўзига жалб қилолмади. Аёл унда қадимги дунё ҳайкалларига ўхшаш қандайдир таассурот қолдирди, холос. Рангпар, маъносиз чехраси, терилган қошлари унинг қиёфасини ўхшовсиз ҳолга келтириб қўйган эди.

– Мистер Эдвардсми? – ҳатто унинг овози ҳам қандайдир нотабий, худди магнит тасмасига сифатсиз ёзилиб одамга кўнгилсиз эшитиладиган овозга ўхшарди.

– Ҳа, мен Гарри Эдвардсман...

Гарри табиатан аёл зоти унга буйруқ беришини жинидан ҳам ёмон кўрарди. У аёлга чиройли табассум қилиб қўйди. Бундан ҳеч қандай наф чиқмади. Аёл селектр тугмасини босди. Яшил чироқ ёнди. Афтидан, Чалик ортиқча гапириб вақтини кетказишни истамади, шекилли, тугмани босиб қўя қолди.

Аёл ўрнидан туриб чиройли юриш қилиб хонанинг ичкари томонига ўтди, унга маҳлиё бўлган Гарри яна чиройли табассум қилиб қўйди. Лекин аёл унга заррача эътибор қилгани йўқ. Гарри унинг ёнидан ўтиб қуёш мўл нур сочиб турган, қадимги чиройли мебеллар билан безатилган, деворларига асл замонавий картиналар осилган каттакон хонага кирди.

Стул ортида паст бўйли, тўладан келган, оёқлари калта бир одам ўтирарди. Семизгина бармоқлари орасига сигара қистирилган. Юзи сарғиш, сочлари қоп-қора ва калта олдирилган. Қора кўзлари куйдирилган қаҳва донасига ўхшаб кетади. Оғзи табассум учун эмас, фақатгина овқат чайнаш учун яратилгандай эди. У «ё арман, ё араб» деб қўйди Гарри ичида.

Бақалоқнинг синовчан назар билан тикилиб қараши худди ҳукм-фармо одамларнинг ўткир назарига ўхшарди. Гарри аста юриб столга яқин келгунча, у мени худди ўзимдан ҳам яхшироқ биладиганга ўхшайди-я, деб қўйди.

– Марҳамат ўтиринг, мистер Гарри, – деди у, сезиларли талаффуз билан, семиз бармоқлари стулга ишора қилди.

Гарри кўрсатилган жойга ўтирди. Энди у кўнгил майлига берилиб бир соат Тони билан муҳаббат боғидан гул терганига афсусланди. У ўзини ҳорғин ҳис этар, Чалик сенга ўхшаган одамча билан гаплашиб кетган вақтимга ҳайф деб ишга қабул қилмаслигидан хавфсирарди. Бунинг устига, у юмшоқ курсида виқор билан бамайлихотир ўтирарди.

Чалик оғзидан бурқситиб тутун чиқараркан, сукутни чўзди. Кейин қўлига қандайдир бир қоғозни олди. Гарри қараса, бу ўзининг ёзган хати. Бақалоқ бирмунча вақт хатни кўздан кечириб ўтирди-да, кейин парча-парча қилиб йиртиб ташлади.

– Касбингиз бўйича, мистер Эдвардс, учувчи экансиз, тўғрими? – Чалик қўлини яна саҳтиёнга қўйди, кейин диққатини суҳбатдош эмас, бошқа нарса тортгандай кулдонга синчиклаб тикилди.

– Ҳа, мен учувчман. Сиз берган эълонни ўқиб, ўйловдимки...

Семиз бармоқлар юқори кўтарилиб, уни гапдан тўхтади.

– Хатда сиз кўрсатган нарсаларнинг ҳаммаси бемаъни. Унда айтилган гапларга қараб хулоса чиқарадиган бўлсак, сиз мулоҳаза юритиш, фикр қилишдан мутлақо узоқ одам қиёфасида тасаввур уйғотасиз.

Гарри ўтирган жойида қотиб қолди.

Чалик кулдондаги кулни столда турган идишга ағдарди.

– Нимани назарда тутяпсиз?

– Мен хатингизни ўқиб ундан жуда мароқли ёлғон гапларни кашф этдим, – деб жавоб берди у. – Гап шундаки, мен сизнинг бутун ҳаётингизни ўрганиб чиқишга топшириқ берган эдим. Сиз Гарри Эдвардс экансиз, ёшингиз йигирма тўққизда, АҚШнинг Огайо штатида туғилгансиз, отангизнинг ТХК (техник хизмат кўрсатиш) станцияси бор экан. Бу соҳа бўйича ўқув курсини тамомлаб, яхши мутахассиз бўлган экансиз. Ўз отангиз билан муносабатларингиз келишмаган. Афтидан, бу борада иккинги сизни ҳам беайб деб бўлмади. Лекин буни бизнинг ишимизга ҳеч қандай аҳамияти йўқ... Кейин сизда учувчи бўлиш орзуси вужудингизни қамраб олган ва сиз бу орзуингизга етишгансиз. Техника билан боғлиқ ишлар ҳаммавақт сизни ўзига жалб қилаверган. Кейин сиз қайсидир ажнабий контрабандист билан танишиб қолгансиз. У сизга мексикаликларни махфий равишда АҚШга ўтказиб қўйишни таклиф қилган. Албатта, яхшигина мўмай пул

ҳисобига. Бу иш билан шахсан ўзингиз шуғуллангансиз. Кейин Панжерга кетгансиз. У ерга бориб вертолёт сотиб олгансиз-да, Францияга учиб келгансиз. Бунда йўл-йўлакай контрабанда молларини ола кетишни ҳам унутмагансиз. Бирмунча вақт бошқа контрабандачилар каби ишлаб юргансиз. Кейин очкўзлик қила бошлагансиз, оқибатда, терговчилар ҳам баъзан хато қилгандек, сиз ҳам хатога йўл қўйгансиз. Сизни ҳибсга олишган. Сиз полиция билан муносабатларингизни ойдинлаштираётган бир пайтда шеригингиз вертолётингизда қочиб кетган. У вертолётингизни сотган, пулни уч йиллик қамоқдан чиққанингиздан кейин оларсиз, деб банкда номингизга расмийлаштирган. Сизни Франциядан бадарга қилишган. Мана, шу кунга келиб Лондонда юрибсиз. — Чалик сигарани ўчириб Гаррига қаради. — Мабодо гапларимда бирон ёлғон жойи бўлса, бемалол эътироз билдиришингиз мумкин.

Гарри оғир юк босгандай кулиб қўйди.

— Йўқ, нега эътироз билдирарканман, ҳаммаси тўғри, — деб ўрнидан турди. — Узр. Бошқа вақтингизни олмайман.

Чалик семиз кўлини кўтариб Гаррини жойига ўтиришини айтди.

— Ўтиринг, хулоса чиқаришга шошилманг. Гап шундаки, ўйлаб кўрсам, менга асли керак одам экансиз. Сиз менга ҳужжатингизни кўрсатиб вертолёт ҳайдаш қўлингиздан келишини исботлаб бера оласизми?

— Исботлаб бера олсам керак.

Гарри ёнидан конверт чиқариб столга қўйди.

Чалик унинг ҳужжатини узоқ текширди. Кейин конвертни қайтарди, бирмунча вақт Гаррига қараб туриб:

— Жуда зўр! — деб юборди. У яшиқдан яна сигара чиқариб, унга диққат қилиб тикилди. Сўнг унинг учини тилла пичоқча билан кесди. — Мистер Эдвардс, бизнинг ишимизда иштирок эта олишингизга ишонсам бўладими? Эҳтимол, ишимизда баъзан қонун доирасидан чиқиб кетиш ҳоллари ҳам бўлар. Лекин жуда баланд маош тўлаймиз.

Гарри кулиб қўйди.

— Шартингизни муфассал билгим келяпти. Масалан, «қонун доирасидан чиқиб кетиш» деганда нимани назарда тутяпсиз?

— Мен сизга уч ҳафталик иш учун тўққиз минг беришни таклиф қиламан. Иш шундайки, таваккал билан боғлиқ. Шуни ишонтириб айтиб қўйишим керакки, полиция бу ишга қизиқиш билдирмайди.

Гарри ўриндиққа ўрнашиб ўтириб олди: тўққиз минг доллар!

— Аниқроқ айтсангиз, нимани таваккал қилишим керак бўлади?

— Олдингизда тўсиқлар пайдо бўлади, — деб жавоб берди Чалик сигарасининг учига эътиборсиз тикилиб. — Умуман, бутун ҳаётимиз ўзи олдимиздаги қаршиликлар, тўсиқларни енгиб ўтишдан иборат, шундай эмасми?

— Бу қаршиликларни енгиб ўтишим учун мен нима қилишим керак?

— Буни сиз кечқурун билиб оласиз. Бунда бир ўзингиз бўлмайсиз. Таваккалчилик ва масъуллиқни сиз бошқалар билан ҳам келишиб оласиз. Мен эсам, шуни билиб олишим керак. Уч ҳафтада тўққиз минг доллар ишлаб олишга розимисиз?

— Розиман, — деб юборди Гарри заррача иккиланиб ўтирмай.

— Жуда соз! Ундай бўлса кечқурун соат тўққизда сизни гуруҳ аъзолари билан таништираман, амалга оширишимиз керак бўлган ишнинг моҳияти билан таништираман.

Чалик кескин ҳаракат билан суҳбат тугаганлигини маълум қилди. Гарри ўрнидан қўзғалди.

– Фақат сиздан бир илтимос, мистер Эдвардс бўлажак ишларингиз ҳақида ҳеч кимга оғиз очманг. Буни сиз махфий топшириқ сифатида тушунишингиз лозим.

– Албатта, худди шундай тушунаман. – Гарри хонадан чиқиб кетди.

Котиба ўрнидан туриб эшикни очди. Бу сафар Гарри унга табассум қилиб қўйишни хаёлига ҳам келтирмади. Тўққиз минг доллар! Жа зўр бўлди-да.

Ёш аёл уни кўзи қири билан кузатиб қолди-да, жойига қайтиб келди. У бирмунча вақт бир нимага қулоқ солгандай қимирламай турди, кейин Чаликнинг хонасидан шубҳали бирон овоз эшитмагандан кейин столининг ғаладонини овоз чиқармай очди, туташ хонадаги суҳбатни ёзиб олган магнитофонни ўчирди.

Роппа-роса соат тўққизда Чаликнинг хонасига Гаррини ўша таниш аёл яна кузатиб қўйди. Унинг исми Натали Норман экан. Гарри буни столда турган лавҳадан билиб олди. Гарри кирганда Чаликнинг хонасида иккита эркак ўтирарди. Улар иккаласи Гаррига ярқ этиб қарашди, у бўлса ўз навбатида ўтириб олгандан кейин назар ташлади. Чап томондаги эркак паст бўйли, миқтидан келган. Гаррига қаери биландир кино актер Роу Штейгарни эслатиб юборди. Майин, қисқа олдирилган сочи малла, шилпиқ босган қўнғир кўзлари ўйнаб турарди. Юпқа лаби, тўртбурчак энгаги бу одамнинг бераҳм, қаттиқ қўл эканлигидан далолат бериб турарди.

Иккинчиси ундан ўн ёшлар кичик, чамаси, Гаррининг ёшида. Сочлари деярли оқ бўлса-да, қуёшда қўйган, қизариб кетган териси қизил дарахтни эслатади. Мўйлови яккам-дуккам, чакка соқол қўйган. Аввалги одамга нисбатан чеҳраси иссиқ кўринади.

Орадан бирмунча вақт ўтгач, хонанинг ичкарасидаги эшик очилиб, Чалик чиқиб келди.

– Мана, йигилиб ҳам бўлдик, – деди у ёзув столи ёнига кела соларкан. У ўтириб шошилмай сигара чекди. Иштирокчиларга синовчан назар ташлаб, қаттиқ тикилди. – Сизларни бир-бирингиз билан таништиришга рухсат этинг. Мана бу йигит Гарри Эдвардс, – қўлидаги сигара унга тўғриланди. – Касби бўйича учувчи, машина ҳайдашга ҳам устаси фаранг. Контрабанда билан шуғулланиб уч йил ўтириб чиққан.

Иккала нотаниш эркак бараварига Гаррига тикилишди. Бундан Гарри ўзини йўқотиб қўймади. Кейин Чаликнинг сигараси бошқа одамга қаратилди.

– Мистер Кеннеди Жонс бўлади бу киши. Мана шу йиғинда қатнашиш учун самолётда Йоганнесбургдан учиб келган. Мистер Жонс Африка табиатини билиш, умуман, Африка қитъасининг нозик жиҳатларини билиш бўйича тенги йўқ мутахассис.

Жонс бу вақтда шифтга қараб жим ўтирар, фақат лаблари бироз масхараомуз кулгига мойил эди.

– Ва ниҳоят, – деди Чалик, – пўлат сандиқларни очиш бўйича зўр мутахассис Лео Феннел. Назаримда, сизларни таништириб бўлдим чоғи. Полиция ва айрим манфаатдор давралар уни ўз ишининг пири деб ҳисоблашади. Уям қисқа вақт қамоқхонада ўтириб чиққан. – Чалик гапдан тўхтаб, уларнинг ҳар уччаласига бироз тикилиб турди. – Шундай қилиб, ҳар учалангизни бир-бирингизга боғлаб яқинлаштириб турадиган умумий нарсалар мавжуд.

Ҳеч ким индамади.

Чалик столнинг ғаладонини тортиб, ундан бир папка чиқарди.

– Сизларни таништириш масаласи тугади. Келинг, энди асосий ишга ўтайлик.

У папкани очиб, ундан ялтироқ оқ қоғозга солинган суратни олди ва уни Феннелга узатди. Бу бриллиантлар қадалган узукнинг сурати эди. Феннел унга диққат билан тикилиб турди-турди-да, ҳеч нимани тушунмай елкасини қисиб Гаррига узатди. У ҳам ўз навбатида суратга синчиклаб қараб Жонсга берди.

– Кўриб турганингиз мана шу узук Цезар Боржианинг буюртмаси билан ясатилган, – тушунтирди Чалик. – Менимча, ҳаммангиз Цезар Боржиа номини эшитган бўлсангиз керак.

– Бу ўша одамларни заҳарлаган нусхами? – деди Феннел.

– Ҳа, маълум маънода бу гапда жон бор. У жуда анча яхши ишлар ҳам қилган, шу билан бирга, кўп одамларни заҳарлаган ёки заҳарлашга буйруқ ҳам берган. Сиз суратда кўриб турган узук унинг буюртмаси билан 1501 йилда номаълум заргар томонидан ясалган. Қараб туриб, унинг одам ўлдирувчи қурол эканлигига ишонганингиз келмайди. Бу борада у жудаям қулай ва фойдали қурол. Гап шундаки, бриллиант қадалган жойнинг тагида жиндай очиқ чуқурча бор ва унга заҳар тўлдирилган. Бриллиантнинг ёнгинасига нозик ва ўткир игна ўрнатилган. Агар Боржиа бирон-бир ўзи ёқтирмайдиган одамдан қутулишни хоҳласа, бриллиантни озгина суриб қўяди. Кейин ўша одам билан кўришган пайтда игна унинг қўлига сезилар-сезилмас даражада санчилади, шу билан унинг душмани бир неча соатдан кейин ўлади. Мана, тўрт юз йилдирки, ўша узук қаерда қолганлигини ҳеч ким билмайди. Кейин Флорентиядаги банк эгаси хотини ва қизи бундан икки йил муқаддам автомобил ҳалокатига учраб ҳалок бўлади-ю, узук бошқа ҳар хил нарсалар қатори яна оғизга тушиб қолади. Бир эксперт узукни билиб қолади-да, арзимаган баҳога сотиб олади. Кейин уни менга таклиф қилишди. – Чалик сигарасининг кулини тўкаман деб, бир муддат гапдан тўхтади. – Гап шундаки, мен бошқа нарсалар қатори санъат асарлари олди-сотдиси билан ҳам шуғулланаман. Ноёб ва қимматбаҳо нарсаларни йиғувчиларга уни тақдим қилмоқчиман. Боржианинг қимматбаҳо буюмлари билан қизиқиб юрган бир одамни биламан. У узукни мана шу одамга сотибди. Лекин орадан ярим йўл ўтиб узук ўғирлаб кетилган. Узукни кимлар ўғирлаганлигини, қаердалигини аниқлаш учун кўп вақтим кетди. Кейин билсам, у бошқа миллионер-коллекционерга хизмат қиладиган одамлар томонидан ўғирланган экан. Коллекционер ўз агентлари орқали коллекция тўплаб, афтидан, жаҳондаги энг ноёб коллекция эгаси деган номни олмоқчи бўлса керак... Хуллас, вазифангиз ўша узукни олиб келиб менга беришдан иборат.

Орага сукунат тушди. Биринчи бўлиб жимликни Феннел бузди:

– Сиз бизга узукни ўғирлаб олиб келинглар демоқчимисиз?

– Ҳа, худди шуни назарда тутяпман. Ўша коллекционер узукни менинг мижозимдан ўғирлаб олган, сиз эса, уни менга қайтариб олиб келишингиз керак бўлади.

Феннел сигаретнинг кулини чиройли гиламнинг устига қоқиб туширди.

– Ўша узук қанча туради?

– Бу ёғи билан ишингиз бўлмаслиги керак. У сўзсиз жудаям қимматбаҳо, аҳтимол, узук маълум бир келишувлар остида сотилган бўлиши ҳам мумкин... – Чалик бироз гапдан тўхтаб, кейин давом этди. – Мен ҳозир узук қўлида бўлган одам ҳақида баъзи бир маълумотларни маълум қилишим мумкин... У ниҳоят даражада бой-бадавлат, қимматбаҳо санъат асарлари деганда ўзини томдан ташлайдиган жинни. Бунинг устига ўтакетган виждонсиз, унинг хизматида энг муттаҳам

ва устасифаранг ўғрилар шай туради. Бу одамлар ҳозиргача ер юзидаги кўпдан-кўп музейларни қақшатган, ҳаттоки Ватикандан ҳам энг ноёб санъат асарларини ўғирлаб кетишга улгуришган. Бунинг ҳаммасини у битта мақсад – ўз музейини жаҳонда энг яхши музей дейишлари учун қилади.

Гарри гапириш навбати ўзига келганлигини ҳис қилиб:

– Бу музей қаерда жойлашган? – деб сўради.

– Фатзуоланда, Наталь чегарасида. Аждартоғ яқинида.

Кеннеди билан Жонс жонланиб қолди.

– Демак, гап Макс Калленберг ҳақида кетаётган экан-да?

Чалик дарров жавоб бера қолмади. У шошилмай сигара кулини қокди, кейин:

– Сиз бу одам ҳақида эшитган экансиз-да? – деб сўради.

– Ҳа... Африкадаги ҳамма одамларга у отнинг қашқасидай маълум... Жанубий Африкадаги одамларни назарда тутяпман.

– Ундай бўлса, сиз жентльменларга, у одам ҳақида нимани билишингизни айтиб берарсиз?

– Узук худди ўша Калленбергнинг кўлидами?

Чалик бош қимирлатиб қўйди.

Жонс чуқур хўрсинди, энгагини артиб олиб қовоғини уйди.

– Мен ҳамма одамлар билган нарсанигина биламан, – деди у ўйланқираб. – Калленберг донғи кетган машҳур одам. У ҳақда ҳар хил бўлган, бўлмағур миш-мишлар юради. Мен унинг отасини танирдим. Биринчи Жаҳон урушида иштирок этган, кейин қочиб Жанубий Африкада яшириниб юрган. У кўним топган жой – Иоганнмбургда олтин кони бўларди. Қария Калленбергнинг ҳид билиш қобилияти ҳаддан зиёд, ўзига жуда пишиқ, ишнинг кўзини биладиган одам бўлган. Эл оғзида юрган гапларга ишонадиган бўлсак, у миллионер бўлган ва олтмиш ёшида уйланган. Бутун топган мол-давлатини ва ўз номини қолдириш учун ўғил фарзанд кўришни жуда-жуда хоҳлаган экан. Кейин Макс номли ўғил кўрган. Унинг туғилиши ҳам ҳар хил сир-синоатларга бой бўлган. Унинг ақли ноқис деган миш-мишлар юради. Айрим одамлар уни ақли заиф дейишади ҳам. Лекин нима бўлмасин болани ҳеч ким кўрмаган. Кўп ўтмай қария ов маросимида бахтсиз ҳодисага учраб ҳалок бўлган. Миссис Калленберг ўз киндик қони тўкилган жойни тарк этиб, Аждартоғнинг қоқ ўртасидан ҳашаматли уй қуришга буйруқ беради. У одамларнинг назари тушишидан ўғлини олиб қочар, имкони борича уни бировга кўрсатмасликка ҳаракат қиларди.

Бундан йигирма йил муқаддам аёл вафот этган. Макс бўлса ёлғиз ўзи ҳаёт кечириб, ҳеч кимга кўшилмай юраверган. Уни одамлар отаси қандоқ бўлса, боласи ҳам худди шундай айёр ва доғули дейишади. У онаси қурган саройни қайта таъмирлаб кенгайтирди. Ҳозирда чор атрофдаги ерлар, ўрмонлар унинг мулки бўлиб қолган... Ундан ташқари, хизматида унинг мулкини томоша қилишни хоҳлаган саёҳатчиларни бу ерларга киришга йўл қўймайдиган кўп миқдорда зулуслар бор. – Жонс бироз тин олиб сўнг гапини тугатди: – Шундан маълумки, Калленбергнинг уйига кириш қудуққа тушган игнани топишдек гап. Бунинг устига, унга яқинлашишнинг ўзи жуда хавфли.

Орага яна узоқ жимлик тушди. Феннел сигарет қолдиғини қулдонга эзиб Чаликка ўтирилди. Чалик бу вақтда кўзини юмганча хаёл суриб ўтирарди.

– Бу одамнинг гаплари тўғрими?

Чалик узоқ сукутдан сўнг:

— Асосан тўғри. Мен сизларга топшириқ осон кечади деганим йўқ-ку. Лекин хизмат ҳақи ҳам баланд. Ҳа, Каленбергнинг уйига кириб бориш қийин, лекин бу имконсиз дегани эмас. Мен баъзи бир маълумотларни биламан, шубҳасиз, бу сизларга қўл келади.

— Буларнинг бари яхши, — ним табассум билан деди Феннел. — Дейлик, бордик ҳам. Унинг ичига қандай қилиб кирамиз?

— Жонс Каленбергнинг ҳаёти ҳақида жуда яхши маълумотларни келтирди. Лекин у битта арзимас нарсани унутиб қолдирди, балки, у буни билмас ҳам. Каленберг чиройли қизларга ниҳоятда ўч. — Чалик юмшоқ курсига бемалол суяниб олди. — Қаловини топса қор ёғади, деган гап бор, олиб бўлмас қалъани ҳам бўйсундириш мумкин, фақат бунинг йўлини топиш керак. Мен шундай аёлларни биламанки, улар сизга катта ёрдам бериши мумкин. Саройга кириб олиш учун шулар ҳам ёрдам беролмаса, унга умуман кириб бўлмайди.

Чалик тугмачани босди.

Орадан анча вақт ўтгандан кейин Чаликнинг орқасидаги эшик очилиб бир қиз кириб келди. Ниҳоятда офатижон. Эркакларнинг оғзи очилиб қолди. Эшик ёпилгач, аёл вазминлик билан Чаликнинг ёнига келди.

ИККИНЧИ БОБ

Бундан ўн-ўн икки йиллар муқаддам қашшоқликда кун кечириш жонига теккан Армо Чалик Миср газеталаридан бирига эълон берди. Эълонда арзимаган пул ҳисобига ҳар қандай чигал ишлар ва муаммоларни ечиб бераман, деб ёзилган эди. У эълонига битта жавоб олди, лекин шунинг ўзиям унга етарли эди. Унинг мижози — араб шайхларидан бири бўлиб, у қайсидир Америка компаниясининг савдо-сотиқ ишларини юритишдаги махфий сирларини билиб олиб, келажакда ўз ишларини юритмоқчи бўлган экан. У буни тезда уддалаб керакли маълумотларни олиб беради. Бунда шайхнинг пулини сарфлаган, миясини ишлатган, шу билан ўн минг долларли бўлиб олган. У вақтлар ҳисоби билан бу жуда катта пул ҳисобланган. Лекин шайх бу билан ундан алоқани узмаган. Ўз мавқеидан фойдаланиб ўрни келганда худди шундай чигал муаммоларга дуч келган танишларини ҳам бировларга эмас, фақат Чаликка мурожаат қилинглари, деб огоҳлантираверган. Чалик бир йил мобайнида яхшигина бойликка эга бўлиб Лондонга кўчиб ўтади. Рўйхатида энг бой одамларни қолдириб, қолганлардан воз кечади. Унинг мижозлари асосан Техас нефт магнатлари, тўртта араб шаҳодаси, иккитаси эса, бой америка ўғрибошиси, грек миллионерлари ва бир нечта Англия, Франция, Германия саноатчилари бўлиб қолади.

«Дунёда киссангда пул бўлиб миянгни ишлатсанг, ҳеч қандай имконсиз нарсанинг ўзи йўқ, — дерди у мижозларининг кўзига тик қараб туриб. — Сиз пул ишланг, мен миямни ишлатай...»

Армо Чалик ҳар қандай ишнинг уддасидан чиқарди. Аввалига бир нечта одамни ёллаб қўл остида ишлатишни ўйлаб кўрди. Кейин бундан фойда йўқ деган қарорга келди. У пулни бекорга сарфлашни ёмон кўрарди. Қўл остингда одам ишлатгин-да, унга мунтазам маош тўлаб туриш йўқ... Шунинг учун зарур ҳолатлардагина бирон ишни бажариб бериш учун одам ёллаш керак, деган хулосага келди. Кейин ҳар қандай ишни бажаришга ҳозир у нозир одамларни уларнинг ўтмиш ҳаётини батафсил баён қилган ҳолда тақдим этадиган детектив агентликни қидиришга тушди. Худди мана шу агентлик ёрдамида Лео Фен-

нел, Кеннеди Жонс ва Гарри Эдвардсларни ишга ёллади. Унинг идорасида иккита одам: котиба ва телефончи Натали Норман ва Жорж Шерборн, яъни котиба ва эшик оғаси мунтазам ишларди.

Тез орада Чалик фирмасини кенгайтириб кўпроқ фойда оладиган фирмага айлантирмаса бўлмаслигини тушунди. Бунинг учун доим унинг ихтиёрида бўладиган ёрдамчи аёл олиш керак эди. У аёл ҳамма вақт ёнида бўлиши ва фақат унга ишлаши, бунинг устига кучли иш қобилиятига эга ва ниҳоят даражада гўзал бўлиши керак эди. Бундай аёл баъзан ўнта эркакнинг ишини бир ўзи қилиши мумкин. Сўнгги йилларда кўпдан-кўп аёлларни ишга жалб қилиб кўрди, лекин биронтасиям унинг талабларига дош бера олмади. Уларга ё ишда совуқ-қонлик ва чидам етишмади, ё бирга ишлаётган эркакларни севиб қолиб жиришни бузиб қўйди. У ўзи хоҳлагандай иш қобилиятига эга бўлган ва энг яқин ёрдамчиси бўла оладиган аёлни қидиришдан толмади.

Чалик кўп мамлакатларга сиёҳат қилди. У мамлакатдан бу мамлакатга ўтар экан, кўнглидаги аёлни топиш учун анча-мунча номзодларни синаб кўрди. Бир қарашда муносибдай кўрингани салдан кейин ўзига ёқмай қолаверди. Кўнглидаги аёлни бир ярим йил қидириб тополмагандан кейин энди унақасини, афтидан, тополмасам керак, деб ўйлай бошлади.

Чалик бир куни Токиодаги агентидан хат олди. Хатда қоплон терисидан тикилган пальто, норкали енгсиз нимча ва қорақўл терисидан тикилган пўстин олиши таклиф қилинган эди. Чалик Копенгагендаги мўйна мутахассисига мурожаат қилди.

Натали Норман Фал Ларсенга кўнгиноқ қилиб Чаликнинг у ерга бориши, унга кўрсатилиши назарда тутилаётган хизмат ҳақида огоҳлантирди. Ларсен эртаси куни «Англетер» отелида мўйнадан тикилган янги модалар намоиши бўлиши ҳақида маълум қилди.

Чалик эртасигаёқ Копенгагенга учиб келиб Ларсеннинг саломига ташриф буюрди. Нонушта пайтида бир нечта манекенчилар мўйнадан нафис қилиб тикилган кийимларни намоиш қилишди. Кейин эса қоплон терисидан ғаройиб тикилган пальтони кийиб бир аёл чиқиб келди. Уни кўриб Чалик бу ерга нима мақсадда келганини ҳам унутиб қўйди. Ниҳоят, у шунча пайт қидириб юриб тополмаган кўнглидаги аёлни энди кўз ўнгида кўриб тургандай бўлди.

Бўйи баландроқ, сочлари малла, жингала-жингала бўлиб илондай тўлганиб яланғоч елкасини қоплаб турибди. Ёши йигирма бешлар атрофида, гўзаллигига таъриф йўқ, бир қарашда ҳар қандай одамни ақлдан оздириши мумкин. Кўзлари оч-сарик, гунча лаб, оёқларининг зўрлигини айтмайсизми, қўллари ингичка ва нозик. Қисқа қилиб айтганда, Чалик излаб юрганининг нақ ўзи. Унинг иштаҳаси бўғилди. Аёлнинг зал бўйлаб ўзига хос юриш билан ичкарилаб кетишини кузатиб турди. У кўздан ғойиб бўлгандан кейин эса эси оғиб Копенгагенга нима мақсадда келганини ҳам унутиб қўйди.

У аёлнинг гўзаллигига тамоман маҳлиё бўлиб қолган эди.

Ларсен олдида келганда, Чалик шундай деди:

– Мен миссис Ван-Руан учун қоплон терисидан тикилган пальтони оламан. – У шундай деб бирмунча вақт индамай турди. Кейин бошини кўтариб сўради: – Пальтони намоиш қилган қиз ким?

Ларсен кулиб қўйди.

– Қиз ҳам пальтога ўхшаган ниҳоятда ёқимли, шундай эмасми? Унинг исми – Гай Десмонд, америкалик манекенчи. Бу ерга вақти-вақти билан ташриф буюриб туради. Қизларимдан биронтасиям қоп-

лон терисидан тикилган пальтони Гайчалик чиройли намойиш қилолмайди.

Чалик чўнтагидан ташриф қоғозини чиқарди.

– Биз у билан дўстлашиб олишимиз мумкин. Агар у бунни хоҳласа, албатта. Менинг кимлигимни унга маълум қилиб қўйсангиз. – Чалик шундай деб кўнчига тикилди. – Мистер Ларсен, ўзингиз яхши биласиз, мен ишбилармон одамман. Агар ташриф қоғозини қизга берсангиз бу билан қизга ҳам, ўзингизга ҳам фойдали хизмат қилган бўласиз.

Ларсен Чаликнинг табиатини яхши биларди, шунинг учун ташриф қоғозини ҳеч иккиланмай қўлига олди.

Орадан бирмунча вақт ўтиб Чаликнинг хонасида телефон жиринглаб қолди. У гўшакни кўтарди.

– Сиз билан Гай Десмонд гаплашяпти, – унинг овози майин эшитилди. – Менга ташриф қоғозингизни ташлаб кетган экансиз.

– Менга кўнғироқ қилиб, миссис Десмонд, жуда марҳаматли иш қилдингиз. Сиз билан учрашмоқчи эдим. Сизга менинг аниқ бир таклифим бор эди. Тиволидаги «Белл-террас»да мен билан бирга тушлик қилишга изн беролмайсизми? Дейлик, кечкурун соат тўққизда.

Аёл, розиман, дедию, гўшакни осиб қўйди.

Гай Десмонд роппа-роса соат тўққизда етиб келди. Аёлнинг айтган вақтида етиб келиши ҳам унга маъқул бўлди. Улар айвондаги стол томон кетишди.

– Афсуски, мисс Десмонд, биз сиз билан аввалроқ, дейлик, Парижда учрашмаганмиз-да, – деди Чалик таомномани қўлига оларкан. – Бу ердаги таомлар унчалик сифатли эмас. Парижда сизнинг гўзаллигингизга мос таомларни таклиф қилган бўлардим.

Мисс Десмонднинг эғнида оддий қора кўйнак, елкасига норкадан ёпинчиқ ташлаб олган. Қулоқларида турфа ранг билан бриллиант сирга товланарди.

– Ҳозир қайси мамлакатда турган бўлсак, ўша мамлакатнинг таомлари билан кифояланишимиз керак, – деб жавоб берди у. – Копенгагенда овқатланатуриб, француз таомларининг исини туйишдан маъни йўқ.

Унинг бу танбеҳи Чаликка маъқул келиб, бошини силкиб қўйди.

– Ҳўш, нима буюрамиз?

Аёл иккиланиб ўтирмай таомномани қўлига олди, унинг бу ҳаракати ҳам Чаликка ёқиб тушди, чунки нозланиб ўтирадиган аёлларни ёқтирмасди.

Гай болтиқча креветка ва оқ вино билан ўрдак гўштини танлади. Чалик таомномани узоқ кўриб турди-да, кейин қизлар яхши нарсаларни танлайди, деб Гай танлаган буюртмани буюрди.

– Мисс Десмонд, – деди у официант кетгандан кейин. – Ишда менга ёрдам берадиган аёлни қидириб юрибман. Мен ўзига хос одамман ва ниҳоятда бой, инжиқ ва обрўли ҳамда жиддий одамлар билан иш олиб бораман. Менинг фикрим шундайки, қўлида пули, калласида ақлу фаросати бор одамга бу дунёда у ечолмайдиган муаммо, у эгаллай олмайдиган чўққи йўқ, деб ўйлайман. – Жим қолиб, қизга қаради. – Шуниям яхши биламанки, сизга ўхшаган аёл ёнимда бўлса, анча юким енгиллашган бўларди. Огоҳлантириб қўйишим ҳам жоизки, жуда хавфли ҳолатлар ҳам бўлиб туради. Лекин қайси мамлакат ҳудудида иш олиб борсам, ишим ҳам ўша мамлакатнинг қонунлари доирасида бўлади...

Шу ўринда Чалик айрим ҳолатларни эслатмади: Лондонда иш олиб борган пайтда бу полициянинг қулоғига етса, уни турмага тиқиб

қўйишган бўларди. Лекин Чаликнинг ўзи ишларини чин кўнгилдан қонундан ташқари эмас деб ишонарди.

– Иш ҳақи ҳам шунга яраша бўлади. Сиз Лондондаги «Роял-Трау-эрс» отелида шахсий хонанинг эгаси бўлиб оласиз, ундан ташқари, ҳаётда энди дунёга келгандай яшайсиз. Шуниям айтиб қўйишим керакки, ҳар қандай муносабатларимиз фақат иш юзасидан бўлади.

Шу пайт официант мазали креветкани олиб келиб қолдию, суҳбат бўлинди.

– Нимага асосланиб мени сиз ўйлаган ишга мос келади, деб ўйла-яписиз? – деб сўради Гай нонга ёғ сурааркан.

Чалик бу вақтда креветкани тушираётган эди. У ун қўшилган таомларни кўп истеъмол қилишдан ўзини тортар, шундоғ ҳам вазни меъёридан ўн фунт ортиқ эди.

– Буни ҳозирча тахмин қилипман. Лекин шунга ишончим комилки, мен қидириб юрган аёл худди сиз ўзингиз.

– Маош ҳақида гапиргандингиз чоғи... Қанча тўламоқчисиз?

Чалик жавоб беришдан илгари оғзидаги креветкани чайнаб ютиш билан овора бўлди.

– Агар сиз ўз ҳақингизда баъзи бир маълумотларни маълум қилсангиз, бу саволингизга жавоб беришим осонроқ бўларди.

Қиз Чаликка хумор кўзлари ила тикилди.

– Нимаям дердик... – шундай дея у кутилмаганда табассум қилиб қўйди. Унинг бу табассумидан юзи ёришиб, янада гўзаллашиб кетди. – Кўриб турганингиздек, мен гўзалман... Кейин шунга яраша ақлим ҳам бор. Бунга ҳали ўзингиз ишонч ҳосил қиласиз, нари-бери бўлсада, француз, итальян ва испан тилларида гаплаша оламан. Дейиш мумкинки, мен отнинг устида туғилганман. Менинг отам Кентуккида пойгачи отлар зотини яратиш билан шуғулланган. Чанғида зўр учаман, елканли кемани бошқара оламан. Ҳатто моторлигиниям, зарурат туғилиб қолса, албатта. Машина ҳайдай оламан, техниканинг тилини яхши тушунаман. Эркак зотига роҳат бахш эта оламан. Янги кийим модаларини намоийш қилиб тирикчилигимни ўтказиб юришим мумкин. Лекин пулни яхши кўрганим учун кўпроқ пул ишлагим келади...

Чалик креветкани тугатиб, қўлини махсус сочиққа артди.

– Бори шуми?

Мисс Десмонд кулиб юборди.

– Бу ҳали камми?

– Етарли... Милтиқ отишни биласизми?

Қиз қошини чимирди.

– Бу зарурми?

– Шунча нарсаларни яхши биларкансиз милтиқдан ўқ отиш, дзюдонинг усулларини билиб олсангиз зиён қилмайди. Лекин бу энди иккинчи даражали масала. Ҳар хил барзанги эркаклар билан ишлайдиган аёл ўзини ҳимоя қила олиш воситалари ва усулларини билиб олса, оқилона иш бўлган бўларди, деб ўйлайман.

Официант Чалик махсус буюртма берган шароб билан ўрдак гўшти-ни олиб келиб берганда иккаласи ҳам жим бўлиб қолишди.

– Энди сизнинг навбатингиз, – деди мисс Десмонд. – У санчқини ўрдак гўштига санчиб оғзига солди-ю, юзи бужмайиб кетди. – Жуда қаттиқ экан...

– Бундан ажабланмасангиз ҳам бўлади. Ахир биз Парижда эмас Копенгагенда ўтирибмиз-ку. – Гарик қиз ёнида ёниб турган шам устидан қараб қўйди. – Энди сизнинг навбатингиз, дедингиз. Буни қандай тушунса бўлади?

– Энди гапириш навбати сизга. Менинг хизматларимни қанчага баҳоламоқчисиз?

Унинг дангаллиги Чаликка ёқди.

– Агар сиз, мисс Десмонд, мен топширган ҳар қандай ишга розилик билдирсангиз, – деди Чалик олдидаги гўшти бўлак-бўлак қилиб кесаркан. – Йилнинг ўн бир ойида сўзимдан чиқмасангиз, унда ўн иккинчи ой ўз ихтиёрингизда бўлади. Кейин ўзингизни ҳимоя қилиш усуллари ўрганишга қаршилиқ қилмасангиз, унда йиллик маошингиз фойдадан бир фоиз устамаси билан ўн минг доллар бўлади. Ҳаммасини жамлаб ҳисоблаганда йигирма беш мингнинг нари-бериси.

Аёл шаробни лабига теггизиб қўйди.

– Шароб ростдан ҳам зўр экан, тўғрими?

– Нархига қараганда зўр бўлиши керак, – деди Чалик қовоғини солиб. У табиатан пулни бекорга исроф қилишни ёқтирмасди. – Хўш, менинг тақлифимга нима дейсиз?

– Йўқ... Бунақа тақлиф мени қониқтирмайди. Мен истасам бирон миллионер чолнинг маъшуқаси бўлиб олишим ва осонгина сиз тақлиф қилаётган суммадан икки ҳисса ортиқ даромад қилишим ҳам мумкин. Ахир сиз менга ўн бир ой жория бўлиб хизмат қилишимни тақлиф қиляпсиз-ку. Шахсий ҳаётимдан воз кечиб сизнинг ҳар қандай амрингизни қулоқ қоқмай бажарармишман. Йўқ, мистер Чалик, – деди у табассум билан. – Сиз менга тақлиф қилаётган баҳо жуда қулгили.

Чалик бунга ҳайрон бўлмади. Бундан бошқа гапни ундан кутмаганди ҳам.

– Бўпти. Унда, ўз баҳойингизни ўзингиз айта қолинг.

Бу гапга қиз ўйлаб ҳам ўтирмай жавоб берди. Унинг жавоби ҳам Чаликка ёқиб тушди.

– Йилига ўттиз беш минг, ундан ташқари, мен иштирок этган ишдан келган фойданинг беш фоизи.

– Ундай бўлса, мисс Десмонд, кечиринг, мен бошқа бирон кимсани қидиришимга тўғри келади.

Кўзлар тўқнашди. Аёл мафтункор жилмайиб қўйди, лекин Чалик унинг жилмайишида қандайдир масхараомуз бир ифодани туйди.

– Сиз ҳам мени кечиринг... Мен ҳам биронтасини топишимга тўғри келади.

Чалик ўзимга мос аёл худди мана шу, уни энди топдим деб ўзини шунга ишонтиргани билан барибир нарх масаласига келганда савдолашишга тўғри келади. Суҳбатнинг бошидаёқ ҳожатимни худди мана шу аёл чиқаради, деган қарорга келган эди. У табиатан суҳбатда ўрни келиб ён беришни ёқтирмас, ўз билганидан қолмаслик, ўзини ҳимоя қила олиш унинг табиатидаги энг яхши сифатлардан бири эди. Лекин ҳозир оз бўлса-да, ён бериб ишни битириб олганидан мамнун бўлди. Ниҳоят, орада шартнома тузилди. Мисс Десмонд йилига ўттиз минг доллар ва фойдадан тўрт фоиз оладиган бўлди. Чалик бу ўзига қанчага тушишини ҳисоб-китоб қилиб ҳам кўрмади. Лекин қиз ёрдамида жуда катта фойда кўришига ишончи комил эди.

Битим тузилгандан кейин мисс Десмонд Чалик шарт қилиб қўйган ўзини ҳимоя қилиш усуллари ўрганиб олиш учун Лондонга учиб кетди. Устозлари мана шундай фариштадай гўзал ва зийрак хилқатни шоғирдликка олганларидан беҳад хурсанд бўлдилар.

Ўз кўнглидаги ниятига эришганидан хурсанд бўлиб кетган Чалик мисс Десмондни «Роял-Тауэрс» отелининг ўзидан юқори қаватдаги энг чиройли хонасига жойлаштирди. Орадан икки ой ўтиб қиз пулни

ҳалоллаб олаётганини исботлади. Унинг топшириқларини дўндириб бажарди. Шу қадар аъло даражада бажардики, унга Чаликнинг ўзи ҳатто қойил қолди. Биринчи топшириқ шундай бўлдики, Чалик ишлаётган фирмага кимё аралашган бир формулани олиб келиш зарур бўлиб қолган эди. Уни бошлаб ўринлатди. Иккинчи топшириқ биринчисига ўхшаган эди. Биринчисидаям, иккинчисидаям Гай топшириқ билан боғлиқ зарур маълумотни қўлга киритишда бир одам билан тўшакда ётишини тақозо қиларди. Чаликни бу ишларнинг тафсилоти қизиқтирмади. Топшириқ бажарилгандан кейин аввал келишилган пулни берганига хурсанд бўлиб юраверди.

Ўтган олти ойда Гай икки йил давомида ишлаши мумкин бўлган пулдан ҳам ортиқроқ даромад топди. Ўз муваффақиятидан терисига сизмай юрган Чалик мисс Десмондни қишқи спорт турлари билан шуғуллангин, деб таътилга чиқарди. Албатта аёл қишқи спорт турлари билан бир ўзи шуғуллангани йўқ. Лекин унинг шахсий ҳаёти Чаликни қизиқтирмади... Орадан бирмунча вақт ўтгандан кейин Гай Боржиянинг узуги муносабати билан янги топшириққа жалб қилинди.

Чалик Гайга телеграмма жўнатиб, унга зудлик билан етиб кел, деди. Гай телеграммани олибоқ самолётга ўтириб қайтиб келди-ю, унинг хонасида ҳозир бўлди. Альп тоғларининг қуёши унинг юзларини қорайтирган, бундан у илгаригисидан ҳам гўзал бўлиб кетган эди. Чалик уни бўлажак топшириқ билан таништирди. Бу саргузашт Гайга маъқул келганини билиб жуда хурсанд бўлди.

– Наталь сизга ёқади, – деди у. – У ер жаннатмисол жой. Сиз билан учта эркак ишлайди. Улар билан ишлаш осон. Шуниям эслатиб қўйишим керакки, таваккал қиламан деб қўнгилингиздагини сездириб қўйсангиз – Каленберг ниҳоятда хавфли одам.

Гай елкасини ёқимли қисиб қўйди ва ўзига ишонч билан кулди.

– Эркаклар тез-тез хавфли бўлиб туришади!

Гай Десмонд Чаликнинг столига келиши билан учала эркак хурмат юзасидан ўринларидан туришди. Чалик уларни бирма-бир таништирди ва қиз уларга синчиклаб қараб чиқди. Кеннеди Жонснинг чеҳраси истараси иссиқ кўринди, бу одам хавф туғдирмайди, у билан осонгина тил топишиб олиш мумкин, деган қарорга келди. Кейин унинг кўзи Феннелга қадалди. Бу сўзсиз жуда хавфли одам, ундан эҳтиёт бўлиш керак, деб қўйди. Эркак зотини жуда яхши билгани боис, у билан бир кун келиб кўнгилсизлик содир бўлиши мумкинлигини ҳис этди.

Кейин Гай Гарри Эдвардсга қаради, у кўзига улардан бошқача кўринди. Уч хил табиатга эга бўлган шахслар... Мана шу одамлар билан энди у машақатли топшириқни бажариш учун йўлга тушиши керак бўлади.

– Танишинг, мисс Десмонд, – қизни уларга таништирди Чалик. – Бизнинг Троян отимиз.

– Жа ошириб юбордингиз, – кулиб қўйди Гай. – Лекин мен от эмас. Гўзал Елена бўлиб қолишни маъқул кўрардим.

– Марҳамат, ўтиринглар, – деди Чалик қизга юмшоқ курсини суриб. – Иоганнесбургга қилинадиган сафарингизда мисс Десмонд ҳам иштирок этади. Сешанба қуни учиб кетасизлар. «Интернациональ» отелидан сизларга хона буюриб қўйдим. Жонсон экспедицияни ташкил қилгунча қанча вақт кетса, шунча турасизлар. У ерга мистер Эдвардс олиб боради. Вертолёт топиб йўл тадоригини кўриб қўйганман. Каленбергнинг макони ҳақида баъзи бир маълумотларни қўлга киритдим. Лекин унинг мутлақо тўғрилигига унчалик ишон-

чим комил эмас. Ишни бошлашингиздан илгари мисс Десмонд Каленбергнинг кўргони ичига кириб олиши, менинг маълумотларим тўғрилигини тасдиқлаши, музей жойлашган ерни аниқлаши ва ниҳоят, хавфсизлик чораларини кўриб қўйган бўлиши лозим. Сиз, мисс Десмонд ўзингизни табиатдаги ёввойи ҳайвонларни суратга олувчи сураткаш сифатида кўрсатасиз. Қисқаси, энди сиз «Энимал Уорлд»нинг мухбирисиз. Бу мен бир вақтлар хизмат қилган кичкина Америка журнали. Каленберг жуда эҳтиёткор. Сиз ростдан ҳам ўша ерда ишлайсизми, йўқми деб текшириб қолиши ҳам мумкин. Буни эҳтиёткорлик юзасидан қилдим.

Мистер Эдвардс малакали учувчи вазифасини адо этади. Ахир, ҳаводан туриб суратга олишда вертолётнинг вазифасини ҳеч нарса босолмайди. Булар ҳаммасидан ташқари, Каленбергнинг саройи олдида самолёт қўнадиган майдонча бор, шундай экан, – Гай билан Гаррига ўгирилди, – самолётни ўша майдончага қўндирасиз ва сарой соҳибига юқоридан туриб уйни кўриб қолдим-у, уни суратга олмоқчи бўлдим, деб тушунтирасиз. Сизга суратга тушириш учун рухсат бермаслиги аниқ. Лекин шуни биламанки, Каленбергга мисс Десмонд ёқиб қолиши мумкин.

– Агар ёқиб қолмаса-чи?

– Мен бунга аниқ ишончим комил. Мен бекорга валдирамайман... Музейнинг ўзи қаерга жойлашганлиги борасида заррача тасаввурга эга эмасман. Лекин у катта ва жуда кенг хонанинг ичида бўлса керак.

Музейда сақланган нарсаларнинг кўпчилиги ўз вақтида ўғирлаб кетилган. Шунга қараганда бино ниқобланган ва жуда қаттиқ қўриқланаётган бўлиши керак. Бундан саккиз йил муқаддам, менинг агентларимдан биттаси Дурбанда бўлган ва кемадан юк туширишда иштирок этган эди. Ушанда туйқусдан пристандаги жуда кўп яшиқларнинг сиртига Каленбергнинг номи ёзиб қўйилганлигини кўриб қолган. Менинг Каленберг билан қизиқиб юрганлигимни билган агентим у ҳақда баъзи бир маълумотларни тўплаб келган. Яшиқлар Шведиядан келтирилган ва улар Балстремда тайёрланган экан. Бу маълумотлар ҳеч нимани аниқлашмаслиги ҳам мумкин, лекин шуни маълум қилиб қўяйки, бу шаҳар хавфсиз ва ўтда қўймас пўлат сандиқ ишлаб чиқариш бўйича дунёга донг таратган.

Чалик Феннелга ўгирилди:

– Мен айтаётган бу гаплар сизга янгилик эмас, албатта.

Кулфбузар кулиб қўйди.

– Балстремда нималар тайёрланиши менга беш қўлдек маълум. Унинг маҳсулотини кўзимни юмиб айтиб бера оламан. Ҳақиқатан ҳам жуда ажойиб нарсаларни яратишади...

– Мистер Феннел, худди шунинг учун ҳам сизни ёлладим. Чалик сигарасининг қулини яна кулдонга қоқиб қўйди. – Агент жуда ишни қойилмақом қилиб бажарди. Яхшигина пул тўлагандим денгиз агентлиги билан гаплашиб ҳужжатларнинг нусхасини менга жўнатди. Ҳозир уни сизга кўрсатаман. Эҳтимол, бу Каленбергнинг хавфсизлик тизимини ечишингизга ёрдам берар. Айниқса, Балстремда ишлаб чиқилган нарсаларнинг хавфсизлик чораларини таъминлаш жиҳозлари сизга маълум бўлса керак. – Чалик Феннелга конверт узатди. У конверт ичидаги нарсага нари-бери кўз югуртириб чиқди-да, уни чўнтагига тикди. – Бу ҳақда бир фикрга келиб олишларингиз учун сешанбагача вақтингиз бор.

– Тушунарли, – деди Феннал оёғини чалиштириб оларкан. – Сешанба куни келиб сизга ўз мулоҳазаларимни баён қиламан.

Чалик Гаррига ўтирилди.

– Мистер Эдвардс, Каленбергнинг маконини қўшиб ҳисоблаганда Аждартоғ атрофларининг юқоридан олинган харитаси бор. – У шундай деб столга яна битта конверт ташлади. – Менга жавоб беринг-чи, харитадаги Жонс белгилаган нуқтага вертолётни қўндира олиш қўндира ололмаслигингизни айтинг. Сиз билан душанба куни гаплашамиз.

Гарри маъкул дегандек бошини қимирлатиб конвертни олди.

Чалик Жонсга мурожаат қилди:

– Сиз экспедициянинг ташкилий жиҳатига жавоб берасиз. Сиз мистер Феннел билан «жип»да музейгача кириб боришингизга тўғри келади. Мисс Десмонд билан Эдвардс ҳавода саёҳат қилиб юришади. Каленбергнинг мулкига довлур бўлган йўл дабдала, айниқса, ёмғир мавсумида умуман юриш қийин. Бу энди сизларнинг муаммойингиз. Ундан ташқари, зулуслар унинг мулкани қўриқлаб турган нуқталардан сездирмай ўтиб олишингиз керак. Сиз бунинг роса машқини олгансиз, сизнинг олдингизга тушадиган одам йўқ, мен сизга ўргатиб ўтирмайман...

– Буни менга қўйиб беринг, – ишонтирди Жонс.

– Яхши. Сиз билан ҳам топшириқнинг сўнгги нуқталаригача келишиб олиш учун душанба куни кўришамиз... Саволлар борми?

Феннел олдинга чиқди.

– Бор. Пул-чи, пул... Бу иш учун сиз ҳар биримизга тўққиз минг доллардан беришни ваъда қилгандингиз. Шундай экан оз-оздан бўнак бериб турарсиз.

Чалик зўрма-зўраки кулиб қўйди.

– Шунинг сўрашингизни кутиб тургандим. – У шундай деб стол галадонидан тўртта конверт чиқарди. – Олинглар, ҳар бир конвертда уч минг доллардан. Топшириқни тугатиб келганингиздан кейин қолганини оласизлар. – Шундай деб у «Омега» русумидаги тилла соатига қараб қўйди. – Душанба 9.30 да учрашамиз.

Гай Десмонд шу заҳоти чиқиб кетди. Унинг кетидан бошқалар ҳам кўзгалишди.

– Мистер Феннел!

Феннел ўтирилди.

– Бир дақиқа тўхтаб туринг. Баъзи бир нарсаларни сиз билан гаплашиб олмоқчиман. – Чалик Гарри билан Кенга қаради. – Жаноблар, сизлар бораверинглар. Сизларни бекорга ушлаб турмайман.

Феннел елкасини қисиб яна ўриндиққа чўкди.

Улар чиқиб кетишгандан кейин Чалик янги сигара олиб учини кесди-да, Феннелга совуқ назар ташлади.

– Мистер Феннел, мен сиз билан баъзи нарсаларни келишиб олишни зарур деб ҳисоблайман. Сизнинг иккала шерингиз ҳам турмада ўтириб чиққан, лекин улар ашаддий жиноятчилар эмас. Сиз бўлсангиз ашаддий жиноятчисиз. Бунинг устига ўта хавфли жиноятчисиз. Бу ишда сизни танлаган эканман, бу сизни ёқтирганим учун эмас, сиз бу ишнинг мутахассиси бўлганингиз учун. Ўтмишингиз менга маълум эмас деб хомтама бўлманг, барчасини беш қўлдек биламан. Менга сизни яшириниб юрибди дейишди. Иложини топиб, Англиядан қочиб кетмоқчи эканлигингизни маълум қилишди. Садоқатли шерикларингиздан бештасини сотибсиз. Марони деган кимса, ер-

нинг тагидан бўлсаям сизни топиб, йўқотмоқчи бўлиб юрган экан. Кечаси ҳужум қилиб ўлдирмоқчи ҳам бўлишибди... – Чалик гапдан тўхтаб ўриндикда қотиб қолган Феннелга бир зум қараб турди, – шу гаплардан кейин, – давом этди у. – Сиз билан ишлаган одамлар ҳақида қанчалик маълумотга эга эканлигимни билиб олишингиз мумкин. Ундан ташқари, яна бошқа маълумотларни ҳам қўлга киритдим. Гонконгда, Мисрда ва Стамбулда ўлдирилган уч одамнинг қотили сифатида ҳам сизни қидириб юришибди. Қўлимда шундай далиллар борки, интерпол бунинг ҳидини олса, мендан жуда миннатдор бўлади... Бу сизга жуда ғалати туюлаётган бўлса керак-а, мистер Феннел?

Феннел лабини ялаб қўйди.

– Мен сизни тушунолмайд қолдим... Мени кўрқитмоқчи бўляпсизми? Ўйловдимки, бирга ҳамкор...

– Ҳа, ҳамкорлик қилмоқчиман, лекин бу гаплардан сизни огоҳлантириб қўйишимни истисно қилмайди. Иккита нарсани доим ёдингизда тутинг. – Чалик сигаранинг учини Феннел томон тўғирлади. – Биринчидан, мисс Десмондга тегиша кўрманг. У хонага кириб келганда уни кўриб кўзингиз ўйнаб кетганини сездим. Кишининг кўнглидан кечган туйғуни кўзи сотиб қўяди. Ўзингизча Африка чангалзорларида киши кўнглига келган ишни қила олади, деб ўйласангиз керак. Мисс Десмондга нисбатан заррача ножўя қилган хатти-ҳаракатингизни сезсам, ўша заҳоти Интерполга хабар қиламан.

Феннелнинг юзида уялгансимон бир табассум зоҳир бўлди.

– Бунга ваъда бераман... Шунгаям ваъда бераманки, ўша лаънати узук сизнинг қўлингизда бўлади. Лекин, мен корингизга ярайдиган одам эканман, қолган ҳақимни қачон оламан.

– Бу ҳақда узук қўлимда бўлганда гаплашамиз. Энди эса, сизга жавоб!

Феннел Чаликка тикилиб қаради, бу вақтда Чалик телефонга қўл чўзган эди. У хонадан чиқиб кетди. Қабулхонада Натали Норман ўтирарди. Феннел унга ҳатто нигоҳ ҳам ташламай йўлакка чиқди.

Чалик телефонда гаплашаётганига, Феннел эса кетганига ишонч ҳосил қилгач, Натали магнитофонни ўчириб, кассетани чиқариб олди.

Гарри телефон будкасига кириб Тонига кўнғироқ қилди. У шу заҳоти гўшакни кўтарди.

– Азизам, омадни ювишимиз керак. Устига-устак итдай очман. Риб Руумдаги «Хилто-Трауэрс»да бир соатдан кейин учрашамиз.

Тони хурсанд бўлганидан қичқириб юборган пайтда Гарри гўшакни илиб қўйган эди. У ясан-тусан қилиб келгунча камида бир соат ўтишини билган эди. Ўзига ора бериб юришни жуда яхши кўрарди. Гарри Риб Руумга кайфи чоғ етиб келди. «Ройял-Трауэрс» қаҳвахонасига кириб Кен Жонс билан тўртта картинини бўшатди. Кейин Жонс бир қиз билан учрашувим бор, деб кетди.

– Бу сафар ҳақида фикринг қалай? – деб сўради Жонс хайрлашаркан.

– Менимча жуда қалтис, лекин пули яхшигина. Ўйлашимча, иккаламиз бунинг уддасидан чиқсак керак. Анави Феннел...

Жонс кулиб қўйди.

– Нимадан хавотир оляпсиз? Ёнимизда офатижон қиз бўлади. Феннелнинг ёнида эса, мен бўламан.

– Унга жуда эҳтиёт бўлишингизни маслаҳат берган бўлардим.

– Тушундим... Хўп, душанбагача. Вақтингизни хушчақчақ ўтказинг. Жонс шундай деб отелдан чиқиб кетди.

Гўзал Тони Гаррининг кутавериш тоқати тоқ бўлаётганда етиб келди.

– Очиқиб ўлар даражага келдим, – деди Гарри таъна аралаш. – Энди келишингдан умидимни узай деб турувдим.

– Биладан, азизим, нима қилай шундай бўлиб қолди. – Қиз Гаррига назар ташлади. – Мени шунчалик яхши кўрасанми?

Гарри Гай Десмонд билан танишгандан кейин Тони кўзига жуда ёш, ноз-қарашмалари ҳаддан зиёд ва бу унинг кўзига бачканаликдай кўринаётган эди.

– Сен – гоётда жозибалисан!

Тўрт ҳисса мартинини уриб олгандан кейин уни овози ҳам бардам жаранглаётган эди.

Улар ресторанга киришди.

– Демак, иш топибсан-да? – деди Тони столга ўтиришгандан кейин.

– Албатга-да, бўлмаса, бу ерда ўтирмаган бўлардим.

– Кел, овқат буюрайлик, кейин менга ҳамма гапни айтиб берасан. Вой худойим-ей, очдан ўлай деяпман-а!

Официант келди. Гарри ўнтадан устрица, бир шиша «Шабли», шотландча қовурилган картошка билан мол гўшти ва охирида ширинлик буюрди.

– Яхшигина мўмай пулга эга бўлганга ўхшайсан, – бидирлади Тони. – Жуда сахий бўлиб кетдинг.

– Шуям пул бўлдими, яхшигина бойликка эга бўлдим, – у стол остидан Тонининг сонига қўл юборди. Тони унинг қўлини итариб юборди.

– Уятсиз бўлиб кетибан, мистер Эдвардс!

Гарри қўлини тортиб олди.

– Ўзим ҳам ўзимга ҳайрон қоляпман, мисс Уайт.

Устрицани олиб келишди.

– Қани, гапириб бер-чи, қанақа иш экан топганинг... – деди Тони. Устрицани очаркан. – О худойим, устрицани жонимданам яхши кўраман-да.

– Фақат, уни дарров ютиб кўя қолма, озгина оғзингда айлантириб маза қил, – маслаҳат берди Гарри устрицасининг қопқоғини очаркан. – Аслини айтганда ёш ва гўзал хонимлар шошмай овқатланишади.

– Ҳа-ҳа... фақат топган ишинг ҳақида тезроқ гапириб бер.

– Ишим – жуда зўр! Наталга кетяпман. Жуғрофиядан маълумотлар кам бўлгани учун айтиб кўяй, Наталья Жанубий Африкада. Мен у ерга сураткаш журналист аёлни вертолётда олиб бораман. Аёл у ерда ёввойи ҳайвонларни суратга олади. Ишимиз уч ҳафта давом этади. Лекин оладиган ҳақимиз жуда яхши.

Тони Гаррига рашк кўзи билан тикилди. Гарри эса унинг кўзига қарашга ботинмади.

– Демак, тушунишимча, уч ҳафта мобайнида аёлни чангалзорда олиб юрар экансан-да?

– Худди шундай, – унинг гапини маъқуллади Гарри. – Фақат, илтимос рашк қила кўрма. Унинг ёши қирқ бешларда. Ундан ташқари, ҳомиладорга ўхшайди. У шундай аёллар тоифасиданки, кулиб гапиргани билан ҳар кимга оғзининг суви қочаверадиғанлар тоифасидан эмас.

Тони унга оғзи очилиб қараб қолди.

– Даҳшат!

– Даҳшатми, даҳшатмасми, яхшигина ҳақ тўлашади меҳнатимга. Яхияшямки, унинг менга оғирлиги тушмайди, шунисигаям раҳмат дегин. Омадим чопди деб ҳисоблайвер...

Тони рози бўлгандай калласини қимирлатди. Официант бўш чиганокларни йиғиштириб олиб мол гўштини олиб келди. Гарри Тонига қаради.

«Афтидан, Тони ёлғон гапираётганимни сезиб қолди-ёв, энди бу вазиятдан чиқиб кетишим керак», деб ўйлади.

– Тони, азизам, – юмшоқлик билан деди Гарри. – Нимадандир норози кўринаётганга ўхшайсан.

Тони унга ҳатто қараб ҳам қўймади. Унинг бутун диққат-эътибори худди овқатга қаратилгандек эди.

– Менимча, ҳеч қерда мол гўштини бу ердагидай ёмон пиширмаса керак...

– Жа, унчалик эмасдир. Эсимда, Гонгконгда бўлганимда...

– Ўша бемаъни Гонгконгинг мени мутлақо қизиқтирмайди. Яхши-си, тўғриси айти айта қол, ўша ҳомиладор аёлни чангалзорда олиб юрганингга қанча тўлайди.

– Мен сенга уни ҳомиладор деб аниқ айтганим йўқ-ку. Кўриниши шунақага ўхшайди... Бу ҳомиладор деганим эмас-ку. Менга уч минг тўлайди, – яна ёлғон гапирди.

– Қанча?

– Уч минг доллар. Бу жуда катта пул.

– Шу пул деб уч ҳафта йўқ бўлиб кетасизми?

– Ҳа-да...

Тони таомни ея бошлади, унинг кўзларида бошқача аломат содир бўла бошладики, бу Гаррини чўчитиб қўйди.

– Наталь жуда ёқимли ўлка. У ерда ишлаш одамга ҳузур бахш этади назаримда, – деди у.

– Кел, кечки таомни хафалашмасдан ейлик... Мен ахир бу ерда биринчи бор бўляпман-ку...

– Мен ҳам оқшомни кўнгилхушлик билан ўтказсам девдим. Сен бўлсанг, жанжал кўтармоқчи бўляпсан!

Тони қовурилган картошкани санчқи билан кавларкан, узун-узун киприкларини юмиб олди.

– Ҳозирча бирга эканмиз, кел, олишмайлик.

Унинг илмоқли гапи Гаррининг кайфиятини бузди.

У талинкани жаҳл билан нари суриб, сигарет чекди. Тони бўлса, гўшти эзиб чайнаб, аста овқатланарди. Орадаги жимлик у таомни узил-кесил тугатгунча давом этди.

– Тони, оғзингга талқон солиб олганмисан, нега индамайсан? Биз бу ерга муваффақиятимизни нишонлаш учун келгандик-ку, ахир.

Қўлида ширинлик кўтариб официант келди.

– Торт – менинг жоним, – деди Тони. – Қиролича Виктория тортни таом орасида тортишни яхши кўрарди.

– Тони, сени нима жин урди, деб сўраяпман? – Гарри зарда қилиб сигаретни кулдонга босди. – Тушунмаяпман, сенга нима бўлди ўзи?

– Шунақами? – деб Тони қўлидаги санчқини талинкага қўйди. – Менга ҳеч нима бўлгани йўқ. Фақат ўз-ўзимга уялмай-нетмай ёлғон гапириб ўтирадиган севиклим билан бундан буёғига қандай яшай оларканман, деб савол беряпман, холос. Бор гап шу.

Улар бир-бирига тик қарашди.

– Биласанми, азизам, ниҳоятда фаросатли ва ақлли аёллар ҳақиқатан ҳам менинг табиатимга тўғри келмас экан, – деди Гарри гижиниб.

– Ана, келишиб ҳам олдик, – деди Тони ноилож аста қўлини ёйиб. – Лекин энди барибир. Сен билан шундай ажрашолмайман... Сени шунақанги яхши кўраманки. Қўй бу тортишишларни. Уйга борайлик, бу сан-мандан кўра бағрингда бир зум ором олганим ёқимлироқ.

Гарри ҳисоб-китоб қилди, кейин ресторандан чиқишди. Тони таксида бурчакка суқилди.

– Ўша америкалик журналист аёл... Жудаям гўзалми, а? Азизим, фақат алдама.

– Ҳа, у гўзал.

Тонининг чеҳраси аламдан буришиб кетди.

– Лекин Гарри, ёнимга қайтиб келасан, а? Келасанми?

– Гапимга қулоқ сол, Тони...

– Ёнимга қайтиб келасанми, деб сўраяпман?

Гарри нима деб жавоб беришни билмай қолди. Кўз олдида кун бўйи хаёлини ўғирлаган аёлнинг гўзал қиёфаси намоён бўлди.

– Тўғриси айтсам, Тони, билмайман...

– Нимаям дердим, очиқ гапирганинг учун раҳмат. – Тони Гарри томон сурилди. Улар бир-бирининг бағрига сингиб кетишди.

Феннел такси шофёрини Хорсей-Боуд кўчасининг охиридаги Жесси ижарада турган уйга олиб бериб қўйишини илтимос қилди. Феннел табиатан эҳтиёткор бўлганлиги сабабли, такси унинг уйи олдига борганда атрофни синчиклаб текширди. Лекин бирор шубҳали нарсани сезмади. Кўчанинг охирига бориб шофёр билан ҳисоб-китоб қилдида, машинадан тушди. Кейин эҳтиёткорлик билан уйларнинг соясида яёв орқага қайтди.

Кўча эшикдан уйга кириб чироқ хира нур сочиб турган зинапоёга қаради. Назарида бу ерда бирон хатар бордек туюлди. Бироз ўйлаб тургандан кейин зинапоё ортида турган телефоннинг олдида бориб, Жессининг рақамини терди. Шундай кеч, бемаҳал, тагин ҳаво ёмон бўлиб турган пайтда Жессининг бирон ерга кетиши амри маҳол бўлса-да, гўшакни ҳеч ким кўтармади. Соат ўн бир ярим, Феннелнинг вужудини яна шубҳа қамраб олди. Наталда унга асқотиши мумкин бўлган нарсалари Жессининг уйида қолганди. Тўғрироғи, уйининг ичида эмас, қазноқда, ҳар хил лаш-лушларнинг ичида. Агар полиция унинг изига тушгудек бўлса, булар катта хавф туғдирарди. Жесси ўз жонини қутқариш учун ҳаммасини оғзидан гуллаб қўйиши ҳеч гапмас.

Бирдан Феннел кулиб қўйди. Унинг калласига яхши фикр келиб қолди. У гўшакни кўтариб полициянинг рақамини тера бошлади.

– Хорсей-роуд кўчасидаги 322-уйда галати нарсалар содир бўляпти, – деди у йўғон овоз билан жавоб берган одамга. – У ерда қотиллик содир бўлмадимикин, деб кўрқяпман.

Феннел гўшакни осиб кабинадан чиқди. Бировларнинг эътиборини тортмаслик учун, кўчани кесиб ўтиб, кимсасиз торкўчага кириб турди.

Полиция патрул машинасини кўп кутишга тўғри келмади. Тўртта машина 322-уйнинг кўча эшиги олдида учиб келди. Феннел чироғи ўчиқ хонанинг деразасига қараб турди. Тез орада у ерда чироқ ёнди. Феннел уриб турган совуқ шамолдан дилдираб, зах деворга суяниб турди. Орадан йигирма дақиқа ўтгач, учта полиция қўлига занжир

солинган иккита барзангини олдига солганча чиқиб келишди. Уларни туртиб-силтаб машинага тикишди. Кейин машинани ҳайдаб кетишди.

Демак, тепада яна битта полициячи қолибди. Жессига нима бўлганикин? У ерда нималар содир бўлмасин, бу ёғига Феннел бошқа кутиб ўтиролмади. У чўнтагидан рўмол чиқариб, юзининг паст қисмини ўради-да, рўмолни бошига боғлаб олди. Сўнг кўчани кесиб ўтиб, ташқаридаги эшикка кирди, зинадан шовқинсиз юқори қаватга югуриб кетди. Охирги қаватга чиқиб атрофга қулоқ солди. Жессининг хонаси очиқ. У ердан қандайдир тушунарсиз овозлар эшитилмоқда... Феннел соядай бир зумда ўзини эшикнинг ортига олди ва ичкарига қаради. Қаршидаги деворга роса қон сачраган. Полициячи ерда ётган Жессининг мурдаси бошида чўккалаганча ниманидир қидирарди. Феннел қалтираб кетди. Демак, бечора Жессини барибир ўлдиришибди-да...

Феннел иккиланиб ўтирмади. У отилиб полициячининг олдига борди-да, бор кучи билан гарданига мушт туширди. Полициячи қонга беланиб ётган Жессининг устига гурсиллаб тушди. Феннел вақтни ганимат билиб мушукдай бир сакраб мўъжазгина ётоқхонага, ундан чордоққа сакраб чиқиб кетди. У ердан бир неча дақиқада лаш-лушларини топиб ўзини зинапояга урди. Полициячиларнинг сиренасини эшитиб бир неча зинани бир қадам қилиб пастга отилди. Кўчани кечиб ўтиб ўзини ҳалиги уйнинг панасига олган пайтда «тез ёрдам» машинаси полициячиларнинг иккита патруль машинаси ҳамроҳлигида Жесси яшаган уйнинг эшиги олдига келиб тўхтади. Феннел жаҳл билан пишқириб қўйди. Ўтиб кетаётган бўш таксини кўриб унга қўл кўтарди ва унга ўтирди-да «Ройял Тауэрс» отели олдига олиб бориб қўйишини илтимос қилди.

Кейин Чаликнинг шоҳона хонаси олдига келиб эшикни тақиллатди. Узоқ кутишга тўғри келди. Ниҳоят, эшик очилди. Чаликнинг ҳам котиби ва хизматкори вазифасини бажариб юрадиган бир қария Жорж Шербори савол назари билан қошини чимириб Феннелга тикилди. Сўнгра меҳмонни таниди, бироз иккиланиб тургандан кейин ичкари кириши учун ўзини орқага олди.

– Мистер Чалик зиёфатга кетган, – маълум қилди у. – Сизга қандай ёрдам бера олишим мумкин?

– Мен зудлик билан мамлакатдан чиқиб кетишим керак, – деди Феннел терлаб кетган пешонасини артиб. – Ёмон аҳволга тушиб қолдим. Мени қидириб юрган аблаҳлар, мени яшириб юрган дўстимни топиб, сўйиб ташлашибди. Ҳозир унинг уйида полициячилар изғиб юришибди. Зумда у ердан менинг бармоқ изларимни топиб олишди, улар ҳамма ёқни босиб кетган. Исковучлар сезиб қолишса, мен ўлдим дегани!..

Шербори ҳеч қачон ақлини йўқотиб қўймайдиган ва ўрни келса, қатъий ва эпчил ҳаракат қиладиган одамлар сирасига кирарди. У Феннелсиз «Боржиа узуги» операцияси амалга ошмаслигини яхши биладиган зийрак одам эди. Шунинг учун, сиз шошмай турунг, деди-да қўшни хонага кириб кетди. Ярим соатлардан кейин қайтиб чиқди.

– Сизни машина кутиб турибди. Лидсга олиб бориб қўяди. У ердан Токуэтага элтиб қўядиган авиатаксига ўтирасиз. У ердан бошқа машина билан Парижга борасиз. «Нормандия» отелида яшаб турасиз. Билетни «Орли»да оласиз. – Шербори Феннелга тикилиб қаради. – Шунини билиб қўйинг, харажатлар оладиган хизмат ҳақингиздан чегириб қолинади.

– Бу гап кимдан чиқди, тўнғиз?

Шербори унга жирканиб қаради.

– Илтимос, тилингизга эрк берманг! Бу гапларни эшитса, мистер Чаликнинг қаттиқ жаҳли чиқади. Энди жўнанг бу ердан. – У Феннелга бир варақ қоғоз узатди. – Бу ерда керакли кўрсатмалар бор. Паспортигиз ёнингиздами?

– Бор-э, гўрсўхта! – Феннел гижинди ва варақни олиб лифтга шошилди.

Орадан бир неча сония ўтиб машина Лидсга елиб кетди.

УЧИНЧИ БОБ

Чалик Жонсон, Феннел ва Гаррилар билан суҳбатлашиб бўлгандан кейин Натали ўтирган қабулхонага чиқди. Бир қўлида ёмғирпўш, иккинчи қўлида мўъжазгина чамадонча, Натали ишини тўхтатиб ўрнидан турди.

Натали Чалик учун оддий буюмдай гап эди. У меҳнаткаш ва итоаткор, бунинг устига кўримсиз. Чалик уни хизматкорлари кам бўлган бир агентликнинг таклифи билан ўзига ёрдамчи қилиб ёллаган эди. Ёши ўттиз саккизда. Немис, француз тилларини чала-чулпа билади, иқтисод бўйича гувоҳномаси бор. Чалик аёлни ишдан бошқа бирон қизиқадиган нарсаси бўлмагани сабабли уни фикр қилишдан маҳрум робот ўрнида кўрарди. Суҳбатлашганда ҳам аҳён-аҳёнда у томонга қараб кўярди.

– Шанба ва якшанба кунлари, мисс Норман, мен бўлмаман, – деди Чалик ёзув столи олдида туриб. – Лекин илтимос, эртага келиб почтани кўриб кўйинг-да, кейин кетаверинг. Душанба эрталаб соат тўққизда мажлисим бор.

Шундай деб Чалик унга табассум ҳам қилмай, яхши дам олинг ҳам демай индамай чиқиб кетди.

Эртаси Натали ўз вақтида келиб почта билан шуғулланишга тушди. Шербор кириб келганда у ўз ёзув столини тартибга солаётган эди. Натали уни жинидан ҳам ёмон кўрар, у ҳам бунинг ёқтирмасди. Унинг назарида у хўппасемиз бир ялқов ва бекорчи эди. Бир куни Натали Чаликнинг хонасини тозалаб стол устидаги хатларни тартибга солаётганда Шербор хонага аста кириб келиб, Наталининг думбасига шапатилаб кўйди. Аёл чўчиб тушиб орқасига ўгирилди-ю, унинг башарасига қўлидаги конверт билан тушириб қолди. Шерборнинг бурни қонаб кетди. Шундан буён улар Чаликка хизмат қилишса-да, бир-бирини кўришга кўзи йўқ бўлиб қолган эди.

– Ишни тугатдингизми? – деб сўради у хуштак чалатуриб. – Тугатган бўлсангиз, яхши боринг, менинг озгина юмушим бор.

– Менинг ҳам бир неча дақиқалик ишим бор, – деб жавоб берди Натали унга қарамай.

Шерборн унга норози қиёфада тикилиб, калласини қимирлатиб кўйди ва Чаликнинг хонасига кириб кетди. Натали қулоқ солиб турди. Қараса, Шерборн телефон гардишини айлантириб рақам теряпти. Натали тезда галадондан сумка олди, иккинчи галадондан мўъжаз бир магнитофон билан тасмали учта кассета чиқарди. Буларни сумкасига тикди, унинг занжирини ёпиб, аста Чаликнинг хонаси эшигига борди-да, қулоқ тутди.

– Алло! Азизам, менинг ихтиёримда ҳашамадли хона бор. – Ичкаридан овоз эшитилди. – Ҳа, ҳамма зиёфатда. Ҳузуримга кела қол. Бир майшат қилайлик.

Натали жирканиб юзини буриштириб қўйди. Кейин пальтосини кийди-да, бошига қора рўмолини ўради. Сумкасини олиб эшикка йўналди.

Йўлакда лифтни кутиб турганда олдида Шерборн пайдо бўлди.

– Кетяпсизми?

– Ҳа.

Натали унга совуққина қараб қўйди-ю, лекин Шерборннинг сумкасига диққат билан тикилиб тургани эътиборидан четда қолмади.

– Мана шу сумкада ҳамма махфий сирларни олиб чиқиб кетяпсизми?

– Топдингиз.

Худди шу онда лифтнинг эшиги очилиб Натали ўзини ичкарига олди. Шерборн масхараомуз унинг орқасидан қараб қолди.

Натали Кингстонгача таксида борди. Унинг уйи Черч-стритда эди. Ўтган кеча кўзига деярли уйқу келмади. Чаликни бориб сотсам арзийдими, йўқми деб қаравотда кечаси билан у ёнидан-бу ёнига тўлғониб, ағанаб чиқди. Ҳатто ҳозиргача ҳам бир қарорга келолмаган эди. Уйига кириб пальтосини ечди, ўзини ҳорғин ҳис қилиб юмшоқ курсида, қимирламай бир неча дақиқа сукут сақлаб ўтирди. Кейин соатга қаради: ўн бирдан ўн бир дақиқа ўтибди. Қўлида бир имконият бор: Барнет банкда бўлмайди. Ҳозир шанба. У бироз икқиланиб тургандан кейин бориб телефон рақамини тера бошлади. Ўриндиқнинг ён суюнчиғига ўтириб телефон гўшагига қулоқ солиб турди.

– Наталь миллий банки эшитади, — деган овоз келди гўшакдан.

– Мистер Барнет билан гаплашсам бўладими?

– Ким сўряпти?

– Мисс Норман... Мистер Барнет мени билади.

– Бир дақиқа...

Орадан бир сония вақт ўтиб гўшакда ёқимли эркак овози эшитилди.

– Мисс Норманмисиз? Фоят хурсандман! Ишларингиз қалай?

Натали овози қалтираб жавоб берди.

– Мистер Барнет, мен сизни кўрмоқчийдим. Муҳим иш бор.

– Жуда яхши! Менинг ҳузуримга ўзингиз кела олмайсизми? Бир соатдан кейин шаҳарга чиқиб кетмоқчийдим.

– Йўқ! — қичқириб юбораёзди у. — Ярим соатдан кейин бу ерда... менинг уйимда учрашамиз. Черч-стрит, учинчи хона, тўртинчи қават... Етиб келишингизни талаб қиламан. Сизда зарур ишим бор.

Орага қисқа жимлик тушди кейин эркак кишининг овози эшитилди.

– Бунинг иложи йўқ, деб кўрқаман, мисс Норман.

– Менинг хонамда, ярим соатдан кейин... — дея Натали қичқирди-ю, гўшакни тарақлатиб жойига қўйди. Кейин ўзини яна юмшоқ ўриндиққа отиб бошини орқага ташлаганча хўнграб юборди.

Бир неча дақиқа унинг танаси йиғидан титраб турди. Кейин аста ўзини қўлга олди. Ваннахонага кириб юзини тартибга келтирди. Меҳмонхонага чиқиб буфетдан виски олди. Бардоққа тўлдириб қуйди ва уни бир кўтаришда отиб юборди. Шундан кейин ўриндиққа ўтириб меҳмонни қута бошлади.

Орадан бирмунча вақт ўтиб эшик жиринглади. Натали чўчиб тушди. Лекин ўриндиқда парво қилмай ўтираверди. Қўнғироқ иккинчи бор жиринглаганда аста ўрнидан туриб бориб эшикни очди.

Меҳмонхонага миллий банкнинг президенти Чарли Барнет виқор билан кириб келди. У баланд бўйли, вужудидан куч ёғилиб турган

қадди-қомати келишган, кўзлари теран боқувчи эркак эди. Фақатгина сочи тўкила бошлаган боши, оқ оралаган сочлари унинг ёшини белгилаб турарди. Эғнида ёқасига қизил жимжима тақилган кулранг костюм, кўринишидан бой-бадавлат, ўз ҳаётидан мамнун ва ҳузур-ҳаловатда яшаётган банк эгаси эканлиги сезилиб турарди.

– Азизам мисс Норман... Намунча икки оёғингизни бир эшикка тиқиб олмасангиз?

У аёлга қаради-ю, ичида ундан жахли чиқиб турарди. Барнет ичидагини сиртига чиқармайдиган, тилидан бол томгани билан ботинида заҳар тутадиган одамлар хилидан эди.

«Бориб турган алвасти, – ўйлади у. – Оёқлари чиройли, қоматиям ёмонмас, лекин башараси... башараси! Нақ мурданинг нуқси уриб турибди, ҳа-ҳа!»

– Марҳамат, ўтиринг мистер Барнет. Сизни кўп ушлаб турмайман. Гап шундаки, кўлимда мистер Каленбергга тааллуқли бўлган маълумотлар бор. Бу маълумотлар, сўзсиз сизни жуда қизиқтиради.

Барнет юмшоқ курсига қулайроқ ўтириб олди. Унинг юзида қизиқиш аломатлари зоҳир бўлди. Лекин табиатан ҳеч нимага ишонмайдиган одам бўлгани учун яна пул ҳақида гап бўлса керак-ов, деб ўйлади. Ҳаммасига пул тўлаш керак, кўнглидан ўтказди у. Наталя миллий банкига президент бўлишидан олдин Барнет Каленбергдан Чалик тўғрисидаги миш-мишлар ҳақида маълумот тўплаш учун топшириқ олган эди. Икки ҳафта муқаддам Барнет қўйидагича махфий телеграмма олди: «Чаликнинг иш фаолияти ҳақидаги маълумотларга муҳтожман. К.»

Барнет Чалик ҳақида кўп гапларни эшитган, лекин унинг фаолияти тўғрисида ҳеч нимани билмасди. Телеграмма уни қийин аҳволга солиб қўйди. Чалик Каленбергга қарши қандай ишларни қилмоқчи бўлиб юрганини билиш бировнинг хаёлидаги гапни ўқиб олишдек қийин гап эди. Шунга қарамасдан бу иш билан шуғулланишим шарт деб қўйди. Чунки Каленберг ўзининг талаблари нақадар қийин ва оғир бўлмасин уларнинг албатта бажарилишига кўниқиб кетган эди.

Барнетга омад кулиб боқди. Бир неча йил муқаддам Чалик ширин ичимликлар оқшомини ўтказди. Бунга у Барнетни ҳам таклиф қилди. Ана шу ерда у Натали Норман билан танишиб қолади.

Барнет ҳеч қачон ўзи қарам бўлган ва ўз қўли остидагиларга уларни мақтаб ширин сўзини дариф тутмаган, бу ширин сўзлар бир вақти келиб ўзига қайтишини жуда яхши биладиган одам эди. Меҳмонларга хизмат қилиб юрган Наталини кўрди-ю, хотинининг олдидан нари кетиб, унинг ёнига борди. Табиатан маданиятли ва ёқимли, гаплашганда бировнинг юрагига кириб олишга уста суҳбатижонон Барнет дарров Натали Чаликнинг ишонган одами – унинг ўнг қўли эканлигини билиб олди.

Шу билан аёл сўққабош ва бировнинг меҳрига муҳтож эканлигини ҳам сезиб олди. У одамга хуш ёқадиган ширин гаплар билан ҳеч қандай қийинчиликсиз унинг қалбига йўл топиб, ишончини қозонди. Бу пайтда мияси жуда ишлаб кетди. Бу аёл менга жуда керак бўлиб қолиши мумкин, деб ўйлади. Бошқа томондан аёл билан кўп туришим ҳам мумкин эмас, деган хаёлга борди. Чунки Чалик улар томонга бир-икки бор шубҳали назар ташлаб қўйганига кўзи тушиб қолган эди.

– Мисс Норман, – деди у шивирлаб, – табиатим шунақаки, доим сизга ўхшаган одамларга ёрдам қўлини чўзгим келаверади. Агар мабодо сизга ёрдамим керак бўлса, тўғридан-тўғри менга, Наталь мил-

лий банкига бемалол мурожаат қилаверинг. Айниқса, турмуш тарзингиз сизни қониқтирмаса, ҳозиргига қараганда кўпроқ пул ишлаб олишни хоҳласангиз.

Аёлнинг анг-танг бўлиб қолганини кўриб, у мулойимлик билан аста таъзим қилиб қўйди. Барнет ортиқча маъзират қилиб юбормаганига амин бўлди. Лекин бу аёл, шубҳасиз, унга асқотиши мумкин, ундан ташқари, эркак зотига зор бўлиб юрибди. Барнет аёллардаги бундай белгиларни жуда яхши ҳис қилади. Кўзининг ости халта бўлиб турибди, ўзи ориқ, олдида бўшашиб кетяпти. Унга фақатгина битта нарса етишмай турибди, бу ҳам бўлса тўшақда қонини жўштириб юборадиган барзанги эркак.

Барнетнинг керак бўлса ёрдамини аямайдиган танишлари жуда кўп. Улар орасида аксилразведка хизматида ишлайдиган собиқ инспектор Том Паркинс асқотиши мумкин. Барнет унинг телефон рақамини терди.

– Паркинс яхши бир иш учун ёш фирибгар зарур бўлиб қолди. У виждонсиз, лекин кўриниши яхши, ёши йигирма бешдан ошмаган бўлиши керак. Шунақасини эътиборга олиб қўйган биронтаси борми?

– Ҳар ҳолда бунақа нухани топиш қийинчилик туғдирмайди, – деб жавоб берди Паркинс. – Гап шундаки, унга хизмат ҳақини қанча тўлашади.

– Яхшигина!

– Буни ўйлаб кўраман, сэр. Сизга нонуштадан кейин қўнғироқ қилсам бўладими?

– Албатта бўлади, – деб жавоб қилди Барнет илтимоси ерда қолдирилмаслигига ишонч ҳосил қилиб.

Паркинс унга соат учлар атрофида қўнғироқ қилди.

– Бунақа одамни топдим. Унинг оти Флетч Жексон, йигирма беш яшар, келишган, соҳанинг учинчи даражали клубларидан бирида гитара чалади, ўзи жуда пулга муҳтож. Ўғирлик қилиб турмада икки йил ўтириб чиққан.

Барнет тараддудланди.

– Бунинг ёмон томонлари ҳам бор. Мени нишонга олиб товламачилик қилмайдими?

– Ҳеч қачон бундай қилмайди!.. Сизга онт ичиб айтаманки, асло бундай қилмайди. Бу йигитни жуда яхши биламан, бу жиҳатдан хотирингиз жам бўлсин.

– Ундай бўлса, келишдик. Ўз ҳисобингиздан ўша йигитни соат бешда ҳузуримга жўнатинг. Паркинс ҳисоб варақангизга эллик фунт ўтказиб қўяман.

– Марҳаматингизнинг чеки йўқ, мистер Барнет. Ишонтириб айтаманки, Жексондан ҳали хурсанд бўласиз.

Флетч Жексон келишилган жойга ўн дақиқа кечикиб келди. Уни шу заҳоти Барнетнинг хонасига олиб киришди. Котиба бу йигитнинг ташрифига хайрон бўлгани йўқ. Барнетнинг қўлида кўп вақтдан буён ишлайди, шу сабабли бундан ажабланмади. Ҳаттоки Флетч Жексонга ўхшаш нуха ҳам унга сирдош бўлиши мумкин!

Барнет лабларида табассум ўйнаб мағрур қиёфада столига яқинлашиб келаётган хушрўй йигитга диққат билан тикилиб турди. Новча, қомати келишган, сочлари қоп-қора. Эғнида тор сарғиш шим, ёқаси очиқ кўк кўйлак, унинг остидан майда қўнғироқчалар қадалган тилла занжир кўриниб турарди.

«Ғалати шалтоқ, ўйлади Барнет. – Лекин ҳар ҳолда ўзига қараб юрар экан».

Жексон таклифни кутиб ўтирмасданоқ ўриндиққа чўкди-да, оёғини чалмаштириб олиб, Барнетга қаради.

— Собиқ исковичлардан биттаси менга муносиб иш топиб беришингизни айтди, унинг гапига қараганда сиз хасис эмасмишсиз... Огоҳлантириб қўяй, яхши тўласангиз, ҳар қандай ишингиз учун эшакдай хизмат қиламан.

Барнет ҳаётида ҳар хил одамлар билан муносабатда бўлган ва зарур бўлса, кўнгилчанлик қилишга ҳам кўниккан эди. Шу тобда манави димоғидан қурт ёғилаётган муттаҳамни бир зумда ўрнига ўтқазиб қўйиши мумкин эди-ю, бу нусха унга жуда асқотишини тушуниб етди.

— Бу ерда гап, мистер Жексон, доимий иш ҳақида кетаётгани йўқ. Шунини айтиб қўймоқчи эдимки, сизга мен топширадиган иш одатдаги ишлар доирасидан чиқиб кетади, сиз уни ўрнига қўйиб амалга оширишингиз керак бўлади...

Жексон қўлини кўтариб тўхтатди.

— Расмийчиликни йиғиштириб қўйинг, сэр... Мени оддийгина, Флетч деб атаверинг.

— Яхши. Нега энди Флетч, дейишим керак?

— Мен тузоғимга илинтирган аёллар мени шундай деб аташади.

Барнет икки оғиз гап билан Флетчга кўнглидагини маълум қилиб қўя қолди.

— Хўш. Шу ишни бўйингизга оласизми?

Флетч норози қиёфада юзини тириштирди

— Келинг, гапнинг индаллосига ўта қолайлик, — деди узун оёқларини чўзиб. — Бир аёл ҳирсини қолдирмоқчи экан. Бунинг учун уни қучоқлаш, ундан бўса олиш керак, шундаймасми?

Барнет калласини қимирлатди.

— Қачон бу машгулотни бошлаймиз, аёл буни давом эттиришни хоҳлайди, шундайми?

Барнет яна калласини қимирлатди.

— У менинг қармоғимга илингандан кейин, шунини анордай сиқиб керакми?

— Сиз мени тўғри тушундингиз.

— Мен уни бутун билганларини беихтиёр айтиб бериш ҳолатига келтирганимдан сўнг сиз менга юз фунт бермоқчимисиз?

Барнет яна бошини қимирлатди. Бундан ифлос нусхалар билан гаплашиб ўтирганда, Барнет ўзини қулогига ахлатга ботиб кетгандай ҳис қиларди. У бошини кўтариб Жексонга қараган эди, у ҳайқириб юборди:

— Менга бир жиноятчига қарагандай тикилманг?

Барнетнинг юзларида зоҳир бўлган жирканч ўрнини бир зумда совуқ назар эгаллади...

— Бу ишга розимисиз?

Бирмунча вақт иккиси ҳам бир-бирига тикилиб туришди, кейин Флетч елка қисди.

— Нимаям дердим, ҳеч нарса йўқотмас эканман. Ўша мен эркалашим керак бўлган фариштаннинг ўзи қанақа?

— Оддий, истараси иссиқ. Уни тез орада кўриб қоласиз.

— Уни қаердан топишим мумкин.

Барнет унга Наталининг ва у ишлайдиган фирманинг манзили машинкада ёзилган бир варақ қоғоз берди. Флетч қоғозни чўнтагига солди.

— Қилиш зарур бўлган ишлар тезда амалга оширилиши керак, — деди Барнет.

— Гапингизга қараганда у аёллик рутбасидан қониқмаган экан, тез орада бунга керагидан ортиги билан эришади. Ишқий муносабатларни давом эттиришни истаб қолса, буни у мендан яхшилаб илтимос қилиши керак бўлади. — Кутилмаганда Жексон Барнетга хавфсираб қаради. — Исковичлар бунга бурнини суқишмайдами?

— Мутлақо.

— Заррача бўлсаям полиция бунинг исини олса шу заҳоти бу ишдан воз кечаман. Бунинг тагида нимадир...

Барнет унга совуқ назар ташлади.

— Буни бўйнингизга оласизми, йўқми?

— Йўқ дедимми сизга?

— Бундан ташқари, иложи борича унинг пулларини суғуриб олишга интилинг. Шундай қилинги, аёл қулоғига қарзга ботиб кетсин.

— Менга бўнак бериб туролмайсизми? — деди Флетч бепарволик билан ўрнидан кўзгаларкан. — Гап шундаки ҳозир...

— Ҳеч қанақа бўнак-сўнак берилмайди! — Қатъий деди илтимосини рад қилиб. — Мен илтимос қилган нарса тўла-тўқис бажарилмагунча. — У гап томом, бўшсан, дегандай қўли билан ишора қилди.

Январ кунларининг бирида кечқурун Натали идорадан чиқиб машинасига ўтирди. Маълум бир масофа юргач, машинанинг орқа филдираги бўшаб кетди. Қараса, филдирак тешилиб қолибди.

Ҳаво изғирин, у фақат битта нарсани — тезроқ уйига бориб, душга тушиш-у, исиниб олишни ўйлаб кетаётган эди.

Натали «Мини-Остик» машинасини торкўча олдига буриб тўхтатди. У машинадан тушди, баданини тешиб ўтаётган совуқдан қалтираганча нима қиларини билмай атрофга аланглади. Шу он кутилмаганда бир уйнинг соясидан баланд бўйли, келишган, эгнига чарм куртка кийиб олган йигит чиқиб келди.

Флетч Натали машинасини қаерга қўйишини билиб олиб, бундан ярим соат муқаддам қилиши керак бўлган ишни бажариб қўйган, яъни машина филдирагини тешиб қўйган эди. Кейин яқин атрофдаги дарвоза пештахтаси тагида туриб олди-да, совуқда қалтираб ҳавони юта бошлади. Натали машинасининг олдига келгунча Флетч унинг юзини яхшилаб кўриб олди. Чироқ унинг чиройли ва узун оёқларини ёритганда хотиржам бўлди. У аёлнинг оёқлари арчилган холадай хунук бўлса-я, деб чўчиган эди. Энди чироқнинг нури унинг юзига тушди, буни кўриб Флетчнинг башараси буришиб кетди. Ҳа, аёлнинг қомати келишган, лекин қари қиз. Меҳр, муҳаббатга ташналикдан аъзойи бадани қуриб қолган, таъбир жоиз бўлса, жуни тўкилган мушукка ўхшарди. «Э худойим-эй! — шивирлаб қўйди у. — У билан тўшакда бирга ётганда роҳат олиш учун кучли бўлиш керак...»

— Бирон гап бўлдими, мисс? — деб сўради у машинанинг олдига келиб. — Бирон ёрдам керакмасми?

Натали Флетчнинг тўсатдан келиб қолганидан чўчинқираб унга қаради. Улар кимсасиз торкўчанинг оғзида туришарди.

— Машинамнинг филдираги бўшаб қолиб ёрилиб кетибди, — асабийлашиб деди Натали. — аҳамияти йўқ, таксида кета қоламан... Хавотирланманг!

Флетч юзларимни кўриб олсин, деб ўзини чироққа солди. Уларнинг кўзлари тўқнашди. Уни кўрибоқ Наталининг юраги жиз этиб кетди.

«Ёш йигит, чиройли, қомати келишган», — ўйлади у қони жўшиб кетганини сезиб. У кўчада кетаётганда биронта чиройли ва келишган ёш йигитни кўриб қолгандек бўлса, ана шундай ҳолатга тушарди. Шундай бўлса ҳам, унинг хушрўй чехраси унда ҳис-ҳаяжон уйғотмади.

— Ҳозир тўғрилаб бераман, — деди Флетч. — Сиз бўлсангиз, мисс, машинага кириб ўтира туринг, бу ерда совқотиб қоласиз. Изгирин турди.

— Худо ҳаққи ташвишланманг... Ҳеч нарса қилмайди. Мен такси олиб кетишим мумкин.

— Ўтиринг, ўтиринг... Ҳозир бирпасда тўғрилаймиз, ташвиш тортманг.

Натали нотаниш одамга миннатдорчилик билдириб, машинанинг эшигини очди-да, ичига кирди. Эшикни ёпаркан ўш йигитни кузатишдан тўхтамади. Орадан ўн дақиқа ўтгач, Флетч қўлини шимиға артганча, аёлнинг олдиға келди.

— Мана, ҳаммаси бўлди, энди кетишингиз мумкин.

Натали бошини кўтариб унга қаради. Флетч ҳам унга жавобан майин табассум қилиб қўйди.

«Унинг нигоҳи бепарво, — ўйлади Натали. — Балки, ҳатто...»

— Балки, сизни манзилингизга олиб бориб қўярман? — сўради у табассум билан. Натали ҳам унга жавобан табассум қилганда Флетчнинг кўзига у яна ҳам хунук кўриниб кетди.

— Йўлингиз Кейтебриж томонга эмасми? — деб сўради аёлнинг ўша тарафда яшашини билиб.

— Топдингиз, мен Чарч-стрит кўчасига бораман.

— Унда мени ўша томонга олиб бориб қўйсангиз сиздан миннатдор бўлардим, — Флетч машинани айланиб ўтди-да, эшикни очиб Наталининг ўрниға ўтириб олди. Унинг елкаси Наталининг елкасига тегиб кетди. Бундан ток ургандай аёлнинг эти жимиралиб кетди. У ўзини бошқаролмай қолгандан аччиқланиб қалтироқ қўллари билан калитни ўт олдириш жойига тика бошлади.

— Совқотиб қолибсиз, эҳтимол, машинанинг рулиға мен ўтирарман-а?

Натали индамай калитни узатди. Флетч яна машинадан чиқди. Натали бўлса ўрнидан сурилиб унинг ўрниға ўтирди. Бу вақтда юбкаси тезлик қутисига илиниб қолди. Лекин ўзининг одамни жалб қиладиган жойи ягона оёқлари эканлигини билгани учун ўзини атайлаб тартибға келтиришға уринмади.

— Ҳа, жудаям совқотиб қолдим, — деди у Флетч рулға ўтириб олгандан кейин.

— Мен ҳам совқотганман... Ҳаво ҳам ёмон.

Натали у машинани жуда тез юргизса керак, деб ўйлаганди, лекин Флетч унинг ўйлаганиға тескари жуда секин юра бошлади. Бу аёлни ҳайрон қолдирди.

— Сиз ҳам Кейтебрежда турасизми? — деб сўради Натали.

— Ким? Менми? Менинг унақа жойларда яшаш учун имкониятим йўқ. Мен Парсон-гриндаги сичқонни иниға ўхшаган каталак уйларда яшайман. Бунинг устиға ҳозир ишсизман. Лекин бу кўчаларда кезиб юришни яхши кўраман ва магазин кўрғазмаларини томоша қилиб юрган пайтларимда бир вақти келиб пулим кўпайса, мен ҳам Гарроддан шунақа жойларни сотиб оламан, деб хаёл суриб юраман.

Натали унинг ҳақиқий эр келбатли жасадиға қараб қўяркан яна юраги жиз этиб кетди.

— Нега ишсиз юрибсиз? Бу кунларда иш топиш унчалик муаммо эмас-ку.

— Тобим йўқ. Бир ўпкам лат еган. Баъзан бирдан оғриқ тутиб қолади. Кейин мени ишдан бўшатиб юборишди. Охириги марта икки ҳафта бурун тутиб қолди. Нима бўларди, шуям дардми, ўтиб кетади, деб ўйлардим лекин бўлмади, ҳали ҳам оғриқ сезилиб турибди.

Флетч жуда ошириб юбормай деган фикрга келди-да, суҳбат мавзуини ўзгартирди.

— Кейинги ҳафта шифокорга кираман. Ҳозир ўзимни яхши сезаяпман, — деди.

Натали унинг ҳамма гапларига чиппа-чин ишонди.

— Сиз билан танишганимдан хурсандман, — деди.

Флетч унга ўгирилиб шундай жозибали табассум қилдики, Натали бу ёқимли табассумнинг қули бўлди-қўйди. Флетч ҳам худди мана шуни назарда тутган эди.

— Мен ҳақимда ташвиш тортманг, мисс... ҳеч ким менга ачинган эмас, ҳатто ўзим ҳам ўзимга раҳм қилгим келмайди. — У бироз сукут сақлади. — Уйингизга жуда кеч қайтаяпсиз.

— Баъзан ишда кўпроқ ушланиб қолишга тўғри келади.

— Черч-стритда яшайман деганмидингиз?

Шу онда улар Кейтсбриж кўчасининг ер ости йўли олдидан ўтиб кетишаётган эди.

— Ҳа.

— Бир ўзингиз турасизми?

— Афсуски, шундай... — Унинг овозидан ҳаётдан норозилик оҳанглари аниқ сезилди.

Флетч яна унинг сонига қараб қўйди.

«Шўрлик, — ўйлади у, — уни тузоққа илинтиришим жуда осон бўлди-да».

— Ҳа, кўп одамлар шу кунларда ёлғиз яшашади, шунақа замон, — деди у. — Улар ишдан қайтишгандан кейин ўзларининг зерикарли, гамгин хоналарига кириб олишади-да, яна эртасига ишга боришларини кутиб ётишади. Худди мана шунинг учун ҳам юрагим сиқилиб, оқшомда кўчаларни кезиб юраман. Ғамхонада ёлғиз қолишдан азоб йўқ.

— Ҳа, сизни тушунаман, — деди Натали ҳамон Черч-стрит кўчаси бўйлаб кетишар экан. Кейин: — Мен анави ўнг тарафдаги уйда тураман, — деди.

— Ҳув анави, катта уйдами?

— Ҳа, фақат машинани пастдаги чорраҳага олиб бориш керак.

— Натали бир зум тўхтаб турди-да, кейин ишонқирамай қўшиб қўйди: — машина ғилдирагини алмашлаб қўлингиз кир бўлгандир, уйга кириб ювиб чиқсангиз бўларди. Ҳарҳолда, бир қадаҳ бирон нима ичишга муносиб иш қилдирингиз, деб ўйлайман.

— Ҳа, қўлимни ювиб олсам яхши бўларди, — деди йигит машинани гаражга бурар экан.

Лифтда тўртинчи қаватга чиққунча улар бир-бирларига қарашга ботинмадилар. Кейин Натали эшикни очди, улар мўъжаз ва яхши безатилган меҳмонхонага киришди.

— Уст кийимингизни еча қолинг, — деди Натали.

Флетч унинг айтганини қилди.

— Хонангиз жудаям шинам экан...

— Ванна анави ёқда, ичкарида...

Натали ёлғиз қолганда шарфини олиб, пальтосини ечди ва хонанинг ўртасида туриб қолди. У ҳаяжондан дир-дир қалтирарди. Флетч

ваннадан чиқиб, хонага кирганда, аёлни тайёр, бағрига тортса заррача қаршилиқ қилмаслигини тушуниб етди.

— Биз ҳатто танишиб ҳам олмадик. Мен Флетч Жексонман.

— Мен эса Натали Норманман.

— Исмингиз жисмингизга мос экан.

Кўзлар тўқнашди, кейин Флетч яқин келиб уни аста бағрига босди. Флетчнинг қўллари пастга томон сийпалаб туша бошлаганда Натали чуқур хўрсинди. Файритабий равишда уни итариб ташламоқчи бўлган эди, қўллари гўё қотиб қолгандай ҳаракатга келмади. Флетч аввал аста кўйнагини ечди. Кейин қўлига олиб ётоқхонага кўтариб кетаётганда, Натали ўзини худди туш кўраётгандай ҳис қилди. Тўшакка ётқизганда юраги худди қинидан чиқиб кетар даражада гурсиллаб ура бошлади. Флетч шоша-пиша ечинди. Шундан кейин Натали ҳамма нарсани унутди. Флетч уни меҳр билан эркалар, унинг эркалашларига аёл тушунуксиз сўзлар билан, инграш, оҳ-воҳ тортиб жавабага тушиш билан жавоб қайтарарди. Охири мурод ҳосил бўлгунча Натали ўзини узоқ уйқудан уйғонгандек сезди. Шундан кейин Флетчни кўп йиллар хонавайрон кўнглининг ғариб гўшасида занжирлаб азоб берган ва оч қолдирган муҳаббатнинг оловли бўронига нишон қилди...

Флетч Жексон ҳирс гўшасидан қониқиш ҳосил қилиб кўзини очдида, шифтга қадади. Фаройиб! Ким шундай бўлади деб ўйлабди. Флетч умри бунёд бўлиб қанча аёлни қўлдан чиқарган бўлса, ҳирсга бой, тўшакда юксак санъатга эга бўлган бунақасини кўрмаган эди. У ўгирилиб Наталига қаради. У нозик кўкракларини қўллари билан яшириб чалқанча ётарди. Флетч унинг қоматига назар ташлади. Қомати келишган, лекин чеҳраси қоматига муносиб эмасди. У Наталининг биқинига туртиб қўйди.

— Турайлик. Итдай очман. Қоринни алдайдиган бирон нима топиладими?

Натали ўзига келиб, ноз билан унга назар ташлади, назарида қулфлаб ташланган гўшада узоқ йиллар келиб кетган-у, мана энди тўсатдан эшик очилгач, унга қуёш нури, тоза ҳавою турфа гулларнинг атри киргандек туюлди. Ҳа, унга умри давомида худди мана шу нарсалар етишмаган эди. Бу қайғули гўшада у не-не аламларга чўмиб кўп йиллар қолиб кетганди...

— Бор, албатта топилади! — Натали каравотга ўтириб кийинди. — Ёт, ётавер, азизим, ҳозир егули бирон нима олиб келаман. Ичгинг келяптими? Менда жан бор...

Флетч унга қаради. Аёлнинг хоҳиши унга ёқди. Файрат аралаш ноз билан боқиши яна тўшакка тортди. Ҳатто Флетчни уйқу элита бошлади.

— Э йўқ, мен фақат бирон нима тамадди қилиб олишим керак...

Натали ошхона томон йўл олди.

Флетч кийиниб бўлганда соат миллари иккидан йигирма етти дақиқа ўтганини кўрсатиб турарди. Ошхонада жиз-биз қилаётган гўштнинг ҳиди димоққа урилди. Натали овқат тайёрлаётган пайтда у Флетчга орқасини ўгириб турарди. Флетч ўрнидан ирғиб туриб, тезлик билан жавоннинг паст қисмини бир зумда кўздан кечирди. Қутида портсигар, олтин зажигалка, кичкина қутича ва унинг ичида арзон марварид безаклар ва иккита узук турарди. Флетч бир зумда буларнинг барини чўнтагига тикди. Кейин меҳмонхонага ўтиб ошхонанинг эшиги олдида тўхтади.

— Оҳ, мазали ҳид таралаяпти.

Натали табассум билан унга ўгирилди.

— Тўртта тухум етадими?

— Албатта етади!

Аёл унинг олдидан ўтиб столни тузай бошлади.

— Ўзинг нима ейсан? — сўради у столда бир кишилик қошиқ турганини кўриб.

— Мен ҳеч нима егим келмаяпти... Ўтир, овқатдан ол.

Флетч овқатга ўзини урди. «Гап йўқ, пазанда экан, — ўйлади иссиқ чойни хўшларкан. — Афсус кетчуп йўқ экан, зарари йўқ, гўшт билан қовурилган тухум шусиз ҳам ўтиб кетаверади!» Флетч қарамаса ҳам Натали кушеткада ўтирганча унинг овқат ейишини кузатиб турди. Флетч унинг ўзини тутишидан қармоққа ажратиб бўлмас даражада қаттиқ илинганини тушуниб етди. У овқатни пок-покиза тугатиб, оғзини сочиқ билан артди.

— Зўр бўлди! — деди. — Бунақаси бўлмайди.

— Ўзинг хурсанд бўлдингми?

— Жудаям... Ўзинг ҳам жуда очикқан экансан...

Натали қизариб кетганини сезиб, ўгирилиб олди.

— Илтимос, бу ҳақда бошқа гапирма. Мен умримда биринчи бор...

— Ахир қачонлардир шунақа бўлиши керак эди-ку. — деди Флетч. — Бўпти мен кетдим. — Кейин у бир зум жим турди-да: — Менга ҳаммаси ёқди. Жудаям ёқди.

Натали Флетчнинг қўлини маҳкам қисиб олди.

— Эҳтимол, қоларсан-а? — овози қалтираб сўради у. Флетч калласини сарак-сарак қилди.

— Ўз инимга қайтиб борадиган вақтим бўлди, - дея у аста-секин эшик томон одимлади.

— Мен... мен яна учрашамиз деб умид қилсам бўладими? — деб сўради умидсизликка тушиб, Натали

«Ана энди ўзимни кўрсатадиган вақт келди», — деб ўйлади йигит.

— Ким билади, бу ёлғончи дунёда ҳамма нарса бўлиши мумкин, — деди у. Натали Флетч кетганини англаб етгунча у кўздан ғойиб бўлди.

Кўча эшик тарақлаб ёпилди...

Унинг туғилган кунда совга қилинган портсигар билан зажигалканинг ғойиб бўлганини эртаси куни билди. Безаклари ҳам йўқолибди. Бу нарса уни эсанкиратиб қўйди. Натали уни ким ўғирлаб кетганини шу заҳоти билди. Калласига келган биринчи фикр телефон қилиб бу ҳақда полицияга хабар қилиш бўлди. Кейин ғазабини босиб, ўтирди-ю, содир бўлган вазиятни обдон ўйлади. У ишсиз, бунинг устига оч... Ўзи-чи, унга портсигар билан зажигалка керакми? Бунинг устига чекмаса. Ўйлаб-ўйлаб, агар у яна ёнимга келадиган бўлса бор бисотимни бериб юборишга ҳам тайёрман, деган хулосага келди.

Орадан аламли беш кун ўтди. Натали кутди, кутди, кутган сари соғинчи баттар ортаверди. Асаблари ўйнаб кетди. Наҳотки уни энди кўролмасам деган ягона фикр миясини пармаларди. Олтинчи кун Натали хонасида умиди қирқилган, ҳушсиз бугун тунни қандай ўтказаман деб турганди бирдан телефон жиринглаб қолди. Юраги ёрилиб кетай деб телефонга югурди.

— Алло...

— Флетчман. Мени ҳали унутганинг йўқми?

Унинг оёғида мадор қуриб, ўтириб қолди.

— Менинг гапимга қулоқ сол, безакларингни қарзга олиб кетишга мажбур бўлган эдим, бундан афсусдаман... Мендан жаҳлинг чиқмадими?

— Йўқ!.. Мутлақо!

— Мен итлик қилдим. Лекин пул жудаям керак бўлиб қолган эди. Кўнгилсиз ҳолатга тушиб қолдим. Безакларингнинг қимматини тўлай-

ман... Ҳозир сенга уларнинг пулини олиб борсам эътироз билдирмайсанми?

— Кел, тезроқ кел.

— Жуда яхши. — Флетчга ортиқча гапирмай гўшакни осиб қўйди.

У Наталини ярим соат кутгириб ўндан беш дақиқа ўтганда етиб келди. Натали Флетч озиб қолибди деб ўйлади. Кўзига ҳатто қовоғи солиқ, ҳатто озгина маъюсдай кўринди.

— Мана! — деди Флетч столга пул қўяркан. — Биламан, бундай қилишим керакмасди. Лекин хунук бир ишга аралашиб қолгандим. Менга пул жудаям керак эди. Доллар, мана бундоқ. — У бармоқлари билан томоғини арралаб кўрсатди, — керак бўлиб қолганди!

Натали унга ташвиш билан тикилди.

— Эҳтимол, қоларсан-а? Кетма, қолгин. Илтимос қиламан.

Флетч ўгирилиб унга жаҳл билан қаради.

— Мен яна пул топиш йўлини излашим керак. Шу атрофда бир таниш қиз яшайди. У билан бир кеча қолсам катта пул ваъда қилганди.

— Қиз? — Наталининг юраги зирқираб кетди. — Балки менга тушунтириб берарсан, бошингга қандай ташвиш тушди? Агар юрагингни ёзсанг, менинг ёрдамим тегиб қолар.

— Шусиз ҳам сенга катта ташвиш келтирдим, — деди у бошини силкитиб. — Ҳарҳолда, Лоло ваъда берганди...

— Ўтир бундоқ, қани, бир бошдан гапириб бер-чи.

У ўтирди ва бир дунё ёлғонни қалаштириб ташлади. У ёмон одамлар билан гаров ўйнаган от финишга келиб оқсоқланиб қолибди ва биринчи бўлиб келмабди... Гаровда ютқазиб қўйиб пулини тўлай олмаётган эмиш... энди таъқиб қилишиб...

— Улардан яхшилик кутиб бўлмайди, — гапини тугатди Флетч Наталининг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб. — Агар эртагача қўлларига эллик фунтни элтиб бермасам теримни шилишади, миямда ёнғоқ чақишади.

— Миямда ёнғоқ чақишади? Бу нима дегани?

— Юзимдаги терини устара билан шилишади. Буни уларнинг тили билан «бошда ёнғоқ чақиш» дейилади. Бунақа кўргиликни душманимгаям раво кўрмайман.

Натали Флетчнинг териси шилиниб юзлари қонга бўялган ҳолда тасаввур қилиб, ҳушдан кетиб қолай деди.

— Флетч, эллик фунтни мен сенга топиб бераман.

— Биламан, лекин мен сендан бу пулни ололмайман... Йўқ, ҳечам, яхшиси, Лоло билан кўришганим маъқул.

— Тентаклик қилма, ҳозироқ сенга чек ёзиб бераман!

Орадан бир соат ўтиб улар иккиси ҳирсларини қондириб, тўшақда дармонсиз ётишарди. Натали бахтли эди. «Шундай роҳатбахш бўлдики, — деб ўйлади у. — Ҳатто биринчи учрашув ҳам бунчалик лаззат бағишламаганди!» У ўгирилиб Флетчга қаради. Унинг қовоғи солиқлигини кўриб юраги безовталанди.

— Нима бўлди, Флетч?

— Ҳеч нима, шундай, ўзим ўйланиб қолдим. Нима, бу мумкин эмасми?

— Сенинг кўнглингни ололмадимми? Мен билан бўлиб ўзингни адашган ҳисоблаясанми?

— Йўқ, гап бунда эмас... — деди у каравот ёнида турган тунчиرونинг хира ёруғида унга тикиларкан. — Бу туйғулар энди ўтди-кетди, мен эртанги кун ҳақида ўйлаяпман. Бирпас жим тургин, хўпми?

Натали ўйнашининг таранг тортилган юзига тикилганча индамай турди. У худди қафасга тушган ваҳший ҳайвонга ўхшаб қолганди.

— Ҳа, албатта... Энди Дублинга кетишга тўғри келади. — Ниҳоят тилга кирди Флетч. — Денни у ерда менга иш топиб беради.

Натали кўкрагини чойшаб билан беркитиб каравотга ўтирди.

— Нима, Дублинга кетаман дедингми?

Флетч унга худди биринчи бор кўраётгандай қараб, қовоғини солиб олди.

— Ҳа, кетишим керак. Эллик фунт қарздоримнинг қарзини қис-тамасликлари учун уч кунга етади. Бу вақтда мен уларнинг қўли ет-майдиган узоқ жойларга етиб оламан.

Натали ўзини ҳушдан кетиб йиқилсам керак, деб ўйлай бошлади. Флетч бўлса нақ мўлжалга урганига амин бўлди.

— Шу пулни берсам ҳаммаси жойида бўлади деб айтувдинг-ку...

— Нима, қарздорим шундан кейин мени тинч қўяди, деб ўйла-дингми? — аччиқланиб қаради унга Флетч. — Қарзим бир неча юз фунт қолган.

Яна зарба! Яна Наталининг мияси бу берккўчадан чиқиш йўлла-рини жонсараклик билан излай бошлади. Бир неча юз фунт. — Бу жуда катта сумма-ку. Банкдаги ҳисоб варағида кузги таътилдан кей-ин бор-йўғи икки юз фунт қолган. Нима қилиш керак? Флетчнинг Англияга кетишига кўнсамикин» Ҳечам-да!

У каравотдан тушиб, халатини кийди. Флетч уни кузатиб турди. Наталининг юзларида зоҳир бўлган ўзгариш унинг назаридан четда қолмади. Натали ўйлайверди, бунинг бирон иложини қилиш йўлини излайверди. Флетч бўлса, каравотда ётганча бўйнига ҳаддан ташқари кўп пул қўйиб юбормадиммикин, деб бош қотира бошлади. Тўғри, Барнет, имкони борича унинг киссасидан сўнгги сентгача суғуриб олишни топширган, унда бунча пул бўлмаса нима қилади?

Натали хонада асабийлашиб, у ёқдан-бу ёққа бориб кела бошлади. Кейин тўхтаб Флетчдан сўради:

— Сен бир неча юз дединг... аниги қанча?

— Ўнга яқин...

У яна хонада юра бошлади.

— Агар бу пулни топиб берсам, Лондонда қоласанми?

— Албатта... Лекин сен бунча пулни қаердан ҳам топа олардинг. Қўй, бу ҳақда бошқа гаплашмайлик...

— Барибир уриниб кўраман. Қанча кутишинг мумкин

— Қўйсанг-чи, энди бу ҳақда гаплашмайлик! — Флетч ўгирилиб шифтга тикилиб қолди. — Яхшиси, мен кетишим керак... Эртагаёқ кетаман.

— Қанча кутишинг мумкин? — унинг овози Флетчнинг овозидай қатъий янгради.

— Ўн кун, ундан кўп эмас...

— Агар шу пулни топиб берсам, менинг уйимга кўчиб ўтиб яшашга розимисан?

«Шунчалик ҳам лақма бўладими аёл дегани», деб ўйлади у.

— Нима, сен кўчиб ўтишимни хоҳлайсанми? Шу ерда яшашим-ни-я?

— Ҳа, — деди Натали хотиржамлик билан. — Шу ерда яшашинг-ни истайман.

— Бунда жудаям зўр бўларди-я... Ўзимга яхшигина иш топиш им-кониятига эга ҳам бўлардим... Биз бирга яшардик, лекин... қўй, энди бўлмагур орзуларга берилмайлик.

— Бунинг уддасидан чиқишга ҳаракат қиламан, — Натали халатини ечиб, унинг ёнига ётди.

— Азизим, сен мени севасан-а?

«Яна эски машмаша», ўйлади Флетч ва беихтиёр Наталини ўзига тортди.

— Биласан-ку, сени кўрсам ақдан озиб қоляпман.

— Унда буни исботла, жоним, — минғирлади Натали ҳаяжондан юраги ҳаприқиб.

Флетч Наталини бағрига босиб уйқуга кетди, Натали бўлса, кўзи очик, унинг бағрида пул топишнинг минг хил йўллари ахтарарди. Чаликдан минг фунт сўрасаммикан — фойдаси йўқ, бермайди. Лекин, нима қилиб бўлсаям пулни топиш керак. Натали миллий банкининг директори Барнет эсига тушди.

Мисс Норман саноат борасида бўладиган сир олиш жосусликлари дан жуда яхши хабардор эди. Агар унга бу ҳақда яхши маълумотларни топиб бера олса мўмайгина пул тўлашиниям яхши биларди. Бир вақтлар бундай таклифни тушунмай рад этган эди. Мана энди, Флетч-ни бир умр йўқотиб қўйиш хавфи тугилиб турганда ҳеч нимани мулоҳаза қилиб ўтирмади. Уйқуга кетишидан олдин эртага албатта Барнетнинг ҳузурига бораман, деган қарорга келиб қўйди.

Эрталаб ҳали Флетч ухлаб ётганда тез-тез кийинди-да, хизматга жўнади. Ишда почтани нари-бери ажратди, кечиктириб бўлмайдиган ишлар ҳақида Чаликка маълумот ёзиб ўз хонасига кирди. Бу вақтда Чалик ўз ишончли одами Шерборн ёрдамида соқол олаётганини биларди, Натали бир дақиқа ҳам иккиланиб ўтирмай Миллий банкка қараб жўнади. Флетчнинг қўнғироғидан хабардор бўлган Барнетнинг хонасига Наталини зудлик билан олиб киришди. Банк эгаси, уни ҳожатбарор отахон сифатида қабул қилди. Натали кира солиб дангалига, менга минг фунт керак, деди.

— Бу жуда катта пул, — деди Барнет ўзининг қизғиш тирноқларига диққат билан тикилиб туриб. — Лекин имконсиз нарсанинг ўзи йўқ, — дея унга бошини кўтариб қаради. Шу қарашида ҳожатбарор отахоннинг назаридан ҳеч нима четда қолмади. — Мисс Норман, ақлли аёлсиз. Бунинг учун сиздан нима талаб қилинишини сизга тушунтириб ўтиришнинг зарурияти бўлмаса керак. Сизга пул керак, менга эса мистер Чаликнинг жиндай бўлса-да, Каленбергга нисбатан муносабати ҳақида маълумот.

Натали ҳушёр тортди.

Яқинда Чаликнинг столида ётган расмлар ичида Макс Каленбергга тааллуқли лойиҳани кўриб қолган эди. Чалик номига келадиган хат-хабарлар Шерборннинг қўлидан ўтар, иш юзасидан учрашувлар, нонушта, тушлик ва қабул уюштириш Чаликнинг юмушини энгиллаштирадиган бошқа майда-чуйдалар Наталининг зиммасида эди.

— Бу масалада сизга фойда берадиган ёрдам қилолмасам керак, деб кўрқяпман, — деб жавоб берди Натали.

У шуғулланаётган асосий ишларга менинг алоқам йўқ. Барибир, шуни биламанки, Чалик ҳақиқатан ҳам Каленберг билан шуғулланиб юрибди.

Барнет кулиб қўйди.

— Мисс Норман, мен сизга ёрдам бера олишим мумкин. Сизнинг вазифангиз жуда осон. Ҳозир уни батафсил тушунтириб бераман.

Бироздан кейин Натали ўз пластик пакетидан митти магнитофон, олтита кассета ва яна янги русумдаги мўъжаз микрофон олиб қўйди.

— Мен тўлайдиган пул, сўзсиз, ёзиб олинган суҳбатнинг нечоғли аҳамиятли эканлигига боғлиқ, — огоҳлантирди Барнет. — Шунга қарамасдан, сизга пул жудаям зарур экан, мен сизга бизга зарур маълумотларни келтириб бергунингизча, келишилган суммадан бўлак бериб тураман.

Ёқасига қизил жимжима тақилган Барнет қулиб:

— Азизам Натали, мунча икки оёғингизни бир этикка тиқиб олмасангиз? — деган кунга ҳам саккиз кун ўтди.

... Сўнгги уч кунда Барнетнинг магнитофони, ўзи учун жуда муҳим маълумотларни ёзиб олди. Бунинг устига сўнгги бир ҳафта мобайнида Флетч Жонсон қариқиз Наталининг ботинидаги ҳирсини қондириб, у билан бирга бўлди. Аёл катта пул топиб беришига ваъда қилар. Флетч бўлса, уни қоронғида кўзим кўриб ўтирибдими, дея ўзини юпатиб, уни суюб, эркаларди...

— Менда Каленбергга нисбатан сизни сўзсиз қизиқтирадиган маълумот бор, — деб қолди Натали бир куни Барнетга озгина ичган виски баданини қизитгандан кейин. — Мистер Чалик Каленбергдаги «Боржиа узуги»ини ўғирламоқчи. Учта кассетада операция тафсилотлари ва уларнинг иштирокчилари овозлари ҳамда топширигни қандай бажариш режалари тасмага туширилган.

— Жуда зўр! — ҳайқириб юборди Барнет. — Бу ҳақда батафсил гапириб беринг. «Боржиа узуги» деяпсизми? Мана, нимага у қўл чўзган экан-а! Мисс Норман, сизни табриклайман. Менга беринг, уларни эшитиб кўрай...

Натали бермайман, дегандай калласи билан ишора қилди.

— Аввал менга минг долларни чўзинг.

Барнетнинг юзидан табассум бир зумда йўқолди.

— Менга қаранг, мисс Норман, сиз имкони йўқ нарсани илтимос қиляпсиз. Бу кассеталарда нималар ёзилганини мен қаердан билай?

Натали магнитофонни зарядлаб қўйгани боис Чалик билан Эдварднинг суҳбатини уч дақиқа қўйиб берди. Кейин Чаликнинг гапи «ҳамма қолган гапларни кечқурун келишиб оламиз. Таваккал қилишу хавф-хатарнинг олдини олишни ўзингиз келишиб оларсизлар», деган жойга келганда тугмачани босиб магнитофонни ўчирди.

— Лекин бу ерда мистер Каленберг ҳақида ҳеч қандай гап йўқ-ку, — деди Барнет харислик билан магнитофонга қараб.

— Пулни чўзсангиз, кейин қолганини эшитасиз. Чунки олдин эмас.

Уларнинг кўзлари тўқнашди. Барнет қараса, Натали ён бергиси йўқ. У ўрnidан туриб эшик томон йўналди.

Орадан икки соат ўтгандан кейин Барнет қўлида пул билан қайтиб келди. Унинг шанба оқшомидан дили хира бўлган эди. Магнит тасмасидаги ёзувларни эшитаркан, чеҳрасида қониқш аломатлари содир бўла борди. Барнет минг фунтни бекорга бермаганини тушунди.

— Жуда зўр маълумот, мисс Норман, — деб юборди у Натали тасмани қайтариб ўраётганда. — Дарҳақиқат, ҳайратланарли. Пулни ҳалол ишлаб олдингиз. Яна шунақа маълумотларни бериб турсангиз, худди шундай сахийлик билан пул олаверасиз.

— Бошқа бу ҳол такрорланмайди! — гапини шарт кесди Натали. Унинг юзидан ўз-ўзидан нафратланиб кетаётгани аниқ сезилиб турарди. Бу Барнетни чўчитиб қўйди.

Аёл унга магнитофонни узатди.

— Олинг матоҳингизни...

— Гапимга қулоқ солинг, мисс Натали.

— Олинг дедим, олинг, — Натали қичқириб юборди.

Барнет ҳозир у жазавага тушиб шовқин кўтаришидан кўрқиб эшикка чиқди. Лифтда магнитофонни унутиб қолдиргани эсига тушди. Аввал орқага қайтсаммикан деб ўйлади, кейин Наталининг башараси кўз олдига келиб, қайтмасликни маъқул кўрди. «Дам олиш кунини ўтказиб оларман, унгача ҳовуридан тушиб қолар», деб ўйлади у.

Уч соатдан кейин Флетч келди. Барнет уни каттагина мўмай пул билан сийлаган, фирибгар бундан ўзида йўқ хурсанд эди. Флетч анчайин қиммат Милли Уокер ресторанида ёш бир дўндиқча билан учрашувга келишиб қўйган, у ердан чиқиб Кингс-Роуддаги унинг тўшагига кирмоқчи эди. Киссада минглаб фунт бўлгандан кейин Дублинда айш-ишрат билан ҳаёт кечирса бўлади...

У хонага кирганда Наталининг кўзларида ёш кўриб оғзи очилиб қолди.

— Нима бўлди?

— Пулни топдим, Флетч...

Флетч диванга яқин келди.

— Пулни топдим? Унда нега йиғлаб ўтирибсан? Аксинча, суюнишинг керак-ку.

— Иуда суюнган эмас... Аксинча, осилган...

Флетч Иуда ҳақида бир нималарни эшитган эди. У кимлигини аниқ билмасди. Лекин у ким бўлмасин аблаҳ одамлардан биттаси бўлса керак-да, деб тушунарди.

— Нималар деяпсан? Ким осилган?

— Э йўқ, ҳеч ким... Буни тушунмайсан. Сенга бифштекс сотиб олдим.

— Туфурдим бифштексингга! Қани доллар?

Бу гапдан эсанкираб қолган Натали гандираклаганча шкафга яқин келди. Ундан яхшилаб ўралган пулни олиб қайтди. Флетчнинг унга кўзини қандай тикиб қараганини кўриб юраги ўйнаб кетди. Йўқ, бу яқингинада уни бутун вужуди билан севиб эркалаган одам эмас! Бу бир мавжудот, бориб турган аблаҳ ва доғули.

— Хурсандмисан энди?

Флетч ўзини саволни эшитмаганга солиб шоша-пиша пулларни чўнтақларига тика бошлади.

— Нима қилипсан? — хавотирлик билан деди Натали.

У пулларни ҳамёнига жойлаб бўлиб Наталига қаради.

— Нима қилардим, кетаман бу ердан, тамом-вассалом!..

— Нима?! Энди пулни олгандан кейин кетмоқчимисан? Энди сенга мен керакмасманми?

— Э худойим-ей, сен кимга ҳам кераксан?! Видолашиш олдидан бир маслаҳат бермоқчиман, — деди Флетч унга бармоғини нуқиб. — Бундан кейин оёқларингни маҳкамроқ қилиб юргин. Бўлмаса, бу яхшиликка олиб келмайди!

У шундай деб чиқиб кетди.

Натали қўлларини юрагига босганча хонанинг ўртасида қотиб қолди. Шу алфозда бир соатча турди. Кейин диванга борди, оёғини остига босиб аста ўтирди. Ҳа, Флетч бу гапларни айтишидан уялиши керакмиди? Бу саргузаштларнинг худди мана шундай тугашига ўзини руҳан тайёрлаб бориши керак эди... Натали кўзини юмди. У хунуклигини ўзи биларди. Флетч билан бўлган ишқий муносабатлар худди мўъжизадай туюлди. Бундан кейин узоқ тунлар яна ёлғизлик бағрига ўзини отишини тушуниб етди. У шуниям тушундики, хўжайинига қилган хиёнати бир умр виждонини оғир тошдек босиб, эзиб ётади.

Буларнинг ҳаммасини у Флетч фақатгина ўзи билан қолишинигина истаб қилганди... Энди бу ёғига яшашдан маъно қолдими? Йўқ, бу ёғига жонсиз соядай маъносиз яшашнинг кераги йўқ.

Натали аста ўрнидан туриб ошхонага ўтди. У ерда кичкина ўткир пичоқни қўлига олди. Эшикнинг лўкидонини суриб, ваннахонага кирди. Краннинг сувини очиб, ғам-алам билан бир зум қотди. Бирмунча вақт ўтиб ванна илиқ сувга тўлди. У тез ҳаракат билан туфлисини улоқтириб ўзини сувга урди. Илиқ сув унинг баданини эркалаб роҳат бахш этди. У сувга ўтираётганда қатлам-қатлам юбкаси қўнғироқ янглиғ юқорига кўтарилди. Натали бир зум қотиб турди. Оғририкман-а, деб хаёлдан кечирди. Лекин ҳаёт билан видолашишнинг энг қулай йўли шу, дейишарди-ку, деган хаёл ўтди миясидан.

Натали пичоқнинг ўткир тигини билагига олиб келиб бор куч билан санчди-ю, қичқариб юборди. Пичоқ қўлидан учиб кетди. У бирмунча вақт қизил рангга бўялаётган сувни томоша қилиб турди... Кейин кўзини юмди.

У ётган жойида Флетчни, унинг чиройли юзларини, ипакдай майин сочларини, мушакдор баданини эслади. Аста-секин жони узилиб бевафо ҳаётдан кўз юмар экан, сўнгги нафасигача уни ўйлади, унинг мажруҳ қалбига озгина бўлса-да, ҳаёт нашъасини олиб кирган қиёфасини кўз ўнгидан кетказолмади...

ТЎРТИНЧИ БОБ

Армо Чалик ўз ёзув столига душанба куни эрталаб кириб келди. Уни Шерборн кутиб олди. Чалик келиши билан Феннелнинг Парижга кетганини маълум қилди.

– Жўнатиб тўғри иш қилдим деб ўйлайман, сэр. Қардалигингизни билганимда, албатта, сиз билан маслаҳатлашган бўлардим.

Чалик бир нозанин билан майшат қилган, лекин қизнинг қўнглини ололмай ноқулай аҳволга тушиб қолган (буни Шерборн билиши шарт эмас) шунинг учун қовоғи солиқ, кайфияти ёмон эди.

– Демак, у жўнаб кетибди-да? Каленбергнинг сигнал тизими ҳақида ҳеч нарса демадимми?

– Йўқ, сэр. Бу ердан ўқдек учиб чиқиб кетди.

Чаликнинг миясида мана шу душанба куни бошимга қора кун бўлиб тушмасайди деган шубҳа уйғонди. Агарда Боржиа узугини ўғирлаш ҳақидаги режа битилган тасма Каленбергнинг қўлида эканлигини билса борми, бутун дунёни ланъатга тўлдириб юборган бўларди. Ҳа, у бундан беҳабар эди.

Чалик мажлисни 9-30 да бошлаб қовоғи солиқ ҳолда ўтказди ва Гарри билан Кенга Феннел Парижга учиб кетди, деб маълум қилди.

– Ҳозир ҳамма нарсани батафсил гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Мистер Феннел Каленбергнинг хавфсизлик тизими ҳақида бизга бирон нимани маълум қилишни улгурмай шошилиб кетиб қолди. Ўйлайманки, «Интернационал» отелида ҳаммангиз учрашганда бу ҳақда сизларга гапириб беради. Зарур бошқа ишларим борлиги сабабли йиғилишни чўзишдан фойда йўқ. – У Гайга ўғирилди. – Мен берган материални ўрганиб чиқдингизми?

– Ҳа, шеф. Ташвишланманг, ҳаммаси кўнгилдагидек бўлади.

– Жуда яхши! Демак, ҳаммаси операцияга тайёр. Ишнинг энгил кўчишини ўйлаб сизга қўлимдан келганини қилдим. Бошланг ҳаракатни! Эрталаб Иоганнесбургда бўлишингиз учун бугун кечқурун йўлга тушишингиз керак. – Чалик гапдан тўхтаб, сўнг яна давом

этди. — Яна шуниям сизга маълум қилиб қўйишни ўз бурчим деб биламанки, Феннел хавфли жиноятчи, лекин у режани муваффақиятли амалга оширишда сизга яхши ёрдам бериши мумкин. — Чалик Гарри Эдвардга қаради. — Менимча хавф туғилган дақиқаларда сиз фақат ўзингизни эмас, мисс Десмондунини ҳам ҳимоялай оласиз.

— Бу менга қувонч бағишлайди, — деди хотижам Эдвард.

— Менга қаранг, Армо, — эътироз билдирди Гай. — Сиз, керак бўлса бировнинг ёрдамига муҳтож эмаслигимни жуда яхши биласиз. Шундай экан бундақа гапларнинг кераги йўқ.

— Эрақак киши ҳамма вақт чиройли аёлларга ғамхўрлик қилишга тайёр туради, шу ҳисобдан мен ҳам, — деб жавоб берди Чалик елкасини учуриб қўйиб, кейин у яна Гаррига қараб маъқул дегандай, кўзини қисиб қўйди. — Нимаям дердим бошқа, сизларга оқ йўл ва муваффақият тилайман. Шерборн билет билан керакли тушунтиришларни беради.

Улар чиқиб кетгандан кейин Чалик қилиши лозим бўлган зарур ишларни белгилаб қўйган варақни қидира бошлади. Лекин уни ҳеч қаердан тополмади. Натали варақни доим столининг устига қўйиб кетарди. Бугун негадир қўймапти...

Бу душанба ташвиш келтирмасайди деган шубҳа Чаликнинг юрагига яна ғулу сола бошлади. У хавотирланиб қабулхонага қирди. Натали ҳали келмабди. Чалик ишонқирамай соатига қаради. Ўн. Хонасига кириб Шерборнга қўнғироқ қилган эди, у шу заҳоти ёнига кириб келди.

— Мисс Норман қани?

— Билмадим, сэр, — хотиржам жавоб берди котиб.

Чалик унга совуқ назар ташлади.

— Билмасангиз боринг, топиб келинг. Балки, у касал бўлиб қолгандир. Уйига қўнғироқ қилинг...

Шу он телефон жиринглаб қолди. Чалик чидамсиз бир қиёфада Шерборнга гўшакни кўтаришни буюрди.

— Чаликнинг идораси, — жавоб берди котиб гулдураган овозда. Бирмунча вақт у тинглаб жим турди, кейин хавотирга тушиб безовталана бошлади.

— Нима? Нималар деяпсиз?

Чалик унга кўз қири билан хавотир аралаш қараб турди, кейин Шерборннинг ранги оқариб кетганини кўриб, тулкини сезиб қолган итдай ғимирлаб қолди.

— Гўшакни осмай тулинг...

— Ким бу?

— Сержант Гутнер сиз билан гаплашмоқчи.

Улар бир-бирига қараб олишди. Чаликнинг хаёлига яқинда Англиядан тўқсон минг фунтлик юкни қонунга хилоф равишда олиб ўтгани келди, эҳтимол, Скотленд Ярддан телефон қилишяптимикиан?

Бир зумда кафтидан тер чиқиб кетди.

— Айтинг, келаверсин, — деди у ўзини босиб олишга ҳаракат қилиб.

Орадан уч дақиқа ўтиб Шерборн эшикни очди-ю рўпарасида лаблари дўрдоқ жағлари худди шатакчи кеманинг қуйруғига ўхшаган баланд бўйли барзанги одам унга тикилиб турарди.

— Марҳамат, сэр, — деди Шерборн маънзират қилиб унга йўл бераркан. — Мистер Чалик сизни ҳозироқ қабул қилади.

Сержант хонага кирди. Кейин у савол назари билан қошини кўтариб Шерборнга юзланди.

— Хэлло, Жорж, мен сени аллақачон ўлиб кетгансан деб юрардим...

– Йўқ! Мен тирикман, сэр...

– Афсус! Энди оёғингни билиб босиб юрган бўлсанг керак?

– Албатта, сэр!

Сержант хонага хушламай назар ташлаб чиқди.

– Яхши жойдан қўним топибсан Жорж. Назаримда, ҳатто Петонс-вилладан ҳам яхшироқ.

– Худди шундай, сэр...

Шерборн қабулхонадан ўтиб, Чаликнинг эшигини очди. Гуднер унинг кетидан кирди. Чалик полиция вакилини кўриб бошини кўтарди.

– Сержант Гуднерсиз, шундайми?

– Худди шундай, сэр.

– Утиринг сержант, қандай шамол сизни биз томонларга учирди.

Гуднер ўриндиққа ястаниб ўтириб олди-да, Чаликка совуқ назир ташлади. Чалик ҳар сафар полициячилар билан гаплашганда ичидан қандайдир енгил зил кетарди. Лекин зоҳирида буни билдирмасди.

– Менга маълум бўлишича, мисс Норман сизнинг хизматкорингиз бўлса керак-а?

Чалик хайрон бўлди.

– Ҳа, у менинг хизматкорим, лекин бугун нима сабабдандир ишга чиқмади. Илгари ҳеч қачон бундай қилмаган эди.

– У шанба куни кечқурун ўлган, – эътиборсиз деди Гуднер. – Ўзини ўзи ўлдирибди.

Чаликнинг пешонаси тиришди. Ҳар доим ўлим сўзини эшитса, унинг юраги зирқираб кетарди. Бир неча дақиқа бу гапга эътиборсиздай бўзрайиб қараб қолди, кейин бирдан калласи ишлаб кетди. Унинг ўрнига кимни олади энди? Ўзини ўлдириш – шунақаям бемаънилик бўладими! Яхши иш жойини топган, оч қолиб кетиш ташвишидан қутилган бўлса.

– Жуда хунук иш бўлибди, – деди у ниҳоят сигара олиб учини қирқаркан – Нима учун бундай қилишга қўл ургани сабаби маълумми?

«Шунақаям бўладими одам», кўнглидан ўтказди Гуднер бепарволик билан.

– Йўқ, маълум эмас. Худди шунинг сабабини аниқлаш учун мени бу ерда кўриб турибсиз. Ҳар ҳолда бирон нимани тушунтириб берарсиз?

Чалик сигарани сўриб, атрофга тутун пуфлади. Кейин йўқ дегандай калласини сарак-сарак қилди.

– Афсуски, мисс Норман ҳақида кўп нарсани билмайман... Ҳеч нимани. Уч йилдан буён қўлимда ишларди ва иши мени қониқтирарди.

Чалик ўриндиққа ястаниб олди-да, Гурнерга тикилди. – Мен жуда банд одамман, сержант, мен билан бирга ишлайдиган одамларнинг шахсий ҳаёти мени қизиқтирмайди.

Гуднер чўнтагига қўл тикиб, кичкина бир нарса олди-да, авайлаб столга қўйди.

– Мана бунга ўхшаган нарса билан танишмисиз, сэр?

Чалик олдида қоғозқисқични кўриб қовогини уйди.

– Билишимча бу қоғозқисқич бўлса керак. – деб жавоб берди у қуруққина. – Сержант, сизнинг бераётган саволларингиз мени хайрон қолдирыпти. Биламан, ҳар қандай саволни беришга ҳаққингиз бор. Бошқа саволларингиз йўқ бўлса айтиб қўяй, сиз менинг қимматбаҳо вақтимни оляпсиз. Бўлмаса жуда банд одам эканлигимни яна эслатиб қўйишимга мажбур бўламан.

– Бу саволларни сизга беришим учун менда ҳамма асослар бор, – жавоб берди Гуднер Чаликнинг гапларидан заррачаям хижолат торт-

май. – Сиз рақобатчиларингизни қизиқтираётган ишлар билан банд бўлганлигингиз учун ҳақиқатан ҳам заррачаям вақтингиз йўқ, десам хато қилмаган бўламан.

– Сиз бу ишларга ўзингизни дахлдор деб ўйлайсизми?

– Эҳтимол, дахлдормасдирман, сэр. Лекин мана бу ўйинчоқ қандай қилиб мисс Норманнинг хонасида пайдо бўлиб қолганини шу билан изоҳлаш мумкиндир.

– Сизни тушунмай қолдим...

– Аслини олганда мана бу матоҳ қоғозқисқич эмас, балки жуда нозик микрофон, – жавоб берди полициячи. – Бундай микрофонлар маиший турмушда эмас, жосуслик ишларида фойдаланилади. Бошқача қилиб айтганда, сэр, бунақа ўйинчоқлар оғиздан чиққан, лекин бошқа одам эшитиши мумкин бўлмаган гапларни ёзиб олиш зарур бўлган ҳолларда ишлатилади. Қисқаси, жосусликда фойдаланилади.

Чалик қоғозқисқичга қараб кўйди-ю, эти жимирлаб кетди.

– Ҳеч нарса тушунмаяпман. Сэр... – дея мингирлади у.

– Бу концелярия қисқичи мисс Норманнинг лаш-лушлари ичидан топилди. Бахтимизга тафтиш қилган агент жуда тажрибали экан. Мазкур қисқич нима эканлигини дарров тушунди-ю, уни давлат хавфсизлик идорасига жўнатди. Шунинг учун сэр, мен сизнинг ҳузурингизга келиб турибман.

– Афсуски, бу борада сизга ҳеч қандай ёрдам беролмайман. – Қўлини кўтарди Чалик қуриб кетган лабини яларкан. – Бу ҳол менинг ўзимгаям қутилмаган ҳол бўлиб чиқди...

– Бу нарсани жилакурса бирон марта бўлсаям кўрганмисиз?

– Кўрмаганман-ов... Лекин бирон нарсаям деёлмайман. – У шундай деб қисқич орасига олинган бир тўда ҳужжатларни асаби бузилиб кўрсатди. Уларнинг бари сержант олиб келиб кўрсатган қисқичга икки томчи сувдай бир-бирига ўхшаш, лекин бироз чоғроқ эди.

– Эҳтимол, буларга кўзим тушгандир. Лекин бунақа майда-чуйдаларга одам эътибор бериб ўтирмайди-ку...

– Ҳа, албатта, суҳбатни ёзиб олиш учун микрофон кичкиналик қилади, – гапини давом эттирди Гуднер. – Бунинг учун махсус тузилмага эга бўлган магнитофон керак бўлади... Мисс Норманнинг столини текширишга руҳсат берасизми?

– Бемалол, – деди Чалик ўрнидан туриб сержантни қабулхонага кузатаркан. – Мана унинг столи.

Гуднер Наталининг столида нима бўлса, барини яхшилаб текширди.

– Шубҳали бирон нарса йўқ, – деди полициячи ва Чаликка ўғирилди. – Саноат жосуслиги борасида Наталидан сиз сал бўлса-да, шубҳа қилганмидингиз?

– Мутлақо...

– Сиз унинг шахсий ҳаёти ҳақида менга ҳеч нима маълум эмас, дегандингиз. Биз бирмунча вақт бир йигит билан яшаганини аниқладик. Ўша ерда яшовчилар йигитни кўча эшикда ҳам, зинада ҳам кўришган экан. Ўша одам кимлиги ҳақида эшитганигиз борми?

Чалик чин кўнгилдан ажабланиб, полициячига қаради.

– Тўғриси айтсам, у аёлнинг ёш йигит билан алоқа қилганга ҳатто ишонгим келмайди... Йўқ мен бу ҳақда ҳеч нима билмайман. Бундай бўлишини тасаввур ҳам қилолмайман.

– Ҳозир тергов кетяпти. Эҳтимол, сиз бизга зарур бўлиб қоларсиз.

– Мени мана шу хонадан истаган вақтингизда топа оласиз...

Гуднер туриб эшикка йўналган эди, тагин тўхтади.

– Сизнинг хизматкорингиз турмада олти йил ўтириб чиққан.

Яна Боржиа узуги ҳақидаги гаплар... Бу тасмага тушганмикан? Натали буни ҳўжайинини сотмоқчи бўлиб қилган, лекин бунга журъат қилолмаган бўлса-чи?! – деб ўйлади. – Ахир полиция унинг ёзув столидан магнитофонни тополмади-ку! Полиция уни кўрқитмоқчи бўлган, у бунга кўнган, лекин сўнгги дақиқада қилмишининг оқибатини ўйлаб ўзини-ўзи ўлдирганмикан?.. Бошқа томондан у тўртовчи қилган суҳбат матнини ёзиб олган бўлса, бу тасма Каленбергнинг қўлида бўлиши аниқ. Чалик яна ўриндиққа суянди. Мияси қаттиқ ишлаб кетди.

Топшириқ иштирокчиларини огоҳлантирсамикан? У топшириқни тўхтатсаммикан, йўқми деб бир тўхтамга келиш учун фикрини роса тарозига солди. Улар тўрт киши. Учасидан ажралса ачинадиган жойи йўқ. Фақат шунча қидириб не-не азоблар билан топгани Гай Десмолдга ачинасан киши. Агар йигитлар операция барбод бўлиш арафасида турганини эшитишса, бу ишга бош қўшишадими йўқми, худо билади. Узук учун ярим миллион доллар олиши керак. Лекин шунча пул учун тўртталасидан ҳам воз кечиш мумкин. Шу вазиятда топшириқни бажариш ҳақидаги режани манови камқон хоним ёзиб олган бўлса ҳам рақибига топширишдан илгари ўзини ўлдирганига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Чалик бу ҳақда ўйлай-ўйлай охири бу ҳақда анови тўртталасига оғиз очмасликка қарор қилди.

Кучли иродага эга бўлган Чалик шундан кейин Гуднерни ҳам, Норманнинг ўзини ўлдирганини ҳам, худди шундай, бўлажак топшириқни амалга ошириш режаларининг бутун тафсилотларидан Каленбергнинг огоҳ бўлган-бўлмаганини ҳам калласидан қувиб чиқарди.

Давоми бор

*Русчадан
Тўлқин АЛИМОВ
таржимаси*

ВАҚТ КАЛИТИ

Машҳур инглиз ёзувчиси Улисс Мурнинг 2010 йилда “Рипол Классик” нашриётида “Вақт калити” номли фантастик асари нашрдан чиқди. Асарнинг қисқача мазмуни қуйидагича: ёш Кавенантлар оиласи денгиз соҳилидаги серҳашам виллани сотиб олади. Бир ҳафтадан сўнг ота-оналари Лондонга иш юзасидан кетишларига тўғри келади ва виллада 11 ёшли эгизаклар — Жейсон ва Жулия қари боғбон Нестор қаровида ёлғиз қолишади. Уларга кўшнилари Рик Баннер кўшилади. Ахир у кўплаб афсоналар юрадиган ушбу виллада бўлишни анчадан бери орзу қиларди-да.

Ҳеч ким кўрмаган вилланинг олдинги эгаси марҳум Улисс Мур сирли инсон эди. Жейсон Кавенант эса бошқачароқ ўйларди, яъни виллада марҳумнинг арвоҳи кезиб юришига унинг ишончи комил эди.

Марҳум арвоҳининг ҳақиқатда мавжудлигига ёки бу шунчаки афсона эканига ишонч ҳосил қилиш учун болалар виллани бошдан-оёқ синчиклаб текшириб чиқишга киришишади. Бир неча соатдан сўнг улар сирли эшикни топишади ва уни очишга ҳам муваффақ бўлишади. Болалар бу эшикнинг исталган замон ва маконга олиб ўтиши мумкин бўлган вақт туйнуги эканини билишмайди.

СИЧҚОНЛАР

2011 йил “Рипол Классик” нашриётида таниқли инглиз ёзувчиси Гордон Рис “Сичқонлар” номи остида яна бир янги асарини ўз мухлисларига тақдим қилди.

“Сичқонлар” инсоний ахлоқ муоммолари ҳақида ўйлашга мажбур қиладиган аянчли психологик драма бўлиб, асарда 16 ёшли Шелли онаси билан овлоқ бир қишлоқдаги “Шилви” (бута ўсимлиги) коттеджига ўз кўркув ва ваҳималаридан халос бўлиш умидида кўчиб келишади. Улар янги, осойишта ҳаёт тарзини бошламоқчи бўлишади, лекин кутилмаганда уларнинг тинч ҳаётига тасодифий меҳмон — сичқонлар кириб келади ва барча режаларини чиппака чиқаради. Энди улар яна ваҳима ичида, тик этган товушдан юраклари ёрулгудай аҳволда яшай бошлайдилар...

КУТИЛМАГАН ОМАД

Муаллиф Элейн Барбьерининг шу йил “АСТ, Астрель, ВКТ” нашриётида “Кутилмаган омад” номли асари чоп этилди.

Асарнинг қисқача мазмуни — Сан Францискода “олтин васвасаси” даври қаламга олинади... Катта пуллар топилади ва бир кечада қиморхоналарда шамолга совурилади.

Бу ерда ёш ва чиройли қиз учун икки йўл бор, холос: у ё ўзини сотиши ёки кучли бир ҳомий топиши зарур.

Ёш Тесса Уайт эркаклар билан баровар туриб олтин излашга қасд қилган бўлса ҳам, у ёрдам сўрашга мажбур. Яна дуч келган кишидан эмас, бутун вилоятга донғи кетган Лаки Монродан ёрдам сўради.

У тақдирини боғламоқчи бўлган кимсанинг ўзи эҳтирос ва макр тимсоли экани Тессанинг хаёлига ҳам келмайди.

ГАГАРИН СИРЛАРИ

Владимир Губарев. «Гагарин сирлари» Нашриёт: «Эксмо», Москва, 2011 Ҳажми: 320 бет.

Ушбу китоб коинотни забт этишда ўз ҳиссасини кўшган, космодроملарда, илмий марказларда ҳамда парвозларни бошқариш марказларида муаллиф шахсан учрашиш, таниш бахтига мушарраф бўлган олимлар, ихтирочилар, шунингдек, Гагариннинг сафдошлари ҳақида тўлиқ маълумот беради.

Нима учун Гжатск атрофида дунёга келган оддий боланинг тақдири бунчалар ғаройиб кўриниш олди? У қандай қилиб XX асрнинг энг буюк воқеаларидан бирига сабабчи бўлди? Бугунги кунгача Гагариннинг тарихчи ва биографлари баҳслашиб келаётган энг асосий сир нимадан иборат?

Фазогир Виталий Севастьянов шундай хотирлайди: «12 апрелда “даврлар алмашинуви” рўй берганди. Одамлар нонуштани эски даврда қилишган бўлса, тушликни янги даврда қилишган эди... Мен Парвозларни бошқариш марказидан чиққанимда ҳаммаси рўй бериб бўлганди. Лекин мен кўчада учратган инсонлар ҳали бу ҳақда ҳеч нарса билишмасди. Улар ўз ишларига шошилишар, нималардир

ҳақида суҳбатлашишарди. Қисқаси, катта шаҳарнинг оддий бир куни эди. Тўсатдан ҳаммаси ўзгариб кетди – кўчалар байрам шукуҳига тўлди, ҳамма шод-хуррамлик билан бир-бирини табрикларди. Уша кун ҳаммаси ажойиб эди».

Қолган сир-асрорларни китобнинг ўзидан ўқийсиз.

ТАСАВВУР ГРАММАТИКАСИ

Жанни Родари «Тасаввур грамматикаси» (итальянчадан Ю.Добровольская таржимаси) «Самокат», Москва, 2011 йил 240 бет.

Жаҳонга машҳур болалар ёзувчиси Жанни Родари ушбу асарида ўз ижод жараёни ҳақида сўзлайди. Масалан, ёзувчи «тош» сўзи қайси сўзлар билан ва нима учун бирикиб келиши мумкинлигини назарий-фалсафий жиҳатдан ўз асарлари мисолида изоҳлайди. Афсонадан қандай қилиб эртақ «ўсиб чиқиши»ни таҳлил қилар экан, муаллиф ёзади: «... қадимги диний маросимларда ишлатиладиган буюмлар бола-ларча тасаввур даражасига келтирилган ва ўйин-чоқларга айлантирилган». Италия эртақчиси ўз тажрибасидан келиб чиқиб, ҳар бир шахс: у бола бўладими, катта кишими, ўз тасаввур сарҳадларини кенгайтириши ва чархлаши учун қўл келадиган қонуният бор, деган хулосага келади. «Ҳамма сўзларни эркин ишлата олиш малакаси – бу ажойиб, ўзига хос истеъдод. Бу истеъдод, албатта, ҳамма бирдек ижодкор бўлиши керак дегани эмас, балки ҳеч ким ўзгалар дунё-қарашига қул бўлиб қолмасин деганидир».

СЎНГИ КУНДАЛИК

Лев Толстой Сўнги кундалик. «Игорь Волгин. Ҳаммадан кетиш.» Нашриёт: «ВК», Москва, 2011. 580 бет.

Бу китобга Лев Толстойнинг кўп йиллар давомида тўлиқ ҳажмда қайта нашр этилмаган кундалик ва қайдлари (1910 йилги) ҳамда «Фақат ўзим учун» кундалиги янги изохлар билан жамланган ҳолда киритилган. Изох ва қайдлар муаллифи И. Петровицкая.

Китобга киритилган ҳужжатлар бебаҳо. Ахир буюк ёзувчини умрининг

охирларида кийнаган фикрлар, қарашлар ҳақида қанчадан-қанча баҳслар бўлиб ўтмади... Ва мана у: Толстойнинг ҳақиқий васияти, унинг охириги истаги, машаққату азобларга тўла диний-фалсафий изланишлар, ҳаёт ва ўлим ҳақидаги ўйлар, унинг сўз санъати ҳамда ҳаёт йўлига берилган баҳо ва хулосаси... Ўқувчи Лев Николаевичнинг кўпларни ҳали-ҳамон ларзага соладиган оилавий моҳаролари қандай ечим топганини шахсан кузатиш имконига эга бўлади.

Китобни Игорь Волгиннинг янги «Ҳаммадан кетиш» асари яқунлайди. Унда таниқли ёзувчи ва муаррих «толстойча кетиш»ни бутун бир даврнинг яқунловчи қадами ва Россия тақдирдаги асосий омиллардан бири сифатида англайди ва шундай тасвирлайди.

ЭГАСИЗ ҚУШ

Галина Безрукова. «Эгасиз қуш». Евгений Клюевнинг умумий таҳрири остида. «Города России», Тверь, 2010 йил. 384 бет.

Китобга адабиётшунослар томонидан Анна Ахматова ва Марина Цветаеваларнинг муносиб издоши сифатида тан олинган, афсуски, 1999 йилда фожиали ҳалок бўлган шоира Галина Безрукованинг ижод на-муналари киритилган. Бир вақт-лар шоира билан бирга ишлаган, китобга сўзбоши ёзган Александр Вихров шоира шеърларини «таъсирчан ва тиниқ илҳом маҳсуллари» деб тасвирлайди: «Шоира сохта туйғуларга, жим-жимадор тасвирларга, дидсизликка тоқат қила олмасди. Туйғуларни бутун вужуди билан ҳис қиларди, ўзи ҳам дард утида ёнар ва шундай ёниб тасвирлар эди» — деб хотирлайди сўзбоши муаллифи.

Кундалик ташвишлар ичида ўлмас ҳақиқатларни излаш, қалб осойишталигига эришгандаги лаззатни туйиш каби туйғулар шоира шеърятининг фалсафий мазмуни, негизини ташкил этади.

Мавжудмиз нимтаниш чехралар аро
Қачондир қадри, энди юзқаро.
Матлуб сукунату шодлик ўрнига
Топганимиз кўнгил — беором, яра.

Камола АҲМЕДОВА
тайёрлади